

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДУ «ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ НАН УКРАЇНИ»

ОЦІНКА ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ
ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ

Колективна монографія

За загальною редакцією
д-ра екон. наук, професора О.О. Борзенко

Київ – 2021

УДК 339.92(477+945.4)-045.74

I-73

Авторський колектив:

академіки НАН України: Геєць В.М. (передмова), Гриценко А.А. (1.5), *члени-кореспонденти НАН України:* Кораблін С.О. (4.1), Сіденко В.Р. (1.3), Бородіна О.М. (3.4.5, 4.3.5); *д-ри екон. наук:* Борзенко О.О. (1.1, 2.2, 2.3, 2.10, 3.4.6), Шаров О.М. (1.2, 1.4, 3.1), Мокій А.І. (1.6, 2.9, 4.2), Бурлай Т.В. (2.1, 2.2, 2.3, 2.10, 4.2), Луніна І.О. (4.3.2), Білоусова О.С. (4.3.2), Кіндзерський Ю.В. (3.4.1), Блудова Т.В. (4.2), Піляєв І.С. (2.4), Плотников О.В. (1.7, 4.3.1), Близнюк В.В. (2.7.2, 4.3.9), Осташко Т.О. (4.3.3), Дейнеко Л.В. (3.4.2), Ципліцька О.О. (3.4.2), Никифорок О.І. (3.4.7, 4.3.8), Пустовойт О.В. (2.8, 4.3.7), Венгер В.В. (3.4.3), Прокопа І.В. (3.4.5), *канд. екон. наук:* Панфілова Т.О. (2.3, 2.10), Подолець Р.З. (3.4.4, 4.3.6), Олефір В.К. (3.2), Бойко О.М. (2.3, 2.5, 4.3.7), Редзюк Є.В. (2.9, 2.10), Серебренніков Б.С. (3.4.4, 4.3.6), Трипольська Г.С. (3.4.4, 4.3.6), Юхимець Р.С. (3.4.4, 4.3.6), Глазова А.Б. (2.6), Гук Л.П. (2.7.1, 4.3.9), Биконя О.С. (3.3, 4.3.4), Стасюк О.М. (3.4.7, 4.3.8), Піріашвілі О.Б. (3.4.7, 4.3.8), Кудрицька Н.В. (3.4.7, 4.3.8), Федяй Н.О. (3.4.7, 4.3.8), Чмирьова Л.Ю. (3.4.7, 4.3.8), *канд. техн. наук:* Хаустов В.К. (2.5, 4.3.7), Дячук О.А. (розділ 3.4.4, 4.3.6); підготовка матеріалів, упорядкування таблиць та графіків – Єрмолаєва І.В.

Рецензенти:

Циганов С.А., д-р екон. наук, професор (Навчально-науковий інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка – Київ);

Шумська С.С., д-р екон. наук, доцент (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» – Київ)

Затверджено до друку постановою Вченої ради ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» № 89 від 13 грудня 2021 р., протокол № 11

I-73

Оцінка інтеграції України до європейського економічного простору : колективна монографія / за заг. ред. д.е.н., проф. О.О. Борзенко ; НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». – Електрон. дані. – К., 2021. – 493 с. : табл., рис. – Режим доступу : <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/Оцінка-інтеграції-України-до-ЕЕП-2.pdf>

ISBN 978-966-02-9831-6 (електронне видання)

Колективна монографія присвячена науковому обґрунтуванню шляхів вирішення проблем соціально-економічної дивергенції України та держав Європейського Союзу, упровадження підходів державної політики, спрямованої на стимулювання їх конвергенційної взаємодії. Показано ключові виклики євроінтеграційних процесів України, у т. ч. обумовлені турбулентністю сучасного глобального середовища, набутою під впливом різних чинників макроекономічною вразливістю нашої держави, а також посиленням дезінтеграційних тенденцій у розвитку Євросоюзу через низку невирішених інституційних та ін. проблем. Аргументовано необхідність імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС крізь призму забезпечення їх соціально-економічної конвергенції. Розкрито суть і запропоновано підходи до вирішення системних проблем конвергенції України та країн Євросоюзу за секторами (сферами) економіки. Обґрунтовано концептуальні засади та моделі протидії дивергенційним тенденціям у процесі інтеграції України до об'єднаної Європи.

Монографія буде корисною фахівцям у сфері міжнародної економіки, макроекономічного, фінансового та інституційного розвитку, державного управління, а також викладачам і здобувачам вищої освіти за економічними спеціальностями.

УДК 339.92(477+945.4)-045.74

ISBN 978-966-02-9831-6
(електронне видання)

© Національна академія наук України, 2021

© ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2021

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ І. СУЧАСНІ ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ТА РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	7
1.1. Глобалізаційні тренди міжнародного економічного співробітництва	7
1.2 Сучасні трансформації глобальної фінансово-економічної інфраструктури та їх вплив на інтеграційні процеси	23
1.3. Європейська інтеграція України: еволюція концептуальних засад та реальний вплив на політику економічного розвитку (1991–2021).....	30
1.4. Європейська інтеграція України у контексті захисту її економічного суверенітету та національних інтересів	44
1.5. Суперечності глобалізації та локалізації як загальне підґрунтя сучасних конвергентно-дивергентних процесів	54
1.6. Визначення і концептуальні підходи оцінювання соціально-економічної конвергенції та дивергенції	70
1.7. Необхідність та можливість подолання дивергенції в економіках України і ЄС.....	80
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА КОНВЕРГЕНЦІЯ (ДИВЕРГЕНЦІЯ) УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ШЛЯХИ, ВИЗНАЧАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ЧИННИКИ	88
2.1. Роль соціально-економічної конвергенції (дивергенції) у розбудові європейського інтеграційного проєкту	88
2.2. Вплив на конвергенційно-дивергенційні процеси пандемії COVID-19	110
2.3. Ключові чинники конвергенційно-дивергенційних процесів Україна – ЄС	119
2.4. Сучасні дезінтеграційні та дивергенційні тенденції в об'єднаній Європі: стан і політика подолання в умовах пандемії COVID-19	136
2.5 Інноваційно-технологічний розвиток у контексті євроінтеграції	149
2.6. Цифровізація як фактор конвергенції і дивергенції	163
2.7. Українська модель ринку праці як чинник дивергентності з країнами Європейського Союзу	170
2.7.1. Трансформація форм зайнятості в Україні та країнах ЄС	170
2.7.2. Політика в сфері соціально-трудових відносин: ризики та виклики в процесі європейської інтеграції України	185
2.8. Динаміка міжнародної конкурентоспроможності української продукції.....	207
2.9. Ризики в умовах дивергенційних тенденцій в Україні	221
2.10. Шляхи та механізми подолання дивергенції України та Євросоюзу.....	235

РОЗДІЛ 3. ПЕРЕЗАВАНТАЖЕННЯ УМОВ УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ..... 254

3.1. Дивергентні аспекти Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і необхідність її перезавантаження.....	254
3.2. Функціонування Поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі між Україною та ЄС: переваги та основні недоліки.....	267
3.3. «Промисловий безвіз»: проблеми та перспективи	281
3.4. Секторальні проблеми імплементації Угоди про асоціацію	290
3.4.1. Динаміка промислового розвитку в процесі імплементації Угоди про асоціацію Україна – ЄС	290
3.4.2. Євроінтеграція промисловості регіонів України: ризики та нові можливості	311
3.4.3. Розвиток металургійної галузі у контексті євроінтеграції.....	325
3.4.4. Енергетика у контексті євроінтеграції.....	336
3.4.5. Агропродовольчий комплекс у контексті євроінтеграції	345
3.4.6. Трансформація ринків страхових послуг у контексті євроінтеграції.....	350
3.4.7. Транспорт у контексті євроінтеграції	364

РОЗДІЛ 4. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ЩОДО ПОДОЛАННЯ ДИВЕРГЕНЦІЇ З ЄС ТА ВИХОДУ НА КОНВЕРГЕНЦІЙНУ ТРАЄКТОРІЮ РОЗВИТКУ 410

4.1. Макроекономічна політика	410
4.2. Економетричне моделювання конвергенційно-дивергенційних процесів Україна – ЄС	429
4.3. Рекомендації щодо формування проконвергенційної державної політики України	435
4.3.1. Макрофінансова політика.....	435
4.3.2. Пріоритети вдосконалення податкової політики.....	438
4.3.3. Торговельна політика.....	451
4.3.4. Рекомендації стосовно подальшого розвитку нетарифного регулювання зовнішньоекономічної	462
4.3.5. Рекомендації щодо формування проконвергенційної державної аграрної політики України.....	464
4.3.6. Рекомендації щодо формування проконвергенційної державної енергетичної політики України	471
4.3.7. Підвищення міжнародної конкурентоспроможності технологічно складних товарів і послуг та інвестиційно-інноваційна політика	474
4.3.8. Транспортна політика в контексті європейської інтеграції.....	480
4.3.9. Соціальна політика і політика зайнятості.....	483

Конституційно закріплений курс України на євроінтеграцію потребує неупередженого критичного аналізу досягнень і викликів, наукового обґрунтування пріоритетів національної політики щодо подолання дивергенційних тенденцій, зумовлених як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками.

У представленій монографії узагальнено результати проведених упродовж 2020–2021 рр. досліджень науковців з актуальних проблем євроінтеграційних процесів макроекономічної, макрофінансової, соціальної та секторальних складових економічної політики України з урахуванням турбулентності та невизначеності глобального розвитку й ескалації кризових ситуацій в окремих сферах національної економіки.

Європейська інтеграція Української держави – тривалий комплексний процес, перебіг якого відбувається у складних геополітичних, макроекономічних та інституційних умовах і який об’єктивно потребує виваженої, послідовної державної політики щодо його підтримання і своєчасного коригування у контексті захисту власних національних інтересів.

За останні роки завдяки євроінтеграції Україна значно просунулася у побудові громадянського суспільства. Проте, попри проведення низки реформ і впровадження Плану заходів з імплементації Угоди про асоціацію, за підсумками 2014–2021 рр. соціально-економічні наслідки євроінтеграції поки для України є неоднозначними.

Очевидно значний вплив на гальмування європейської інтеграції України чинить низка внутрішніх чинників, однак вирішення проблеми потребує об’єктивного з’ясування ключових викликів євроінтеграції, насамперед соціально-економічних, та визначення шляхів і дієвих підходів реагування на них за допомогою інструментів державної політики.

Ідентифікація ключових викликів євроінтеграції України дозволила визначити та обґрунтувати прояви таких із них, як: турбулентність глобального

середовища; епідеміологічні виклики, у т.ч. пандемія COVID-19; імперативність захисту національних інтересів; макроекономічна вразливість України; внутрішні інтеграційні проблеми ЄС; проблеми функціонування поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі між Україною та ЄС (ПВЗВТ); новітня торговельна та конкурентна політика ЄС; дивергенція фіскальних систем України та ЄС; секторальні проблеми конвергенції економік України та ЄС.

Цілком очевидно, що одним із ключових глобальних викликів, обумовлених шокним впливом пандемії COVID-19 для країн – членів ЄС та України, стане кратне збільшення потреби в реалізації моделі соціальної держави, здатної забезпечити ефективну і стабільну роботу систем охорони здоров'я, освіти, соціального захисту населення, а також національного ринку праці та сфери зайнятості в екстраординарних, у т.ч. епідеміологічних умовах. Здатність реалізувати таку модель для умовних країн-аутсайдерів, у т.ч. України, слід розглядати як найважливіший фактор подолання їх соціальної дивергенції з країнами – лідерами Європейського Союзу.

Подолання дивергенції економік України та Євросоюзу можливе за умови координації та гармонізації дій держави з її потенціалом.

СУЧАСНІ ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ТА РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Глобалізаційні тренди міжнародного економічного співробітництва

Рушійною силою формування глобалізаційного простору виступають торгівля товарами й послугами, рух факторів виробництва, передусім грошового капіталу і робочої сили, а також новітні складові – глобальні ланцюги створення доданої вартості, транспортно-логістичні мережі, інформаційно-комунікаційні технології. На сьогодні у світі відбувається перехід від системи «ринок – держава» до системи «багато держав – один ринок», що проявляється у домінуванні міжнародних правил та норм (інституцій) над національними законодавчими актами. Одночасно реформується система глобального управління, основними суб'єктами якої є міжнародні інститути, такі як ООН, СОТ, МВФ, Світовий банк та ін.

Сучасна теорія глобалізації у багатьох випадках використовує висновки світ-системного аналізу І. Валлерстайна та виділяє ядро, напівпериферію та периферію, які мають свої особливості¹. Зокрема розвинені країни входять у центр, що виконує функції ядра економічного простору, межі якого визначаються характером виробництва та можуть не збігатися із політичними кордонами. Ядро відрізняється від периферії більш високим рівнем доходу, диверсифікованою структурою економіки, застосуванням прогресивних технологій. Напівпериферія розглядається як проміжна ланка між ядром і периферією, експлуатується ядром, але

¹ Геоелекономічні сценарії розвитку і Україна: монографія / М.З. Згуровський, Ю.М. Пахомов, А.С. Філіпенко та ін. Київ: ВЦ "Академія", 2010. 328 с.

експлуатує периферію. Вважають, що саме за рахунок напівпериферії відбувається трансформація простору в періоди економічних криз.

У І. Валлерстайна економічний аналіз корелює із фрагментацією гео економічного простору за ознаками цивілізаційних моделей світового розвитку. Гео економічний простір сучасності, передусім його ядро, увібрав характерні ознаки постіндустріальної цивілізаційної моделі, її найвищої, техногенної фази. Техногенна фаза постіндустріалізму шляхом інноваційних революцій руйнує світові цикли, поглинаючи інтелектуальні, виробничі, природні та інші ресурси². Країни ядра мають передові технології, інфраструктуру, транспортні засоби, комерційну культуру, збалансованість різних галузей, характеризуються соціальним та політичним динамізмом, що забезпечує міцні позиції на глобальному ринку.

Такий підхід дозволяє поділити всіх учасників глобального економічного простору на дві групи:

– країни, регіони й компанії ядра, які концентруються в нішах створення ринкової вартості, котрі характеризуються високими бар'єрами входу, що проявляються у визначальній увазі до розподілу доданої вартості в тих сегментах, які організовані у глобальному господарському просторі;

– інші учасники ринку, які не здатні конкурувати в умовах високих бар'єрів входу та змушені використовувати індустріальні стратегії зростання, що ґрунтуються на зниженні витрат виробництва стандартних товарів, організації масового виробництва із використанням праці робітників низької кваліфікації. Якщо раніше національні кордони виступали в ролі захисних бар'єрів стосовно певної групи учасників ринку, то лібералізація торгівлі та інвестицій збільшує проникність цих кордонів – внутрішні виробники зустрічаються з дедалі більш гострою зовнішньою конкуренцією за частку національного ринку.

² Гео економічні сценарії розвитку і Україна. Київ: ВЦ "Академія", 2010. 328 с.; Дергачев В.А. Гео економіка (Сучасна геополітика). Київ: ВИРА-Р, 2002. 512 с.

При цьому відбувається багатомірна поляризація гео економічного простору, в якій спостерігається протистояння Центру (що характеризується високим рівнем економічного розвитку, системністю функціонування господарського процесу, концентрацією високотехнологічних виробництв) і Периферії (для якої характерні невисокий рівень розвитку, орієнтація на експорт сировини й енергоносіїв, наявність різноманітних розривів у господарському процесі. Дотримуючись зазначеної фрагментації гео економічного простору, не можна не погодитися з думкою А. Філіпенка про віднесення України до напівпериферії «...з перспективою або приєднання до центру за умов поглиблення ринкових реформ, політичної структуризації суспільства європейського зразка і динамічного економічного зростання, чи дрейфування до периферії світового господарства за протилежної ситуації»³.

Консервація біполярності світу, на його думку, визначається функціональною обмеженістю постіндустріальних структур, нездатністю повністю замінити індустріальне і аграрне виробництво. Своєю чергою постіндустріальний центр забезпечує країни периферії інвестиціями, які спрямовуються «здебільшого не у високі технології, а в індустріальне виробництво з метою його модернізації та пристосування до потреб постіндустріальних держав».

Розкриваючи сучасну сутність глобалізації, не можна оминати її багатовимірність, формування й функціонування єдиного загальносвітового фінансово-інформаційного простору на основі новітніх інформаційно-комунікаційних технологій.

К. Оме виділяє такі основні напрями всеосяжного процесу глобалізації⁴:

³ Філіпенко А. Методологічний дискурс міжнародної економічної політики. *Міжнародна економічна політика*. 2013. № 1 (18). С. 5–20.

⁴ Ohmae K. *Bordless World: Power and Strategy in the Interlinked Economy*. Fontana (HarperCollins) in London, 1991. 272 p.

– фінансову глобалізацію, що формує глобальний фінансовий ринок, який домінує над усіма іншими ринками й забезпечує відому анонімність глобальної влади;

– становлення глобальних багатонаціональних компаній, насамперед у формі транснаціональних корпорацій, для функціонування яких необхідний усесвітній господарський простір;

– регіоналізацію економіки, що відбувається усередині глобального господарського простору, що забезпечує необхідну рівновагу між тенденціями до інтернаціоналізації господарського життя та протилежними тенденціями до відокремлення господарських комплексів;

– інтенсифікацію світової торгівлі, що базується на залученні к глобальний комерційний оборот факторів виробництва, ресурсів, вироблених продуктів і послуг, які колись не виходили за національні кордони чи навіть за кордони місцевих локальних ринків;

– тенденцію до конвергенції, тобто до природного зближення різних соціально-економічних організмів, що склалися в різних суспільних умовах, але функціонують у єдиному середовищі глобального господарського простору.

Глобалізація проявляє себе у таких процесах: у збільшенні обсягів міжнародної торгівлі та інвестицій, у лібералізації та регулюванні руху капіталу; у відчутному підвищенні ролі ТНК у світових господарських процесах у посиленні глобальної конкуренції; у зародженні систем глобального стратегічного менеджменту; у зростанні значення інформаційних і комунікаційних технологій в економічному розвитку; у безпрецедентній диверсифікації світових фінансових ринків і ринків технологій.

Важливе місце у фрагментації глобалізації посідають процеси інтеграції та регіоналізації. Інтеграція забезпечує синергійний ефект у процесі комбінування, переплетення і зрощування потенціалів розвитку господарського процесу на всіх рівнях його організації та в усіх сферах

життєдіяльності суб'єктів процесу. Використання інтеграційного підходу до розвитку соціально-економічної системи окремо взятого регіону, країни або регіонального угруповання країн обумовлене його позиціонуванням на одному з мезорівнів гео економічного простору.

Країни, що розвиваються, зокрема й Україна, які не створили сильної захисної системи закономірності, не витримують посиленого глобального тиску, деградує, корумпуються і руйнуються, підпадаючи під владу кланово-мафіозних структур управління, що виступає як передавальний механізм злочинної компрадорської інтеграції, котрий силовими методами включає потенціал цих країн у глобальний господарський оборот тіньового характеру.

У цьому зв'язку важливою є позиція професора Д. Лук'яненка, який відзначає й гео економічну дезінтеграцію розвитку: «Світ є розділеним на окремі гео економічні зони, які перетворились у дискримінаційні рівні відносно інтегрованого глобального універсуму. Сучасний розвиток «ефективних» міжнародних механізмів перерозподілу світового доходу на користь західних країн шляхом встановлення несправедливих гео економічних рентних платежів веде до соціальної дезінтеграції світу, підриває систему світового поділу праці. Діюча вже багато десятиліть система перерозподілу світового доходу через ножиці цін на сировину з країн, що розвиваються, і на кінцеву продукцію розвинених країн свідчить про контрольований, а значить керований характер сучасної світової економіки і глобального ринку»⁵.

Е. Кочетов при структуризації і фрагментації регіонів визначає: а) глобальний транснаціональний простір (включаючи міжнародні урядові та неурядові організації, фінансові й банківські мережі); б) транснаціональний світ глобальної тіньової економіки; в) гео економічні регіони, які формують

⁵ Лук'яненко Д.Г. Міжнародна економічна інтеграція: навчальний посібник. Київ: ВПОР, 1996. 129 с.

світову інфраструктуру високих технологій із виробництва високотехнологічної продукції; г) регіони сировинної спеціалізації; д) деградаційні регіони, що втрачають здатність до конкурентної інтеграції в індустріальні й, особливо, постіндустріальні системи⁶.

Вітчизняні та зарубіжні вчені відзначають такі проінтеграційні чинники фрагментації, як: географічна близькість країн; наявність потенційного взаємодоповнення економік з погляду тих характеристик виробництва, які відображають переваги взаємовідносин цих країн; близький загальний рівень економічного і соціального розвитку; наявність схожих стратегій економічного розвитку на перспективу; наявність розвинених і розгалужених зв'язків між суб'єктами економічної діяльності відповідних країн; спільність довготермінових політичних інтересів; історія відносин між відповідними державами і наявність між ними сприятливого психологічного клімату; наявність культурної, релігійної спільності тощо⁷.

Сучасну глибинну трансформацію світового економічного порядку пов'язують із дією різноманітних факторів, зокрема:

– революціями в технологіях транспорту та зв'язку, які допомагають подолати просторову роз'єднаність і скоротити витрати часу на економічні трансакції, що в підсумку підвищує загальну мобільність факторів виробництва і прискорює зміни масштабів економічної діяльності;

– обумовленим зусиллями країн ядра й міжнародних фінансових інститутів збігом технологічних проривів із загальною світовою тенденцією, спрямованою на лібералізацію інвестицій і торгівлі, приватизацію й дерегулювання господарської діяльності.

⁶ Кочетов Э.Г. Глобалистика как геэкономика, как реальность, как мироздание: Новый ренессанс – истоки и принципы его построения, фундаментальные опоры, теоретич. и методолог. каркас / Ин-т стратегических исслед. междунар. общ. фонда «Фонд нац. и междунар. безопасности». Москва: Прогресс, 2001. 704 с.

⁷ Сиденко В.Р. Глобализация – европейская интеграция – экономическое развитие: украинская модель: в 2-х т. Т. 2: Европейская интеграция и экономическое развитие / НАН Украины, Ин-т экономики и прогнозирования. Киев, 2011. 448 с.

Інформаційно-фінансові трансформації істотно позначилися на характері інтеграції: інформація набула вартості та стала товаром, що вимірюється грошовим еквівалентом; відбувається «дестафація» грошей – зникнення їхнього матеріально-речовинного змісту. Сучасні гроші «працюють» у різноманітних електронних і розрахункових формах, за яких на передній план виходить їхня інформаційна сутність; виникли та швидко зростають інформаційно-фінансові ринки, причому місткість цих ринків, що функціонують у світовому масштабі, значно перебиває обсяги товарних ринків; у структурі капіталу швидко підвищується питома вага фіктивного капіталу, що виражається не в грошах, а в правах на одержання доходу – акціях, облігаціях тощо; комп'ютерні мережі стають загальними фінансово-інформаційними комунікаціями, що функціонують у всесвітньому масштабі; зростають нематеріальні активи підприємств, включаючи інформаційні товари, у грошовому вираженні.

Проте гроші завжди залишаються невід'ємною складовою економічної системи, її ринкового сегмента, будь-якого гео економічного простору. В умовах глобалізації саме сфера фінансів через фінансові ринки генерує «найсильніші імпульси економічної динаміки та нестабільності, оскільки відбувається перехід функцій головного двигуна розвитку від промислового до фінансового капіталу.

А. Поручник відзначає важливість інтеграції національних фінансових систем, що сприяє поглибленню процесів транснаціоналізації і відбувається по каналах транскордонного володіння фінансовими активами, припливу та відпливу іноземного інвестиційного капіталу, накопичення зовнішніх активів і пасивів країн. На його думку, саме приналежність країн до субрегіональних, регіональних організацій та ефективність включення їх економік у процеси транснаціоналізації значною мірою визначає їхню диспозицію на економічній мапі світу та можливість впливу на кількісно-якісні параметри глобальної економічної системи. Характеризуючи процеси сучасного

розвитку, він визначає такі імперативи – синтез лінійного і нелінійного, складну циклічну природу із широкою амплітудою коливань прогресивної та регресивної динаміки, поєднанням етапів тривалого стійкого розвитку з періодами деградації⁸.

Глобалізація фінансових ринків і формування геофінансів не просто відбувалися паралельно з процесами світової глобалізації, а й у їхніх рамках і під їхнім впливом. Передумови цих процесів було закладено в другій половині ХХ століття, і вони включали не тільки згадані досягнення у сфері обробки інформації і телекомунікацій, а й поширення принципів лібералізму й неолібералізму, що заохочували пом'якшення або навіть повне усунення обмежень на переміщення капіталів між країнами, лібералізацію внутрішніх фінансових ринків, розвиток офшорних центрів. Авторське бачення глобалізації фінансових ринків представлено на рис. 1.1.

Офшорні зони, світові фінансові центри, уособлені в найбільших системних банках, валютних, фондових біржах та інших потужних фінансових інститутах, повсюдно «вихоплюють» із процесу кругообігу капіталу його наймобільніший елемент – гроші і, маніпулюючи ними, акумулюють у своїх руках значну фінансову й економічну міць. У результаті відбувається відрив фінансових потоків від реального відтворювального процесу й відхід колосальних сум у віртуальний простір спекулятивних операцій. У геоекономічному просторі виникає явище, яке отримало назву *геофінанси*. Цей феномен визначають як новий фінансовий простір-час, який ігнорує закони географії й національні кордони, являє собою синтез світових грошей, інформаційної технології й лібералізації законодавчого регулювання.

⁸ Поручник А. Транснационализация и регионализация национальных экономических систем в условиях глобализации. Глобальное экономическое развитие: тенденции, асимметрии, регулирование: монография / под науч. ред. професоров Д. Лукьяненко, А. Поручника, В. Колесова. Киев: КНЭУ, 2013. 466 с.

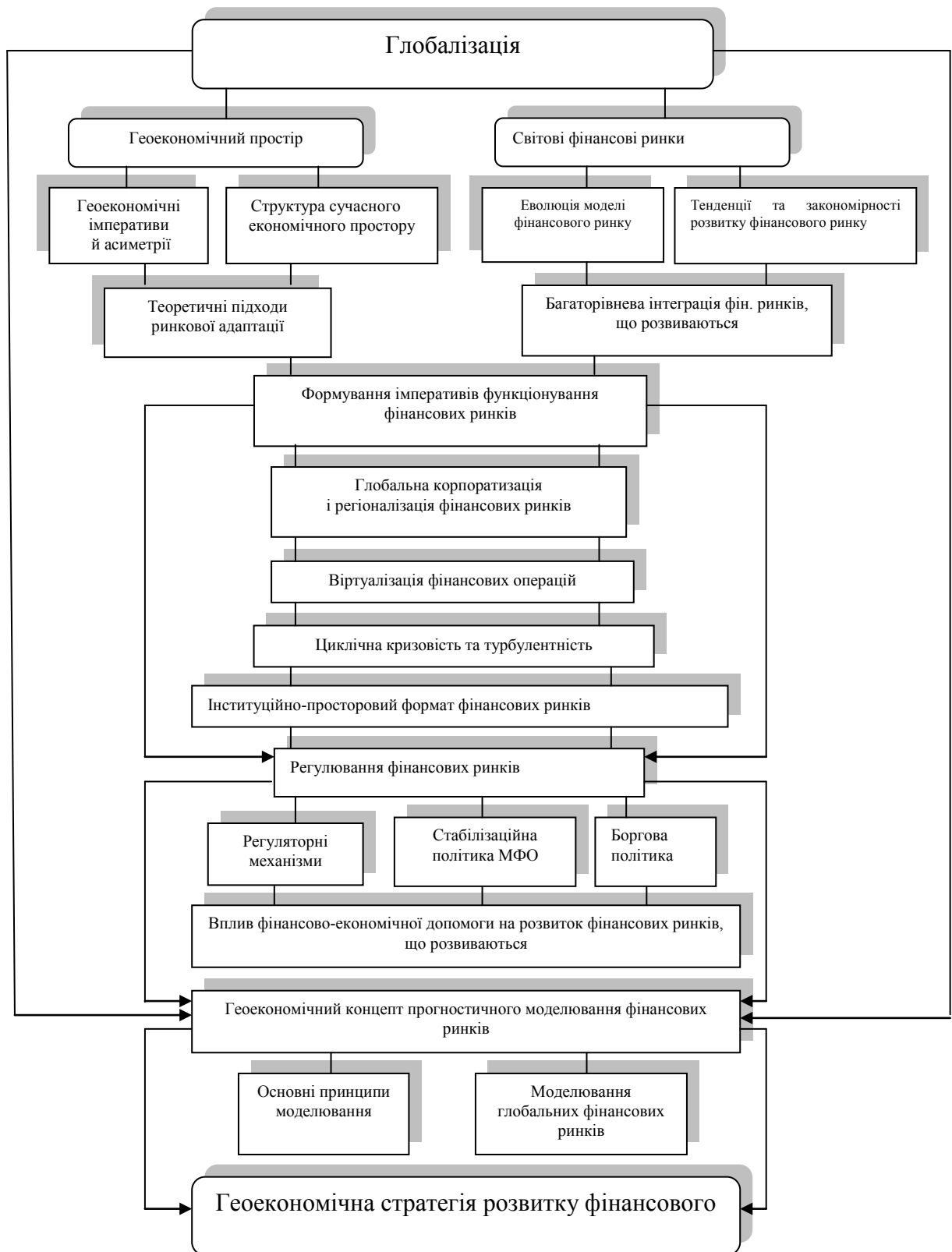

Рис. 1.1. Схема глобалізації фінансових ринків

Джерело: Борзенко О.О. Структурні деформації на світових фінансових ринках після 90-х років ХХ століття: монографія / Донецький національний університет імені Василя Стуса. ТОВ «ТВОРИ», 2019. С. 17.

Важливою є характеристика фінансової глобалізації академіком О. Білорусом: «Зростаюча віртуальна глобальна геоекономіка фінансових спекулятивних технологій деформує не лише традиційну індустріальну економіку, а й постіндустріальну. Руйнуються світові економічні захисні механізми, застосовується глобальний інформаційний моніторинг, тотальна транспарентність слабкіших економік. Світова економіка, що глобалізується, стає ... дедалі більше нестабільною, схильною як до циклічних криз, так і криз нециклічного характеру»⁹. Вчений застеріг: «дезінтеграція старої світової фінансової системи (Бреттон-Вудські угоди) і можливості інформаційної революції відкрили шлях формуванню спекулятивної фінансової економіки, яка перетворилася у віртуальну систему глобальних фінансів, повністю відірвану від реальної економіки. Товарно-матеріальне, а тим більше золоте забезпечення грошової маси тепер повністю відсутнє. «Електронні гроші» – це свого роду електронна зброя, застосування якої веде до формування нової глобальної субкультури – фінансової цивілізації, яка існує як злякисна пухлина на тілі глобальної економіки»¹⁰.

Характеризуючи фінансову глобалізацію, не можна не погодитись із твердженням З. Луцишин, що «фінансова глобалізація є складним і суперечливим процесом, який і посилює, і породжує асиметрію у розвитку світового господарства. Вона сприяє не лише прискоренню економічного розвитку, а й збільшує ризики міжнародних фінансових операцій, значно розширює сферу впливу локальних фінансових криз»¹¹. Вчена відзначає, що «за рівнем глобалізації фінансова сфера нині випереджає всі сфери реальної економіки»¹².

⁹ Білорус О.Г. Економічна система глобалізму: монографія. Київ: КНЕУ, 2003. 360 с. С. 149.

¹⁰ Там само. С. 150.

¹¹ Луцишин З. Асиметрія та парадокс фінансової глобалізації. *Міжнародна економічна політика*. 2008. № 1–2 (8–9). С. 88–121. С. 117.

¹² Там само. С. 89.

Так, з одного боку, фінансовий глобалізм надає світовому господарству цілісну структуру і внутрішню єдність, а з іншого – провокує поглиблення асиметричності регіонального і структурно-функціонального розподілу глобального капіталу. Глобальний капітал у пошуку сфер найбільш прибуткового вкладення призводить до високої турбулентності міжнародних фінансових потоків, формує передумови для хвилеподібного припливу капіталу в окремі країни і його несподіваного відпливу, що викликає гострі кризові явища в економіці тих або інших держав і регіонів світу.

Величезні «ножиці» між реальним і фіктивним капіталом не дають урядам національних держав, насамперед периферійних і напівпериферійних, можливості здійснювати необхідні інвестиції, сприяти економічній стабілізації й ефективному економічному зростанню. Це змушує національні уряди шукати позичкові джерела покриття своїх витрат у міжнародних організацій, які надають кредити лише за умов дотримання неоліберальних рекомендацій. Постійне кредитування периферійних і напівпериферійних країн глибоко деформує соціально-економічну структуру цих держав, унеможлиблює структурну перебудову їхніх економік на користь більш прогресивних галузей, активно експлуатує їхню аграрно-сировинну спрямованість, призводить до їхнього затягування у боргову яму.

При цьому, як відзначає А. Гальчинський, «система міждержавних фінансових відносин розбудована так, що без санкції МВФ канали доступу країн периферійної зони практично на всі ринки позичкового капіталу виявляються повністю перекритими»¹³.

Наймогутнішим регулятором сучасної світової економіки й, зокрема, світової фінансової системи, виступають транснаціональні корпорації, діяльність яких багато в чому прискорила розвиток процесів глобалізації. При цьому в ході глобалізації відбулася еволюція й самих ТНК: якщо спочатку їх діяльність була пов'язана з розробкою сировинних ресурсів

¹³ Гальчинський А. Глобальна криза чи криза глобалізації. *Віче*. 2002. № 1. С. 44–50.

периферійних країн, то в останні два десятиліття на світовій арені утвердилися глобальні ТНК із планетарним баченням ринків і процесів конкуренції. Фактично глобальні ТНК зосередили у своїх руках практично необмежену економічну владу, що дозволяє їм здійснювати як економічний, так і політичний тиск на держави, у яких вони перебувають .

Поряд із цим процеси транснаціоналізації призводять до зменшення можливості національних держав впливати на стан власних фінансових ринків. Тобто розмиваються основні економічні функції національної держави, що призводить до загострення протистояння національних економічних інститутів і глобального економічного середовища з його основними суб'єктами – ТНК та міжнародними економічними організаціями.

Посиленню фрагментації світового господарства сприяють регіональні інтеграційні процеси. При цьому, незважаючи на високий рівень відкритості «національних економік країн – членів регіональних угруповань, «циркулювання» товарних, інвестиційних та міграційних потоків обмежується переважно рамками таких інтеграційних блоків».

Крім того, фрагментація світового господарства відбувається з огляду на інтереси країн та можливості їх реалізації. Саме через це поглиблюються сучасні асиметрії розвитку, зокрема, в інвестиційній, інформаційній та соціальній сферах¹⁴.

Вітчизняні вчені у своїх працях дискутують різні аспекти нерівномірності та асиметрії глобального розвитку, його «внутрішньоконфліктний, системно-кризовий характер».

Так, О. Білорус визначає такі об'єктивні закономірності фінансового глобалізму: з одного боку – посилення інтеграції й цілісності структури світового господарства, з другого – поглиблення асиметричності у формуванні та структурному розподілі глобального капіталу. Останнє

¹⁴ Білорус О.Г. Політекономія світ-системи фінансово-економічного глобалізму: нові тенденції та закономірності розвитку глобального фінансового сектору. *Фінанси України*. 2015. № 5. С. 7–15.

гальмує процеси інтеграції світового фінансового ринку. На його думку: «тенденція наростання турбулентності глобальних потоків та їх інтенсивної флуктуації спричиняє гострі фінансові кризи в окремих регіонах і країнах. Набираючи обертів, фінансова глобалізація генерує й такі тенденції та наслідки розвитку глобального фінансового ринку, як надконцентрація капіталу в групі провідних розвинених країн (США, ЄС, Японії, Китаї) та вакуум фінансових ринків у більшості транзитивних країн і тих, що розвиваються»¹⁵. Характеризуючи структуру глобальної економіки, автор відзначає «строкатість» співіснування, співрозвитку та еволюції різних за рівнем ринкових сегментів, доіндустріального, індустріального й постіндустріального укладів, а також елементів інтелектуально-фінансової економіки.

Д. Лук'яненко, розглядаючи функціонально-галузеву специфіку асиметрії економічної глобалізації, відзначив випереджаючу активність міжнародного руху капіталу, а не товарів і фінансових послуг. Він зазначив переважно фінансово-інвестиційну основу розвитку процесів глобалізації, «чому сприяло багато факторів, зокрема вільний рух капіталу у глобальній інформаційно-комунікаційній мережі при суттєвих обмеженнях на ринках товарів, комерційних послуг, робочої сили»¹⁶.

Важливим є висновок З. Луцишин, зроблений за результатами розкриття сутності асиметрії та парадоксів, які спричинені глобалізацією, що «настав час пошуку нових пріоритетів, визначення союзів, переосмислення ролі та сутності регіонів, налагодження нових інструментів, напрацювання цілковито нових правил гри – пошуку новітньої парадигми функціонування

¹⁵ Глобальное экономическое развитие: тенденции, асимметрии, регулирование: монография / Д. Лукьяненко, В. Колесов, А. Колот и др. ; под науч. ред. Д. Лукьяненко, А. Поручника, В. Колесова; ГВУЗ «КНЕУ им. В. Гетьмана», Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. Киев, 2013. 466 с.

¹⁶ Лук'яненко Д.Г. Імперативи глобального корпоративного менеджменту. *Стратегія розвитку України. Економіка, соціологія, право*. 2011. № 1. С. 44–48; Лук'яненко Д.Г. Інвестиційний глобалізм: сучасні проблеми економічних досліджень. *Ринок цінних паперів України*. 2002. № 5–6. С. 17–21.

світового економічного простору XXI століття»¹⁷. На її думку, «парадоксом у світовій економічній глобалізації є те, що глобалізація фінансів існує і проявила себе постфактум, не будучи при цьому інтегрованою в напрямі конвергенції. Фінансова глобалізація передуює фінансовій інтеграції за змістом, масштабами охоплення та сферою дії, але за формою і глибиною фінансових механізмів процеси міняються місцями»¹⁸.

Сучасний глобалізаційний простір можливо представити як складну сукупність метарегіональних утворень, що виступають в ролі нових сутностей глобального універсуму. Послаблення національних держав як системоутворюючих ланок світової системи зумовило модифікацію наукових уявлень і методології аналізу.

Ці тенденції знайшли свій вираз у формуванні множинності міждисциплінарних досліджень, зокрема метарегіональної парадигми сучасної гео економічної регіоналістики, що являє собою синтез геополітичного, гео економічного та цивілізаційного підходів до вивчення економічних процесів у їх регіональному вимірі і дає можливість більш адекватно розкривати передумови та рушійні сили формування сучасної міжнародної економічної системи, аналізувати основні принципи структурування елементів метарегіонального простору, досліджувати саму структуру світового гео економічного простору.

Сутність економічного простору з методологічної точки зору характеризується неоднозначністю концептуальних засад та відсутністю цілісної логічної схеми його структурування. Не можна не погодитися із позицією О. Бавики, що більшість дефініцій економічного простору є актуальними для індустріальної моделі розвитку, в рамках якої переважають територіально-ресурсні підходи та визначення. Зокрема, «географічне середовище значною мірою визначає розвиток як соціальних, так і

¹⁷ Луцишин З. Асиметрія та парадокс фінансової глобалізації. *Міжнародна економічна політика*. 2008. № 1–2 (8–9). С. 88–121. С. 119.

¹⁸ Луцишин З.О. Трансформація світової фінансової системи в умовах глобалізації. Київ: Видавничий центр «Друк», 2002. 320 с.

економічних процесів, і це обумовлено відносно низьким рівнем витрат, які несуть суб'єкти господарювання при встановленні взаємозв'язків на обмеженій території та об'єктивною залежністю економічної системи від наявних ресурсів». Для постіндустріальної моделі розвитку економічний простір набуває якісно нових ознак і може бути представлений як: «глобалізована інформаційна просторова структура; середовище, що створюється у процесі інформаційної взаємодії суб'єктів економічної діяльності; мережева організація взаємодії суб'єктів, що характеризується горизонтальною будовою, здатністю до самоорганізації та саморозвитку, збільшенням синергетичного ефекту»¹⁹.

Розвиваючи зазначені положення принагідно до геоекономічного простору та його фрагментування, варто відзначити такі два підходи. Перший підхід базується на безпосередньому координуванні економічних зв'язків, процесів та явищ у просторі й обмеженні чітко визначеними просторовими кордонами. Ідеться про глобальний, регіональний, ареальний і локальний рівні.

Другий підхід полягає в опосередкованому проектуванні економічних зв'язків, процесів та явищ, що відбуваються в економічному просторі на його координатах. При цьому просторові межі можуть бути нечіткими, виходити за межі територіальних одиниць, перетинатися й накладатися одна на одну, оскільки інтереси суб'єктів господарювання не обмежуються кордонами населеного пункту, регіону чи країни. Чим більше таких перетинань, взаємопроникнень та накладень, тим щільнішим буде економічний простір. У такому аспекті можна розглядати економічний простір як складну ієрархічну сукупність ринків товарів, послуг, робочої сили та капіталів у середовищі інформаційно-комунікаційних мереж та технологій.

Економічний простір як складна ієрархічна сукупність ринків товарів, послуг, робочої сили та капіталів

¹⁹ Бавико О.Є. Концептуальні підходи до визначення дефініції регіонального економічного простору. *Ефективна економіка*. 2012. № 4. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1064>

Глобальний ринок товарів, послуг, робочої сили, капіталів і знань створює загальносвітовий економічний простір і відіграє важливу роль у забезпеченні структурної перебудови національних економік. Але разом із цим він призводить до поглиблення диспропорцій у світовому господарстві.

Особливе значення надається становленню механізму господарського співробітництва, суть якого в тому, що він виражається у сукупності форм, методів і принципів розвитку економічних, науково-технічних, валютно-фінансових, правових відносин господарських суб'єктів України з партнерами із зарубіжних країн. У процесі формування прогресивного механізму інтегрування України значну роль відіграють орієнтація суб'єктів безпосередніх міжнародних економічних відносин на світові ціни, більш раціональне використання валютних коштів, отримання довгострокових кредитів.

Основними факторами міжнародних економічних відносин України у галузях матеріального виробництва є встановлення прямих контактів між спорідненими підприємствами, створення спільних підприємств, міжнародних господарських об'єднань, комерційних банків, центрів для підготовки спеціалістів. Ці напрями забезпечують участь України у міжнародному поділі праці, у поглибленні процесів, предметної, подетальної, технологічної, міждержавної спеціалізації та кооперування виробництва. Це виступає об'єктивною основою підвищення рівня оснащення промислових підприємств, що дасть змогу з меншими втратами інтегруватися у систему світового господарства.

Особлива увага зараз надається залученню до національної економіки іноземних інвестицій. Головними факторами капіталовкладень виступають спільні підприємства, створення підприємств, що повністю належать інвесторам, придбання рухомого та нерухомого майна, прав користування землею та концесій на використання природних ресурсів на території України. Значного поширення набрала така форма міжнародного співробітництва, як *створення спільних підприємств*. Для них характерне

розміщення у сферах народного господарства: *така структура розподілу спільних підприємств не є прогресивною*, оскільки понад третина їх припадає на інфраструктуру. *Перспективним напрямом інтегрування України у систему світового господарства є створення спеціальних (вільних) економічних зон.* Це одна із найбільш привабливих форм заохочення іноземних інвесторів, яка дає змогу активізувати підприємництво, нарощувати експортний потенціал, формувати ринкову інфраструктуру, прискорювати розвиток окремих регіонів та галузей економіки.

1.2. Сучасні трансформації глобальної фінансово-економічної інфраструктури та їх вплив на інтеграційні процеси

Глобалізація загалом, а економічна глобалізація – особливо тісно пов'язані з розвитком фінансово-економічної інфраструктури, що одночасно виступає як об'єктом, так і суб'єктом глобалізаційних процесів, тобто під впливом глобалізації відбуваються суттєві зміни такої інфраструктури, які, в свою чергу, обумовлюють подальші тренди глобалізаційного процесу.

Сучасні трансформації глобальної фінансово-економічної інфраструктури змушують більшість країн до певної інтеграції, що, частіше за все, набуває форми територіального об'єднання.

Причини двох останніх світових економічних криз (1997–1998 та 2007–2009 рр.) та розвиток подальших подій на світовому ринку свідчать про те, що в новій глобалізованій економічній системі головну роль відіграє вже не виробництво, а фінансовий сектор, а причинами криз стає перевиробництво не товарів, а грошей. «Сучасна економіка зробила величезний крок у бік того, що економісти в минулому називали «фіктивним капіталом», а тепер – «фінансовими бульбашками»²⁰. У зв'язку з цим поширилася думка щодо появи «глобального фінансизму».

²⁰ Кравчук Н. Дивергенція глобального розвитку. Сучасна парадигма формування геофінансового простору. Київ: Знання, 2012. 782 с. С. 423.

Розбалансування моделі глобальної економіки знайшло прояв у високодефіцитних зовнішньоторговельних балансах розвинених країн та, відповідно, високому профіциті поточного рахунку у країнах, що розвиваються. Економічна криза останніх років значною мірою викликана проблемами, що походять з фінансового сектора та укорінені у диспропорції, викликаній гіпертрофованою роллю цього сегмента економіки в розвинених країнах. Через це на певному етапі розвитку технологічного укладу починає спостерігатися перенакопичення капіталу: накопичений грошовий капітал не може бути інвестований у розширення виробництва та торгівлі, не призводячи до наступного падіння норми прибутковості. Внаслідок цього відбувається значне розростання фондових ринків та обсягів операцій з похідними фінансовими інструментами спекулятивного характеру, які породжують швидке, хаотичне переміщення «гарячих грошей». Світовий надлишковий капітал із торговельно-виробничої сфери перетікає у фінансову і, відповідно, з країн, що розвиваються (і потребують додаткового капіталу для розвитку реального сектора економіки), – до країн промислово розвинених. У новій глобалізованій економічній системі головну роль починає відігравати вже не виробництво, а фінансовий сектор. І, відповідно, «кризу надвиробництва» змінила «криза надфінансування».

У цьому контексті стало можливим говорити про *фінансіалізацію* сучасної економіки – тобто про такий стан, за якого фінансові угоди, особливо у міжнародних відносинах, відіграють вирішальну роль, домінуючи над виробничо-торговельними угодами як кількісно, так і з точки зору визначення основного напрямку розвитку глобальної економічної системи. Сама по собі фінансіалізація є безперечним статистичним фактом. Але з цього факту часто прийнято робити висновок про повну відірваність фінансового сектора від реальної економіки, підпорядкування реальної економіки «фінансовому інтернаціоналу» (з подальшими конспірологічними висновками), перетворення фінансового сектора на «самодостатній світ

спекуляцій»²¹ та подальший розвиток фінансіалізованої економіки в напрямі свого краху. Однак для серйозних економістів очевидно, що відповідні трансформації відбувалися не з примхи окремих (навіть дуже впливових) політиків, а були результатом (подеколи вимушеним, який дався взнаки після довгого політичного спротиву – як, скажімо, відмова від золотого стандарту, або від механізму фіксованих валютних курсів) зміни умов (а, подеколи, і цілої парадигми) організації економічного життя та дії об'єктивних економічних законів.

Насправді *фінансіалізація є результатом зростаючого значення фінансів, фінансових ринків та фінансових установ для функціонування економіки*. По-перше, орієнтація на акціонерну вартість зумовила суттєві зміни у корпоративних стратегіях та структурах, які заохочують аутсорсинг та дезагрегацію корпорацій. По-друге, фінансіалізація сформувала моделі нерівності, нової культури та соціальних змін у суспільстві. В основі цих змін лежить великий зсув у способі опосередкування капіталу – від фінансових установ до фінансових ринків за допомогою таких механізмів, як сек'юритизація (перетворення боргів у товарні цінні папери). Завдяки поєднанню теорії, технології та ідеології фінансіалізація дійсно стала потужною силою змін соціальних інститутів²².

На нашу думку, нічого апокаліптичного насправді не відбувається і порівняння обсягів фінансових операцій (у тому числі з деривативами) із обсягами виробництва або торгівлі товарами абсолютно недоречне: адже фінансові інструменти покликані обслуговувати різні операції (не тільки купівлі-продажу, а й авансування виробництва, фінансування науково-дослідних та проектних робіт, довгострокового інвестування, бюджетного фінансування, страхування численних ризиків тощо) і не тільки в царині т.зв.

²¹ Мандибура В.О. Фіктивний капітал та його вплив на кризу глобальної фінансової системи. *Економічна теорія*. 2012. № 3. С. 27–41. С. 30.

²² Gerald F., Davis G.F., Kim S. Financialization of Economy. *Annual Review of Sociology*. Aug. 2015. Vol. 41. P. 203–221.

реальної економіки (виробництва товарів), а й у сфері послуг (обсяги яких у розвинених економіках перевищують обсяги товарного виробництва), в «економіці знань», в інформаційній економіці, у цифровій економіці... Що стосується спекулятивного характеру фінансової економіки, то її обсяги відносно «першооснови» навряд чи такі вже вражаючі порівняно зі спекуляціями на товарних ринках.

Зрештою, як відзначають експерти ООН, перехід від сьогодення до завтрашнього перетворення полягає не лише в кількісному зростанні. Фінанси, незважаючи на посилення їх ролі, все ж таки існують не самі для себе, а для досягнення інших цілей. «Основною метою фінансової системи завжди було обслуговування реальної економіки – надання ряду основних послуг для домогосподарств, підприємств та органів державної влади. Зараз перехід до сталого розвитку реформує ці історичні відносини, запускаючи потужну нову динаміку між реальною економікою та фінансовою системою, зосередженою на забезпеченні всеосяжного процвітання, ліквідації бідності та поваги до планетних кордонів. Розглядаючи діапазон політичних та регуляторних заходів, які рухають цю динаміку, виділяють п'ять пріоритетних сфер: 1) перерозподіл капіталу; 2) управління ризиками; 3) відповідальність фінансових установ; 4) звітування та розкриття інформації та 5) національні дорожні карти для сталого фінансування»²³.

Функціональні трансформації також включають більш специфічні зміни, пов'язані, наприклад, із поступовим падінням ролі одних валют (долара США, японської єни, британського фунта) та зростанням ролі інших (євро, китайського юаня), або зростанням ролі державних боргів, поширення неконвенційної монетарної політики тощо.

Сучасний етап глобалізації характеризується виникненням багатоплярного фінансового світу: з фінансовими центрами, розташованими фактично на всіх материках, активною діяльністю

²³ The Financial System We Need – Nairobi. Kenya: UNEP, October 2016. 87 p. P. 13.

транснаціональних корпорацій і банків і величезними фінансовими потоками, які не знають обмежень ані в часі, ані в просторі.

Спочатку на глобальному фінансовому ринку домінували традиційні фінансові центри економічно розвинених країн, які сформувалися ще в період попередньої «хвилі глобалізації» кінця XIX сторіччя – Нью-Йорк та Лондон, до яких згодом додалися Токіо та Франкфурт, відповідно до формування «трьох центрів сили» (*the Triad*) – США, ЄС та Японія.

Утім, останніми десятиріччями відбулися помітні трансформації, що активно продовжуються і зараз. *Гео економічний* зсув на користь країн Тихоокеансько-Індійського басейну зумовив переорієнтацію у відповідному напрямі значних фінансових потоків. Зокрема, не тільки відносно зменшується роль традиційних західних фінансових центрів, а й на сході значення Токійського фінансового центру зменшилося на користь зростаючої ролі фінансового центру в Шанхаї (що відображає помітне підвищення фінансової потужності КНР). На цьому тлі також підвищилася роль Гонконгу, що, однак, наразі перебуває під серйозної загрозою – оскільки з політичних міркувань західні фінансові кола не зацікавлені в кількісному збільшенні *китайських* глобальних фінансових центрів, а політична влада КНР – в існуванні Гонконгу як альтернативи *авторитарній* (псевдосоціалістичній) економічній моделі.

Водночас на Заході – внаслідок виходу з ЄС Великої Британії – відбуваються зміни статусу фінансового центру в Лондоні (який поки що знижується, але має шанс перетворитися на європейський фінансовий центр, альтернативний щодо фінансової інфраструктури ЄС). Одночасно це створює можливість зростання ролі Франкфурта як глобального фінансового центру або кількісного зростання глобальних фінансових центрів у ЄС за рахунок підвищення ролі існуючих фінансових центрів у Парижі та Люксембурзі (а, можливо, також у Відні та Брюсселі).

При цьому слід підкреслити, що сучасні великі фінансові центри базуються на фінансово-економічному потенціалі не стільки окремих країн

(це може стосуватися лише найбільш економічно потужних країн і то, з певними застереженнями стосовно ролі таких держав у регіональних інтеграційних об'єднаннях), скільки на економічному потенціалі певного регіону та його інтеграційних структур. Найбільш відомим та успішним (модельним) із таких об'єднань виступає саме Європейський Союз.

Усього до Європейського економічного та валютного союзу (або зони євро) входять 19 із 27 країн ЄС, причому зобов'язання увійти до зони функціонування євро не взяла на себе лише Данія. (Не брала такого зобов'язання і Велика Британія, що, зрештою вийшла з ЄС.)

Останніми роками в ЄС набрали чинності нові правила банківського регулювання, обумовлені новітніми технологічно-інституційними змінами. Річ у тім, що розвиток нових комунікаційних технологій привів до фінансово-банківського сектора послуг нові небанківські (навіть нефінансові) компанії, які отримали можливість надавати послуги у сфері платежів та інших фінансових операцій. Зокрема, з 13 січня 2018 р. набула чинності Директива Європейського Союзу щодо платіжних послуг PSD2. Вона встановлює умови взаємодії між банками, які мали монополію на дані рахунків клієнтів і строго пов'язувалися з конкретними з платежами та іншими фінансово-технологічними компаніями. Ця директива надає можливість того, що у світі *fintech* називають «відкритим банкінгом» (*open banking*), надаючи стороннім небанківським установам – від таких корпорацій, як Amazon, до малих стартапів – можливість здійснювати платіжні послуги для банківських клієнтів і отримувати доступ до їхніх даних. Також більшої ваги набувають різноманітні технічні елементи – такі, як прикладні програмні інтерфейси (*Application programming interfaces* – *APIs*) – коди, що дозволяють різним фінансовим програмам взаємодіяти одна з одною, які матимуть життєво важливе значення для революційної трансформації банківської системи, створюючи таку собі «відкриту екосистему API», що може створити мережу зв'язку між фінансовими установами та сторонніми компаніями.

Основний висновок за результатами аналізу глобалізаційних трендів міжнародного фінансово-економічного співробітництва полягає в тому, що глобалізаційний процес як об'єктивний процес розвитку суспільства продовжуватиметься, як і раніше, із певними періодами гальмування та відхилень (зокрема, зі змінами пріоритетності галузей та лідерства окремих країн та регіонів). Утім, в історично прогнозований період фінансово-кредитний (монетарний) сегмент цих відносин продовжуватиме відігравати одну з визначальних ролей. А це означає, що жодна країна не може претендувати на статус економічно розвиненої без активної участі у процесі фінансово-економічної глобалізації. Водночас масштаби змін, політичні впливи та матеріальні витрати (особливо в царині розробки та запровадження новітніх технологій), які необхідно здійснити для гідної відповіді на зазначені вище виклики у вигляді сучасних трансформацій, однозначно вимагають колективних зусиль у форматі інтеграційних об'єднань, які конкурують між собою на глобальному ринку. З точки зору географічних та технологічних трансформацій важливим є рівень співпраці з фінансовими установами певного регіону або участь у спільних технологічних програмах. Отже, для України при інтеграційному виборі важливу роль відіграє наявність комерційних банків з європейським капіталом, а також участь у Цифровому союзі ЄС.

У контексті інституціональних змін це стосується реальної можливості впливу на політику міжнародних фінансових організацій, а також ефективність та стандарти діяльності національних установ. Зрозуміло, що, наприклад, неформальне правило, згідно з яким Міжнародний валютний фонд завжди очолює представник Європейського Союзу, надає його країнам-членам більше можливостей у відстоюванні своїх інтересів при спілкуванні з цією установою.

Водночас, як відзначають українські фахівці, формування, наприклад, валютних союзів уже не може спиратися виключно на ідеологію регіоналізації: потребу у формуванні валютних союзів з точки зору

глобалізму викликає не тільки те, що цей варіант забезпечення глобальної фінансової стабільності є проміжним етапом до монетарної уніфікації світу, а й самодостатня затребуваність зазначеного процесу на різних рівнях сучасної глобальної та національної макро- та мікроекономіки²⁴.

1.3. Європейська інтеграція України: еволюція концептуальних засад та реальний вплив на політику економічного розвитку (1991–2021)

Здобуття Україною на початку 1990-х років державної незалежності та перехід до ринкової економіки висунули на порядок денний низку надзвичайно складних у теоретичному і практичному сенсі проблем, серед яких одна з ключових – як поєднати два різноспрямованих процеси: розбудову інститутів державної незалежності та становлення до певної міри самодостатньої національної економічної системи – з одного боку, та участь країни в дедалі більш потужних міжнародних інтеграційних процесах – з другого боку.

Складність цієї проблеми впливає з тієї конкретно-історичної обставини, що нинішній період розбудови державної незалежності України, на відміну від попередніх спроб створення української держави, не є періодом домінування так званої Вестфальської системи національних держав, у рамках якої історично сформувалась абсолютна більшість сучасних європейських держав та в межах якої меркантилістські економічні підходи з виразними протекціоністськими акцентами видавалися цілком адекватними, сприяючи розвитку національних економік. Період 1990-х та початку 2000-х років був абсолютно іншим за характером домінуючої глобальної тенденції розвитку – періодом, коли процеси глобалізації та регіональної інтеграції бурхливо розвивались і навіть давали підстави ставити на порядок денний питання про можливу перспективу завершення епохи превалювання

²⁴ Козюк В. Монетарна політика у глобальних умовах. Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. 191 с. С. 135.

національних держав як основних суб'єктів відносин у світовому господарстві: такий підхід, зокрема, висловив К. Оме у своїй широко відомій книзі, опублікованій у середині 1990-х²⁵. Завдання розбудови інститутів національної держави за цих умов видавалися очевидною *контртенденцією до глобального тренду інтеграції*. І це базове протиріччя тривалий час визначало той курс маневрування між різноспрямованими векторами інтеграції та дезінтеграції, яким характеризувався період формування української політики з початку 1990-х. Кожен із цих векторів у політичному сенсі мав своїх прихильників та опонентів – і баланс сил між ними постійно змінювався залежно не лише від складного перебігу внутрішніх трансформацій, а й загального стану глобальної економіки.

Стан речей значно ускладнювався тією обставиною, що соціальні науки виявилися методологічно не готовими до теоретичного та прикладного обґрунтування політики розвитку за присутності зазначеної фундаментальної суперечності в її цільовій функції. В умовах наявності лише фрагментів інститутів економічного регулювання постсоціалістичного (далекого від стандартів розвинених ринкових країн) типу, з одного боку, та потужного тиску жорстких обставин зовнішнього середовища, за абсолютного панування ідеології т.зв. Вашингтонського консенсусу – з його апологією вільних ринків та свободи торгівлі та руху капіталів, з другого боку, потрібно було в стислі строки визначити нові концептуальні засади включення України в процеси міжнародної інтеграції ринкового типу – абсолютно нового для країни на той час. Це необхідно було здійснити за відсутності значного досвіду досліджень процесів ринкової інтеграції, адже міжнародні інтеграційні процеси до цього часу вивчалися українськими вченими передусім стосовно планової соціалістичної економічної системи.

²⁵ Ohmae Kenichi. The End of the Nation-State: the Rise of Regional Economies. New York: Simon and Schuster Inc., 1995.

Слід відзначити, що всупереч поширеним нині спотвореним уявленням, що начебто за радянських часів в економічній науці взагалі не було зроблено нічого, гідного уваги, деякі з отриманих у ході досліджень результатів стосовно участі української економіки в міжнародних зв'язках виходили за межі, встановлені ідеологічними шаблонами, і в принципі були придатними для застосування в умовах ринкової економіки в разі їх відповідної корекції. Це насамперед стосувалося розроблення регіональних аспектів включення країни у процеси міжнародної інтеграції, у т.ч. на рівні прикордонних територій, а також механізмів включення в інтеграційні процеси основних суб'єктів економіки – підприємств та їх об'єднань²⁶. Але ці досягнення мали фрагментарний, обмежений характер і не забезпечували системного бачення способів ефективною соціально-економічної організації в умовах включення нової незалежної країни у процеси інтеграції на ринковій основі. І це *перетворило процеси практичного вироблення політики міжнародної інтеграції в первинний період державної незалежності України на надзвичайно залежні від закордонних впливів*, коли навіть невідомі зарубіжні аналітики презентувалися як своєрідні гуру, а їхні спрощені рецепти (лібералізація, дерегуляція, приватизація) пропагувалися як безумовне кредо для тих, хто проєктував ринкові реформи в Україні.

Виникнення кардинально нових завдань в умовах здобуття Україною державної незалежності та початку переходу до ринкової економіки потребувало системних змін в організації наукових досліджень проблем участі країни у світовій економіці та політиці як повноцінного самостійного суб'єкта.

Первісно домінуючим концептом, який розроблявся в первинний період після здобуття Україною державної незалежності, було поєднання двох різних векторів інтеграції – східного (СНД та інші регіональні

²⁶ Див., зокрема: Региональные аспекты сотрудничества СССР со странами СЭВ / В.С. Будкин, И.Ф. Зайцев, В.Р. Сиденко и др.; отв. ред. В.С. Будкин; АН УССР, Ин-т социал. и экон. пробл. зарубеж. стран. Киев: Наук. думка, 1988. 181 с.

об'єднання на пострадянському просторі) та західного (Європейське співтовариство та згодом Європейський Союз). При цьому Україна переважно розглядалася як місток, який зв'язує Схід і Захід Європи, виконуючи важливі транзитні функції. Такий підхід дозволяв певним чином поєднувати стратегічні цілі розвитку, орієнтовані на високі соціально-економічні стандарти Європи, з політикою поточного балансування економіки, що продовжувала критично залежати від зв'язків у рамках пострадянського простору. Для умов 1990-х цей підхід був досить прагматичним і загалом давав певні позитивні результати. Проте зі стратегічного погляду він не міг утриматися надто довго через наявні в його структурі суперечності як гео економічні, так і функціональні. У рамках цього концепту Україна наражалася на ризик постійного стратегічного роздвоєння та перетворення на арену жорсткої гео економічної та геополітичної конкуренції між Сходом і Заходом – що й стало реальністю після відповідних кардинальних змін у стратегії Росії на початку 2000-х років.

Наприкінці 1990-х років у політичних пріоритетах стали дедалі виразніше виявлятися зміни, спричинені як набуттям у березні 1998 р. чинності Угодою про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС, так і зростаючими розбіжностями в підходах до інтеграції на пострадянському просторі. Цьому особливо сприяли істотні зміни в міжнародному позиціюванні Росії, що з початку 2000-х років дедалі виразніше ставала антизахідною. Як результат, «двовекторна інтеграційна модель» України почала втрачати своє підґрунтя, і баланс почав зміщуватися на користь (західно)європейського вектора інтеграції.

Таким змінам сприяло і зростаюче усвідомлення природи сучасних міжнародних інтеграційних процесів. Адже посилювалося розуміння того, що міжнародні інтеграція – це не лише особлива сфера міжнародних відносин, вона є процесом, органічно пов'язаним із внутрішніми соціально-економічними процесами, з якими утворює симбіоз. Процеси інтеграції не просто впливають на ті чи інші аспекти торговельної чи інвестиційної

діяльності, вони неодмінно починають поширюватися на *суспільні структури в цілому*. Це означає, що, обираючи вектор інтеграції, країна тим самим обирає для себе і *модель свого соціально-економічного розвитку загалом*.

Як зазначена вище зміна політичних пріоритетів, так і розвиток уявлень про міжнародні інтеграційні процеси поставили нові дослідницькі завдання, серед яких одне із центральних місць посіло дослідження того впливу, який чинять міжнародні інтеграційні процеси на довгостроковий розвиток української економіки та суспільства загалом. Це вимагало реалізації широкого *комплексного, міждисциплінарного* підходу до проблеми, який почав утверджуватися в період після 2000 р. як у наукових установах НАН України²⁷, так і у більш широкому дослідницькому середовищі²⁸.

Цей новий підхід до дослідження питань міжнародної інтеграції України потребував значного розширення і поглиблення наших наукових уявлень про міжнародні інтеграційні процеси сучасності загалом, а передусім – щодо процесів європейської інтеграції²⁹. При цьому особлива увага

²⁷ Див., зокрема: Україна в процесах міжнародної інтеграції / за ред. д.е.н. В.Р.Сіденка. Харків: Вид-во «Форт», 2003. 280 с.; Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку" / за ред. акад. НАН України В.М. Гейця. Київ: Ін-т економічного прогнозування; Фенікс, 2003. 377 с.

²⁸ Бураковський І., Немиря Г., Павлюк О. Дорога в майбутнє – дорога в Європу: Європейська інтеграція України. Київ, 2000. 108 с.; Копійка В.В. Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2002. 253 с.; Шнирков О.І., Копійка В.В., Муравйов В.І. Україна – Європейський Союз: економіка, політика, право. Київ: ВПЦ «Київський ун-т», 2006. 268 с.; Манжола В.А., Муравйов В.І., Філіпенко А.С., Сапсай А.П., Копійка В.В. Інтеграція України в європейські правові, політичні та економічні системи: монографія / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Л.В. Губерський (ред.). Київ: ВПЦ «Київський університет», 2007. 320 с.; Копійка В.В. Розширення Європейського Союзу та Україна: монографія. Київ: Логос, 2008. 352 с.; Асоціація як новий формат відносин України з Європейським Союзом: політичний, правовий, економічний та інформаційний аспекти: монографія / В.В. Копійка, М.С. Дорошко, О.Ю. Кондратенко та ін.; за заг. ред. В.В. Копійки і М.С. Дорошка. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2018. 388 с.

²⁹ Варто відзначити у цьому контексті фундаментальне дослідження: Філіпенко А.С., Будкін В.С., Грінченко Ю.Л., Дудченко М.А., Заблоцька Р.О. Міжнародні інтеграційні процеси сучасності. Київ: Знання України, 2004. 304 с.; Шнирков О.І. Європейський Союз

приділялася зв'язку між європейською інтеграцією та економічним розвитком, факторам, формам і напрямам впливу європейських інтеграційних процесів на економічний розвиток³⁰.

Водночас, приблизно з 2005 р., дослідження проблем європейської інтеграції починає розширюватися – з макрорівня аналізу на дослідження різних секторів: умови і перспективи європейської інтеграції стали розглядатися як загальне середовище для розвитку різних галузей і сфер економіки України. Були, зокрема, виконані дослідження проблем євроінтеграції стосовно секторів енергетичного, аграрного та сільського розвитку, фінансового³¹. Паралельно посилилося вивчення різноманітних *регіональних* аспектів включення України в євроінтеграційний процес³².

Зазначені вище дослідження не відштовхувалися від спрощених уявлень про начебто беззаперечний і однозначно позитивний вплив інтеграції в ЄС на національний розвиток, а доводили, що *реальні позитивні ефекти від політики інтеграції виникають саме у контексті ефективного пристосування різних секторів економіки і суспільства до середовища, що*

у глобальному інноваційному просторі: монографія / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ: ВПЦ "Київський університет", 2008. 144 с.

³⁰ Сиденко В.Р. Глобалізація - європейська інтеграція – економічне розвиток: українська модель». Т. 2: Європейська інтеграція и економічне розвиток. Киев: Ін-т екон. и прогноз., 2011. 448 с.

³¹ Аграрний сектор України на шляху до євроінтеграції / за ред. д-ра екон. наук О.М. Бородіної. Ужгород: Іва, 2006. 496 с.; Енергетичні ринки України: регуляторна конвергенція та інтеграція: кол. наук. моногр. / за ред. канд. екон. наук Р.З. Подольця; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2014. 212 с.; Імплементція європейських засад сільського розвитку в Україні: монографія / за ред. чл.-кор. НАН України О.М. Бородіної; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2018. 299 с.; Розвиток фінансових інститутів ЄС та виклики для фінансової політики України: монографія / Борзенко О.О., Богдан Т.П., Шаров О.М. та ін.; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2019. 372 с.

³² Регіональні інноваційні системи України: стан формування та розвитку в умовах інтеграційних процесів: монографія / за ред. д-ра екон. наук проф. Л.І. Федулової; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2013. 724 с.

Виразні регіональні аспекти аналізу присутні й у колективній монографії Інституту економіки промисловості НАН України: Україна в європейському науково-освітньому та інноваційному просторі: концепція адаптації та інтеграції в умовах Угоди про асоціацію з Європейським Союзом: монографія / С.В. Іванов, В.І. Ляшенко, І.Ю. Підоричева та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2018. 331 с.

формується у процесі гармонізації національних норм із міжнародними нормами інтеграційного об'єднання.

Водночас дедалі більше зростало усвідомлення значення *неекономічних* чинників розвитку євроінтеграційного процесу в економічній сфері. Багатогранний характер міжнародних інтеграційних процесів потребує *системного* підходу до досліджень. І в цьому контексті важливий внесок у наукові уявлення про механізми євроінтеграційних процесів зробило вивчення процесів соціально-економічної модернізації у контексті євроінтеграційних процесів³³, з урахуванням відповідного досвіду країн, що з 2004 р. стали новими членами ЄС. Воно показало, що процеси національної модернізації в умовах інтеграції є досить складним і неоднозначним процесом, який вимагає не лише значних коштів, а й потребує відповідної коректності у вибудовуванні інститутів регулювання. Необхідно бачити не лише потенційні здобутки і можливості, *а й ризики та загрози, що можуть посилюватися в умовах розвитку інтеграційних процесів.*

Ключове значення в розвитку теоретико-концептуальних засад міжнародної інтеграції має *відмова від апріорного трактування європейської інтеграції як інваріантно сприятливого для національної економіки процесу.* Адже саме такий спрощений методологічний підхід, на жаль, домінував в Україні упродовж всього періоду, який передував укладенню Угоди про асоціацію з ЄС³⁴. Навпаки, дослідження ж, проведені в Інституті економіки

³³ Некономічні пріоритети модернізації в Україні з урахуванням інтеграційного досвіду країн Центрально-Східної Європи: наукова доповідь / за ред. канд. соціол. наук О.М. Балакіревої; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2015. 162 с.

³⁴ Його наслідком стало поширення уявлень, які підкріплювались відповідними модельними розрахунками, щодо однозначно райдужних перспектив економічного зростання України в період після укладення Угоди про асоціацію (див., зокрема: Мовчан Вероніка, Джуччі Рікардо. Кількісна оцінка варіантів регіональної інтеграції України: глибока та всеосяжна зона вільної торгівлі з ЄС чи митний союз з Росією, Білоруссю та Казахстаном. URL: http://www.ier.com.ua/files/publications/Policy_papers/German_advisory_group/2011/PP_05_2011_ukr.pdf

та прогнозування НАН України³⁵, переконливо доводили, що *інтеграційні заходи можуть мати деструктивний для національної економіки характер, якщо вони не будуть підтримані наявним у країні потенціалом змін та відповідними ресурсами. У цьому контексті були обґрунтовані необхідні для України заходи, здійснення яких сприяло би ефективнішій європейській інтеграції України. Актуальність результатів цих досліджень і згаданих попереджень нині доведена сучасним реальним досвідом у практичній реалізації Угоди про асоціацію України з ЄС.*

У цьому контексті важливо відзначити, що в період підготовки Угоди про асоціацію з ЄС мало місце гостре протиборство різних концептуальних підходів, які стараннями окремих політиків та засобів масової інформації були спрощено представлені як протистояння «проєвропейського» та «антиєвропейського» (проросійського) курсів. На жаль, у рамках цього протиборства застосовувались занадто спрощені, ідеологічно зумовлені підходи і далеко не завжди коректно трактувалися окремі висновки та аргументи тих українських науковців, які закликали до виваженого підходу до процесів включення України до європейської інтеграції – до аналізу не лише «плюсів», а й потенційних «мінусів» євроінтеграції.

У цьому контексті важливо звернути увагу на підміну понять, до якої вдалися окремі учасники таких дискусій. Не лише журналісти та політики, а й окремі радикально проєвропейськи налаштовані аналітики звинувачували авторів тих наукових досліджень, які звертали увагу на певні додаткові *витрати* України на цілі досягнення умов, встановлених Угодою про асоціацію, в «антиєвропейськості», хоча такі витрати трактувалися саме як *модернізаційні витрати*. Це було грубим перекрученням реальної позиції

³⁵ Можливості і застереження щодо наслідків уведення в дію положень Угоди про асоціацію між ЄС та Україною: наук. доп. / за ред. акад. НАН України В.М. Гейця, чл.-кор. НААН України Т.О. Осташко, д-ра екон. наук В.О. Точиліна; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув.». Київ, 2013. 98 с.; Інтеграційні можливості України: перспективи та наслідки: наукова доповідь / за ред. академіка НАН України В.М. Гейця, чл.-кор. НАН України Л.В. Шинкарук; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. Київ, 2014. 92 с.

дослідників, які зауважували не про *втрати*, а про додаткові *витрати* України на цілі досягнення умов, встановлених Угодою про асоціацію, і доводили, що реальні *втрати* можуть виникати саме внаслідок відсутності *витрат* на модернізацію інфраструктури, навчання та підтримку інноваційних процесів в умовах скасування захисту внутрішнього ринку при переході до вільної торгівлі. Адже при цьому жорстке конкурентне середовище вестиме аж ніяк не до підвищення конкурентоспроможності (як стверджують радикальні адепти вільної торгівлі), а до її деградації – через *відсутність у суб'єктів ринкової діяльності достатнього ресурсу для ефективного ринкового пристосування*.

Реальна практика реалізації Україною Угоди про асоціацію з ЄС довела цілковиту реалістичність оцінок і застережень економістів-прагматиків, які підходили до євроінтеграції не з ідеологічними гаслами, а прагматично – як до інструменту забезпечення реального соціально-економічного розвитку країни, причому розвитку на основі кращого використання *власних ресурсів*, а не марних сподівань на «ельдорадо», що його мала начебто створити євроінтеграція. Адже науково обґрунтовані дослідження відштовхуються від пріоритетів мобілізації внутрішніх резервів економічного зростання та розвитку, а не від безпідставних очікувань широкого розкриття для України європейських ринків, масового припливу європейського капіталу та бурхливого потоку новітніх технологій. Як виявилось, ці сподівання «єврооптимістів» були марними, ґрунтувалися скоріше на наївній вірі у всемогутність «європейської соціально-економічної моделі», аніж на реальному знанні закономірностей євроінтеграційного процесу. І про це свідчать реальні факти – конкретні статистичні дані про розвиток економіки України в період після 2014 р.

Так, дані Держстату України щодо динаміки ВВП у період 2014–2019 рр. (з урахуванням перегляду даних платіжного балансу) свідчать про зниження фізичного обсягу ВВП за зазначений період приблизно на 5,6%, а 2000 р. приніс додаткове падіння на 4%. Ці негативні зміни, які повністю

суперечать очікуванням, зробленим під час обґрунтування Угоди про асоціацію Україна – ЄС, відбувалися на тлі загалом позитивної світової економічної динаміки в період до коронавірусної кризи, а отже, навряд чи можуть бути пояснені дією фактора несприятливої зовнішньої кон'юнктури. Тут вочевидь виразно присутній *структурно зумовлений провал*, «підтриманий» *слабкістю інститутів розвитку*.

У цьому контексті варто звернути увагу на деякі висновки щодо перебігу виконання Україною Угоди про асоціацію в період з 2014 р. по 2018 р., зроблені незалежними українськими експертами Українського центру європейської політики³⁶. Автори доповіді як причину ускладнень неодноразово відзначають *слабку інституційну спроможність* державних інституцій, а також те, що процес імплементації Угоди про асоціацію часто супроводжується *«українізацією» права ЄС*, особливо в процесі апроксимації. «Це невпинно веде до системних помилок і невідповідності законодавства актам ЄС, задля імплементації яких така законодавча база розроблена чи ухвалена»³⁷.

Сьогодні, на тлі проблемних реальних результатів розвитку української економіки в умовах реалізації курсу на євроінтеграцію, радикальні прибічники євроінтеграції посилаються на «відсутність волі до реформ», корупцію, панування олігархів, відсутність ринку землі, валютні обмеження та інші чинники «гальмування реформ» як на причини того, що можливості євроінтеграції досі не змогли бути використані належним чином. Але виникає запитання: наскільки існування всіх цих інституційних деформацій

³⁶ Відображає фактично результати міжнародного проекту, підготовленого за сприяння Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні в рамках проекту «Сусіди Європейського Союзу: Україна» коштом Федерального міністерства економічної співпраці та розвитку Німеччини, за підтримки програми Матра, що фінансується Міністерством закордонних справ Королівства Нідерландів та в межах Ініціативи з розвитку аналітичних центрів в Україні, яку виконує Міжнародний фонд «Відродження» у партнерстві з Ініціативою відкритого суспільства для Європи (OSIFE) за фінансової підтримки Посольства Швеції в Україні.

³⁷ Україна та Угода про асоціацію. Моніторинг виконання 2014–2018. Київ: ГО «Український центр європейської політики», 2018. С. 242.

визначається саме пострадянським «спадком минулого», а наскільки воно сформувалося внаслідок недолугого проведення самих ринкових перетворень? І чому ж Угода про асоціацію України з ЄС, у супереччю очікуванням, досі виявляє такий невиразний вплив на *реальне* удосконалення інститутів ринкової економіки в Україні, хоча їх реформування видавалося як ледь не найголовніший позитивний результат євроінтеграції?

Заглиблення в ці проблеми дозволяє дійти висновку, що навряд чи зазначені несприятливі інституційні ефекти можна вважати виключно українським феноменом. Скоріше, ми маємо справу з іншим феноменом – *неочікуваних ефектів від механічної імплантації (перенесення) на невластивий ґрунт інституційних форматів*, які виникли і довели ефективність за умов інших, *досить відмінних параметрів культурного середовища*.

Характерно, що ускладнення з «європеїзацією» характерні не лише для України, а й, як виявляється, для інших країн, які вже стали членами ЄС³⁸. У цьому зв'язку дуже показовим може бути аналіз наслідків євроінтеграції та її впливу на національний розвиток країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ), які набули членства в ЄС з 2004 р., деякими дуже авторитетними дослідниками цих процесів. Вони свідчать, що в цих країнах, хоч і неоднаковою мірою, проте відбувається процес переоцінки процесів євроінтеграції, на який поки що не звертають уваги (чи роблять вигляд, що не помічають) українські радикальні адепти євроінтеграції. Дуже образно описав суть цієї ментальної зміни відомий болгарський інтелектуал, прихильник лібералізму та європейських цінностей І. Крастев у своїй знаковій публікації, виданій Університетом Пенсильванії (США), де, зокрема, зазначає: *«Перше покоління центральноєвропейських лідерів в особі таких політиків, як Вацлав Гавел, поставили входження в Європейський*

³⁸ Це, до речі, слугує підтвердженням абсурдності заяв тих науковців і тих політиків, які голосливо стверджують, що головна причина повільного реформування в Україні пов'язана з «відсутністю з боку ЄС чіткого сигналу про перспективи членства України в ЄС».

Союз на чільне місце у своїй кар'єрі, намагаючись довести, що центральноєвропейці можуть бути більшими європейцями, ніж жителі Заходу. Але нове покоління політиків сприймає насадження європейських норм та інститутів як приниження та вибудовує свою легітимність навколо ідеї національної ідентичності на противагу Брюсселю»³⁹.

Зазначена трансформація ставлення до євроінтеграції є лише частиною більш широкого «ландшафту» переоцінки цінностей, пов'язаної з кризовими явищами в розвитку самого євроінтеграційного процесу, які настали «у фарватері» глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. Вони створили виразні проблеми у розвитку єврозони – серцевини євроінтеграції, а новий вимір цій кризі дав т.зв. Brexit – вихід Великої Британії з ЄС. Зазначені кризові явища, що проявилися різнобічно та пов'язані як із суто економічними, так і з неекономічними чинниками, змушують добросовісних, ідеологічно незаангажованих дослідників до перегляду наявних поглядів на витоки, механізми та перспективи розвитку процесів євроінтеграції.

Ці кризові явища свідчать про наявність потужних чинників, що зумовлюють *хвилеподібний характер інтеграційних процесів* та необхідність розглядати поряд з інтеграцією також і різні варіанти дезінтеграційних процесів⁴⁰, і що *певна дезінтеграція може бути необхідною для коригування інтеграційних процесів, які втрачають свій зв'язок з реальністю*⁴¹. Це не означає, що будь-який відступ від первинних планів формованої інтеграції повинен неодмінно розглядатися в негативному, а тим більше у катастрофічному ракурсі. Вочевидь, кризи в розвитку інтеграції можуть бути

³⁹ Krastev Ivan. *After Europe*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2017. P. 58.

⁴⁰ Слід відзначити появу в Україні останніми роками спеціальних досліджень природи та механізмів міжнародних дезінтеграційних процесів, одним з прикладів яких є колективна монографія, випущена в Інституті міжнародних відносин КНУ: *Процеси економічної дезінтеграції в сучасному світовому господарстві: монографія* / О.І. Шнирков, А.С. Філіпенко, Н.В. Резнікова та ін.; за ред. О.І. Шниркова. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2018. 159 с.

⁴¹ Див. детальніше: Sidenko Volodymyr. *The Crisis Processes in the EU Development: Origins and Prospects*. *Економіка і прогнозування*. 2017. № 1. С. 7–30.

необхідним етапом самокоригування, у тому числі в аспекті відновлення раціональних співвідношень між різними рівнями організації економічного та соціального життя – глобальними, міжнародними регіональними, національними, внутрішньорегіональними та локальними.

Криза в розвитку євроінтеграції – це лише до певної міри наслідок поширення в Європі та світі *популізму*, на чому акцентують увагу ортодоксальні прихильники євроінтеграції, для яких сам процес зростаючої наднаціоналізації в розвитку Європи перетворився на *idée fixe*. Вона, скоріше, є наслідком *накопичення асиметрій* у розвитку європейських суспільств у міру значного поглиблення і територіального розширення євроінтеграційного процесу, виникнення та посилення *критично важливих дисбалансів усередині цього процесу*. Ці дисбаланси різноманітні – між чинниками економічної ефективності та соціальної рівності, між свободами та соціальною відповідальністю (що завжди пов'язана зі здатністю ефективно регулювати соціальні процеси), між учасниками з різним рівнем розвитку, різними культурними традиціями та різним досвідом інституційної еволюції, між різними рівнями соціально-економічної організації, нарешті між глобальними амбіціями об'єднаної Європи та реально наявними для них передумовами (за наявності відставання за темпом технологічних інновацій від головних глобальних конкурентів) тощо. Синергетична дія цих чинників спричиняє ситуацію, коли *зростаючі вкладення зусиль у розвиток інтеграції починають давати дедалі меншу віддачу*. Мільйони жителів об'єднаної Європи відчувають це крізь призму змін у своїх доходах, умов їхньої особистої безпеки та реалізації своїх прав. Звідси – тенденція до явного крену політичного спектра у країнах ЄС управо та поширення євроскептичних настроїв у професійному середовищі аналітиків⁴².

⁴² Див. аналіз євроскептичних підходів у: Переформатування європейської інтеграції: можливості і ризики для асоціації Україна-ЄС / В.Сіденко (керівник проєкту) та ін. Київ: Заповіт, 2018. С. 62–65.

Те, що складні процеси всередині ЄС – зовсім не результат торжества популізму, а частина більш *масштабних зсувів у глобальній системі*, свідчать і процеси реструктуризації міжнародних інституційних засад в інших аспектах, у т.ч. кардинальні зміни в інтеграційних процесах у Північній Америці: фактична ліквідація НАФТА та заміна цього об'єднання новою угодою USMCA; швидке поширення широких трансконтинентальних міжрегіональних інтеграційних структур, в яких немає елементів наднаціональності; офіційна постановка на порядок денний питання про реформування Світової організації торгівлі та ін. Ідеться, по суті, про *пошук нових інституційних форматів для розвитку міжнародних відносин, оскільки старі вже не працюють належним чином*. І причина тут не лише в тому, що будь-який інституційний формат раніше чи пізніше старіє і втрачає свою ефективність.

Сучасний світ за всіма ознаками вступив у доволі тривалу еру істотних структурно-технологічних зрушень, зумовлених як розвитком інновацій (четверта промислова революція), так і суттєвою зміною у глобальному балансі сил (оформлення нового глобального центру сили у Східній Азії). Ці складні та неоднозначні процеси вочевидь включатимуть і *зміну усталених підходів до організації міжнародних інтеграційних процесів, які зазнаватимуть кардинальної переоцінки*. А отже, буде необхідний інтенсивний розвиток досліджень з інтеграційної тематики у XXI столітті, їх постійна актуалізація з урахуванням реальних змін, які відбуваються на європейському континенті та у світі загалом. Вирішення цих складних наукових завдань потребуватиме від кожної країни, що розраховує на достойне місце у світовій системі, значної активізації свого наукового потенціалу.

Фактично йдеться про необхідність створення в Україні потужної системи з комплексного науково-аналітичного супроводження процесів розвитку Європи та європейської інтеграції. Це могло би передбачати, зокрема, утворення загальнонаціональної мережі аналітичних центрів з цих

питань, а також поглиблення співробітництва провідних аналітичних центрів з дослідження проблем європейської інтеграції, інтенсифікацію розвитку відносин з представниками авторитетних європейських дослідницьких центрів.

Зважаючи на те, що нестача фінансових коштів є ключовою перепорою для створення потужних аналітично-дослідницьких систем з питань євроінтеграції та міжнародного розвитку загалом, у цьому контексті варто було би запросити український бізнес до активного фінансування досліджень стратегічних питань розвитку країни та шляхів оптимізації її місця в Європі. Зокрема, такій меті могло би слугувати ухвалення провідними українськими бізнес-асоціаціями або союзами *української довгострокової дослідницької ініціативи*, спрямованої на пошук та наукове обґрунтування місця української економіки в глобальній та європейській системах XXI століття.

Національна академія наук України мала би відіграти ключову роль у створенні нової, потужної та ефективної системи (мережі) досліджень проблем міжнародної інтеграції в Україні. Але це потребує і нових, нетрадиційних підходів для вирішення цього актуального питання та сміливого бачення нового майбутнього, що формується у світі в ході нинішніх глобальних трансформацій.

1.4. Європейська інтеграція України у контексті захисту її економічного суверенітету та національних інтересів

Унаслідок перелічених вище процесів у світі відбувається формування геополітичних полюсів із досить різними системами життєвих цінностей. При цьому між такими полюсами неминуче виникає нерівність стартових потенційних можливостей переходу на шлях сталого розвитку. На перший погляд, здавалось би, при виборі країною стратегії економічного розвитку не виникне особливих труднощів, оскільки у світі достатня кількість прикладів успішного розвитку (у всякому випадку з точки зору макроекономічних показників), які можуть бути використані за взірцем для інших країн. У

найбільш узагальненому випадку йдеться про причини (фактори) економічної успішності «західної моделі розвитку», про які зазначив у своїй книзі відомий британський дослідник Н. Фергюсон⁴³, а саме про: конкуренцію, науку, власність, медицину, споживання та працю. Втім, копіювання такого досвіду не видається простою справою, що доведено прикладами вдалого (Японія, Корея), не зовсім вдалого (Китай, Індія) і зовсім невдалого (Аргентина, Бразилія) копіювання по всьому світі, в тому числі в пострадянських та постсоціалістичних країнах.

Питання конвергенції/дивергенції різних суспільств та державних утворень тісно пов'язане з між- або внутрішньоцивілізаційними відносинами.

Цивілізаційні, світоглядні основи є базою національних стратегій розвитку, без урахування яких неможливо досягти успіху. Втім, існують базові принципи, без дотримання яких також неможливо досягнути успіху в економічному розвитку країни. Співвідношення між «базисом» та «надбудовою» не є односпрямованим. У певному (і дедалі зростаючому) сенсі можна говорити про те, що «базисом» є саме цивілізаційні, світоглядні (культурні, релігійні, ментальні тощо) основи суспільства, які значною мірою і визначають стан економічної надбудови.

Визначальним напрямом зовнішньоекономічної політики України на найближче майбутнє (у довгостроковій перспективі) залишається співпраця з країнами Західної Європи (тобто перш за все країнами Європейського Союзу, а також країнами, що мають з ЄС формалізовані або фактичні спеціальні асоціаційні зв'язки – від Андорри та Ліхтенштейну до Швейцарії та Норвегії, а також, звісно, Великої Британії). Така євроінтеграційна модальність України обумовлена життєвою необхідністю адаптації до сучасної системи глобалізованого суспільства (особливо в царині економіки).

⁴³ Ferguson N. Civilization: The West and the Rest. London: The Penguin Press, 2011. 432 p.

Мета євроінтеграції України полягає не просто в отриманні повного членства в Європейському Союзі або досягненні гармонізації внутрішнього законодавства з *acquis communautaire* країн ЄС, а саме у забезпеченні можливості тісної економічної співпраці на основі значного зростання торговельного обігу (насамперед – зростання експорту української продукції до країн ЄС), збільшення надходження прямих іноземних інвестицій з країн ЄС та отримання (в тому числі у результаті реалізації спільних інвестиційних проєктів) новітніх промислових технологій, які дозволять здійснити швидку модернізацію економіки країни, що забезпечить суттєве зростання її міжнародної конкурентоспроможності.

З огляду на це основні зусилля повинні бути спрямовані не на формальне виконання вимог Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а на реальне забезпечення умов виконання завдань, які випливають із зазначеної вище мети.

У міру того, як відбувається імплементація умов Угоди про асоціацію та поглиблену і всеосяжну зону вільної торгівлі між Україною та Євросоюзом (далі – Угода або УА), розширюються можливості поглиблення європейської інтеграції – аж до набуття у майбутньому повноцінного членства в ЄС. Це – не автоматичний і не позбавлений зусиль *необхідний крок* на шляху України до опанування кращого європейського спадку, до якого належать ключові свободи, права людини і верховенство права, а також досвіду зміцнення економічного потенціалу та забезпечення соціально орієнтованої моделі розвитку.

Слід, однак, розуміти, що неможливість приєднання України до Європейського Союзу за існуючих умов зумовлена насамперед невідповідністю рівня її економічного розвитку та добробуту вагомому природному, науково-технічному, аграрно-промисловому, людському потенціалу, соціально-історичним та культурним традиціям українського народу. З економічної точки зору такий стан є наслідком домінування протягом багатьох років ресурсо- та енергоємних галузей і технологій,

сировинної орієнтації експорту та надмірної концентрації виробництва, що загалом є неефективним та екологічно небезпечним. Основою для впровадження необхідних інноваційних перетворень в Україні у напрямі сталого розвитку є саме Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Таким чином, *євроінтеграція України є одночасно і метою, і засобом модернізації національної економіки відповідно до високих європейських стандартів.*

Однак у жодному разі не можна забувати про те, що без відповідних зусиль з боку українського суспільства та держави вступ України до ЄС може не відбутися.

На новому етапі євроінтеграції для України актуалізується потреба забезпечення вимог т. зв. Копенгагенських критеріїв. Йдеться про умови для всіх країн-кандидатів, яким вони повинні задовольняти, щоб стати членом Євросоюзу, а саме про: стабільність інститутів, що гарантують демократію, верховенство закону, права людини і повагу та захист меншин; функціонуючу ринкову економіку і здатність впоратися з конкуренцією і впливом ринкових сил, а також адміністративний і організаційний потенціали, достатні для ефективної імплементації всієї сукупності різних принципів, правил і норм, накопичених у межах Європейського Союзу (відомих як *acquis communautaire*).

Політичні умови (стабільність політичних інститутів) в Україні створені та проходять випробування в екстремальній ситуації, з підвищеними вимогами безпеки, які є наслідками прямої агресії і гібридної війни проти України. Твердження про те, що за всю історію Україна ніколи не мала такого рівня політичних свобод, є констатацією очевидного факту, проте це не означає, що в цьому напрямі вже вирішено усі проблеми. Як наслідок, політичним критеріям умов вступу до ЄС необхідно й надалі приділяти постійну увагу.

Опанування Копенгагенських критеріїв вимагає кардинального переосмислення політичних пріоритетів та економічних механізмів у досягненні поставлених орієнтирів.

Перед економічною системою України стоїть завдання *перетворити критерії ринкового статусу України на постійно діючу практику економічного життя*. Ринковість економіки України все ще перебуває під загрозою рецидивів державного адміністрування та високого ступеня монополізації, що знаходить своє відображення в ціноутворенні на енергоресурси, комунальні послуги, сільськогосподарську продукцію, іноземну валюту та, зрештою, на робочу силу. Світовий досвід підтверджує, що монополізм і корупція спотворюють ціноутворення. Це не тільки виключає можливість використання монетарних методів інфляційного таргетування, а й позбавляє господарюючих агентів можливості приймати економічно обґрунтовані рішення щодо своїх дій у питаннях інвестування, організації виробництва та збуту продукції (у т. ч. на експорт, що вже безпосередньо стосується євроінтеграційних планів України).

Статус ринкової економіки та сумісність українських реалій із принципами економічної системи ЄС виходять за межі відносин України з Європейським Союзом. Ідеться про роль держави в економічних процесах. Світова практика засвідчує, що така роль не може підмінятися традиційним для пострадянського простору прямим адмініструванням економіки та патерналізмом або іншою крайністю – повним державним невтручанням. Пошук «золотої середини» триває в усіх країнах світу, свідченням чого є зростання проявів протекціонізму та економічного націоналізму.

Як і країни Європейського Союзу, Україна дотримується (принаймні – офіційно) моделі ліберальної ринкової економіки та відкритості ринків. Разом із тим держава зобов'язана опікуватися питаннями національної економічної безпеки та міжнародної конкурентоспроможності, створюючи необхідні умови для функціонування вітчизняних та іноземних інвесторів, виробників і фінансових інститутів. Ці дії держави повинні мати прозорий

характер і створювати рівні умови для всіх учасників господарської діяльності, не спотворюючи конкуренцію, що впливає з Копенгагенської вимоги забезпечення здатності держави впоратися з негативним впливом ринкових сил.

Ще однією з економічних вимог Копенгагенських критеріїв є спроможність країни конкурувати «на рівних» усередині Європейського Союзу. На сьогодні – це один із найскладніших викликів для української економіки. Важливість цього питання виходить за межі проблеми виконання критеріїв вступу до ЄС. Ідеться про виживання українського виробництва в умовах сучасної глобалізованої економіки загалом. При цьому вузько трактоване імпортозаміщення, коли сучасні високотехнологічні імпортні товари пропонується замінити нижчими за якістю та вищими за вартістю вітчизняними товарами, не може бути способом вирішення проблеми національної конкурентоспроможності. Тут, як свідчить міжнародний досвід, навпаки, необхідно будувати експортоорієнтоване виробництво зі спеціалізацією на певних видах товарів і послуг, які за своєю якістю й ціною посідатимуть провідні позиції на світовому ринку, користуючись унаслідок цього високим попитом як на зовнішньому, так і на внутрішньому ринках. Це завдання набагато складніше, ніж заповнення продукцією «вчорашнього дня» свого внутрішнього ринку, закритого від конкуренції високими митними тарифами. Успіхи окремих галузей українського сільського господарства та ІТ-сектора, у т.ч. *на європейському ринку, демонструють реальні можливості української економіки та підтверджують її принципову конкурентоспроможність.*

Причому розвиток подій у взаємовідносинах України з основними торговельними партнерами свідчив про *неминучість кардинальної зміни status quo, що вже давно характеризувався помітним зменшенням товарообігу з країнами Євразійського Союзу.* Таке зменшення обумовлювалося, головним чином, двома факторами: 1) репресальними обмеженнями імпорту українських товарів до країн Євразійського Союзу, в

тому числі, під офіційним прикриттям «виявлення порушень» фітосанітарних та інших стандартів, а також унаслідок примусового розриву коопераційних зв'язків (зокрема, у машинобудівній галузі) та 2) зменшенням імпорту російських вуглеводних енергоносіїв, що значною мірою стало результатом заходів української сторони задля енергозбереження та диверсифікації джерел енергопостачання.

З іншого боку, збільшення експорту в європейському напрямі не могло повністю нівелювати такі зменшення, оскільки: 1) темпи зростання експорту української продукції до країн ЄС обмежувалися низкою причин, – обумовлених необхідністю пристосування до технічних стандартів та вимог ЄС, розвитку відповідної маркетингової мережі, забезпечення конкурентоспроможної якості та ціни тощо, а асортиментна структура експорту, відповідно, в країни Євразійського Союзу та в країни ЄС помітно відрізняється та 2) «реверсне постачання» російського газу окремими країнами ЄС лише частково компенсує скорочення імпорту більш дорогого російського газу безпосередньо з РФ.

Наслідком таких змін стало поступове накопичення продукції експортного призначення, що не знаходило збуту на «традиційних ринках», з одного боку, та зростання дефіциту вуглеводних енергоносіїв, які не можуть бути отримані за рахунок імпорту від традиційних постачальників, – з іншого.

Таким чином, *логічним наслідком структурних змін, обумовлених політикою євроінтеграції, стає необхідність термінового масованого виходу на нові міжнародні ринки.* Роль таких ринків потенційно можуть відігравати країни Австралії, Азії, Африки та Латинської Америки.

Найбільш привабливими, з точки зору рівня платоспроможного попиту, широкого асортименту та, певною мірою, логістичного забезпечення є ринки Австралії та Азії (особливо, Південно-Східної Азії та Китаю), але освоєння цих ринків є найскладнішим з точки зору існуючої та очікуваної конкуренції. Стосовно останньої слід зауважити не тільки про зацікавленість цим

регіоном з боку США та Європейського Союзу, а й про посилення інтересу до цього регіону з боку Російської Федерації (що обумовлюється як давніми намаганнями Росії стати регіональним економічним лідером, так і вимушеною переорієнтацією торговельних потоків унаслідок санкцій проти РФ з боку США та ЄС).

Розташування України на межі двох великих цивілізаційних просторів – європейського й азійського – було і залишається одним із визначальних факторів її політичного та економічного розвитку. Підвищення важливості азійського напрямку зовнішньої політики України зумовлене: 1) переміщенням центру економічної та політичної активності з Північної Америки та Європи до Азії, що посилюється й перетворює Азію на глобального економічного лідера; 2) азійський напрям став одним із найважливіших у стратегічних планах трансатлантичної спільноти та її основних складових – США, Євросоюзу та НАТО.

Як ми вже зауважували раніше⁴⁴, слід чітко усвідомлювати, що, враховуючи рівень економічного розвитку окремих регіонів та гостроту конкуренції на їх ринках, на сьогодні єдиний регіон світу, на ринках якого Україна може розраховувати зайняти помітне місце, – це Африка. (Власне йдеться про «Підсахарську Африку» або, в радянській термінології – т.зв. «чорну Африку».) При цьому враховуючи, що внаслідок фактичної бездіяльності влади щодо підтримки економічної експансії в цьому напрямі практично втрачено можливість відновлення колишніх позицій України в країнах Півдня Африки (особливо ПАР), які тепер щільно зайняті російськими конкурентами, – єдиним реалістичним шляхом для українського експорту залишається проникнення в район екваторіальної Африки через країни Півночі континенту (де позиції України відносно стабільні).

⁴⁴ Щодо можливостей освоєння українськими виробниками африканських ринків товарів та послуг. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2014-08/0806_zap.pdf

Окремо слід підкреслити, що *зосередженість українських зовнішньоекономічних інтересів у регіоні Південно-Східної Азії та Північної Африки* жодним чином не можна вважати відхиленням від основного гео економічного напрямку – поглиблення відносин з країнами ЄС, – оскільки зазначені регіони пов'язані з ЄС особливими інтересами (ЄС разом з Японією є стратегічними партнерами ГУАМ; країни Східної Європи беруть участь у китайському проєкті «Один пояс – один шлях» у рамках об'єднання «17+1»; ЄС та АСЕАН проводять переговори щодо Угоди про вільну торгівлю між ЄС та АСЕАН, а країни Півночі Африки активно співпрацюють з ЄС у Союзі для Середземномор'я в рамках програми Європейського партнерства). Таким чином, зазначені два напрями по суті *можуть відігравати роль «ліній підтримки» євроінтеграційного тренду розвитку України*. А зосередженість зовнішньоекономічної активності України на цих напрямках повинна мати на меті не конкуренцію між ними, а досягнення синергійного ефекту.

Але Угода з Європейським Союзом є не лише основою подальшого розвитку двосторонніх відносин між Україною та ЄС на засадах політичної асоціації й економічної інтеграції, зміцнення політичного діалогу, імплементації стандартів, норм і регламентів ЄС, посилення двостороннього співробітництва. *Україна розглядає реалізацію Угоди як підґрунтя для системних внутрішніх реформ, у т.ч. гармонізації національного законодавства із законодавством ЄС та створення єдиного нормативного простору в більшості секторів економіки та суспільного життя. Процес імплементації Угоди про асоціацію покликаний системно наблизити Україну до поглиблення взаємовідносин із Європейським Союзом.*

Шлях до поглиблення інтеграції України з ЄС не позбавлений *економічних викликів*. Диспаритет рівня економічного розвитку та добробуту населення, що існує, не відповідає природно-ресурсному, науково-технічному та промисловому потенціалу України.

Таким чином, досягнення критеріїв приєднання до Європейського Союзу та закріплення в Україні діючих принципів організації економічної системи є необхідним складником національної євроінтеграційної політики. Очевидно, що ставити питання про часові рамки вступу України до Європейського Союзу доцільно після виконання загальних критеріїв такого членства, а його практична реалізація визначатиметься загальнополітичним та економічним станом світу, ЄС та України, а також успішністю вітчизняної внутрішньої та зовнішньої політики.

Стосовно критеріїв приєднання до Європейського Союзу слід акцентувати увагу на двох моментах.

По-перше, досягнення критеріїв заради самого їх досягнення може суперечити поточним цілям економічного розвитку. Тому цей процес, його динаміка й графік повинні узгоджуватись із завданнями загальноекономічної політики та зумовлюватися її логікою (євроінтеграційний напрям виступатиме її складовою частиною). У зв'язку з цим можна стверджувати, що *все, що корисне для євроінтеграції, повинно бути корисним і для України, і навпаки*. Тобто, здійснюючи заходи, спрямовані на посилення євроінтеграції, необхідно забезпечувати такий порядок їх імплементації, щоб вони не шкодили економічним інтересам України і, навпаки, реалізуючи заходи внутрішньої політики або зовнішньоекономічні дії, пов'язані з третіми країнами, необхідно обирати ті варіанти, що відповідають логіці євроінтеграції і сумісні з інтересами Європейського Союзу.

По-друге, досягнення Україною критеріїв вступу в ЄС означатиме системний перехід до нового типу економічного механізму з новими пріоритетами й орієнтирами. Це, у свою чергу, повинно зумовити *виведення України в ряди двадцяти найпотужніших економік світу*, що повинно бути самостійною метою, досягнення якої *означатиме фактичну відповідність рівноправного співробітництва з країнами Європейського Союзу, незалежно від формального статусу*.

Очевидно також, що пріоритетність євроінтеграції не означає, що уряд може приділяти меншу увагу вирішенню нагальних соціально-економічних проблем, які стосуються вдосконалення пенсійного забезпечення, охорони здоров'я, науки та освіти, оподаткування та відновлення банківської системи тощо. *Пріоритетність євроінтеграції зумовлена тим, що саме повноцінна її виважена імплементація норм і стандартів Європейського Союзу здатна забезпечити вирішення нагальних соціально-економічних проблем українського суспільства, державного управління та підприємницької діяльності.*

Свого часу саме створення Об'єднання вугілля та сталі, Спільного ринку, Європейського економічного союзу і, зрештою, Європейського Союзу було викликано насамперед необхідністю захисту економічного суверенітету та національних інтересів країн-членів. І саме з цих позицій належить оцінювати необхідність та хід реалізації євроінтеграційної політики України.

Усе це дає змогу зробити висновок, що стратегічно (за умови необхідності забезпечення переходу країни з розряду ринків, що розвиваються, до категорії розвинених країн) Україна не має альтернативи подальшому соціально-економічному розвитку на основі функціональних та інституціональних стандартів прийнятих в країнах ОЕСР і, в першу чергу, країнах – членах ЄС. У зв'язку з цим можна згадати т.зв. «політичну трилему світової економіки» турецького економіста Д. Родріка, яка стверджує, що жодна держава в сучасних умовах на практиці не може забезпечити досягнення більш ніж двох із зазначених цілей: «глибокої економічної інтеграції», «збереження національного суверенітету» або «забезпечення демократичного ладу». Отже, власне вибір комбінації «два з трьох» найбільшою мірою відповідатиме національним інтересам та реальному розкладу політичних сил у країні та становитиме суть тактичних кроків української влади та громадянського суспільства найближчими роками.

1.5. Суперечності глобалізації та локалізації як загальне підґрунтя сучасних конвергентно-дивергентних процесів⁴⁵

Сучасний світ стає дедалі більш суперечливим і нестабільним. Це не може бути пояснено випадковим збігом обставин або суб'єктивними помилками в політиці. Нинішній стан суспільства є закономірним результатом попереднього розвитку. В основі розвитку лежать сутнісні протиріччя іманентних складових цілісності, які обумовлюють рух об'єкта, його перехід від одного стану до іншого, більш розвиненого. Якщо протиріччя не розв'язуються, а загострюються, то викликають кризові явища, що може привести до руйнації об'єкта. У процесі розвитку цілісного об'єкта протиріччя одночасно здійснюються і розв'язуються, подібно до того, як рух по колу є одночасним віддаленням від його центра і наближенням до нього, в результаті чого відстань до центра залишається постійною. Розвиток поєднує рух по колу і поступальний рух уперед, що втілюється у спіралеподібній формі.

1. Суперечності глобалізації та локалізації як результат історичного розвитку спільно-розділеної праці

Спробою вирішити суперечності взаємодії ринку і держави на засадах механістичного підходу привело до появи категорій «провалів ринку» і «провалів держави». Реальним методологічним підґрунтям такого підходу є ринковий і державний фундаменталізм. Спочатку ринку приписується властивість стихійно погоджувати всі проблеми суб'єктів господарювання, а потім, коли виявляється, що ринок це зробити не здатний, уводиться поняття його провалів, які може компенсувати держава. І навпаки, те, що не здатна зробити держава у ринковому просторі, називають її провалами. Це схоже та те, якби провалами риб назвали нездатність літати, а провалами птахів – нездатність плавати під водою. Їм це не притаманно за природою їхнього походження і функціонування. Подібно до цього ринок є механізмом

⁴⁵ При підготовці цього підрозділу використано матеріали: Гриценко А.А. Методологія дослідження та архітектоніка глобального соціально-економічного простору. Інтеграція України в глобальний соціально-економічний простір. Київ, 2019. 208 с.

погодження приватних інтересів суб'єктів господарювання і йому не притаманна функція представлення спільних інтересів усіх громадян, а держава за своїм походженням і функціями представляє спільні інтереси громадян. У реальній історії держава може бути приватизована, стати інструментом певного класу чи олігархії, але і в цих випадках приватні інтереси повинні бути представлені суспільству як загальні.

Спільно-розділена праця є першою ланкою у історичному розвитку суперечності глобалізації і локалізації. Ця ланка може бути кваліфікована як відмінність у тотожності. Спільна праця означає, що її виконують декілька індивідів, а раз це так, то вона є розділеною між ними. Тобто спільність полягає в роздільності і навпаки роздільність – в спільності (розділити можна тільки те, що є цілим, загальним, спільним). Суперечність, згідно з Г. Гегелем, має свої власні ступені розвитку. Будь-який розвиток починається з тотожності, що включає в себе відмінність, яку Гегель називав абсолютною. Потім відмінність проходить в єдності із тотожністю свої власні ступені розвитку, перетворюючись на різність, на протилежність, і повертається до тотожності протилежностей як розгорнутої суперечності. Клітинкою суперечливого руху є: тотожність – відмінність – суперечність. Суперечність є процесуальною єдністю тотожності та відмінності. Якщо зазначену тріаду застосувати як методологічний засіб пізнання самої відмінності, можна простежити такі три ступені розвитку останньої: абсолютна відмінність – різність – протилежність. Гегель так описував рух шаблями суперечності: «Відмінність взагалі містить обидві свої сторони як моменти; в різності вони байдуже розпадаються; в протилежності як такій вони сторони відмінності, визначені лише одна через іншу, отже, лише моменти; але вони визначені також і в самих собі, байдужі одна до одної і виключають одна одну: вони самостійні рефлексивні визначення...

Логіку розвитку глобалізації, в основі якої лежить розгортання суперечності спільно-розділеної праці, можна подати схематично (див. рис. 1.2).

2. Основні етапи глобалізації соціально-економічного простору

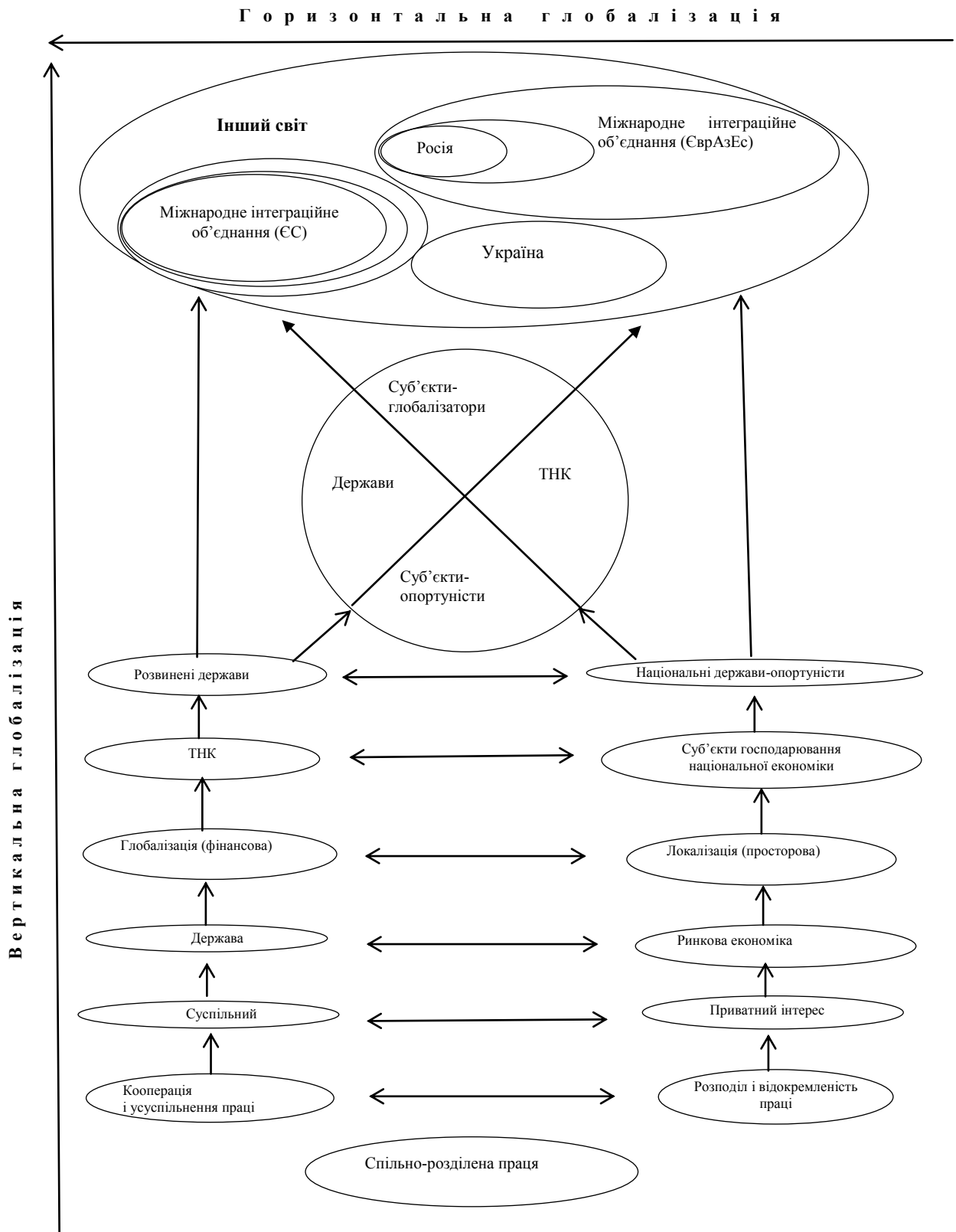

Рис. 1.2. Основна суперечність сучасної епохи (між глобалізацією, яка реалізується через інформаційно-технологічні, фінансові механізми та просторово-територіальною локалізацією матеріальних і трудових ресурсів)

Джерело: складено Гриценком А.А.

У процесі глобалізації формується глобальний соціально-економічний простір. Цей процес проходить певні історичні етапи. Спочатку виникає господарський простір як фізичний простір (території, матеріальні ресурси, об'єкти, предмети, засоби і т.ін.), де відбувається господарська діяльність людини, спрямована на відтворення умов власної життєдіяльності. Фізичний простір тут є простим вмістилищем для господарської діяльності. Економічний простір, як і соціальний, у цьому випадку ще не має самостійних форм існування і вони перебувають у синкретичній єдності. Це є етап становлення соціально-економічного простору. Час у такому суспільстві тече циклічно відповідно до циклічності природних процесів⁴⁶.

Інтенсивний розвиток торгівлі, економічних взаємозв'язків національних господарств, інформаційних технологій, фінансових ринків глобалізує соціально-економічний простір-час. Тепер вартість як просторово локалізований суспільно-необхідний час відтворення блага може миттєво переміщуватися із однієї точки соціально-економічного простору в іншу, (наприклад, коли здійснюється переказ грошей з рахунку особи у Вашингтоні на рахунок у Парижі), змінюючи конфігурацію глобального простору-часу. З іншого боку, з розвитком інформаційно-мережевої економіки соціально-економічний простір набуває мережевого характеру. За своєю формою це є квантово-мережевий простір. Єдність економічного часу і простору в економіці є такою ж реальністю, як і у фізиці. У фізиці це стає значимим при високих швидкостях руху, порівняних зі швидкістю світла, а у економіці – при високому динамізмі змін упродовж життєвого циклу.

Основні етапи змін історичних форм глобалізації соціально-економічного простору можна подати схематично (табл. 1.1).

⁴⁶ Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. Москва, Изд-во «Искусство», 1984. С. 38.

Основні етапи глобалізації соціально-економічного простору (СЕП)

Етап	Зміст	Основні риси
1. Становлення СЕП	Господарський простір	<ol style="list-style-type: none"> 1. Фізичний простір є вмістилищем для господарської діяльності. 2. Циклічний час. 3. Синкретизм соціального і економічного простору у господарській діяльності
2. Формування СЕП	Локалізований соціально-економічний простір	<ol style="list-style-type: none"> 1. Простір предметного буття економічної діяльності людини. 2. Лінійний час 3. Обособлення і взаємодія соціального і економічного простору
3. Розвиток СЕП	Глобалізований соціально-економічний простір-час	<ol style="list-style-type: none"> 1. Економічний простір як локалізований суспільний час 2. Квантово-мережевий простір-час 3. Комплементарність економічного і соціального простору-часу

Джерело: складено Гриценком А.А.

3. Інверсійна пастка входження України в глобальний соціально-економічний простір

Глобалізація відіграла суттєву роль у способах і результатах входження України в глобальний соціально-економічний простір. У результаті поєднання ринкових трансформацій інверсійного типу і глобалізації Україна потрапила в інверсійну пастку. Інверсійність ринкових трансформацій полягає в тому, що ринкову економіку почала будувати країна, яка була вже індустріально розвиненою, а не такою, де становлення ринкової економіки та індустріальності є сторонами одного і того ж процесу. Глобалізація, перетворивши економіку на відкриту, в таких умовах привела до того, що різні фрагменти національного господарства почали інтегруватися у глобальний простір, не ставши органічними складовими національної економіки. Внаслідок цього Україна опинилась в системній кризі, що охоплює усі складові суспільства: економіку, соціальну сферу, політику, духовність, морально-етичні засади, ментальність тощо. Такі кризи не

минають безслідно. Вони або руйнують суспільство, або стають початком для кардинального оновлення. Україна – в біфуркаційному просторі, коли панує невизначеність і навіть незначні в звичайному сенсі події можуть мати доленосні наслідки. У цей час роль суб'єктивного фактора незмірно зростає. Від дій громадян України – всієї спільноти і кожного – залежить майбутнє. Але щоб правильно діяти в такій ситуації, необхідно розуміти глибинні чинники кризи і власні помилки.

Як уже відзначалося, в результаті попереднього історичного соціально-економічного розвитку Україна попала в *інверсійну пастку*, суть якої полягає в тому, що перетворення, які в класичній ринковій трансформації обумовлюють економічний розвиток, в умовах переходу інверсійного типу ведуть до формування соціально-економічних деструкцій та диспропорцій. Перед останнім десятиліттям ХХ століття Україна була однією з найбільш високоіндустріалізованих країн світу з відповідною галузевою структурою і досить високими технологіями в окремих секторах. Зараз галузева структура набагато гірша, загальний рівень виробництва нижчий, ніж у 1990 р., рівень розшарування населення за доходами надмірно високий і т.ін. Інверсійний тип ринкової трансформації, поєднаний з глобалізаційними процесами, привів до того, що Україна не вибудувала свого внутрішнього ринку, не створила відповідного споживчого і виробничого попиту та пропозиції, не задовольнила базових потреб населення, а зразу у визначальній частині пристосувалась до фрагментів зовнішніх ринків як сировинний придаток.

Україна не створила базового господарського комплексу внутрішнього соціально-економічного розвитку. Його структура у своїх основоположних моментах визначається не внутрішніми потребами економічного розвитку, а зовнішнім попитом сировинного характеру (відношення експорту до ВВП коливається в Україні близько 50%). Країни, в яких ринкові відносини будувалися за класичним (а не інверсійним) типом, спочатку насичували внутрішній ринок, а потім уже виходили в тих секторах, в яких вони мали порівняльні переваги, на зовнішній ринок. Якщо навіть внаслідок

глобалізації внутрішня структура змінювалася, ці зміни відбулися на базі розвиненого внутрішнього ринку й усували його відносні недосконалості.

Ця базова деструкція – як основа інверсійної пастки – проявляється в ряді похідних деструкцій і диспропорцій: економічне зростання на основі ринкових механізмів означає для України погіршення структури економіки (підвищення частки сировинних галузей) та підготовку більш глибокої кризи; від скорочення зовнішнього попиту Україну лихоманить більше за інші країни, у країні одні з найнижчих (навіть серед країн колишнього СРСР) заробітні плати (хоча економічний потенціал, незважаючи на втрати, ще високий); її ВВП коливається залежно від світових цін на метали і сировинні товари, а не у відповідь на економічну політику уряду; вона не має належного економічного суверенітету; зростання доходів веде не до розвитку внутрішнього ринку та виробництва, а до зростання імпорту, погіршення торгового балансу, підвищення навантаження на Державний бюджет і накопичення боргів; за пільгових режимів для населення більше переваг отримують не бідні громадяни, а заможні; низький рівень життя і нестабільність обумовлюють високий рівень міграції населення і т.ін.

Ще одним наслідком інверсійної ринкової трансформації є формування *двоїстої інституціональної структури суспільства та суб'єктів господарювання*, націлених не на розвиток виробництва шляхом конкуренції і застосування інновацій, а на швидке збагачення за рахунок різних схем. Двоїстість інституційної структури полягає в тому, що за формально правильними нормами ховається протилежний їм зміст. Тіньова економіка прикрита легальними формами. Типовими явищами були відкати, відбирання бізнесу, виконані за формально правильною юридичною процедурою, використання політичної влади для зростання власного бізнесу і, навпаки, використання бізнесу для отримання влади і т.ін.

Наслідком базової деструкції стала деформація соціальної структури суспільства, глибокого розшарування населення за доходами і статками. Невеликі групи власників, використовуючи низьку вартість робочої сили в

Україні та світову кон'юнктуру на сировинні товари, швидко накопичили великі статки, отримали політичну владу, значною мірою приватизували державу. Політична боротьба велася переважно за доступ до державних ресурсів і владних механізмів як засобів реалізації приватно-корпоративних інтересів. Середній і малий бізнес не розвивався належним чином. Середній клас як база соціальної структури демократичного суспільства не сформувався. Його частка, за оцінками, не перевищує 15%. А без середнього класу не може бути демократичного суспільства.

Якщо середній клас становить більшість населення, то на виборах він приводить до парламенту політичні сили, що виражають його інтереси. Вони, в свою чергу, формують підзвітний їм уряд, який забезпечує відповідну політику в інтересах народної більшості. Демократичність стає процесом, який забезпечується автоматично в результаті виборів. Якщо ж середній клас не становить більшість населення, то до влади приходять різноманітні корпоративні групи, які володіють більшим фінансовим ресурсом і політичною активністю. На цій основі формуються відповідні стереотипи мислення і поведінки владних суб'єктів, які дедалі більше відриваються від потреб та інтересів більшості населення і живуть у власному вимірі. Таким чином, в економіці, соціальній сфері, в інституційній структурі суспільства накопичуються диспропорції і суперечності, які не можуть не вилитися в глибоку загальну кризу. Політика, що скроєна за ліберальними мірками та спрямована на всіляке посилення режиму економії, за умов інверсійного типу трансформації та структурної незбалансованості може призвести до економічного колапсу (див. рис. 1.3).

Зростаюча глобальна нестабільність, основною причиною якої є суперечності переходу від індустріально-ринкової до інформаційно-мережевої економіки, в кінцевому підсумку, є наслідком дії цілої низки природних, техногенних, соціально-економічних і гуманітарно-духовних чинників, включаючи глобальне потепління, зміну клімату, пожеги і повені,

пандемії, економічні кризи, зростання соціальної нерівності, поведінкові девіації, фрагментацію мислення, ціннісні деструкції тощо⁴⁷.

Рис. 1.3. Структурна динаміка економічної кризи в Україні

Джерело: складено Гриценком А.А.

У таких умовах процес входження України у соціально-економічний простір ЄС відбувається суперечливо і включає як конвергенційні, так і дивергенційні процеси⁴⁸.

Конвергенція є складним процесом, який має свої закономірності. Соціально-економічні системи можуть конвергентуватися, якщо їх рівні розвитку не відрізняються суттєво. За законами архітектоніки розрив у

⁴⁷ Комплементарність інформаційно-цифрових і соціально-економічних перетворень як умова стабільного розвитку суспільства / за ред. чл.-кор. НАН України А.А. Гриценка; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2021. С. 5–9.

⁴⁸ Бурлай Т.В. Соціально-економічна конвергенція: теорія та практика / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2019. С. 291–323.

рівнях не повинен перевищувати 15%⁴⁹. У протилежному випадку замість конвергенції виникає дивергенція, бо суб'єкти господарювання слабшої країни не можуть витримати конкуренцію із значно сильнішими підприємцями інших країн. Тому конвергенція повинна бути процесом керованим і диверсифікованим за сферами і рівнями відкритості для зовнішньої конкуренції на внутрішньому ринку країни.

На жаль, Україна у своїй політиці не врахувала цих закономірностей. Зважаючи на викладене, конвергенцію і дивергенцію можна розглядати як конкретний прояв суперечностей глобалізації та локалізації соціально-економічних процесів. Подолання переважання дивергенційних процесів і поглиблення суперечностей глобалізації та локалізації передбачає знаходження форм їх розв'язання.

4. Застосування основоположних принципів до подолання дивергенційних деструкцій і вирішення базових господарських проблем

Подолання дивергенційних тенденцій зумовлює необхідність структурного реформування, спрямованого на створення в Україні *базового господарського комплексу внутрішнього розвитку і відповідної йому інституційної архітекτονіки*, які стали б основою розвитку внутрішнього ринку, зміни правил гри в економіці та суспільстві, вирішення соціальних проблем та нарощування експортного потенціалу, інтеграції в європейський простір, але вже на здоровій, а не деформованій структурній основі. Такий комплекс не може бути створений лише на базі ринкових принципів (вони спрямовують розвиток структури у вже сформованому сировинному напрямі), а вимагає цілеспрямованої державної економічної політики.

Якщо виконувати тільки рекомендації західних експертів, не враховуючи специфіку ситуації в Україні, то це призведе до поглиблення базової деструкції і похідних від неї економічних диспропорцій. Механізми

⁴⁹ Гриценко А.А. Економіко-інформаційний імператив нової статистичної парадигми / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2020. С. 55–68.

подолання базової деструкції та формування основ збалансованого структурного розвитку повинні:

- ✓ відштовхуватися від оцінки реальних потреб (не попиту) населення, суб'єктів господарювання і держави, з одного боку, матеріальних і трудових ресурсів, з іншого боку;
- ✓ забезпечити відповідну монетизацію цих потреб (формування попиту) і руху ресурсів для їх задоволення (формування пропозиції), що передбачає зміну парадигми і механізмів грошово-кредитної та фіскальної політики;
- ✓ бути націленими на вирішення трьох пріоритетних завдань:
 - 1) вирішення базових проблем відтворення життєдіяльності людей (харчування, житло, здоров'я);
 - 2) розвиток інфраструктури (дороги, транспорт, зв'язок);
 - 3) створення умов для інноваційного розвитку (освіта, наука, інновації).

Перша складова включає проблеми харчування, житла і здоров'я. Населення України, на жаль, не має умов для раціонального харчування. Певна частка людей навіть не забезпечена належним харчуванням за калорійністю. І в середньому в Україні на душу населення зараз споживається менше, ніж у 1989 р., м'яса, молока і молокопродуктів, яєць, цукру, фруктів і ягід на 10% і більше. Людина, яка погано харчується, не може добре працювати, бути здоровою, інноваційною і т.ін. Водночас в Україні є належні ресурси для вирішення проблеми раціонального харчування. Потрібна лише організація.

Слід зазначити, що ця проблема не вирішується просто в результаті вирішення інших проблем: підвищення заробітної плати, зростання виробництва. Базова структурна деформація, про яку йшлося вище, веде до того, що при структурних трансформаціях за ліберальною методологією, націленою на вивільнення ринкових сил, із ринкових структур випадають цілі населені пункти, групи людей, які не матимуть належних джерел

існування в ринковій економіці. Йдеться не про те, що ця методологія погана, а про те, що вона за своєю суттю не націлена на вирішення цих проблем.

Базова структурна деформація є наслідком дії ринкових законів, які раціоналізують структуру у глобальному вимірі. Просто у цій раціоналізації не знаходиться місця певним структурам соціально-економічного простору (містам, селам, заводам, фабрикам, установам, людським спільнотам і навіть країнам), які сформувались на іншій структурній основі і не можуть просто миттєво зникнути.

Подолати базову структурну деформацію і вийти з інверсійної пастки неможливо без активної ролі держави, що своєю структурною політикою коригує дії ринкових законів і спрямовує економічний розвиток у потрібне для суспільства русло. Одним із інструментів вирішення структурних проблем є державні програми. Доцільно прийняти державну програму «Раціональне харчування», в якій передбачити, з одного боку, стимулювання виробництва продуктів харчування для внутрішнього ринку шляхом державно-приватного партнерства уряду та асоціацій виробників з погодженням фінансових механізмів і ціноутворення, з іншого – монетизації попиту населення до рівня виробництва на внутрішній ринок. Якщо навіть непрацююча людина одержує емісійні гроші на продукти харчування, що виробляються в країні, то це не веде до інфляції, бо гроші в цьому випадку виконують лише функцію засобу обігу, який дає можливість реалізуватися реально створеній вартості. Вся проблема полягає у розумінні суті справи, у здатності організувати рух ресурсів і в знаходженні механізмів з'єднання товарів і грошових потоків, призначених для їх реалізації. Можна використати досвід розвинених країн, коли малозабезпечені можуть отримувати продукти харчування тільки за спеціальними платіжними картками (це буде цікаво і для банків). Це також певним чином

кореспондується з ідеями і експериментами з базовим доходом⁵⁰ і практикою боротьби з бідністю⁵¹.

В Україні є цілком достатньо матеріальних і людських ресурсів, щоб забезпечити харчування населення на рівні раціональних норм. Чому ж цього не відбувається? Не тому, що економіка не здатна виробити необхідну кількість продуктів належної якості, а тому що населення не може продемонструвати попит на ці товари. Його реальна потреба не монетизована. А не монетизована вона тому, що люди недостатньо заробляють. Заробітки ж залежать від структури економіки, зайнятості, рівня продуктивності праці та інших факторів, у тому числі й зайнятості у виробництві продуктів харчування. І якщо структура виробництва визначається наполовину зовнішнім, а не внутрішнім попитом, а для збереження конкурентоспроможності за істотно меншої продуктивності праці порівняно із західними країнами необхідною умовою є низька вартість робочої сили і, відповідно, більш низький рівень оплати праці, то ніякі інституційні реформи, спрямовані на вивільнення ринкових сил, не допоможуть. Необхідна державна структурна політика, спрямована, з одного боку, на залучення додаткових матеріальних та трудових ресурсів для виробництва продуктів харчування, з іншого – на монетизацію потреб і створення механізмів поєднання цього виду попиту із пропозицією товарів.

Подібним чином можна підійти і до житлової проблеми, що за належної організації вирішується в середньостроковій перспективі. Необхідно тільки скоригувати парадигму грошово-кредитної політики, що в нових умовах перестала відповідати економічним реаліям. Це проявляється в тому, що банківська система, маючи ресурси, не може їх надати в необхідних обсягах в економіку, оскільки немає надійних позичальників. А економіка,

⁵⁰ Van Parijs Philippe and Vanderborght Yannick. *Basic Income: A Radical Proposal for a Free Society and a Sane Economy*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2017. 400 p.

⁵¹ Banerjee Abhijit V. and Duflo Esther. *Good Economics for Hard Times: Better Answers to Our Biggest Problems*. Penguin Random House, 2019. 432 p.

маючи потребу в грошах, не може взяти їх у банківській системі за високого рівня відсоткових ставок. Необхідним є створення державно-публічних безприбуткових інститутів розвитку, які могли би, використовуючи бюджетні кошти і рефінансування Центрального банку, забезпечувати скоординоване фінансування мобілізації матеріальних ресурсів та монетизації базових потреб.

Такі установи могли б надавати кредити громадянам, що потребують поліпшення житлових умов, прив'язуючи використання цих кредитів до будівельних організацій і забезпечуючи відкритість процедур і публічний контроль над усім процесом. До речі, це також стало б ефективним антикорупційним заходом. Житло, що будується до погашення кредиту, могло би слугувати заставою. Такий кредитний борг може висіти як завгодно довго, не шкодячи економіці і не породжуючи інфляцію. Це дає можливість диференціювати терміни повернення кредиту в залежності від доходів позичальника. Держава і суспільство в такому випадку виконує свою власну функцію регулювання грошово-кредитних потоків в інтересах задоволення потреб членів суспільства і бізнесових структур. Житлове будівництво є тим сектором, який може послужити локомотивом розвитку інших секторів, а головне – внутрішнього ринку країни.

Такий підхід можна застосувати і до будівництва доріг, і до інших інфраструктурних проєктів. Хороші дороги є кінцевим суспільним благом, яке не може бути оцінено економічним критерієм прибутковості. Як у особистому житті будинок для житла є кінцевим споживчим благом і до нього не застосовується критерій прибутковості, так і в суспільному житті дороги є кінцевим суспільним благом. Якщо є матеріальні та трудові ресурси для будівництва доріг, у масштабі суспільства не може бути грошових і фінансових причин відмовитися від вирішення цих завдань⁵².

⁵² Геєць В.М., Гриценко А.А. Вихід з кризи. *Економіка України*. 2013. № 6 (611). С. 13–15.

Такий підхід у поєднанні з концепцією спільно-розділеної діяльності може бути застосований і до вирішення соціальних проблем. Наприклад, до вищої освіти. У суспільстві поширений підхід, за якого безкоштовність освіти вважається важливим соціальним завоюванням. Певною мірою це так і є. Але освіта не може бути взагалі безкоштовною. Все питання в тому, хто за неї платить. Якщо платить суспільство за допомогою держави, то втрачається безпосередній зв'язок ефективності навчальної діяльності громадянина та її фінансування. Водночас за все (так чи інакше) платять громадяни. І люди, які отримали освіту безкоштовно, потім через податки повертають гроші за неї до державного бюджету. Відповідно до методології сумісно-розділених відносин потрібно змінити механізм фінансування освітньої діяльності, прив'язавши її на кожному етапі до громадянина. Це можна зробити таким шляхом.

Вищу освіту громадяни оплачують або самостійно, або, якщо вони не в змозі це зробити, то у випадку вступу до вищого навчального закладу автоматично отримують кредит на роки навчання від державної фінансової установи. Такі кошти за певними процедурами надходять до ВНЗ і використовуються для фінансування навчання та виплат стипендій (у разі необхідності), що обумовлюється відповідною угодою. Після навчання, приступивши до роботи, громадянин протягом 3–7 років повертає кредит або, як варіант, три роки відпрацьовує в державному секторі. Можлива і доцільна система знижок кредитної заборгованості за відмінне навчання, видатні досягнення, роботу в пріоритетній галузі і т. ін.

Такий механізм допомагає перетворити громадянина на більш відповідального за свою освітню діяльність без збільшення обсягів фінансування. Держава тут виконує лише функції усунення розривів і просторово-часового узгодження в русі коштів, що спрямовуються на освіту. А якщо мати на увазі, що державно-публічна фінансово-кредитна безприбуткова установа, що займається кредитуванням освіти, може використовувати кошти рефінансування Центрального банку, а не тільки

бюджетні кошти, то ми отримаємо економію цих коштів і можливість використовувати їх на вирішення інших завдань⁵³. Це відповідає і критеріям справедливості: платить той, хто користується благом.

Такий підхід частково можна застосувати і до вирішення інших соціальних проблем (охорони здоров'я, пенсійного забезпечення тощо). Тут структурне та інституційне реформування органічно поєднані. Цілеспрямована зміна структури економічної діяльності, потоків благ і грошей досягається за рахунок інституційних перетворень на основі поєднання ринкових і реципрокних принципів. Формування інноваційного типу розвитку економіки також передбачає поєднання інституційних та структурних підходів, ринковості та реципрокності, свободу підприємницької діяльності та участь держави. Така методологія може бути застосована для вирішення всієї низки соціально-економічних проблем суспільства. Однак стержневим напрямом усього реформування суспільства повинно бути подолання базової соціально-економічної деструкції і створення базового господарського комплексу внутрішнього розвитку. Саме таким є вихід із інверсійної пастки і подолання дивергенційних процесів.

1.6. Визначення і концептуальні підходи оцінювання соціально-економічної конвергенції та дивергенції

У наукових публікаціях досі триває дискусія щодо визначальних чинників, динаміки і наслідків конвергенції/дивергенції різних секторів національної та регіональної економіки, економік інтеграційного угруповання. Конвергенцію і дивергенцію розглядають як взаємодоповнюючі

⁵³ Геєць В.М., Гриценко А.А. Вихід з кризи. *Економіка України*. 2013. № 6 (611). С. 14; Гражевська Н.І., Шемахіна І.В. Конвергентно-дивергентний розвиток національних економік в умовах фінансiалiзацiї. Маніпулятивний вплив мас-медіа: механізм, наслідки, протидія. *Бізнес Інформ*. 2019. Вип. № 5. С. 14–19.

детермінанти глобального розвитку⁵⁴. При цьому має місце варіативність визначення цих понять і їхніх сутнісних характеристик, що помітно впливає на зміст і трактування отриманих результатів наукових досліджень відповідної тематики.

Найчастіше поняття «конвергенція» в міжнародних економічних відносинах характеризується як синхронізація макроекономічних параметрів і відповідність програмно-цільових орієнтирів країн, які адаптуються до умов глобалізації і реалізують інтеграційні стратегії в різних сферах життєдіяльності⁵⁵. Термін «дивергенція» використовується для «відображення збільшення розриву між рівнями розвитку окремих країн, відхилення їх макроекономічних показників від середніх по регіону, а також поглиблення якісних відмінностей між національними моделями економіки»⁵⁶.

Для визначення сутнісних характеристик понять (категорій) «дивергенція» та «конвергенція» проведемо семантичний аналіз відповідних термінів, вважаючи це необхідним етапом дослідження, що має передувати етапу інституціонального аналізу стратегічних програмних документів євроінтеграції України.

Наголосимо, що семантичний аналіз цих термінів потрібний не лише для їх позиціонування як явища, процесу чи системи, ідентифікації індикаторів (показників, параметрів) їх вимірювання (оцінювання), але й для співвідношення до об'єкта (явища, процесу, системи), якого вони стосуються. Крім того, необхідність такого аналізу обумовлена еволюцією термінологічного інструментарію соціальної та економічної наук, який оновлюється достатньо динамічно, часто через емуляцію (запозичення) з

⁵⁴ Гражевська Н.І., Шемахіна І.В. Конвергентно-дивергентний розвиток національних економік в умовах фінансіалізації. Маніпулятивний вплив мас-медіа: механізм, наслідки, протидія. *Бізнес Інформ*. 2019. Вип. № 5. С. 14–19.

⁵⁵ Корнев М.М. Методи дослідження конвергенції економічних систем. *Менеджер*. 2014. № 2 (68). С. 49–55. С. 51.

⁵⁶ Шемахіна І.В. Суперечливі тенденції розвитку національних економік за умов глобалізації. *New Economics*: матеріали міжнародного наукового форуму «New Economics – 2019» (м. Київ, 14–15 листопада 2019 р.): в 2-х томах. Т. 1 / НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2019. 368 с. С. 149.

інших наук. Для прикладу: термін «дивергенція» запозичений з біології (лат. – *divergent* – виявляти розходження) як розходження ознак у процесі еволюції, зумовленого штучним або природним доббором; у математичному полі – розбіжність у прикладній математиці (у векторному обчисленні) і, на цій основі, тлумачиться у фізиці, механіці, а також у статистиці, як розбіжність часових рядів, відносна ентропія (відмінності розподілу вірогідностей, інформаційна ентропія); у філологічному сенсі – як фонетичний процес розщеплення звуку на два різні звуки.

Іншим аспектом об'єктивної необхідності проведення семантичного аналізу термінів «конвергенція», «дивергенція» є те, що запровадження нових термінів, понять, категорій в економічній науці зумовлене не лише швидким, «лавиноподібним» виникненням нових явищ, процесів у суспільстві та економіці, яким властиві системні, динамічно змінювані характеристики, а й застосуванням для їх дослідження, зокрема ідентифікації, методологічних засад інших наук, створенням і поширенням міждисциплінарних методів дослідження, чому сприяла науково-технологічна революція та інформаційно-технологічна революція як її домінуючий складник. Так, терміни «дивергенція», «конвергенція» вперше застосовували ще в другій половині ХХ сторіччя, проте в 14-му виданні «Словаря русского языка» С.І. Ожегова на основі четвертого авторського видання 1960 р., вони ще взагалі не розглядаються⁵⁷. Внаслідок цього невірно трактуються, а іноді й спотворюються, значення певних термінів, понять, категорій. Звідси виникає необхідність в уточненні або коригуванні сутнісних характеристик термінів і понять, які з них походять.

За⁵⁸, дієслово «*diverge*» означає: (1) «*to separate and go in different direction*» – відокремлення і рух у різних напрямках; розходження; (2) «*to differ*» («*from some one or something else*»); «*to go away*» («*from a standart*») –

⁵⁷ Ожегов С.И. Словарь русского языка / под ред. докт. филолог. наук, проф. Н.Ю. Шведовой. 14-е изд. стереотип. Москва: Рус. из., 1983. 816 с.

⁵⁸ Schwarz C.M., Seaton M.A., Fisiak I. *Praktycny slownik angielsko-polski, polsko-angielski*. K.Dicteonares.. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000. 920 p. С. 148.

відрізнитися. Відповідно, іменник «divergence» означає розбіжність. На противагу, дієслово «convergeto» («cometo») означає рухатися, рух разом чи зустріч в одному пункті, тобто збігатися; іменник «convergence» – збіжність; прикметник «convergent» – збіжний⁵⁹.

Аналогічно, за⁶⁰ дієслово «diverge» означає: (1) розходитися (про шляхи); відхилятися, а іменник «divergence»: (1) розходження; (2) відхилення; (3) відхід, відступ. В противагу, дієслово «converge» означає: (1) зводити в одну точку; (2) сходиться (про лінію, шляхи), а іменник «divergence»: (1) математична збіжність; (2) фізична, медична конвергенція⁶¹.

Як бачимо, у філологічних словниках, виданих у 2000 і 2002 роках економічна чи соціальна характеристики цих термінів ще не розглядаються. Проте вже у 2006 р. у Сучасному словнику іншомовних слів (О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк)⁶² наведено значення цих термінів, але лише в мовознавчому аспекті: дивергенти [*лат. divergens (divergentia)* – який розходить у різні боки] – різні фонемні, що розвинулися з однієї в процесі еволюції певної мови. Наводяться також такі тлумачення терміну «дивергенція» [*лат. divergere* – відхилятися, розходитися]: (1) біол. – розходження ознак і властивостей у рослинних і тваринних організмів, зумовлене їхнім пристосуванням до різних умов існування; (2) матем. – число, що характеризує розходження векторного поля в певній точці; (3) мовозн. – відмінності, варіації, позиційні зміни мовних одиниць; (4) мовозн. – розпадання мови на діалекти, розмежування діалектів або варіантів однієї

⁵⁹ Ожегов С.И. Словарь русского языка / под ред. докт. филолог. наук проф. Н.Ю. Шведовой. 14-е изд. стереотип. Москва: Рус. из., 1983. 816 с. С. 108.

⁶⁰ Schwarz C.M., Seaton M.A., Fisiak I. Praktycnyсловникангелско-польски, польско-ангелски. K.Dicteonaroes. Warszawa: WydawnictwoNaukowe PWN, 2000. 920 p. С. 96.

⁶¹ Новий англо-український; українсько-англійський словник. Київ: Вид-во “Аконіт”, 2002. 538 с. С. 72.

⁶² Сучасний словник іншомовних слів / уклали: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. Київ: Довіра, 2006. 789 с.

мови та перетворення їх на самостійні мови; (5) анат. – розведення зорових осей очей шляхом відведення очних яблук назовні⁶³.

Протилежне тлумачення терміну «конвергенція» (іменник) [лат. *convergens (convergentia)* – той, що сходиться, зближується]: (1) мовозн. – фонемі, які внаслідок історичного розвитку якоїсь мови збіглися в одній фонемі, напр., в українській мові давня фонема ê (Ѣ) збіглася з фонемою і; (2) мови, які зближуються внаслідок безпосередньої взаємодії. Дієслово «конвергенція» [лат. *convergentio* < *convergo* – сходжуся, наближаюся] означає: (1) біол. виникнення рис подібності в будові і функціях неспоріднених механізмів унаслідок їхнього пристосування до однакових умов існування; (2) мед. – зведення зорових осей обох очей на одному предметі; (3) мовозн. – зміна, яка спричинює збільшення подібності чи навіть збіг різних видів мови; розвиток подібних рис у кількох мовах, незалежно від спільного походження внаслідок тісних і тривалих контактів між їхніми носіями⁶⁴.

Прикметно, що у фундаментальній Економічній енциклопедії, створеній провідними українськими вченими і виданій у 2000 р., термін «дивергенція» взагалі не розглядається, а термін «конвергенція» розуміється як «процес поступового зближення різних економічних систем, зумовлений законами розвитку технологічного способу виробництва»⁶⁵. Більше уваги автор статті в цій енциклопедії І. Топішко присвячує теоріям конвергенції, згідно з якими «...взаємопроникнення і взаємодоповнення капіталізму й соціалізму зумовлюють утворення нового типу суспільства, що базується на поєднанні позитивних рис цих соціально-економічних систем» [8, с. 810]⁶⁶. Хоча далі І. Топішко стверджував, що деякі економіки Заходу почали використовувати поняття конвергенції щодо процесу прискорення розвитку економічно відсталих країн і наближення їх за рівнем розвитку (а згодом і

⁶³ Там само. С. 220.

⁶⁴ Там само. С. 317.

⁶⁵ Економічна енциклопедія: у 3-х томах. Т. 1 / редкол. С.В.Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ: Видавничий центр Академія, 2000. 864 с. С. 810.

⁶⁶ Там само. С. 810.

входження) до розвинених країн із соціально орієнтованою ринковою системою господарювання і високим рівнем якості життя.

Достатньою умовою прискорення розвитку найбідніших країн, а отже, і конвергенції, є «...проведення ними ефективної економічної політики, яка б передбачала насамперед режим відкритої торгівлі і захист права приватної власності»⁶⁷.

Таким чином, незалежно від форм застосування (мовознавчої, математичної, біологічної тощо) до сутнісних характеристик поняття «дивергенція» можна віднести такі, як: відокремлення; рух в різних напрямках; розходження; відхилення; розходження системних ознак і властивостей; пристосування до різних умов існування. Для терміна «конвергенція» визначимо, крім збіжності, зближення внаслідок безпосередньої взаємодії; незалежно від спільного походження внаслідок тривалих і тісних контактів, внаслідок історичного розвитку. Тобто в семантичному вимірі насамперед йдеться про процес, пристосування до умов функціонування, результат тісної взаємодії, розвитку, або їх відсутності. Саме аспекти руху, розвитку, пристосування до умов; відокремлення (розбіжність); зближення, збіжність і є центральними в семантичному значенні цих термінів. При цьому не визначаються мета, часовий період та чинники (зовнішні чи внутрішні) збіжності (розбіжності), що необхідно враховувати при проведенні інституціонального аналізу. Наголосимо, що залишається домінантою ознака руху системи, який, за О. Ланге, є «самодіючий діалектичний процес, ...в якому суперечності, що виникають в системі, викликають її постійний рух і розвиток»⁶⁸.

На сучасному етапі розвитку глобальної економіки необхідно визнати висловлену ще у 2002 р., тобто на початку євроінтеграційного процесу, тезу А. Гальчинського, що глобалізація не змогла «...забезпечити зближення

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Ланге О. Целое и развитие в свете кибернетики. Исследования по общей теории систем. Москва: Изд-во «Прогресс», 1989. 519 с. С. 181–251. С. 249.

держав за рівнем життя населення і зменшити на цій основі глибину міждержавної стратифікації»⁶⁹, розширюючи її й на сферу мегарегіональної інтеграції. Крім цього, для інституціонального аналізу необхідно враховувати й інерційність розвитку великих соціально-економічних систем, їх залежність від траєкторії минулого розвитку.

Дослідження передумов і чинників міжекономічних і внутрішньоекономічних дивергентних тенденцій повинно базуватися на таких концептуальних принципах, як системність і динамічність. Ідеться про те, що дивергенція («розходження») чи конвергенція («сходження») двох економічних систем чи елементів структури однієї системи здійснюється в динаміці. В методологічному сенсі з частковим використанням методологічного підходу, описаного в⁷⁰, у ході дослідження процесів міжкраїнної конвергенції і дивергенції доцільно:

1) обрати найвагомші складники міжнародних економічних відносин (зовнішня торгівля товарами; експорт (імпорт) капіталу; міжнародна міграція трудових ресурсів; міжнародний трансферт технологій; експорт (імпорт) послуг), які є основою міжрегіональної інтеграції і, отже, конвергенції (дивергенції) економік;

2) визначити кількісні та відносні характеристики взаємозв'язків між системами в динамічному вимірі та за певний часовий інтервал. До множини таких характеристик включимо, крім абсолютних (вартісних) показників обсягів експорту, імпорту, зовнішньоторговельного обороту, торговельного сальдо, відносні індекси виявленої конкурентної переваги, комплементар-

⁶⁹ Гальчинський А.С. Україна – на перехресті геополітичних інтересів. Київ: Знання України, 2002. 180 с. С. 21.

⁷⁰ Mokiy Anatoliy, Pikh Mariia, Pynda Yuriy. Methodological Approach for Detecting Dynamic Characteristics of Interconnections of Subsystems and Complex Systems. *IEEE 14th International Conference on Computer Sciences and Information Technologies (CSIT)*, September 17-20, 2019. P. 122–128; Mokiy Anatoliy, Ilysh Olha, Pynda Yuriy, Pikh Mariia, Tyurin Vitaliy. Dynamic Characteristics of the Interconnections Urging the Construction Enterprises Development and Regions Economic. *Growth. TEM Journal*, 9(4). P. 1550–1561; Antoniuk Kateryna, Mokiy Ananjliy, Antoniuk Dmytro. Ukraine and EU foreigntrade: consumptionsafety aspect. *Zeszytynaukowe WSB w Poznaniu*, 2020.

ності торгівлі, інтенсивності зовнішньої торгівлі, внутрішньогалузевої торгівлі, торговельної спеціалізації, подібності експорту, а також коефіцієнт покриття імпорту експортом;

3) здійснити вибір найбільш вагомих характеристик та встановити їх зв'язки з інтегральним показником конвергенції (дивергенції), до якого в контексті предмета нашого дослідження віднесемо частку зовнішньої торгівлі у ВВП за період 2001–2019 рр. (у дол. США).

Концептуальні аспекти дивергенції та конвергенції використовують у дослідженнях процесів міжнародного інтеграційного розвитку, в основі якого лежать «загальні тенденції та імперативи науково-технічного та соціально-економічного прогресу, що зумовлюють зближення (тобто конвергенцію) економік зростаючої кількості країн за збереження їх національних особливостей»⁷¹. Як бачимо, концептуальні засади дивергенції та конвергенції дозволяють досліджувати різномірний спектр ключових сфер людської діяльності, сприяють практичному орієнтуванню політичних курсів не лише окремих держав, а й регіональних об'єднань.

Так, характеризуючи макроекономічну дивергенцію в Європейському Союзі, Чарльз Віплош у своїй праці «Divergence? What Divergence?» зазначив, що асиметричні потрясіння – це ахіллесова п'ята Монетарного союзу (еврозони). Дивергенція в цьому випадку не є довгостроковим явищем, а швидше відображає тимчасові відмінності в економічних умовах серед країн-членів. Відмінності у відношенні ВВП на душу населення є незначними та тимчасовими, але вони можуть мати драматичні наслідки, такі як серйозна рецесія, фінансова криза або й те та інше, з глибокими політичними наслідками. Дійсно, члени Монетарного союзу втратили здатність використовувати обмінний курс для виправлення ситуації, а Європейський центральний банк стикається з труднощами, щоб виступати як

⁷¹ Заяць О.І. Теоретичні основи розвитку міжнародної економічної конвергенції в умовах розвитку торговельно-економічних відносин між країнами. *Причорноморські економічні студії*. 2016. Вип. 3. С. 13–16. С. 14.

кредитор останньої інстанції. Ризики збільшуються, коли країни-члени працюють в різних економічних, інституційних та політичних умовах. Це ще один тип дивергенції, який може призвести до серйозних труднощів⁷².

Окремо слід відзначити поширення терміна «Велика дивергенція», яким позначають процеси прискореного (випереджального) розвитку країн Західної Європи та США, відповідного накопичення багатства. Явище Великої дивергенції відображає глобальні відмінності в рівнях економічного виробництва, що в цілому вимірюються за величиною валового внутрішнього продукту на душу населення⁷³.

Огляд науково-прикладних досліджень з проблем оцінювання тенденцій конвергенції та дивергенції між окремими країнами та регіонами дозволяє визначити, що дослідники переважно обмежуються використанням моделей економічного зростання і оцінюванням рівнів та динаміки ВВП і доходу на душу населення⁷⁴. Серед наукових робіт, які публікують результати дослідження щодо тенденцій дивергенції та конвергенції з використанням значної кількості показників, варто виокремити роботи Т. Бурлай⁷⁵, І. Сторонянської⁷⁶, Р. Міхель⁷⁷.

Так, в роботі Т.Бурлай⁷⁸ за результатами аналізу конвергенційних процесів за критерієм ВВП на душу населення та побудови економетричних моделей показано формування у 2014–2018 рр. чіткого тренду соціально-

⁷² Wyplosz Charles. Divergence? What Divergence? *Intereconomics*. 2019. № 1. P. 39–41.

⁷³ Court Victor. A reassessment of the Great Divergence debate: towards a reconciliation of apparently distinct determinants. *European Review of Economic Histor.* December 2019. P. 1–42.

⁷⁴ Гражевська Н.І., Шемахіна І.В. Конвергентно-дивергентний розвиток національних економік в умовах фінансiалiзацiї. Манiпулятивний вплив масмедiа: механiзм, наслiдки, протидiя. *Бiзнесiнформ*. 2019. Вип. № 5. С. 14–19.

⁷⁵ Бурлай Т.В. Чинники соціально-економічної дивергенції України та Європейського союзу. *Український соціум*. 2019. № 2 (69). С. 61–83; Бурлай Т.В. Соціально-економічна дивергенція: теорія та практика: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2019. 364 с.

⁷⁶ Сторонянська І.З. Процеси конвергенції/дивергенції соціально-економічного розвитку регіонів України: підходи до оцінки. *Регіональна економіка*. 2008. № 2. С. 73–84.

⁷⁷ Міхель Р. Процеси конвергенції між країнами – членами ЄС. *Економіст*. 2013. № 2. С. 25–29.

⁷⁸ Бурлай Т.В. Чинники соціально-економічної дивергенції України та Європейського Союзу. *Український соціум*. 2019. № 2 (69). С. 61–83.

економічної дивергенції України та ЄС, виявлено необхідність його зламу. Обґрунтовано впливи ключових екзогенних щодо України чинників, які детермінують розгортання процесів соціально-економічної конвергенції (дивергенції) Україна – ЄС. Здійснено їх групування за основними приналежностями до глобального та регіонального виміру. Визначено основні напрями вітчизняної державної політики, необхідної для урахування дії зазначених екзогенних чинників.

I. Сторонянська для виявлення найвагоміших чинників динаміки регіонального розвитку використала метод факторного аналізу. Факторний аналіз виконаний на основі матриці, яка включає 23 показники соціально-економічного розвитку, а саме такі, як:

- 1) валова додана вартість (ВДВ) регіону на одну особу,
- 2) середньорічні темпи зростання ВДВ регіону,
- 3) інвестиції в основний капітал на одну особу,
- 4) темпи зростання інвестицій в основний капітал,
- 5) інвестиції в основний капітал за рахунок коштів держбюджету,
- 6) ПШ на одну особу,
- 7) частка ПШ у валовому регіональному продукті (ВРП) регіону,
- 8) частка промислової продукції у ВРП регіону,
- 9) частка будівельної галузі у промисловості регіону,
- 10) частка добувної промисловості у промисловості регіону,
- 11) частка зовнішньоторговельного обороту у ВРП регіону,
- 12) фінансова допомога регіонам,
- 13) рівень безробіття в регіоні,
- 14) частка зайнятих у загальній кількості працездатного населення регіону,
- 15) темпи зростання зайнятості,
- 16) середня заробітна плата,
- 17) доходи населення на одну особу,
- 18) обсяг банківських вкладів на одну особу,

- 19) міграційний приріст на 1 тис. осіб,
- 20) кількість аспірантів на 1 тис. зайнятих,
- 21) кількість користувачів Інтернет,
- 22) фінансування інноваційної діяльності,
- 23) кількість населення у найбільшому місті регіону.

Результати дослідження засвідчили про існування σ -дивергенції показників ВДВ та доходів населення регіонів України в розрахунку на одну особу. Дивергенцію регіонального розвитку в Україні класифіковано як слабку, однак прогресуючу⁷⁹.

Р. Міхель для обчислення конвергенції країн – членів ЄС використала такі групи показників.

1. Спільний ринок ЄС (внутрішній експорт та імпорт товарів у відсотках до ВВП, внутрішній експорт та імпорт послуг у відсотках до ВВП, внутрішній обіг ПШ у відсотках до ВВП).

2. Однорідність ЄС (ВВП, ПКС, витрати праці, довгострокова відсоткова ставка, державний борг, податкова ставка на споживання, податкова ставка на капітал, податок на дохід).

3. Симетрія ЄС (економічне зростання, інфляція, безробіття, державні позики).

4. Членство ЄС (участь у Шенгенській угоді та зоні євро).

5. Соціальна політика ЄС (індекс Джині, державні соціальні витрати, виплати по безробіттю, коефіцієнт доходу від пенсії, коефіцієнт соціальних внесків роботодавців до внесків працівників, коефіцієнт співвідношення приватних витрат на охорону здоров'я до загальних витрат на охорону здоров'я).

Провівши кластерний аналіз на основі 23 економічних показників для ЄС-27, автор дійшла висновку, що протягом десяти років (2000–2010) країни –члени ЄС зробили значний крок на шляху їхньої інтеграції. Це стосується

⁷⁹ Сторонянська І.З. Процеси конвергенції/дивергенції соціально-економічного розвитку регіонів України: підходи до оцінки. *Регіональна економіка*. 2008. № 2. С. 73–84.

країн-членів, які увійшли у співтовариство у 2004 та 2007 років. Рушійною силою європейської інтеграції є група з п'яти країн – Австрія, Німеччина, Франція, Фінляндія та Нідерланди. Економічна нерівність між новими та старими країнами – членами ЄС є достатньо високою та потребує багато зусиль і часу для її вирівнювання. Тобто процеси конвергенції економік і надалі триватимуть, а кількість кластерів та відстані між ними поступово зменшуватимуться⁸⁰.

1.7. Необхідність та можливість подолання дивергенції в економіках України та ЄС

Досліджуючи питання аналізу видів політики та інструментів протидії дивергенції, необхідно враховувати поточний стан світової економіки та інші глобальні проблеми. Особливої значимості це питання набуває в контексті проблематики пандемії COVID-19 та відповідних негативних впливів на макроекономічні показники.

Після відновлення в 2021 р. світова економіка починає помітно сповільнюватися на тлі нових загроз від штамів COVID-19 та зростання інфляції, боргів та нерівності доходів, що може поставити під загрозу відновлення країн, що розвиваються. Очікується, що глобальне зростання помітно сповільниться з 5,5% у 2021 р. до 4,1% в 2022 р. і 3,2% у 2023 р., оскільки відкладений попит згасає, а фіскальна та монетарна підтримка в усьому світі припиняється⁸¹.

Світова економіка одночасно стикається з COVID-19, інфляцією та невизначеністю політики, а державні витрати та монетарна політика перебувають на незвіданій території. Зростаюча нерівність і проблеми безпеки особливо шкодять країнам, що розвиваються.

⁸⁰ Міхель Р. Процеси конвергенції між країнами – членами ЄС. *Економіст*. 2013. № 2. С. 25–29.

⁸¹ Global Growth to Slow through 2023, Adding to Risk of ‘Hard Landing’ in Developing Economies / World Bank. URL: www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/01/11/global-recovery-economics-debt-commodity-inequality?cid=ECR_TT_worldbank_EN_EXT

У згаданому вище джерелі зазначається, що уповільнення збігатиметься зі збільшенням розбіжностей у темпах зростання між країнами з розвинутою економікою та країнами, що розвиваються. Очікується, що зростання в країнах з розвинутою економікою знизиться з 5% у 2021 р. до 3,8% у 2022 р. та 2,3% у 2023 р. – ці помірні темпи будуть достатніми для відновлення виробництва та інвестицій в цих економіках до допандемічних тенденцій.

Проте в країнах з економікою, що розвивається, очікується, що зростання впаде з 6,3% у 2021 р. до 4,6% у 2022 р. та 4,4% у 2023 р.

Багато вразливих економік постраждають іще більше: виробництво в економіках слабких і тих, які постраждали від конфліктів, знизиться на 7,5% за допандемічний рівень, а виробництво у малих острівних державах – на 8,5%.

У США Світовий банк прогнозує у 2022 р. зростання ВВП на 3,7% – це на 0,5 в.п. у нижче, ніж раніше. У Китаї зростання у 2022 р. прогнозується на 5,1% – прогноз знижено на 0,3 в.п.

Основні прогнозні показники щодо динаміки ВВП по країнам світу представлені в табл. 1.2.

Таблиця 1.2

**Звітні показники ВВП за 2019–2020 рр., попередні за 2021 р,
та прогнозні на 2022–2023 рр., річні зміни у %**

	2019	2020	2021	2022	2023
Світ загалом	2,6	-3,4	5,5	4,1	3,2
Розвинені країни	1,7	-4,6	5,0	3,8	2,3
Країни з ринком, що формується, та країни, що розвиваються	3,8	-1,7	6,3	4,6	4,4

Джерело: складено Плотніковим О.В. за даними: Global Economic Prospects / World Bank. January 2021. Р. 4. URL: www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects

Аналізуючи питання подолання дивергенції в економіках України і ЄС, ми відштовхуємося від того, що наша країна (як і багато інших країн) не

досягне повної ідентичності з країнами ЄС⁸². Проте саме національні інтереси України, в заданих рамках, повинні домінувати над інтересами іноземних країн чи угруповань.

Характеризуючи дивергенцію в контексті глобальних фінансових дисбалансів, треба зазначити, що актуальність цієї проблематики не лише обумовила необхідність її теоретичного та практичного переосмислення, а й поставила на порядок денний масштабніші завдання. Адже кінець ХХ – початок ХХІ ст. характеризується вкрай неоднозначними і динамічними процесами, наростаючим хаосом та порушенням стійкості та рівноваги у фінансовій та інших сферах економічного життя. Саме на цей період припадає зростання фінансових новацій і створення нових фінансових інститутів, поява віртуального капіталу і перетворення компаній на основний об'єкт ринкових спекуляцій. За таких обставин реструктуризація геофінансового простору має визначатися зміщенням вектора від фінансових спекуляцій до збалансованого розвитку реальної економіки⁸³. Останнє повною мірою стосується подолання дивергенції сфери державних фінансів країн – членів ЄС і України.

Дивергенція виступає невід'ємним елементом інтеграційних процесів як старих членів Євросоюзу, так і – особливо – колишніх постсоціалістичних країни. Причому розширення Євросоюзу призводить до різноманітних як передбачуваних, так і непередбачуваних наслідків.

Свого часу ЄС декларував багато речей, пов'язаних з реформою світової фінансової архітектури⁸⁴. Загалом можна зробити висновок про те, що зусилля ЄС спрямовані на посилення координації антикризових зусиль країн – членів цього регіонального інтеграційного об'єднання та

⁸² Горбач Л.М., Плотніков О.В. Глобалізація: світова економіка та українські реалії: монографія. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2020. 224 с. С. 176.

⁸³ Плотніков О.В. Розвиток протиріч країн «Великої сімки» в контексті фінансової глобалізації. *Економіка України*. 2020. № 3. С. 19–25.

⁸⁴ Presidency note on «International Financial Architecture». 14838/08 ECOFIN 455. UEM 185 EF 85 / Council of the European Union. Brussels, October 31. 2008. URL: <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/08/st14/st14838.en08.pdf>

забезпечення спільних підходів при реалізації тих чи інших коротко-, середньо- та довгострокових заходів на основі відповідної регуляторної бази.

По-перше, глобальна криза викликала інтенсивні дискусії щодо майбутніх напрямів розвитку ЄС. Вихідний пункт міркувань полягає в тому, що світ сьогодні є досить глобалізованим, тоді як контроль за економічними процесами залишається фрагментарним та здійснюється переважно на національному рівні. Іншими словами, можна говорити про відсутність політичного контролю над глобальними економічними процесами.

По-друге, запровадження євро в ЄС засвідчило, що відповідь на глобальну фінансову кризу слід шукати не стільки у формі якихось надзвичайних заходів, скільки у сфері структурних реформ, спрямованих на створення системи нових обов'язкових для всіх фінансових правил. Ідеться про створення широкомасштабних механізмів контролю за економічними процесами в різних сферах економічного та фінансового життя.

По-третє, поточний рівень фінансового та пруденційного нагляду викликає багато запитань щодо ефективності. У свою чергу необхідно розповсюдити відповідні угоди між різними валютними зонами із тим, що світова економіка отримала єдину систему або єдину мережу наглядових органів.

Для цього пропонувалося провести три взаємопов'язані реформи, а саме:

– по-перше, створити для Європи єдиний фінансовий регулятор, який увійде до складу глобальної мережі регуляторів, діяльність яких визначається єдиними та обов'язковими для всіх стандартами;

– по-друге, утворити спеціальний інститут (можливо, як підрозділ Європейського центрального банку), який би видавав дозволи на операції міжбанківського кредитування або розглядав відповідні заявки банків;

– по-третє, створити уряд Єврозони, який нести відповідальність за реалізацію політики соціально-економічної конвергенції. Така конвергенція за своїм змістом має стати процесом забезпечення того, щоб розвиток країн –

членів ЄС відбувався відповідно до визначених параметрів, аби європейська економіка стала більш інтегрованою та конкурентною.

Стосовно ж практичних питань подолання дивергенції в економіках України та ЄС, дійсно, статистичні та інші оцінки з 2014 р. демонструють формування тренду соціально-економічної дивергенції України з об'єднаною Європою, що вимагає невідкладного формування та реалізації вітчизняної державної політики, спрямованої на його подолання, а також стимулювання конвергенційних процесів. Одним з елементів такої політики є обґрунтування переліку та впливів щодо України чинників її дивергенції з ЄС⁸⁵. В ЄС процес інтеграції відбувається під впливом розгалуженого політико-правового, інституційного механізму міждержавного і наддержавного регулювання.

Разом із тим поточні кризові явища відсувають на другий план навіть спроби мінімізації дивергенції у економіках України та Євросоюзу. Україна при постійному декларуванні курсу на євроінтеграцію скоріше зорієнтована на боротьбу з внутрішніми кризовими явищами та на підтримання можливостей для отримання зовнішніх фінансових ресурсів, ніж на вирішення проблеми дивергенції. Країни Євросоюзу більшою мірою були зорієнтовані на вирівнювання міжрегіональних суперечностей у країнах-членах⁸⁶, аніж на подолання дивергенції з країнами-нечленами⁸⁷.

Що стосується чинників економічної дивергенції України та ЄС, то їх можна розглядати, використовуючи різні підходи. Заслуговує на увагу підхід Т. Бурлай, яка досліджує їх з точки зору глобального та регіональних вимірів

⁸⁵ Бурлай Т.В. Чинники соціально-економічної дивергенції України та Європейського Союзу. *Український соціум*. 2019. № 2 (69). С. 61–83. URL: <https://ukr-socium.org.ua/uk/archive/no-2-69-2019/chinniki-socialno-ekonomichnoi-divergencii-ukraini-ta-ievropejskogo-sojuzu/>

⁸⁶ Гафарова К.Е. Інструменти регіональної конвергенції в Європейському Союзі. *Європейські перспективи*. 2014. № 7. С. 29–35. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/evpe_2014_7_7.pdf

⁸⁷ Aussilloux V., Adam Baïz A., Garrigue M., Martin P., Mavridis D. Fiscal plans in Europe: No divergence but no coordination. *VoxEU / CEPR*. 2021. January 19. URL: <https://voxeu.org/article/fiscal-plans-europe-no-divergence-no-coordination>.

(розвиток ЄС та СНД та інших об'єднань)⁸⁸. Зокрема, з точки зору розвитку ЄС, це: імплементація Угоди про асоціацію між Україною та ЄС; реалізація європейських програм підтримки країн пострадянського простору, у тому числі програми «Східне партнерство»; ресурсна обмеженість Євросоюзу для прискорення інтеграції країн-претендентів; наростання тенденцій дезінтеграції в Європейському Союзі під впливом Brexit; інституційна криза в ЄС, у тому числі пов'язана з деформацією європейської соціальної моделі; пріоритет економічної інтеграції в ЄС над соціальною, що демотивує нові країни-учасниці щодо підвищення державних соціальних стандартів.

Дивергенція виступає як невід'ємний елемент інтеграційних процесів як «старих» членів Євросоюзу, так і, особливо, колишніх постсоціалістичних країн. Дослідивши динаміку розвитку країн – нових членів ЄС, таких як Польща, Литва, Латвія та Естонія, що за своїм історичним розвитком мають з Україною багато спільних рис, у порівнянні з найбільш розвиненими країнами, такими як Німеччина та Люксембург, було встановлено, що країни з нижчим у початковому періоді показником розвитку зростали більш швидкими темпами.⁸⁹

За оцінками деяких оптимістично налаштованих вітчизняних експертів, для безболісного вступу до ЄС Україні бажано збільшити ВВП до 300 млрд дол. США, а для подолання відчутного розриву в обсягах ВВП на душу населення між Україною та членами ЄС щорічні темпи зростання ВВП повинні перебувати на рівні не менше 6–7%⁹⁰.

Досліджуючи подолання дивергенції в економіках України та ЄС, необхідно означити й останні позиції Євросоюзу щодо розширення. Така позиція щодо регіональної інтеграції була оприлюднена ще на початку 2020

⁸⁸ Бурлай Т.В. Чинники соціально-економічної дивергенції України та Європейського Союзу. *Український соціум*. 2019. № 2 (69). С. 61–83.

⁸⁹ Вертелева О.В., Вертелева О.О. Економічна конвергенція країн ЄС та перспективи євроінтеграції України. *Економіка та держава*. № 11/2014. С. 97–100. С. 99. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/11_2014/23.pdf

⁹⁰ Юхименко В., Місяць Т. Інтеграційні пріоритети України в контексті світових трансформаційних процесів. *Вісник КНТЕУ*. 2013. № 2. С. 5–16. С. 15–16.

р. Ідеться про зміни підходів до переговорного процесу щодо приєднання до ЄС нових країн⁹¹. Конкретні ідеї щодо вдосконалення процесу переговорів щодо розширення ЄС зосереджені на чотирьох головних напрямках. Перший – ЄС приділятиме більше уваги змістовності фундаментальних реформ у країнах-кандидатах, особливо в таких сферах, як верховенство права, функціонування демократичних інституцій та реформи системи державного управління, а також економічний розвиток. Другий напрям – потужніша політична спрямованість процесу входження, розвиток політичного діалогу з країнами Західних Балкан, зокрема, в межах двосторонніх угод з Євросоюзом. Третій – процес розширення має стати динамічнішим. Для прискорення переговорів із країнами-кандидатами Єврокомісія запропонувала відповідні тематичні кластери. Четвертий напрям – вдосконалення переговорів щодо членства – Єврокомісія буде чіткішою у формулюванні очікувань від зусиль країн-кандидатів на різних етапах процесу переговорів.

⁹¹ Єврокомісія представила нові пропозиції щодо розширення ЄС. *Укрінформ*. 05.02.2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2870076-evrokomisia-predstavila-novi-propozicii-sodo-rozsirennja-es.html>

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА КОНВЕРГЕНЦІЯ (ДИВЕРГЕНЦІЯ) УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ШЛЯХИ, ВИЗНАЧАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ЧИННИКИ

2.1. Роль соціально-економічної конвергенції (дивергенції) у розбудові європейського інтеграційного проєкту

Концепція конвергенції як процесу зближення (у контексті «змін на краще») основних параметрів розвитку країн – учасниць ЄС була покладена в інституційний фундамент проєкту об'єднаної Європи із самого початку його заснування і вже понад шість десятиліть зберігає свою актуальність.

Римським договором – одним з основоположних установчих договорів Європейського Союзу, в 1957 р. – було закріплено створення Європейського економічного співтовариства та визначено (ч. I, ст. 2), що його завдання полягає у сприянні «гармонійному та збалансованому розвитку економічної діяльності в усьому Співтоваристві, стійкому та неінфляційному зростанню з урахуванням довкілля, високому ступеню конвергенції економічних показників, високому рівню зайнятості та соціального захисту, підвищенню рівня та якості життя, економічній і соціальній згуртованості та солідарності держав-членів»⁹².

У подальшому становлення європейського інтеграційного проєкту набуло характеру системного і водночас різновекторного процесу, а тому в державній політиці та законодавчо-правовому полі Європейського Союзу конвергенція країн-учасниць підтримувалася як у цілому, так і за

⁹² Treaty of Rome (EEC). Treaty establishing the European Economic Community (consolidated version 1992) / European Parliament. 2021. URL: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-rome>

відповідними векторами – макроекономічним, макрофінансовим, соціальним, інституційним, науково-технічним, регіональним тощо. Наприклад, макрофінансова (або за європейською термінологією – номінальна) конвергенція забезпечувалася у рамках поглиблення фінансової інтеграції держав-членів, віхами якої стали:

- запровадження в 1979 р. Європейської валютної системи,
- перехід у 1986 р. до Єдиного внутрішнього ринку з безперешкодним пересуванням у його межах людей, капіталів, товарів і послуг, а також
- формування з 1990 р. Економічного та валютного союзу (ЕВС), що в 1999 р. ознаменувалося створенням зони євро на базі 11 країн ЄС, які відповідали так званим Маастрихтським критеріям (критеріям номінальної конвергенції)⁹³ – рис. 2.1.

Ухвалення зазначених критеріїв, за якими оцінюється ступінь готовності держав ЄС до переходу на єдину валюту (євро), пов'язане зі знаковою для євроінтеграційного проекту подією – підписанням у 1992 р. Маастрихтської угоди (Договору про Європейський Союз), відповідними статтями якої та доповнюючим Протоколом № 13 і визначено базові критерії номінальної конвергенції діючих і потенційних учасників єврозони. Поточна, дещо розширена, версія цих статей і критеріїв⁹⁴ артикульована Лісабонським договором, що набув чинності 2009 р.

Європейський центральний банк кожні два роки публікує «Звіт про конвергенцію» (Convergence Report), оцінюючи досягнення відповідності критеріям вступу до єврозони тих країн ЄС, що перебувають поза її межами. У Звіті про конвергенцію за 2020 р.⁹⁵ розглядаються сім із восьми держав Євросоюзу, які ще не перейшли на євро, – Болгарія, Чехія, Хорватія,

⁹³ Convergence criteria / European Central Bank. 2021. URL: <https://www.ecb.europa.eu/ecb/orga/escb/html/convergence-criteria.en.html>

⁹⁴ Consolidated version of the Treaty on European Union. Protocol (No 13) on the convergence criteria / EUR-Lex. 2021. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A12016M%2FPRO%2F13>

⁹⁵ Convergence Report / European Central Bank. June 2020. 215 p.

Угорщина, Польща, Румунія та Швеція (табл. 2.1). Данія не враховується у звітах про конвергенцію, оскільки ще раніше повідомила Раду ЄС про відмову вступати до єврозони.

Мета	• Критерій (норматив)
Стабільність бюджетної позиції	<ul style="list-style-type: none"> • 1. Величина державного бюджетного дефіциту ($\leq 3\%$ ВВП) • 2. Величина загального державного боргу ($\leq 60\%$ ВВП)
Цінова стабільність	<ul style="list-style-type: none"> • 3. Темп споживчої інфляції ($\leq 1,5\%$ перевищення середнього значення трьох найкращих показників ЄС)
Стабільність обмінного курсу національної валюти	<ul style="list-style-type: none"> • 4. Відхилення величини валютного обмінного курсу ($\leq 2\%$ перевищення середнього значення трьох найкращих абсолютних показників ЄС)
Зближення рівнів доходності довгострокових державних цінних паперів	<ul style="list-style-type: none"> • 5. Коливання відсоткової ставки за довгостроковими державними цінними паперами ($\leq 2,25$ в.п. перевищення середнього значення трьох найкращих абсолютних показників ЄС)

Рис. 2.1. Критерії номінальної конвергенції, визначені Маастрихтською угодою (1992 р.)

Джерело: Convergence criteria / European Central Bank. 2021. URL: <https://www.ecb.europa.eu/ecb/orga/escb/html/convergence-criteria.en.html>

Таблиця 2.1

Дані оцінювання Європейським центробанком відповідності країн ЄС критеріям номінальної конвергенції за період 2018–2020 рр.

Країна ЄС	Роки	Критерії номінальної конвергенції (у розширеному переліку)						
		Гармонізований індекс споживчих цін, %	Застосування до країни Процедури надмірного дефіциту	Дефіцит (-) / Надлишок (+) державного бюджету, % ВВП	Державний борг, % ВВП	Впровадження Європейського механізму координації валютних курсів (ERM II)	Коливання обмінного курсу нац. валюти до євро, %	Коливання відсоткової ставки за довгостроковими державними цінними паперами, в.п.
		Нормативне значення критерію						
		1.8	x	-3.0	60.0	X	Нд	2.9
Болгарія	2018	2.6	ні	2.0	22.3	Ні	0.0	0.9
	2019	2.5	ні	2.1	20.4	Ні	0.0	0.4
	2020*	2.6	ні	-2.8	25.5	Ні	0.0	0.3
Чехія	2018	2.0	ні	0.9	32.6	Ні	2.6	2.0
	2019	2.6	ні	0.3	30.8	Ні	-0.1	1.5
	2020*	2.9	ні	-6.7	38.7	Ні	0.2	1.5
Хорватія	2018	1.6	ні	0.2	74.7	Ні	0.6	2.2
	2019	0.8	ні	0.4	73.2	Ні	0.0	1.3
	2020*	0.9	ні	-7.1	88.6	Ні	-1.0	0.9
Угорщина	2018	2.9	ні	-2.1	70.2	Ні	-3.1	3.1
	2019	3.4	ні	-2.0	66.3	Ні	-2.0	2.5
	2020*	3.7	ні	-5.2	75.0	Ні	-4.3	2.3
Польща	2018	1.2	ні	-0.2	48.8	Ні	-0.1	3.2
	2019	2.1	ні	-0.7	46.0	Ні	-0.8	2.3
	2020*	2.8	ні	-9.5	58.5	Ні	-0.6	2.2
Румунія	2018	4.1	ні	-2.9	34.7	Ні	-1.9	4.7
	2019	3.9	ні	-4.3	35.2	Ні	-2.0	4.5
	2020*	3.7	так	-9.2	46.2	Ні	-1.1	4.4
Швеція	2018	2.0	ні	0.8	38.8	Ні	-6.5	0.7
	2019	1.7	ні	0.5	35.1	Ні	-3.2	0.0
	2020*	1.6	ні	-5.6	42.6	Ні	-0.8	-0.1

* Дані за січень–березень 2020 року.

Джерело: Convergence Report / European Central Bank. June 2020. 215 p. P. 44.

На основі даних зазначеного Звіту про конвергенцію за 2020 рік Європейський центробанк встановив, що за період 2018 р. – березень 2020 р. оцінюваними державами ЄС досягнуто обмеженого прогресу в дотриманні критеріїв макрофінансової конвергенції. Однак у найближчі роки ситуація може погіршитися, зважаючи на негативний вплив поширення пандемії коронавірусу (COVID-19) з березня 2020 р.

Показово, що згідно з Договором про функціонування Європейського Союзу, зазначені у «Звіті про конвергенцію» сім країн ЄС зобов'язуються брати участь у побудові ЕВС і перейти на євро та з цією метою намагатися виконувати встановлені критерії конвергенції. Але на практиці національна політика окремих цих країн дуже відрізняється від узятих ними зобов'язань. Наприклад, уряди Польщі, Угорщини та Чехії і не планують найближчим часом переходити на єдину європейську валюту – про це повідомили дипломатичні джерела напередодні проведення саміту ЄС у грудні 2017 р. у Брюсселі⁹⁶. Зокрема, польський прем'єр-міністр М. Моравецький у квітні 2019 р. офіційно заявив, що сумнівається в тому, чи відповідає інтересам Польщі її приєднання до єврозони⁹⁷.

Для підтримки реальної (макроекономічної) конвергенції країн ЄС вагомим фактором стало ухвалення в 1997 р. Пакту стабільності та зростання, а в його складі – Регламенту ЄС «Про посилення нагляду за бюджетними позиціями та нагляду і координації економічної політики»⁹⁸, яким встановлено правила виконання державами Євросоюзу національних Програм стабільності (для членів єврозони) та Програм конвергенції (для тих, що не входять до зони євро). А 2010 р. було затверджено керівні

⁹⁶ Польща, Венгрия и Чехия не будут переходить на евро – источник. *РІА «Новости – Украина»*. 14.12.2017. URL: https://rian.com.ua/world_news/20171214/1030419366/EU-euro-diplomat-Hungary-Poland-Chehia.html

⁹⁷ Poland rules out euro adoption. *Emerging Europe*. April 17, 2019. URL: <https://emerging-europe.com/news/poland-rules-out-euro-adoption/>

⁹⁸ Council Regulation (EC) No 1466/97 of 7 July 1997 on the strengthening of the surveillance of budgetary positions and the surveillance and coordination of economic policies. EUR-Lex. 2021. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A31997R1466>

принципи щодо форми та змісту зазначених Програм⁹⁹, що формуються країнами ЄС за п'ятирічними сценаріями макроекономічного розвитку, затверджуються національними парламентами і щороку, після оцінки Єврокомісії, відповідно коригуються.

Кризовий період 2008–2009 рр. у розвитку світової економіки негативно вплинув на економічну конвергенцію в ЄС: процес реальної конвергенції помітно загальмувався, а номінальна (макрофінансова) конвергенція фактично виявилася глибокою дивергенцією, пов'язаною із загостренням проблем функціонування єврозони і навіть появою загроз її існуванню в нинішньому вигляді. Необхідність забезпечити посткризове відновлення європейської економіки, вирішити боргові (і не тільки) проблеми зони євро та протидіяти наступним хвилям глобальної кризи зумовила внесення коректив у законодавчо-правову базу як загалом фінансово-економічного регулювання в Євросоюзі, так і процесів конвергенції. Зокрема, навесні 2011 р. Європейська Рада ухвалила «Пакт Євро-плюс про посилену координацію економічної політики задля конкуренції та конвергенції»¹⁰⁰, підписаний країнами єврозони, а також Болгарією, Данією, Латвією, Литвою, Польщею та Румунією, що зобов'язалися вжити всіх необхідних заходів для підвищення конкурентоспроможності, стимулювання зайнятості, стабілізації державних фінансів та інтеграції податкової політики.

Функціонування єврозони показує, що спрямування потужних потоків капіталу до країн-учасниць із низьким рівнем доходу може сприяти їхній стійкій реальній конвергенції лише у випадку, коли ці ресурси ефективно розподіляються в їхніх соціально-економічних системах. Однак

⁹⁹ Specifications on the implementation of the Stability and Growth Pact and Guidelines on the format and content of Stability and Convergence Programmes / ECOFIN Council. September, 2010. 20 p.

¹⁰⁰ The Euro Plus Pact Stronger Economic Policy Coordination for Competitiveness and Convergence. Conclusions of the European Council from 24/25 March 2011 / European Council. 20 April 2011. 35 p.

конвергенційний процес може швидко згортатися в умовах екзогенних потрясінь, якщо він не підкріплюється надійною інституційною структурою та структурними умовами, що сприяють зростанню продуктивності праці. Це свідчить про те, що дотримання критеріїв номінальної конвергенції, встановлених Маастрихтською угодою, саме по собі не є гарантією всебічного зближення у розвитку держав зони євро – для досягнення цієї мети необхідне упровадження цілісної державної політики, що спрямована на одночасне забезпечення реальної, номінальної та інституційної конвергенції¹⁰¹.

Підтримуючи такий підхід, у 2015 р. за авторства тодішнього президента Єврокомісії Ж.-К. Юнкера та інших керівників ключових інституцій ЄС була опублікована програмна доповідь «Завершення створення Європейського економічного та валютного союзу»¹⁰² (за неофіційною назвою: «Доповідь п'яти президентів»), яка фактично стала довгостроковою програмою дій щодо посилення ЕВС шляхом одночасно здійснюваної економічної, соціальної та структурної конвергенції країн єврозони. На основі цієї доповіді Єврокомісія розробила та представила Дорожню карту щодо подальших кроків до завершення формування ЕВС¹⁰³, реалізація якої має сприяти, як це зазначено у підписаній лідерами ЄС-27 у березні 2017 р. Римській декларації, перетворенню Євросоюзу на «Союз, де економіки конвергуються; ... Союз, який на основі сталого зростання сприяє економічному та соціальному прогресу, а також згуртованості та конвергенції, зберігаючи цілісність внутрішнього ринку».

Окрім проблем макрофінансової конвергенції країн єврозони, надзвичайно гострими для ЄС в останні роки виявилися проблеми

¹⁰¹ Real convergence in the euro area: evidence, theory and policy implications. *ECB Economic Bulletin*. 2015. Is. 5. P. 30–45.

¹⁰² Completing Europe's Economic and Monetary Union. Report by Jean-Claude Juncker in close cooperation with Donald Tusk, Jeroen Dijsselbloem, Mario Draghi and Martin Schulz / European Commission. June 2015. 23 p.

¹⁰³ Further Steps towards Completing Europe's Economic and Monetary Union: a Roadmap / European Commission. 06.12.2017. 16 p.

конвергенції у сфері соціального розвитку та зайнятості. Вже з початку 2000-х актуалізувався соціальний вимір процесів конвергенції / дивергенції держав-учасниць, що стало наслідком низки провалів у досягненні соціальних цілей десятирічних загальноєвропейських стратегій зростання та зайнятості – завершеної 2010 р. Лісабонської стратегії та Стратегії «Європа-2020». Остання, зокрема, передбачала досягнення чотирьох стратегічних орієнтирів у розвитку ЄС на 2020 р.:

1) підвищення до 75% рівня зайнятості населення у віці 20–64 роки (за даними Євростату, за підсумками 2020 р. показник для ЄС-27 становив 72,4%¹⁰⁴);

2) скорочення до 10% частки учнів, які залишили школу, не завершивши навчання (у 2020 р. – фактично 9,9%);

3) збільшення частки молоді з вищою освітою до 40% (у 2020 р. – фактично 41%);

4) зменшення на 20 млн чисельності осіб, які ризикують опинитися за межею бідності та соціальної ізоляції (за підсумками 2019 р. – фактично лише на 11,9 млн осіб).

Провали у досягненні поставлених цілей щодо підвищення зайнятості та подолання бідності в об'єднаній Європі, що вплинули на поглиблення соціальної дивергенції країн-учасниць, напряду залежать від акумуляції та ефективності використання ними національного людського капіталу. Станом на 2015 р. європейські експерти, використовуючи методи композиційних індикаторів та кластерного аналізу, обґрунтували наявність в Євросоюзі (ЄС-28 за винятком Данії та Хорватії) шести кластерів (табл. 2.2), які помітно різняться за рівнем соціально-демографічної та інноваційної ефективності, а також потенціалом розвитку національного людського капіталу.

¹⁰⁴ Europe 2020 Indicators / Eurostat. 2021. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/data/database>

Кластеризація держав ЄС за рівнем соціально-демографічної й інноваційної ефективності та потенціалом розвитку національного людського капіталу

Кластер	Характеристика кластера	Склад кластера
1-й	Країни з високою соціально-демографічною ефективністю та низьким потенціалом розвитку людського капіталу	Нідерланди; Італія; Фінляндія
2-й	Країни з високими рівнями інноваційного розвитку та соціально-демографічної ефективності людського капіталу	Німеччина; Франція; Австрія; Мальта; Чехія; Румунія
3-й	Країни з відносно високою соціально-демографічною ефективністю та відносно низьким рівнем інноваційного розвитку людського капіталу	Іспанія; Словенія; Словаччина; Португалія; Греція
4-й	Країни з домінуючим потенціалом розвитку людського капіталу	Бельгія; Кіпр; Болгарія
5-й	Країни з відносно високим потенціалом розвитку та відносно низькою соціально-демографічною ефективністю людського капіталу	Люксембург; Польща; Литва; Латвія; Естонія
6-й	Країни з відносно високим рівнем інноваційного розвитку та відносно низькою соціально-демографічною ефективністю людського капіталу	Велика Британія; Швеція; Ірландія; Угорщина

Джерело: Vaitkevičiūsa S., Čiutienė R., Meilienė E., Savanevičienė A. Typology of Human Capital Development in EU countries. *Procedia Economics and Finance*. 2015. Vol. 23. P. 1645–1646.

Очевидно, що наведені в таблиці шість груп країн – членів ЄС мають різні моделі розвитку людського капіталу, що свідчить про існування додаткових джерел ризику для сталості конвергенційних процесів у об'єднаній Європі та підстав для соціальної дивергенції. Ось деякі її кількісні характеристики на основі даних Євростату за підсумками докризового періоду 2018–2019 рр., що передував року розгортання пандемії COVID-19¹⁰⁵:

¹⁰⁵ Borzenko O., Burlay T. Overcoming divergence under the conditions of sustainable development: European experience and its adaptation in Ukraine. *Research Reviews of Czestochowa University of Technology. Management*. 2020. № 38. P. 10–13.

– за показником ВВП на душу населення (у поточних цінах) розрив між найбагатшою і найбіднішою країнами ЄС у 2019 р. становив 12,3 раза – якщо відповідний показник Люксембургу (83,6 тис. євро) відносно рівня ЄС-27 (28,0 тис. євро) сягав 298%, то показник Болгарії (6,8 тис. євро) – лише 24%;

– за обсягом фактичного індивідуального споживання на душу населення, оціненим за ПКС, у 2019 р. різниця між країнами була більш ніж двократною, коливаючись від 58% до 133% середнього показника в ЄС-27;

– дуже суттєвою є різниця між країнами ЄС-27 за рівнем безробіття серед населення віком 15–74 роки. Якщо за підсумками 2019 р. у Чехії, Німеччині та Польщі він становив, відповідно, лише 2,0%, 3,2 і 3,3%, то в Італії цей показник сягав 10,0%, в Іспанії – 14,1%, а у Греції – 17,3%;

– показник частки населення, яке зазнає ризику бідності та соціального відторгнення, у 2018 р. коливався від 32,8% у Болгарії, 32,5% у Румунії та 31,8% у Греції до 12,2% у Чехії, тобто «розрив» між державами ЄС був майже трикратним.

Зростаюча неоднорідність соціального розвитку Євросоюзу, поряд зі зміцненням тенденцій загальноєвропейської дезінтеграції, слабкою резистентністю більшості країн-членів до ендогенних і екзогенних шоків, гальмуванням їх соціально-економічної конвергенції, посиленням демографічних проблем і соціальної напруженості, а також іншими факторами, призвели до деформації Європейської соціальної моделі та усвідомлення необхідності оновлення соціального виміру єдиної Європи. Щодалі зростаючий суспільний запит на нову модель Соціальної Європи, яка дозволить ефективно урегулювати найгостріші соціальні проблеми (у т.ч. такі, як міграція, безробіття, старіння населення, соціальна нерівність), й одночасно підвищити рівень добробуту та соціального захисту населення, з одного боку, та ініційовані BREXIT загрози збереженню інтеграційного проєкту ЄС – з іншого, спонукали його керівництво перейти до пошуку нового соціального виміру Євросоюзу.

Сучасна трансформаційна модель соціального розвитку ЄС, орієнтована у тому числі на подолання соціальної дивергенції країн-учасниць, характеризується низкою важливих елементів програмно-стратегічного характеру. Серед них¹⁰⁶:

– ухвалена 2017 р. Європейська опора соціальних прав (European Pillar of Social Rights), що є зводом принципів і підходів державної політики, спрямованої на забезпечення рівних можливостей і рівного доступу на ринки праці, справедливих умов зайнятості для всіх, соціальної інклюзії, а також модернізації систем пенсійного забезпечення та соціального захисту в ЄС;

– прийнята у січні 2020 р. Програма дій Єврокомісії «Сильна соціальна Європа для справедливих перетворень», впровадження якої планується завершити 2024 р.;

– низка рішень та ініціатив керівних інституцій Євросоюзу, спрямованих на подолання соціально-економічних наслідків пандемії COVID-19, зокрема Інвестиційна ініціатива щодо коронавірусного реагування (Coronavirus Response Investment Initiative), Тимчасова рамка щодо заходів державної допомоги для підтримки економіки в умовах спалаху COVID-19, ініціатива «Підтримка для пом'якшення ризиків безробіття в надзвичайних ситуаціях» (Support to Mitigate Unemployment Risks in an Emergency – SURE), спрямовані на підтримку систем охорони здоров'я, ринків праці, малого та середнього бізнесу, а також соціально вразливих категорій громадян;

– затверджена на 2021–2023 рр. у рамках Плану післяпандемічного відновлення Євросоюзу ініціатива «ЄС наступного покоління» (Next Generation EU) з бюджетом у розмірі 750 млрд євро, що спрямована на подолання соціально-економічних наслідків пандемії COVID-19;

¹⁰⁶ Костиця В.І., Бурлай Т.В. Проблеми конвергенції України та Євросоюзу у сферах соціального розвитку і зайнятості. *Процеси конвергенції східноєвропейських країн з ЄС у рамках Східного партнерства (Процеси інтеграції України та ЄС): збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції / НАН України, ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2021. С. 14–22. URL: <http://ief.org.ua/docs/scc/17.pdf>*

– схвалені у 2020 р. як «міст до робочих місць для наступного покоління» Пакет підтримки зайнятості молоді (Youth Employment Support package) та Посилена програма «Гарантія молоді» (Youth Guarantee), призначені допомогти молодим європейцям розвинути та повніше реалізувати свій трудовий і соціальний потенціал в умовах «зеленого» та цифрового переходів Євросоюзу;

– п'ятирічний Європейський план дій щодо соціальної економіки (European Action Plan for the Social Economy), реалізацію якого Європейська Комісія планує розпочати восени 2021 р.

У наведеному переліку особливу роль відіграє Європейська опора соціальних прав – новий сучасний інструмент ЄС для стимулювання конвергенційних процесів, ухвалений його лідерами у листопаді 2017 р. на Соціальному саміті у Гетеборзі. Згідно з заявою Єврокомісії¹⁰⁷, Європейську опору соціальних прав слід вважати ідеологічним підґрунтям для прискорення процесу соціальних реформ країн-членів і компасом для відновлення конвергенції, що загалом сприятиме побудові соціально справедливої Європи. Окреслені у документі сучасні соціальні пріоритети ЄС були підтримані на Соціальному саміті ЄС у травні 2021 р. у м. Порту. Учасники саміту ухвалили три головні соціальні цілі ЄС на період до 2030 року, визначені Єврокомісією у Плані дій щодо реалізації Європейської опори соціальних прав на зазначений період¹⁰⁸:

принаймні 78% європейців віком 20–64 роки мають бути працевлаштованими;

щонайменше 60% усіх дорослих громадян ЄС щороку повинні бути охоплені освітою чи навчанням;

¹⁰⁷ Launching a consultation on a European Pillar of Social Rights. COM(2016) 127 final. 08.03.2016 / European Commission. 2016. 11 p.

¹⁰⁸ Porto Social Summit: all partners commit to 2030 social targets / European Commission. 07 May, 2021. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_2301

як мінімум на 15 мільйонів осіб має скоротитися кількість людей, яким загрожує бідність або соціальне відчуження, включаючи щонайменше 5 мільйонів дітей.

Ухвалена Декларація Порту передбачає «перетворення Соціальної Європи на реальність» та підкреслює, що Європейська опора соціальних прав є фундаментальним елементом відновлення європейських суспільств після пандемії COVID-19, який сприятиме переходу ЄС до «зеленої», соціально справедливої та цифрової економіки, а також досягненню більш високого рівня соціальної та економічної конвергенції країн-членів¹⁰⁹.

Зазначаючи високу актуальність, яку має для соціального порядку денного Євросоюзу питання посилення конвергенції його держав-учасниць, Європейська фундація з питань поліпшення умов життя та праці (Єврофонд) наприкінці 2018 р. створила Центр моніторингу конвергенційних процесів у ЄС (EU Convergence Monitoring Hub)¹¹⁰. Його діяльність сфокусована на вивченні моделей і динаміки саме соціальної конвергенції, і, відповідно, методологія досліджень Центру охоплює чотири виміри: (1) зайнятість, (2) умови праці, (3) умови життя та (4) вплив соціально-економічних факторів (рис. 2.2). Процеси конвергенції / дивергенції у межах кожного виміру досліджуються за допомогою спеціального пакета прикладних програм «ConvergEU-R», що забезпечує моніторинг і кількісну оцінку динаміки майже чотирьох десятків індикаторів¹¹¹.

Застосовувана згаданим Центром методологія базується на спеціально визначених типах конвергенції та дивергенції, що характеризують розвиток як держав-учасниць зокрема, так і ЄС загалом. А саме:

¹⁰⁹ The Porto Declaration / European Council. 08 May, 2021. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/05/08/the-porto-declaration/>

¹¹⁰ EU convergence monitoring hub / European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (Eurofound). 07 December 2018. URL: <https://www.eurofound.europa.eu/data/convergence-hub>

¹¹¹ Upward convergence in the EU: Concepts, measurements and indicators / Eurofound. 2018. 66 p.

– висхідна конвергенція (upward convergence) – поліпшення усереднених показників соціально-економічного розвитку Євросоюзу, що супроводжується зменшенням різниць між показниками держав-членів протягом певного періоду;

– строга висхідна конвергенція (strict upward convergence) – поліпшення показників розвитку усіх без винятку держав-членів з одночасним зменшенням диспропорцій по ЄС;

– низхідна конвергенція (downward convergence) – погіршення усереднених показників соціально-економічного розвитку ЄС за одночасного зменшення різниць між показниками розвитку держав-членів;

– висхідна дивергенція (upward divergence) – поліпшення усереднених показників соціально-економічного розвитку Євросоюзу за одночасного збільшення диспропорцій у розвитку держав-членів;

– строга висхідна дивергенція (strict upward divergence) – поліпшення показників розвитку усіх без винятку держав-членів із одночасним збільшенням диспропорцій по ЄС;

– низхідна дивергенція (downward divergence) – погіршення усереднених показників соціально-економічного розвитку ЄС за одночасного збільшення диспропорцій у розвитку держав-членів.

Наведені визначення соціально-економічної конвергенції / дивергенції демонструють методологічні особливості розгляду показників розвитку кожної країни Євросоюзу окремо та у сукупності з іншими країнами-учасницями.

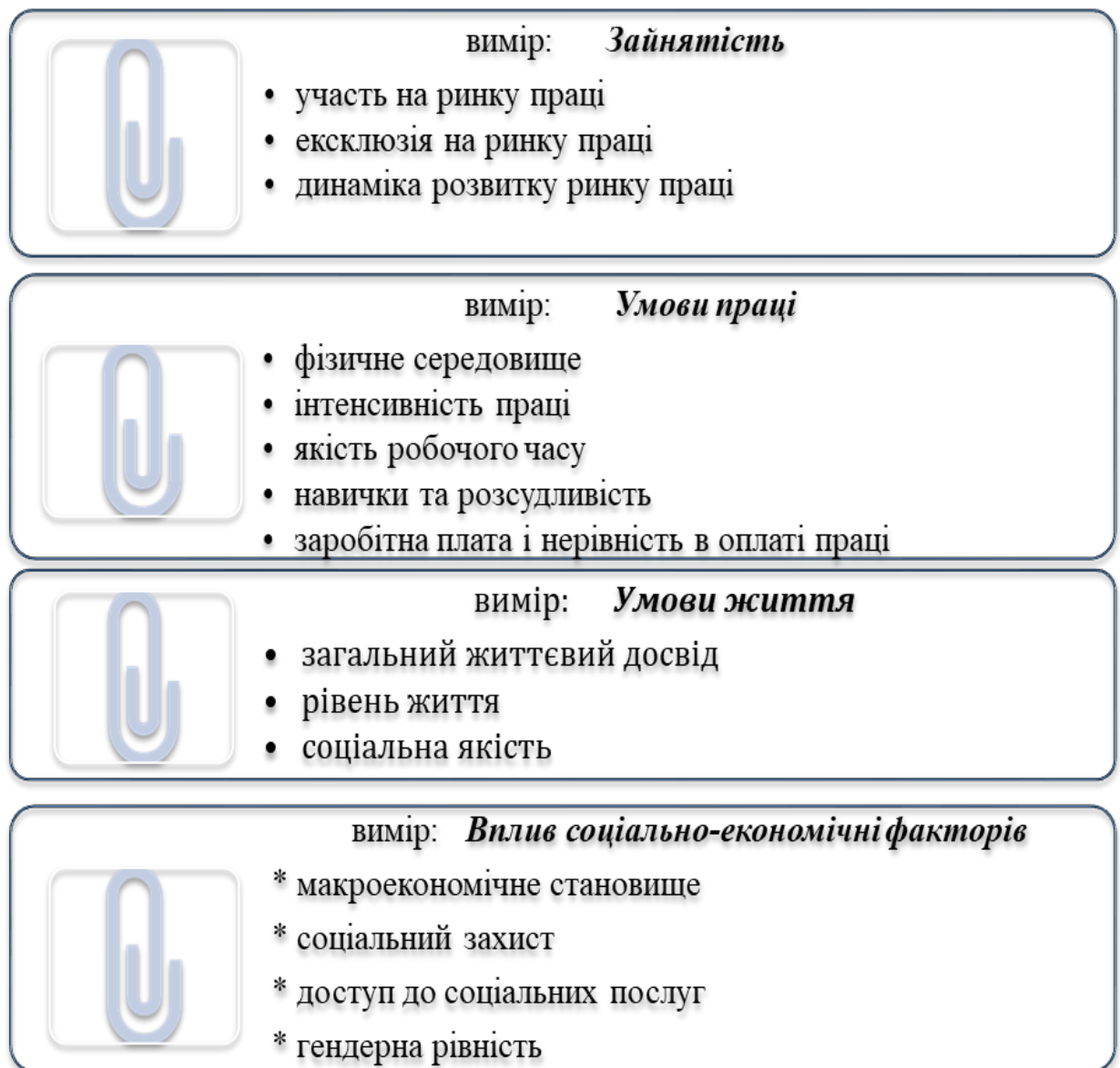

Рис. 2.2. Виміри та ключові напрями оцінювання соціально-економічної конвергенції, здійснюваного Центром моніторингу конвергенційних процесів у ЄС

Джерело: Upward convergence in the EU: Concepts, measurements and indicators / Eurofound. 2018. P. 33.

Представлені 2018 р. результати комплексного дослідження Центру моніторингу конвергенційних процесів у ЄС показують, що протягом періоду 1995–2017 рр. сформувалися тенденції як конвергенції, так і дивергенції, – залежно від сфери та напряму соціально-економічного розвитку, що досліджувалися (табл. 2.3).

Характеристика конвергенційних / дивергенційних тенденцій соціально-економічного розвитку ЄС у 1995–2017 рр.

I. Тенденції у розрізі часових періодів			
Сфера, Індикатор	Період, Роки	Тип конвергенції / дивергенції	
		Період у цілому	Період після 2010 р.
Макроекономіка			
Реальний ВВП на душу населення	1995–2017	Строга висхідна дивергенція	Висхідна дивергенція

Соціальний захист

Сумарні витрати на соціальний захист населення	1999–2015	Висхідна дивергенція	Низхідна дивергенція
Вплив соціальних трансфертів на скорочення бідності	2010–2015	Низхідна конвергенція	Низхідна конвергенція
Валовий коефіцієнт заміщення (співвідношення середніх величин заробітної плати та пенсії)	2005–2016	Висхідна дивергенція	Висхідна дивергенція
Доступ до соціальних послуг			
Частка дітей, які залишають навчання у початковій школі	2002–2016	Висхідна конвергенція	Висхідна конвергенція
Частка населення з вищою освітою	2000–2016	Строга висхідна конвергенція	Висхідна конвергенція
Частка населення, яке (за самооцінкою) неспроможне задовольнити свої потреби в отриманні медичної допомоги	2010–2016	Висхідна дивергенція	Висхідна дивергенція
Частка дітей віком до трьох років, охоплених соціальною послугою догляду за дитиною	2010–2016	Висхідна дивергенція	Висхідна дивергенція

Гендерна рівність

Гендерний розрив у рівні зайнятості	2002–2016	Висхідна конвергенція	Висхідна конвергенція
Гендерний розрив у рівні парламентського представництва	2006–2015	Висхідна конвергенція	Висхідна конвергенція
Гендерний розрив за показником частки дітей, які залишають навчання у початковій школі	2001–2016	Висхідна конвергенція	Висхідна конвергенція
Гендерний розрив за показником частки населення, охопленого ризиком бідності та соціальної ексклюзії	2002–2016	Висхідна дивергенція	Висхідна дивергенція

II. Тенденції у річному розрізі, 2002–2016 рр.

Рік	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Індикатори															
Макроекономіка															
Реальний ВВП на душу населення	ВД	ВД	ВД	ВД	ВД	ВД	НК	НК	ВД	ВД	ВД	ВД	ВД	ВД	ВД

Соціальний захист

Сумарні витрати на соціальний захист населення	НД	НД	НК	НК	НК	НК	ВК	ВК	НД	НД	НД	НД	НД	НД	
Вплив соціальних трансфертів на скорочення бідності									НК	НК	НК	НК	НД	НД	НК
Валовий коефіцієнт заміщення (співвідношення середніх величин заробітної плати та пенсії)				ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВД	ВД	ВД	ВД	
Доступ до соціальних послуг															
Частка дітей, які залишають навчання у початковій школі	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК
Частка населення з вищою освітою	ВД	ВД	ВД	ВД	ВД	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК
Частка населення, яке (за самооцінкою) неспроможне задовольнити свої потреби в отриманні медичної допомоги									НД	НК	НК	НК	НК	ВК	ВК
Частка дітей віком до трьох років, охоплених соціальною послугою догляду за дитиною									ВК	ВК	ВК	ВД	ВД	ВД	

Гендерна рівність

Гендерний розрив у рівні зайнятості	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВД	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК
Гендерний розрив у рівні парламентського представництва					ВД	ВД	ВД	ВД	ВД	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	
Гендерний розрив за показником частки дітей, які залишають навчання у початковій школі	НК	НК	НК	НК	НК	НК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	ВК	НД
Гендерний розрив за показником частки населення, охопленого ризиком бідності та соціальної ексклюзії				НД	НД	НД	НД	ВК	ВК	ВД	ВК	ВД	НК	НД	НК

Позначення: ВК – висхідна конвергенція; СВК – строга висхідна конвергенція; НК – низхідна конвергенція; ВД – висхідна дивергенція; СВД – строга висхідна дивергенція; НД – низхідна дивергенція.

Джерело: Upward convergence in the EU: Concepts, measurements and indicators / Eurofound. 2018. P. 61.

За даними зазначеного дослідницького Центру, серед 37 соціально-економічних індикаторів конвергенції / дивергенції в ЄС починаючи з 2010 р. позитивну динаміку показали 23, а саме:

– тенденції висхідної конвергенції сформувалися за 14 показниками, демонструючи зменшення диспропорцій між країнами-учасницями (у т.ч. щодо рівня освіти, гендерної рівності, тривалості життя, бідності, матеріальної нерівності тощо);

– тенденції висхідної дивергенції, за якої динаміка показників поліпшується, але посилюється неоднорідність соціально-економічного розвитку країн Євросоюзу, зафіксовані за 9 індикаторами (у т.ч. ВВП на душу населення, валовим коефіцієнтом заміщення, погодинною оплатою праці, рівнем зайнятості, рівнем безробіття та ін.);

– тенденції низхідної дивергенції в ЄС (погіршення показників розвитку держав-членів при одночасному збільшенні диспропорцій між ними) встановлено за 10 показниками (у т.ч. рівнем довгострокового безробіття, рівнем вимушеної зайнятості за сумісництвом, рівнем задоволеності життям, рівнем трудової бідності, часткою населення, охопленого ризиками бідності та соціальної ексклюзії, рівнем загальних витратків на соціальний захист, показником нерівності доходів тощо);

– тенденції низхідної конвергенції, характеризуючи погіршення соціально-економічної динаміки окремих держав ЄС за одночасного зменшення неоднорідності між ними, мали місце лише за 4 індикаторами (у т.ч. впливом соціальних трансфертів на скорочення бідності, якістю державного управління та ін.)¹¹².

Загальний аналіз наведених результатів дослідження Центру моніторингу конвергенційних процесів у ЄС дає підстави для висновку щодо низької ефективності та наявності серйозних бар'єрів для конвергування

¹¹² Upward convergence in the EU: Concepts, measurements and indicators / Eurofound. 2018. 65 p.

країн-учасниць у соціальній сфері. Лише 14 (або 38%) із 37 досліджених індикаторів засвідчили наявність «хорошої» конвергенції між ними, за якої одночасно поліпшуються показники країн об'єднаної Європи та зменшуються диспропорції між країнами. Фактично, вже з 2010 р. домінуючою на теренах Євросоюзу стала загальна тенденція соціальної дивергенції (і висхідного, і низхідного типів, як це визначено методологією Центру), що додатково підтверджує аналогічні висновки, представлені в інших тематичних звітах та наукових дослідженнях.

Так, у своїй доповіді «Золоте зростання: відновлення глянцевої європейської економічної моделі» Світовий банк образно назвав цю модель «машиною конвергенції» (Convergence Machine)¹¹³, яка у період після Другої світової війни дала об'єднаній Європі можливість піднятися до одного з найвищих у світі рівнів добробуту та якості життя населення, економічного та технологічного розвитку, та ефективно забезпечувала конвергентні процеси в ЄС протягом майже шести десятиліть. За оцінкою Світового банку, вже на початку 2000-х років у ЄС чітко проявилися проблеми – зокрема, низька динаміка продуктивності праці, скорочення робочої сили, зростання безробіття, поглиблення демографічної кризи, а також фіскальних і торгових

¹¹³ Ключовими компонентами унікальної європейської моделі розвитку – «машини конвергенції», що здатна перетворювати країни з низьким та середнім рівнем доходу на високорозвинені держави ЄС, Світовий банк (див.: Golden growth: restoring the lustre of the European economic model / World Bank. 2012. 494 р. вважає такі: (1) Торгівля: безбар'єрні торговельні потоки між державами ЄС сприяють більш швидкому їх зближенню за рівнем життя і доходів; (2) Фінанси: об'єднана Європа забезпечила безперешкодне спрямування приватного капіталу в усіх його формах, насамперед у вигляді прямих іноземних інвестицій і портфельних фондів, з багатих до бідніших країн-членів, стимулюючи економічне зростання останніх; (3) Підприємництво: приватні підприємства в ЄС характеризуються не лише високою прибутковістю, а й посиленою, порівняно з підприємствами інших країн світу, соціальною відповідальністю; (4) Інновації: освітня система і система підтримки наукових досліджень і розробок в Євросоюзі закладають основу його високої конкурентоспроможності на глобальній арені; (5) Зайнятість: наймані працівники в ЄС мають найвищий, аніж будь-де у світі, рівень оплати праці та соціального захисту, у т.ч. завдяки соціальному та пенсійному страхуванню; (6) Урядування: національні уряди держав ЄС перерозподіляють більшу частку національного багатства порівняно з іншими країнами, а наднаціональна координація в Європі є ефективною і найвищою у глобальному масштабі.

дисбалансів тощо, – які під впливом глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. призвели до різкого гальмування соціально-економічної конвергенції країн об'єднаної Європи. На думку Світового банку, на сьогодні європейська «машина конвергенції» потребує перезапуску, для якого слід використати три унікальні активи: механізм регіональної євроінтеграції, єдиний ринок Європейського Союзу та його глобальний вплив як генератора третини річного обсягу світового виробництва¹¹⁴.

Аналогічний підхід прослідковується і в опублікованій 2018 р. доповіді Світового банку «Зростаюче об'єднання: модернізація європейської машини конвергенції», де пропонується здійснити таку модернізацію двома шляхами, відповідно забезпечивши:

двовимірне розширення можливостей – для людей (професійні навички та освіта) і для фірм (інновації);

однакові умови для розширення можливостей людей і фірм за допомогою флексик'юризації (поєднання гнучкості та захищеності) ринку праці та забезпечення сприятливого бізнес-середовища¹¹⁵.

На сьогодні серйозною проблемою є те, що зумовлена пандемією COVID-19 «коронакриза» може стати додатковим драйвером подальшого посилення соціально-економічних диспропорцій і дивергенційних тенденцій в ЄС. Адже в умовах нової глобальної кризи порушується головна умова конвергенції між країнами – забезпечення країнами-аутсайдерами більш високих темпів зростання реального ВВП порівняно з країнами-лідерами. Цілком очевидно, що одним із ключових глобальних викликів, обумовлених шоковим впливом пандемії COVID-19, стане кратне збільшення потреби в реалізації моделі соціальної держави, здатної забезпечити ефективну і стабільну роботу систем охорони здоров'я, освіти, соціального захисту

¹¹⁴ Golden Growth: Restoring the Lustre of the European Economic Model / World Bank. 2012. 494 p. P. 9; 50–54; 27–28; 452–454.

¹¹⁵ Growing United: Upgrading Europe's Convergence Machine / World Bank. 2018. 154 p. P. 17, 128–135.

населення, а також національного ринку праці та сфери зайнятості в екстраординарних, у т.ч. епідеміологічних умовах. Здатність реалізувати таку модель для умовних «країн-аутсайдерів» слід розглядати як найважливіший фактор подолання їх соціальної дивергенції з «країнами-лідерами»¹¹⁶.

Європейські експерти також звертають увагу, що пандемія COVID-19 призвела до циклічного сплеску показників соціальної нерівності (насамперед за доходами) в ЄС, що означає поглиблення соціальної дивергенції між державами-членами та ускладнення їх постпандемічного повернення на траєкторію висхідної конвергенції. Вже у квітні 2020 р. проявилися суттєві розбіжності між європейськими державами за показником погіршення фінансового становища громадян, спричиненого пандемією COVID-19: якщо, за даними соціологічних опитувань, у Данії та Люксембурзі таких було менше 20% населення, то у Болгарії та Польщі – понад 50%. Як показала попередня глобальна криза 2008–2009 рр., таке погіршення є одним із передвісників (за індикатором матеріального добробуту населення) соціальної дивергенції країн ЄС, подолання якої залежить від структурної гармонізації національних економік та ефективності антикризової політики держав-учасниць, а також вимагає посилення соціального виміру Європи¹¹⁷.

За оцінкою Центру моніторингу конвергенційних процесів у ЄС, наданою на початку 2022 р., пандемія COVID-19 не лише призвела до безпрецедентного спаду економіки та відставання Євросоюзу у досягненні цілей 2030 року, але посилила висхідну конвергенцію держав-членів. Оскільки економічний вплив «коронакризи» був асиметричним, – найбільше

¹¹⁶ Бурлай Т. Влияние пандемии COVID-19 на динамику процессов социально-экономической конвергенции и дивергенции. *Проблеми та перспективи забезпечення стійкості фінансової системи України: зовнішні та внутрішні аспекти*: збірник матеріалів міжнародної наукової конференції / НАН України, ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2020. 221 с. С. 96–102. URL: <http://ief.org.ua/docs/scc/15.pdf>

¹¹⁷ Upward convergence in material well-being: Is a COVID-19 setback inevitable? / Eurofound. 2020. 20 p. P. 4, 13–14.

постраждали країни Південної Європи, – це прискорило низхідну дивергенцію між державами – членами ЄС (за показником ВВП у розрахунку на душу населення). Ефективність заходів антикризової політики європейських країн, спрямованої на подолання наслідків пандемії коронавірусу для сфери охорони здоров'я, зайнятості та економіки в цілому, стає вирішальним фактором у постпандемічному відновленні Євросоюзу і, зокрема, відновленні міжкраїнних конвергенційних тенденцій. Через різний ступінь готовності держав – членів ЄС до цифрового та «зеленого» переходу вкрай важливо застосовувати відповідні інструменти державної політики, щоб запобігти формуванню нової моделі міжкраїнної дивергенції за умовним поділом на «північ-південь» та «схід-захід» об'єднаної Європи¹¹⁸.

Урахування власного історичного досвіду та осмислення вірогідних перспектив Євросоюзу як інтеграційного проєкту сприяє тому, що соціально-економічна конвергенція країн-учасниць стає одним із пріоритетів європейського порядку денного у постпандемічний період. Як зазначається у виданні «Наше європейське майбутнє», представленому Фондом європейських прогресивних досліджень (FEPS) у травні 2021 р., саме забезпечення висхідної конвергенції країн-членів може стати одним із прогресивних механізмів реагування на екзистенційні виклики, з якими сьогодні стикається Європа, – пандемії, незворотні зміни клімату, обмежені ресурси в умовах наростаючих демографічних проблем і поглиблення нерівності між країнами та між людьми. Упровадження модернізованого конвергенційного механізму дозволить реалізувати найбільш оптимальні сценарії подальшого розвитку об'єднаної Європи та на практиці впровадити сучасний принцип глобального сталого розвитку «не залишаючи нікого

¹¹⁸ Monitoring convergence in the European Union: Looking backwards to move forward – Upward convergence through crises. Executive Summary / Eurofond. January 2022. URL: <https://www.eurofound.europa.eu/publications/flagship-report/2021/monitoring-convergence-in-the-european-union-looking-backwards-to-move-forward-upward-convergence#tab-02>

позаду» («leaving no one behind»)¹¹⁹, за якого згуртування, конвергенція та соціальна справедливість мають стати головними пріоритетами європейської соціально-економічної політики¹²⁰. Саме такий підхід стане предметом обговорення учасників Тристороннього соціального саміту ЄС у березні 2022 року в Брюсселі¹²¹.

2.2. Вплив на конвергенційно-дивергенційні процеси пандемії COVID-19

Поширення пандемії коронавірусу, оголошеної Всесвітньою організацією охорони здоров'я в березні 2020 р., стало потужним каталізатором нової кризи глобальної фінансово-економічної системи. Як зазначають чимало експертів, вона не тільки матиме більш масштабні та важкі наслідки для світової економіки, ніж криза 2008–2009 рр., а й буде найглибшою з часів Великої депресії. Причиною тому є глобальне накладення одночасно декількох негативних трендів – пандемії COVID-19, обвалу цін на вуглеводні, просідання фондових ринків, що при неефективному реагуванні національних та міжнародних структур управління, а також триваючих політичних, торгових, санкційних протистояннях у світі можуть викликати мегакризовий ефект, який образно можна порівняти з появою цілої зграї так званих «чорних лебедів»¹²².

При цьому фактор пандемії коронавірусу є ключовим для динаміки і масштабів нового світового спаду, зчиняючи значущий вплив практично на всі сфери розвитку суспільств. У зв'язку з цим у підсумковому комюніке спільного засідання Групи Світового банку та МВФ, яке відбулося в квітні

¹¹⁹ Детальніше див.: What does it mean to leave no one behind? A UNDP discussion paper and framework for implementation / United Nations Development Programme (UNDP). July 2018. 29 p.

¹²⁰ Our European Future. Charting a Progressive Course in the World / Ed. by M.J. Rodrigues; Foundation for European Progressive Studies. May 2021. 248 p. P. ix, 16, 63–64.

¹²¹ Tripartite Social Summit, 23 March 2022 / Council of the EU, European Council. 2022. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/european-council/2022/03/23/>

¹²² Дынкин А.А., Телегина Е.А. Танец черных лебедей: мировая премьера. *Интерфакс*. 29.03.2020. URL: <https://www.interfax.ru/interview/701437>

2020 р., було відзначено, що пандемія COVID-19 уже призвела до надзвичайно сильного потрясіння світової економіки і чинить руйнівну дію на людський і соціальний капітал.

Обумовлене жорсткими карантинними заходами порушення виробничо-торговельних зв'язків, ланцюжків поставок і потоків інвестицій; істотне недовикористання фінансового і людського капіталу при швидкому скороченні обсягів грошових переказів, доходів від транспортного сполучення та туризму; загроза втрати мільйонів робочих місць, стрімкого зростання безробіття, трудової та загальної бідності, розриву соціальних зв'язків; надзвичайна жорсткість умов зовнішнього фінансування – всі ці прояви нової глобальної кризи можуть фактично обнулити досягнення у сфері сталого розвитку в багатьох країнах світу¹²³. За оцінками МВФ, зумовлені пандемією збої у глобальних виробничо-торгівельних ланцюжках скоротили зростання світового ВВП у 2021 р. на 0,5–1,0 в. п., а до базової інфляції додали 1 в. п.¹²⁴.

Очевидно, що викликане пандемією COVID-19 глобальне падіння темпів виробництва в 2020 р., – при тому що на рівні окремих країн економічний спад був вельми значущим і вкрай негативно позначився на їх торговельних і бюджетних позиціях, – стало вкрай серйозним викликом для забезпечення соціально-економічної конвергенції – зближення в розвитку країн-лідерів і країн-аутсайдерів (в умовному визначенні). Окрім того, новим бар'єром на шляху конвергенції може стати тривалий характер економічної рецесії країн-аутсайдерів.

Так, Світовий банк вважає, що на третьому році коронавірусної пандемії на тлі уповільнення економічного зростання у світі виникає ризик

¹²³ Decisive Action in an Unprecedented Crisis / World Bank Group. April 17, 2020. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2020/04/17/decisive-action-in-an-unprecedented-crisis>

¹²⁴ World Economic Outlook Update, January 2022: Rising Caseloads, A Disrupted Recovery, and Higher Inflation / IMF. January 25, 2022. P. 7. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2022/01/25/world-economic-outlook-update-january-2022>

«жорсткої посадки» економіки країн, що розвиваються, і країн з ринками, що формуються. Держави цієї об'єднаної групи демонструють очевидну слабкість у реагуванні на дуже серйозні виклики, що перед ними постали: масштабні спалахи пандемії COVID-19, значний інфляційний тиск, рекордно високий рівень заборгованості, зростання нерівності за доходами тощо¹²⁵. Нездатність оперативно та ефективно вирішити вказані проблеми потенційно призведе до гальмування динаміки економічного відновлення зазначеної групи країн.

Згідно з прогнозом Світового банку, в міру задоволення відкладеного попиту та згорання національних програм бюджетно-фінансової підтримки темпи зростання глобальної економіки знизяться з 5,5% у 2021 р. до 4,1% у 2022 році. Водночас уповільнення динаміки ВВП країн, що розвиваються, і країн з ринками, що формуються, прогнозується більш значним – з 6,3% у 2021 р. до 4,6% у 2022 р. І якщо в усіх розвинених державах обсяги виробництва до 2023 р. відновляться повністю, то у країнах, що розвиваються, і країнах з ринками, що формуються, вони будуть на 4% нижчими свого допандемічного тренду¹²⁶.

Відповідно, зазначена динаміка негативно позначиться на процесах соціально-економічної конвергенції. Більше того, з огляду на значно слабшу конкурентоспроможність та інституційну архітектуру країн-аутсайдерів, найбільш імовірним сценарієм стане поглиблення тенденцій їх дивергенції, тобто розбіжності за ключовими параметрами динаміки з країнами-лідерами. Таке припущення видається реалістичним, беручи до уваги, що в умовах глобальної кризи порушується головна умова міжкраїнної конвергенції – забезпечення економічно «відстаючими» країнами більш високих темпів

¹²⁵ На фоне замедления экономического роста в мире возникает риск «жесткой посадки» экономики развивающихся стран / Всемирный банк. 11.01.2022. URL: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/feature/2022/01/11/developing-economies-face-risk-of-hard-landing-as-global-growth-slows>

¹²⁶ Global Economic Prospects / World Bank. January 2022. URL: <https://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects>

зростання реального ВВП порівняно з «випереджаючими» країнами. Важливу роль також відіграють характеристики сталості відновлення економіки та швидкості у досягненні її докризового стану. Якщо ці характеристики незадовільні, для країн-аутсайдерів виникають загрози збереження чи навіть поглиблення дивергенційних тенденцій у їх співрозвитку з країнами-лідерами.

Зокрема, про такі загрози зазначається у оновленому на початку 2022 р. макроекономічному прогнозі МВФ¹²⁷, базовими сценарними умовами якого є (1) неухильне затухання пандемії COVID-19 – передбачається, що штам коронавірусу «омікрон» негативно відобразатиметься на економічній діяльності в I кв. 2022 р., але вже з II кв. цей вплив зменшуватиметься, – та (2) достатня ефективність вжитих урядами антикризових заходів, що дозволить уникнути тривалого масштабного скорочення виробництва та зайнятості для національних економік. Відповідно до наведеного прогнозу МВФ, після спаду світового ВВП у 2020 р. на 3,1%, за підсумками 2021 р. слід очікувати відновлювального зростання до 5,9%, у 2022 р. – до 4,4%, у 2023 р. – до 3,8% відповідно (табл. 2.4)¹²⁸.

Таблиця 2.4

Динаміка реального ВВП у світі та окремих країнах та їх групах у 2019–2020 рр. (факт), 2021 р. (оцінка) і 2022–2023 рр. (прогноз за базовим сценарієм МВФ)

Група країн, Країна	Темпи зміни реального ВВП, % за рік				
	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.
Світ загалом	2,8	-3,1	5,9	4,4	3,8

¹²⁷ World Economic Outlook Update, January 2022: Rising Caseloads, A Disrupted Recovery, and Higher Inflation / IMF. January 25, 2022. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2022/01/25/world-economic-outlook-update-january-2022>

¹²⁸ World Economic Outlook Update, January 2022: Rising Caseloads, A Disrupted Recovery, and Higher Inflation / IMF. January 25, 2022. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2022/01/25/world-economic-outlook-update-january-2022>

Розвинені країни, у т.ч.:	1,7	-4,5	5,0	3,9	2,6
США	2,3	-3,4	5,6	4,0	2,6
Країни Євросони, у т.ч.:	1,5	-6,4	5,2	3,9	2,5
Німеччина	0,6	-4,6	2,7	3,8	2,5
Франція	1,5	-8,0	6,7	3,5	1,8
Італія	0,3	-8,9	6,2	3,8	2,2
Іспанія	2,0	-10,8	4,9	5,8	3,8
Велика Британія	1,1	-9,4	7,2	4,7	2,3
Японія	0,0	-4,6	1,6	3,3	1,8
Країни, що розвиваються, і країни з ринками, що формуються, у т.ч.:	3,7	-2,0	6,5	4,8	4,7
країни Азії, у т.ч.:	5,4	-0,9	7,2	5,9	5,8
Китай	6,0	2,3	8,1	4,8	5,2
Індія	4,0	-7,3	9,0	9,0	7,1
країни Європи, у т.ч.:	2,5	-1,8	6,5	3,5	2,9
Україна*	3,2	-4,0	3,5	3,6	3,4
Білорусь*	1,4	-0,9	2,1	0,5	1,0
Російська Федерація*	2,0	-3,0	4,7	2,9	2,1
Довідково:					
Європейський Союз	1,8	-5,9	5,2	4,0	2,8

* Наведено дані джерела: World Economic Outlook: Recovery during a Pandemic – Health Concerns, Supply Disruptions, Price Pressures / IMF. October 2022. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2021/10/12/world-economic-outlook-october-2021>

Джерело: World Economic Outlook Update, January 2022: Rising Caseloads, A Disrupted Recovery, and Higher Inflation / IMF. January 25, 2022. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2022/01/25/world-economic-outlook-update-january-2022>

Дані наведеної вище таблиці показують, що під впливом пандемії COVID-19 практично всі економіки, незалежно від ступеня розвитку, зазнали досить значного спаду, який за підсумками 2021 року змінився поступовим відновленням. Проте через нові хвилі коронавірусу, пов'язані з поширенням нових штамів коронавірусу, та неподолані негативні наслідки пандемії темпи економічного відновлення сповільнюватимуться щонайменше до 2024 р.

Хоча протягом 2021–2023 рр. прогнольні темпи зростання реального ВВП розвинених держав відставатимуть від аналогічних показників країн, що розвиваються, і країн з ринками, що формуються, це не гарантує повернення цих двох груп держав на конвергенційний трек.

Так, у представленому МВФ у січні 2022 р. випуску «Перспектив розвитку світової економіки» акцентується на збереженні тривожних розбіжностей між країнами у перспективах їх економічного відновлення. Для країн із розвинутою економікою в 2022 р. прогнозується повернення до рівня допандемічного тренду, у той час як для ряду країн, що розвиваються, і країн з ринком, що формується, прогнозується збереження значних втрат обсягів виробництва в середньостроковій перспективі. За оцінками МВФ, на початку 2024 р., тобто за чотири роки після початку пандемії COVID-19, реальні обсяги виробництва у розвинених державах у середньому на 1% перевищуватимуть рівень, що відповідає їхньому докризовому тренду розвитку¹²⁹, тоді як у країнах, що розвиваються, і країнах з ринком, що формується, (без Китаю) відповідні аналогічні показники будуть меншими приблизно на 5,5%¹³⁰. Таким чином, матиме місце збереження тенденції дивергенції між економіками двох зазначених груп країн.

Аналогічні процеси спостерігатимуться і на рівні окремих держав, у тому числі України. Згідно з прогнозними розрахунками МВФ, як показано в табл. 2.4, протягом 2021–2023 рр. щорічні темпи приросту реального ВВП України у середньому будуть на 0,9 в. п. нижчими за аналогічні показники Європейського Союзу загалом. Це фактично підтверджує (за інших однакових умов) консервування тенденції соціально-економічної дивергенції Україна – ЄС на найближчі роки. Аналіз макроекономічних перспектив

¹²⁹ У цьому випадку МВФ порівнюються прогнольні обсяги виробництва ВВП з урахуванням впливу пандемії COVID-19 та розрахункові обсяги виробництва, яких було би досягнуто за відсутності такого впливу (допандемічний тренд розвитку).

¹³⁰ Гопинат Г. Нарушение процесса восстановления экономики. *Блог МВФ / МВФ*. 25.01.2022. URL: <https://www.imf.org/ru/News/Articles/2022/01/25/blog-a-disrupted-global-recovery>

України та окремих держав – членів Євросоюзу, зокрема тих, що отримали членство під час останніх хвиль його розширення, також дає підстави говорити про збереження проблеми дивергенції (табл. 2.5), особливо враховуючи погіршення на початку 2022 р. відповідних прогнозних оцінок Світового банку щодо України.

Окрім впливу пандемії COVID-19, до найбільш впливових чинників збереження дивергенції української економіки та економік держав ЄС доцільно зарахувати й ті, на які посилається Світовий банк, коментуючи погіршення свого нового макроекономічного прогнозу (оприлюдненого у січні 2022 р.) щодо субрегіону Європи та Центральної Азії. А саме – наявність геополітичної напруженості в Україні та мляву динаміку здійснюваних нею реформ, яка гальмує конкуренцію, розвиток приватного сектора та приплив приватних інвестицій¹³¹.

Таблиця 2.5

Динаміка реального ВВП України та окремих країн ЄС-27 у 2021–2023 рр. (прогноз Світового банку)

Країна	2021 р.	2022 р.	2023 р.
Україна	3,4	3,2	3,5
Польща	5,1	4,7	3,4
Румунія	6,3	4,3	3,8
Болгарія	3,3	3,8	3,6
Хорватія	9,4	5,4	4,4
Угорщина	6,8	5,0	4,3

Джерело: Global Economic Prospects. GDP Growth Data / World Bank. January 2022. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/36519/Global-Economic-Prospects-January-2022-GDP-growth-data.xlsx?sequence=9&isAllowed=y>

¹³¹ ВБ ухудшил прогноз роста экономики Украины в 2022 году до 3,2% / Всемирный банк. 12.01.2022. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/791007.html>

За даними Євростату¹³² у період з 2014 р. по 2019 р. економіка поступово відновлювалася, з річними темпами зростання близько +2%. Однак у 2020 р. відбулося падіння трохи більше ніж на 6%, в основному через наслідки пандемії COVID-19.

Подібна картина спостерігалася загалом для зони євро та країн – членів ЄС. Однак не всі країни-члени зафіксували однакову величину коливань.

Вплив фінансової кризи на ВВП, зокрема, був глибшим у Греції, Хорватії, Іспанії, Португалії та на Кіпрі, де кілька років поспіль спостерігалось негативне зростання. З огляду на 2020 р. і вплив пандемії COVID-19, Іспанія, Італія, Греція, Франція та Хорватія мали негативні темпи зростання ВВП на рівні 8% і більше.

В ЄС інвестиції та споживання відбуваються за тими ж чотирма фазами, що й ВВП, але інвестиції – з більшими коливаннями. За відновлення після фінансової кризи інвестиції та споживання стабільно зростали між 2015 р. та 2019 р.: приблизно на +5% та +2% на рік відповідно. Ця тенденція змінилася в 2020 р., коли пандемія COVID-19, принаймні частково, спричинила спад на -9% і -5% відповідно.

Інші ключові чинники формування тренду дивергенції Україна-ЄС – борговий, капіталізаційний, інноваційно-технологічний, демографічний, а також чинник трудової міграції¹³³ – починаючи з 2014 р. мають довгостроковий характер. За останні роки Україна так і не змогла (і, чесно кажучи, цілеспрямовано і не намагалася) елімінувати негативний вплив зазначених чинників, що вимагало би вироблення національної проконвергенційної стратегії і включення відповідних механізмів державної політики. Це суттєво звузило її можливості для подолання дивергенційних

¹³² The European economy since the start of the millennium – a statistical portrait / Eurostat. June 2021. 32 p. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/cache/digpub/european_economy/

¹³³ Burlay T. Eurointegration of direction and the divergence trap of Ukraine. *Transformational processes the development of economic systems in conditions of globalization: scientific bases, mechanisms, prospects* / Ed. by M. Bezpartochnyi. Riga: ISMA University, 2018. Vol. 2. P. 283–295.

тенденцій у взаємодії з Європейським Союзом. Негативний шок пандемії COVID-19 може взагалі обнулити ці можливості, причому в довгостроковій перспективі, якщо не буде переглянуто підходи державної, в тому числі антикризової, політики України.

Вагомим чинником також є посилення соціально-економічної дивергенції між країнами – членами Євросоюзу унаслідок пандемії коронавірусу (раніше про прояви, стійкість і ризики дивергенційних тенденцій в ЄС зауважувало багато європейських експертів¹³⁴). До цього призвели, по-перше, глибина падіння економіки ЄС у 2020 р. та її уповільнене відновлення 2021–2023 рр., а по-друге, – формування на спільному просторі об'єднаної Європи нової «посткоронавірусної реальності» – політико-управлінської, макроекономічної, бюджетної, соціетальної. Ця нова реальність пов'язана з посиленням ролі та повноважень національних держав; їх орієнтацією не на міжкраїнне згуртування, а на самостійне виживання, першочерговий захист національних, а не загальноєвропейських інтересів; кардинальне зміщення бюджетних пріоритетів – на перший план виходять подолання соціально-економічних наслідків пандемії COVID-19, у т.ч. порятунк і підтримка національного бізнесу, підтримка зайнятості та збереження робочих місць, додаткове фінансування національних систем охорони здоров'я та соціального захисту. Насамкінець глобальна турбулентність, багаторазово посилена поширенням пандемії коронавірусу, критичним чином може позначитися на стійкості та конкурентоспроможності соціально-економічних систем більшості країн і особливо світогосподарських зв'язків країн так званої «периферії», до яких належить і Україна.

¹³⁴ Palier B., Rovny A.E., Rovny J. European Disunion? Social and Economic Divergence in Europe, and their Political Consequences. *Welfare Democracies and Party Politics: Explaining Electoral Dynamics in Times of Changing Welfare Capitalism* / Ed. by Ph. Manow, B. Palier, H. Schwander. Oxford University Press, 2018. P. 281–297.

2.3. Ключові чинники конвергенційно-дивергенційних процесів Україна – ЄС

Серед зовнішніх чинників дивергенції України та країн – членів ЄС чільне місце посідають дивергентні процеси всередині співтовариства.

Позитивним тенденціям конвергенції перешкоджають перманентні глобальні та регіональні кризові явища, спостерігаються процеси неузгодженості, турбулентності, асиметричності у відносинах всередині цього інтеграційного угруповання. У цьому контексті один із провідних дослідників взаємовідносин між Україною і країнами ЄС – В.Р. Сіденко виділяє і констатує одночасну наявність у розвитку ЄС дев'яти криз – п'яти «явних» (це криза євро, грецька боргова криза, російський виклик європейській безпеці, вихід Британії з ЄС, міграційна криза) та чотирьох більш «прихованих» (це «демографічна бомба з годинниковим механізмом», продовження процесу розширення ЄС та його суперечлива політика сусідства, «зворотні тенденції» у процесі трансформації в країнах Східної Європи та деякі негативні властивості сучасного капіталізму – спекулятивні кризи, безробіття та нерівність).

Вихід із цих криз вбачається в подальшому розвитку і посиленні Євросоюзу, що зводяться до чотирьох простих та однозначно охарактеризованих варіантів¹³⁵.

1. «Як-небудь продертися крізь перепони» (Muddling Through), за якого ЄС продовжуватиме функціонувати без будь-яких значних перетворень або проведення реформ. Але це викличе ряд негативних макроекономічних наслідків, призведе до падіння ефективності існуючих механізмів комунітарного макроекономічного регулювання та функціонування єдиного ринку та відмови від формування Банківського союзу та Союзу ринків

¹³⁵ Переформатування європейської інтеграції: можливості і ризики для асоціації Україна-ЄС / В.Сіденко (керівник проекту) та ін. Київ: Заповіт, 2018. 214 с.

капіталу за одночасної «консервації» міграційної проблеми та зумовить подальше зниження довіри до європейської ідеї.

2. «Становлення Європи двох швидкостей» (Establishing two speeds), за якого ЄС стане двоступеневою організацією, що складатиметься із сильно інтегрованої групи «головних» (core) та групи «периферійних» (periphery) країн, які матимуть більшу свободу вибору та вибору тих видів політики ЄС, у яких вони бажають брати участь. При цьому передбачається, що країни «ядра» процвітатимуть, а країни периферії занепадатимуть – із відповідними соціальними наслідками.

3. Більш вільна та більшою мірою міжурядова конфігурація (A looser, more intergovernmental configuration), або до певної міри це сценарій дезінтеграції, коли подальша інтеграція в ЄС, по суті, буде призупинена, а рівень суверенітету країн-членів у деяких сферах збільшиться. Він «передбачає» численні негаразди, зокрема: зростання розбіжностей між країнами, згортання співробітництва та торгівлі внаслідок розпаду спільного ринку та повернення до рудиментарного митного союзу, а отже, й падіння добробуту, знецінення валют після виходу з єврозони та навіть настання фінансового хаосу з можливою націоналізацією великих банків, запровадження обмежень на рух капіталу та ін. Політична співпраця за цим сценарієм припиниться.

4. Більш інтегрована конфігурація (a tighter, more integrated configuration), за яким ЄС вийде з поточних ускладнень «більш об'єднаним та інтегрованим». Саме такий підхід зумовить завершення формування Банківського союзу та Союзу ринків капіталів, перетворення єврозони на «оптимальну валютну зону» та, згідно з «передбаченнями», стимулюватиме інвестиції, забезпечить економічне зростання та низький рівень безробіття за прогресуючої конвергенції економічних показників між країнами-членами та профіциту державних бюджетів.

Перелічені перспективи обумовлюють досить туманне і неоднозначне бачення перспектив Євросоюзу і за більшості сценаріїв розвитку для України

не передбачається, «вікна можливостей» для сценарію швидкого наздоганяння за соціально-економічними стандартами країн Східної Європи, а згодом країн «ядра ЄС», немає і в найближчій перспективі не буде.

Серед внутрішніх чинників дивергенції України та країн – членів ЄС слід відзначити неспроможність чинних владних структур використати відносини стратегічного партнерства. Україна останні декілька років виступає пріоритетним партнером Європейського Союзу. Відносини між ЄС та Україною розвиваються також у контексті Східного партнерства. Це зміцнило співпрацю ЄС та України у питаннях прав людини, засадничих свобод та верховенства права; політичного діалогу та реформ, а також переміщення осіб. Це також посилило співпрацю у цілій низці сфер, зокрема сферах енергетики; довкілля; протидії змінам клімату; транспорту; фінансових послуг; державних фінансів, зокрема протидії шахрайству; сільського господарства та розвитку сільської місцевості; риболовства та морської політики; захисту прав споживачів та громадянського суспільства.

Окрім політичної підтримки, ЄС виділяє Україні також значну фінансову підтримку. План зовнішніх інвестицій ЄС (EIP) – це ключова ініціатива ЄС для сприяння державним та приватним інвестиціям. План EIP залучає додаткові інвестиції шляхом зменшення фінансових ризиків завдяки новому Гарантійному фонду ЄС (1,5 млрд євро) та використанню грантів ЄС поряд із кредитами європейських фінансових інституцій в рамках Інвестиційної платформи сусідства (Neighbourhood Investment Platform – NIP). З 2014 р. через платформу NIP Україна отримала понад 181 млн євро, що мало сприяти фінансуванню інфраструктури у таких сферах, як: водопостачання та санітарія, енергоефективність, довкілля та малий і середній бізнес (МСБ). Крім того, надається підтримка кредитуванню у місцевій валюті.

ЄС також надав 1,165 млрд євро допомоги Україні за рахунок Інструменту європейського сусідства, зокрема:

– 2014 р. – 365 млн євро на підтримку та моніторинг демократичних реформ та посилення макроекономічної стабільності, покращення механізмів управління і соціально-економічного розвитку України. Це було досягнуто завдяки двом заходам: бюджетній допомозі у формі Контракту на державне будівництво (355 млн євро) та підтримці громадянського суспільства в Україні (10 млн євро);

– 2015 р. – 200 млн євро – на програми розвитку приватного сектора (95 млн євро), Програму технічного співробітництва (15 млн євро) та підтримку децентралізації U-LEAD (90 млн євро);

– 2016 р. – 200 млн євро – на Антикорупційну ініціативу ЄС (15 млн євро), Програму технічного співробітництва (28,5 млн євро), реформу державного управління (104 млн євро), програму сприяння реформам у сфері верховенства права PRAVO (52,5 млн євро);

– 2017 р. – 200 млн євро – на енергоефективність (50 млн євро), управління державними фінансами (50 млн євро), сприяння сталому соціально-економічному розвитку та ефективному врядуванню у східних регіонах України, які постраждали від конфлікту (50 млн євро), Програму технічної співпраці (37 млн євро) та 13 млн євро на кредитування у місцевій валюті, щоб забезпечити додаткове фінансування, зокрема для мікро- та малих підприємств.

Понад 100 млн євро отримано від Інструменту для стабільності та миру (IcSP), який від 2014 р. підтримував ініціативи зі спостереження за виборами та відновлення довіри в суспільстві. У рамках цього інструменту також здійснювалася підтримка роботи Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ, надавалася допомога внутрішньо переміщеним особам та громадянам, які постраждали від конфлікту на сході України. Інструмент також сприяв відновленню механізмів урядування та примиренню в спільнотах, які постраждали від конфлікту, посиленню їхньої стійкості та реінтеграції ветеранів. Крім того, в його рамках здійснювалася реформа поліції.

У серпні 2014 р. створено Консультативну місію ЄС з реформування сектора цивільної безпеки в Україні (EUAM Ukraine) у рамках Спільної політики безпеки та оборони ЄС. У грудні 2014 р. вона почала працювати. Місія має сприяти українській владі у впровадженні сталих реформ задля ефективного та надійного сектора цивільної безпеки, зокрема зменшення корупції. Мандат місії було подовжено до травня 2019 р. із загальним бюджетом понад 83 млн євро на весь період. Консультативна місія ЄС – це неозброєна цивільна місія без виконавчих повноважень. Штаб-квартира знаходиться у Києві; регіональні представництва – у Львові, Харкові та Одесі.

У 2014 р. Європейська Комісія також створила спеціальну Групу з підтримки України (SGUA). Група складається з експертів інституцій ЄС та держав-членів у різних пріоритетних сферах. Вони надають координаційну та консультаційну підтримку органам української влади у ключових сферах реформ¹³⁶.

У 2020 р. Єврокомісія, після затвердження МВФ нової програми «stand-by» для України, надала нашій державі чергові 500 млн євро у рамках четвертої програми макрофінансової допомоги. При цьому 3,8 млрд євро є найбільшою сумою макрофінансової допомоги, яку ЄС виділив якійсь одній країні-партнерові¹³⁷.

Також малі та середні підприємства (МСП) в Україні можуть отримати підтримку від флагманської ініціативи ЄС по МСП. Ця ініціатива дозволяє МСП в Україні, Грузії та Молдові отримати близько 200 млн євро грантів ЄС. Фінансування за цією програмою зумовлює нові торговельні можливості з ЄС, які були створені DCFTA.

¹³⁶ EU-Ukraine relations – factsheet / European External Action Service (EEAS). Brussels, 28.01.2020. URL: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/29685/node/29685_uk

¹³⁷ Україна отримала EUR 500 млн макрофінансування ЄС. *ZN.ua*. 10 червня 2020. URL: https://dt.ua/ECONOMICS/ukrayina-otrimala-eur500-mln-makrofinansuvannya-yes-350497_.html

Перераховані вище суттєві кошти мали б значною мірою змінити вітчизняні інститути та інфраструктуру, але переважно не були використані Україною для перебудови соціально-економічного середовища за стандартами країн ЄС. Такий негативний результат обумовлений інституційною неспроможністю, непоінформованістю, недолугістю, безініціативністю, корупційністю, невмінням працювати з європейськими фондами на прозорій основі центральних та місцевих органів влади.

Визначення соціально-економічної ефективності інтеграції України до Європейського Союзу потребує оцінки існуючого стану вітчизняного суспільства та економіки в контексті досягнення проміжних чи кінцевих результатів, які б показали прогрес щодо досягнення стандартів країн ЄС. За період з 2014 р. в українській державі було здійснено значну кількість законодавчих і регуляторних змін, спрямованих на досягнення відповідності законодавству країн ЄС, але потужного позитивного ефекту отримано не було. Як засвідчує досвід останніх кількох років, при реформуванні соціально-економічного середовища України не було враховано значну кількість чинників вразливості. Тому ця проблематика залишається актуальною і потребує того, щоб з'ясувати соціально-економічну ефективність вітчизняних євроінтеграційних процесів із виявленням чинників стримування економічної конвергенції України з країнами ЄС.

Політичні інститути виступають найбільш значущою силою для євроінтеграції, вони задають вектор економічним і соціальним процесам у державі, формують імпульс реформам. Як показує практика, заяви і підходи до євроінтеграції вітчизняних можновладців обумовлені відповідними настроями суспільства. При цьому потрібно відзначити, що ставлення населення України до процесу євроінтеграції також не є гомогенним, існує значна кількість людей зі скептичним ставленням до неї, тому політичне представництво має не продукувати хаотичні й незрозумілі дії; тим більше не імітувати євроінтеграційні процеси, а проводити стратегічно вивірену і взаємоузгоджену інформаційну, дипломатичну та внутрішню соціально-

економічну політику, чітко виконувати програму ефективних дій із посилення економіки та соціального захисту населення України. Партнери з Європейської Комісії також хочуть бачити в Україні надійного партнера, що має передбачувану політику і стратегію дій. Але вітчизняні політики дуже часто нехтують стратегічним баченням, стратегічними перспективами, не вміють працювати покроково і системно, виявляти пріоритети, не бажають знижувати існуючі ризики і проговорювати їх з партнерами, із суспільством; значною мірою орієнтуються на егоїстичну тактичну корисність, а тому в євроінтеграційних процесах Україна поки що має в основному негативний результат.

Значне стримування процесу соціально-економічної інтеграції України до ЄС обумовлене також їх різними підходами щодо розроблення, ухвалення і виконання програм стратегічного розвитку. До прикладу, багатьом стратегічним програмам України, у т.ч. Стратегії сталого розвитку «Україна–2020», не вистачало тієї чіткості, що притаманна Стратегії «Європа–2020». Так, зазначена загальноєвропейська Стратегія вказувала на шляхи досягнення поставлених цілей, мала окремо розроблений набір рекомендацій для кожної країни – члена ЄС та інструменти їх впровадження. Крім того, щорічно проводився моніторинг реалізації цієї стратегії в кожній країні ЄС, і на його підставі Європейська Комісія розробляла конкретні рекомендації щодо поліпшення економічних показників (цілей «Європа–2020»), які були схвалені всіма державами – членами ЄС. В Україні ухвалення стратегії – це лише інструмент для перебування чергового уряду при владі, тоді як системності, послідовності, а тим більше деталізованості та покрокових заходів в українських стратегічних програмах майже немає, призначення і звільнення посадовців ніяк не пов'язані з виконанням певних завдань стратегії, контроль за виконанням також майже відсутній¹³⁸.

¹³⁸ Костов'ят Г.І. Державна політика стимулювання соціально-економічного розвитку в умовах євроінтеграції: дис.....к.економ.наук: 08.00.03 – економіка та управління національним господарством / ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Нехтування вищим керівництвом держави практичною реалізацією стратегічно вивіреного курсу на євроінтеграцію доповнюється низкою проблемних адміністративно-регулятивних підходів:

- депутати Верховної Ради України вносять і ухвалюють законопроекти, що не завжди проходять експертизу на відповідність попередньо прийнятим законопроектам в контексті євроінтеграції; також відзначається загалом низький рівень парламентсько-урядової взаємодії;

- лобістські групи різного рівня, власники впливових бізнесів прощтовхують свої інтереси, що має наслідком ухвалення законодавчих рішень, які спотворюють конкуренцію на внутрішньому ринку, негативно впливають на цілі галузі економіки та кардинально знижують рівень довіри до України;

- започаткування Стороною ЄС повномасштабного арбітражного спору через заборону вивезення за межі митної території України в митному режимі експорту лісоматеріалів у необробленому вигляді на строк 10 років, що була встановлена у 2015 р., не вирішується системно з відповідними інструментами, що мінімізували би для України ці ризики.

Успішність будь-якої євроінтеграційної політики визначають не твердження і декларації про європейський вибір, а чітке слідування принципам та цілям цієї політики, а також реалізація покрокових завдань. На жаль, в Україні, як видно з динаміки відповідних показників, не все із асоціацією складається позитивно: високопосадовці, які прийшли до влади 2019 р., не забезпечують швидке проведення реформ, спрямованих на конвергенцію з країнами ЄС, навпаки, процеси трансформації соціально-економічного середовища пригальмовуються, до того ж постійно вибухають корупційні скандали – все це відбувається на тлі поширення пандемії коронавірусу COVID-19 та продовження воєнного конфлікту на сході України.

Головне, що виділяє нашу країну на тлі інших, більш успішних у сфері євроінтеграції країн, – це хаотичність і безсистемність влади, владної позиції, брак професіоналізму та стратегічного бачення на вищому державному рівні; прояв низького рівня верховенства права та ефективності правоохоронних органів; наявність корупційності в державних органах влади і лояльність українського суспільства до цього явища; характерним є й патерналізм та пасивність переважної частки суспільства до особистісних реформ та змін. На наш погляд, ці провідні чинники вразливості та стримування не даватимуть системного позитивного ефекту при прийнятті будь-яких законодавчих стандартів і правил ЄС.

Імплементация Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, поглиблення вільної торгівлі, запровадження безвізового режиму між Україною та країнами ЄС, проведення формальних проєвропейських соціально-економічних реформ в Україні під відповідні «євростандарти» в останні роки та інші заходи в цьому напрямі поки що не дають очікуваного макроекономічного, інституційного, інтеграційного та конвергенційного ефекту для України. Навпаки, процеси дивергенції, що проявляються останніми роками між країнами ЄС та Україною, суттєво знижують соціальні стандарти і потенціал вітчизняної економічної системи. Тому постає логічне питання щодо з'ясування першопричин і факторів дезінтеграції.

Документ Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у понад тисячу сторінок, яким регулюються інтеграційні відносини нашої держави та європейських країн, став одночасно і ідеологічним обґрунтуванням політики соціально-економічних і політичних змін, і стратегічним баченням майбутнього країни, і конкретним планом проведення системних реформ. Але, як показав кількарічний досвід реформ і трансформацій, інституційні та соціально-економічні зміни у ЄС за темпом помітно перевищили такі в Україні. Це сталося не лише тому, що країни – члени ЄС володіють значно більшим фінансовим ресурсом та мають конкурентоспроможніші економіки, що підтримують інституційні зміни.

Одна з головних проблем полягає у здатності забезпечувати зв'язок між інституційними нововведеннями та історичним досвідом розвитку та можливостями забезпечувати адаптацію нових інституційних форматів у національне середовище.

Українські реформи є надзвичайно неоднозначними за своїми реально досягнутими результатами. З одного боку, навряд чи можна заперечувати той факт, що інституційні зміни, які відбулися в Україні упродовж останніх кількох років, за своїм охопленням і впливом на суспільство є найбільш масштабними. Але з іншого боку, варто розуміти, що реформи здійснюються не заради самих інституційних змін і підлаштування під певний шаблон – навіть, якщо він заданий «прогресивним центром», який перебуває на помітно вищому рівні інституційної зрілості. Головний критерій будь-яких реформ – це розкриття потенціалу розвитку соціуму, створення для нього нових ресурсів і, врешті-решт, досягнення відчутних позитивних соціально-економічних результатів. І з цієї точки зору процес українських реформ виявив великі проблеми в аспекті їх реального суспільного ефекту.

Одним із провідних поверхневих системно-динамічних чинників дивергенції між Україною та країнами ЄС є виникнення розбіжностей формальних інституційних форматів України та ЄС, що в подальшому може перетворитися на конфлікт неформальних інституційних засад (ментально-ціннісних орієнтацій), які формують довіру чи недовіру до того чи іншого виду політики.

За свого нинішнього стану неформальних вітчизняних інститутів – насамперед якості культури державного апарату управління та бізнесу, рівня довіри населення до базових суспільних інститутів, гранично високого рівня ментальної схильності до корупції та загалом отримання доходів рентного характеру, – Україна стикається з ризиками неповного виконання чи навіть невиконання низки зобов'язань що внесені до порядку денного Угоди про асоціацію з ЄС.

Варто усвідомити, що, ставлячи на порядок денний завдання, для реалізації яких немає достатніх передумов, Україна наражається на ризик можливої дискредитації усього політичного курсу, втрати суспільної довіри до нього, а отже – обирає шлях, що в кінцевому підсумку може призвести до вимушеного перегляду стратегічних пріоритетів.

На жаль, домінуючий нині в Україні стиль «проєвропейського» мислення базується на безсистемних, доволі спрощених емоційних уявленнях про євроінтеграцію та часто є результатом елементарного незнання принципів дії та реального змістового наповнення євроінтеграційних механізмів. Такий стиль базується більше на гаслах та ідеологічній риторичі, аніж на реальних уявленнях про можливі ефективні алгоритми входження до євроінтеграційного простору – і з політичної точки зору це вкрай небезпечно¹³⁹.

На відміну від України, розвиток Європейського Союзу, особливо у період до світової кризи 2008–2009 рр. демонструє, що найдієвішим механізмом досягнення комплексних інтеграційних переваг, зміцнення міжнародних конкурентних позицій і стимулювання розвитку країн-учасниць є соціально-економічна конвергенція, що передбачає зближення визначальних параметрів їх розвитку в напрямі руху до більш високих стандартів і норм держав-лідерів.

Реформування національних економік певних країн у процесі їх підготовки до вступу до ЄС та вплив процесів конвергенції зумовили створення у 1990–2007 рр. низки позитивних ефектів¹⁴⁰:

– проведення реформ національного законодавства, що сприяли підвищенню прозорості ринку та зміцненню конкурентоспроможності національних компаній;

¹³⁹ Переформатування європейської інтеграції: можливості і ризики для асоціації Україна – ЄС / В.Сіденко (керівник проєкту) та ін. Київ: Заповіт, 2018. 214 с.

¹⁴⁰ Клименко І.В., Ус І.В. Ризики європейського інтеграційного проєкту: виклики та можливості для України: аналітична доповідь. Київ: НІСД, 2012. 88 с.

– усунення бар'єрів, що перешкоджали вільному руху товарів, послуг, осіб і капіталів, що оптимізувало баланс попиту і пропозиції та сприяло більш раціональному розподілу й використанню ресурсів, а також економії часу та фінансових витрат;

– поглиблення секторального та різнорівневого територіального співробітництва між державами;

– збільшення частки приватного сектора після приватизації державних підприємств, що сприяло вирішенню поточних проблем фінансування економічного розвитку та посилило конкуренцію, стимулювало науково-технічний прогрес, раціоналізацію управління, підвищення професійного рівня робітників та інженерно-технічних кадрів і, зрештою, зростання продуктивності праці й добробуту;

– глибшу інтеграцію для країн Єврозони, що створило додаткові переваги;

– суттєве зростання добробуту в менш розвинених державах-членах.

Відзначимо, що тенденції дивергенції в ЄС загострилися у період після глобальної кризи 2008–2009 рр. (через те, що її негативні наслідки не були повністю подолані) та суттєво посилилися й під впливом нової кризи 2020 р., пов'язаної з поширенням пандемії COVID-19. Усе це разом ускладнює подолання системної внутрішньої кризи Євросоюзу, в тому числі – інституційної, боргової, міграційної, соціальної та інших її складових. Суттєві ризики зберігаються, змушуючи ЄС шукати більш ефективні підходи політики державного управління на національному та загальноєвропейському рівнях.

Україна замість очікуваного процесу конвергенції з державами-учасницями, за відповідними оцінками авторитетних міжнародних інституцій, вийшла в абсолютні лідери регіону Європи за критеріями бідності, корупції та масштабної трудової міграції населення за кордон, що не притаманне жодній із країн – членів Євросоюзу. Це свідчить про існуючі значні недоліки вітчизняного державного регулювання соціально-

економічного розвитку та євроінтеграційних процесів. З огляду на це, слушною є думка вітчизняних фахівців щодо необхідності створення в Україні багаторівневої системи управління процесом євроінтеграції із залученням до неї представників профільних урядових структур, провідних всеукраїнських об'єднань та асоціацій бізнесу, недержавних організацій і різних секторів академічної сфери (НАН України, університетів, недержавних дослідницьких організацій).

Крім того, відзначимо, що Угода не є взаємовигідною, її положення фіксують очевидний дисбаланс економічних інтересів сторін-підписантів на користь Євросоюзу та окремих його країн-членів, що надає додаткові переваги у розвитку їхніх економік. Водночас Угода стимулює масштабний вплив до Європи українських працівників, завдяки грошовим переказам яких підтримується зростання ВВП України. Так, з одного боку, послаблюючи, а з іншого – посилюючи економічну динаміку України, імплементація Угоди консервує її дивергенцію з ЄС (за основними індикаторами) та гальмує їх конвергенцію (за іншими).

Так, показник ВВП України порівняно з сусідніми країнами ЄС значно відстає, його обсяг не наближається до країн ЄС з порівнянними за територією і населенням країнами (Польщею, Угорщиною). Рівень ВВП країн СНД порівняно з Україною також значно вищий. Абсолютний рівень ВВП в Україні достатньо низький (155,6 млрд дол. США у 2020 р.), без суттєвого якісного зростання наша країна залишатиметься однією з найбільш бідніших країн Європи.

Процеси макроекономічної дивергенції посилюються в періоди загострення кризових явищ.

Сучасні кризові прояви дивергенції збільшуються і під впливом поширення пандемії COVID-19, що суттєво обмежує ресурсну основу Євросоюзу для прискорення інтеграції країн-претендентів, – це також відволікає країни ЄС на інші, більш актуальні наразі питання виживання у

складних умовах пандемії. Єврокомісія та ЄЦБ перерозподіляє кошти на першочергові заходи боротьби з коронавірусом, його розповсюдженням і відновленням після хвороби. Відсутність достатніх (і досить значних за обсягом) ресурсів, що необхідні для значущого прискорення розвитку економік країн-аутсайдерів, призводить до їх дивергенції з країнами-лідерами або ж гальмує конвергенцію між ними. У цьому контексті щодо ресурсних обмежень конвергенції з країнами ЄС відзначимо найбільш актуальні на нинішній момент:

- фінансові: Brexit і пандемія COVID-19 призвели до значного скорочення доходної частини бюджету ЄС, що, відповідно, звузило фінансові можливості для прискорення інтеграції країн-претендентів;

- інституційні: без подолання внутрішньої інституційної кризи Євросоюз не здатний впроваджувати нову ефективну модель євроінтеграції та оновлення Європейської соціальної моделі, що є однією з передумов забезпечення конвергенційних процесів як між країнами – членами ЄС, так і між ЄС і країнами-претендентами.

Глобальна фінансово-економічна криза 2020 р., значно прискорена пандемією COVID-19, призвела до глибинного порушення глобалізаційних процесів, зокрема, скорочення життєво некритичних секторів з виробництва промислової продукції та послуг, прискореного розвитку е-комерції та інформаційно-комунікативних технологій, пошуку інноваційних методів та інструментів регулювання торговельними та фінансовими процесами запобігання та подолання кризових явищ на національному, регіональному та глобальному рівнях. При цьому послаблення або посилення протипандемічних заходів напряму корелюється зі зростанням або спадом виробництва товарів і послуг.

Стосовно ситуації в Україні слід визнати, що економіка та фінансова сфера країни вкрай вразливі до ризиків і загроз зовнішнього та внутрішнього характеру протягом усього періоду після глобальної кризи 2008–2009 рр.

Результати аналізу динаміки основних макроекономічних показників за 2007–2021 рр. (див. табл. 2.6) дозволяють констатувати, що владні структури України за вказаний період так і не спромоглися забезпечити навіть незначний приріст національного багатства.

Згідно зі стратегічними документами Європейської Комісії, Європа повинна інвестувати у зв'язок, глибокі технології та людський капітал, а також у «розумну» енергетику та транспортну інфраструктуру. Лише для цифрової інфраструктури та мереж ЄС має інвестиційний розрив у розмірі 65 млрд євро на рік. Упровадження реформ та збільшення інвестицій у дослідження та розробки, а також впровадження технологій можуть додати до 2030 р. до 14% сукупного додаткового приросту ВВП. Наприклад, збільшення інвестицій та вживання необхідних заходів зумовить додаткове збільшення ВВП на 3,2% та створення значної кількості гідних робочих місць до 2030 р.¹⁴¹.

Таблиця 2.6

Динаміка ВВП України у 2007–2021 рр.

Показник	2207	2208	2209	2214	2215	2216	2217	2218	2219	2220*	2221*
ВВП, пост. ціни, трлн грн	2,895	2,958	2,511	2,582	2,329	2,385	2,444	2,527	2,609	2,421	2,494
ВВП, поточн. ціни, млрд дол. США	143,3	181,3	117,1	130,6	90,5	93,3	112,1	130,9	154,7	142,3	149,5

* Прогноз.

Джерело: складено за даними МВФ: World Economic Outlook Database. October 2020. Ukraine. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2020/October>

В Україні протягом тривалого періоду спостерігаються низькі рівні загальних інвестицій та валових національних заощаджень у структурі ВВП.

¹⁴¹ Shaping Europe's Digital Future. Manuscript completed in February 2020. The European Commission is not liable for any consequence stemming from the reuse of this publication. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2020.

З огляду на постулати економічної теорії та практики, успішний розвиток економіки будь-якої країни завжди ґрунтується на інвестиційній основі. Саме інвестування на рівні 20–25% від ВВП є запорукою сталого економічного розвитку суспільства. Проведений аналіз дав можливість виявити загрозливо низький рівень загальних обсягів інвестицій у структурі ВВП: з 2013 р. величина показника практично не перевищує 20% (за винятком 2016 р.). У 2019 р. величина показника знизилася до рівня, нижчого за 10%, за якого розвиток національної економіки практично припиняється (табл. 2.7). Українською – нижчою за 20% – з 2009 р. є величина показника валових національних заощаджень – природного джерела інвестицій. В окремі роки цей показник є нижчим за 10%.

Таблиця 2.7

**Динаміка загальних інвестицій та валових національних заощаджень
України у 2007–2021 рр.**

Показник	2007	2008	2009	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020*	2021*
Загальні інвестиції, % ВВП	27,78	27,39	17,07	22,44	21,72	18,49	13,40	15,93	20,75	18,59	12,59	6,93	9,97	14,75
Валові національні заощадження, % ВВП	24,10	20,35	15,59	16,16	13,57	9,29	9,48	17,66	18,57	15,32	9,87	11,25	6,95	10,89

* Прогноз.

Джерело: складено за даними МВФ: World Economic Outlook Database. October 2020. Ukraine.

Як демонструє більшість світових фінансово-економічних криз, значна технологічність та інноваційність сприяє стійкості та конкурентоспроможності на зовнішніх ринках навіть під час кризових явищ, тому країни «ядра ЄС» почуватимуться краще і відновлюватимуться швидше. До того ж значна диверсифікованість ринків їх збуту також сприятиме цьому, але східноєвропейські країни та Україна не мають ресурсів

і технологій для того, щоб швидко переорієнтувати зовнішню торгівлю на регіони, що першими відновлюватимуть економічне зростання. Цьому процесу заважатимуть сировинна залежність та вузька диверсифікованість. Тому обумовлена експортоорієнтованість української економіки спонукає до цілеспрямованої політики підтримки експортної активності українських підприємств та їх спрямування на інноваційність і знаходження нових ринків. Це визначає важливість поєднання заходів із просування експорту, запровадження податкових та митних інструментів підтримки експорту, спрощення процедур торгівлі та регуляторних вимог для зниження трансакційних витрат експортерів, активізації надання технічної допомоги і фінансової підтримки експорту, розбудови механізмів інформаційної, правової та методичної підтримки експортерів. Реалізація цих заходів сприятиме активізації експортної діяльності та зростанню обсягів експорту, покращенню структури експорту внаслідок випереджаючого зростання експорту готової продукції із високим рівнем доданої вартості, високотехнологічної продукції, освоєнню українськими виробниками нових ринків, зниженню витрат на здійснення експортної діяльності, зниження і виконання митних процедур та формальностей.

Варто відзначити, що інновації стали важливим засобом стимулювання конвергенції в країнах ЄС і це може бути використано в Україні.. З метою реалізації державної політики конвергенції в ЄС був розроблений індекс периферійності регіонів. З урахуванням індексу периферійності для країн – членів ЄС були розроблені «Конвергенційні Програми», що визначили цілі макроекономічного і регіонального розвитку з урахуванням таких факторів, як праця, продуктивність, капітал.

Формування та розвиток інноваційної діяльності у країнах ЄС здійснюється на засадах формування основних принципів та моделей інноваційного розвитку. Виділяються особливості та недоліки розвитку інновацій, а також виокремлюються фактори успіху інноваційного розвитку, досвід формування яких слід розглядати та враховувати при побудові

національної системи активізації інноваційних процесів в умовах конвергенції (дивергенції).

В Україні, на відміну від країн ЄС, діє асиметричний дивергентний тип економічного розвитку. Про це свідчить той факт, що в Європейському інноваційному табло Україна перебуває в останній за рівнем інновативності групі. Переважають галузі низькотехнологічних (I–III) і середньотехнологічних (IV) укладів. До них відноситься виробництво чавуну і сталі, вугільна промисловість, важке машинобудування, неорганічна й органічна хімія, електронна промисловість, кольорова металургія. Домінує відтворення III технологічного укладу – у гірничій металургії, залізничному транспорті, багатотоннажній неорганічній хімії та ін.

Інтеграційні економічні союзи, що гарантують національним господарствам відповідні механізми й інструменти інституційної та фінансово-економічної підтримки, підвищують їх стійкість до зовнішніх негативних впливів, спрощують і покращують внутрішньоінтеграційне міждержавне перетікання ресурсів, у тому числі інвестиційних, людських, технологічних. Загалом інтеграційні економічні союзи сприяють більш системному і потужному соціально-економічному зростанню кожної країни за рахунок синергії та зниження непродуктивних витрат, обмежень, заборон. Але у випадку з Україною її активізація щодо залучення до євроінтеграційних процесів не вплинула на економічні показники розвитку економіки, заможність українських громадян, значне оновлення інфраструктури і технологічне переозброєння однозначно позитивно.

2.4. Сучасні дезінтеграційні та дивергенційні тенденції в об'єднаній Європі: стан і політика подолання в умовах пандемії COVID-19

Динаміка процесів конвергенції між ядром та периферіями ЄС

За останні два десятиліття диспропорції в доходах між країнами – членами ЄС мали тенденцію до зменшення. Центральна та Східна Європа

наздогнала середній показник для ЄС. Натомість Південна Європа, навпаки, відстала після 2009 р. Динаміка конвергенції на обох периферіях ЄС – в регіонах ЦСЄ і Півдня – залежала передусім від номінальної конвергенції (реального зростання економіки) та іноземного капіталу. Найважливішим інструментом конвергенції на комунітарному рівні були фонди ЄС, але вони порівняно невеликі і становлять менше 0,5% ВВП ЄС¹⁴².

Наздоганяюче зростання, тобто вищі темпи зростання в бідніших країнах порівняно з багатими, відразу не зменшує абсолютний розрив у доходах, але є необхідною умовою довгострокової конвергенції¹⁴³. Існує три специфічні групи (початково) бідніших держав-членів, що відповідають трьом хвилям розширення – Ірландія, ГПІ (Греція, Португалія та Іспанія) та ЦСЄ – з різними показниками зростання в минулому і група країн-членів із високими доходами (північний захід ЄС). Бідніші держави – члени ЦСЄ продемонстрували значно вищий приріст доходів у період з 2000 р. по 2019 р. (99,6% за валютними курсами та 167,9% за паритетом купівельної спроможності, далі ПКС), ніж багатше ядро ЄС (18,6 та 49% за ПКС відповідно), завдяки чому абсолютний розрив у доходах, що вимірюється за валютними курсами, зменшився лише незначною мірою, тоді як за ПКС – суттєво. Натомість південноєвропейські країни відставали від багатшого північного заходу. У Греції, Португалії та Іспанії спостерігалось більш високе зростання, ніж в ядрі ЄС, лише до 2008 р. – 14,9% (а за ПКС – навіть 38,2%), тоді як ядро зросло на 10,7% (відповідно на 24,1% за ПКС). Ірландія розпочала свій драматичний процес наздоганяння приблизно в 1990 р. Її дохід на душу населення за 10 років зріс із 70% у середньому по ЄС-15 до приблизно 120%, і, незважаючи на те, що вона вже була країною з високим

¹⁴² Dauderstädt M. Cohesive Growth in Europe: A Tale of Two Peripheries. *Intereconomics* 2021 ZBW – Leibniz Information Centre for Economics. P. 120–126.

¹⁴³ Islam, N. What have we learned from the Convergence Debate? *Journal of Economic Surveys*. 2003. № 17(3). P. 309–362.

рівнем доходу, продовжувала зростати значно швидше, ніж інші багатші держави-члени після 2000 р. Отже, мав місце безперервний процес конвергенції нових держав – членів ЦСЄ із ядром ЄС, хоча і дещо повільнішими темпами після фінансової кризи 2009 р., тоді як Греція, Португалія та Іспанія порівняно відстали після 2009 р. (як за співвідношенням валютних курсів, так і за ПКС)¹⁴⁴.

Недостатньо ефективна політика Євросоюзу під час паніки суверенного боргу в 2010 р. та згодом запроваджені програми жорсткої економії призвели до рецесії економік країн Півдня ЄС без вирішення їх боргових проблем¹⁴⁵. Центральна та Східна Європа мала набагато кращі результати, ніж Південь. Останній же частково пішов ірландським шляхом, залучивши частини міжнародних ланцюжків створення вартості (особливо німецької промисловості), але так і не досяг привабливості Ірландії щодо обсягу інвестицій на душу населення. Масова міграція зі Східної Європи до Заходу ЄС створювала доходи (грошові перекази) та збільшувала дохід на душу населення, але водночас позбавляла економіки посткомуністичних країн ЄС робочої сили.

Проте і для країн Центрально-Східної Європи, як і країн на Півдні, вища інфляція та зовнішній борг були частиною процесу наздоганяння: незважений середній рівень цін у регіоні ЦСЄ зріс з 48,6% середнього показника по ЄС у 2000 році до 67% у 2019 р. Дефіцит поточного рахунку збільшився між 2000 р. і 2008 р., а чиста міжнародна інвестиційна позиція¹⁴⁶ погіршилась на 40 в. п. ВВП. Однак країни ЦСЄ виграла від величезних трансфертів із фондів ЄС (1–2% ВВП на рік).

¹⁴⁴ Dauderstädt M. Cohesive Growth in Europe: A Tale of Two Peripheries. *Intereconomics* 2021 ZBW – Leibniz Information Centre for Economics.

¹⁴⁵ Dauderstädt M. *From Crisis to Cohesion. Restoring Growth in Southern Europe*. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung, 2017. 17 p.

¹⁴⁶ Чиста міжнародна інвестиційна позиція країни вимірює різницю між сукупною вартістю іноземних активів у володінні держави та її резидентів і сукупною вартістю активів країни у володінні нерезидентів.

Вплив кризи, викликані пандемією COVID-19, на макроекономічне та соціально-економічне становище країн ЄС

Пандемія COVID-19 призвела до найбільшої світової рецесії з часів Другої світової війни. 2020 р. економіка ЄС скоротилася на 6,3%, що стало найгіршим показником в історії ЄС.

Пандемія коронавірусу по-різному вплинула на країни – члени ЄС. Як відомо, коронавірусна криза спочатку почалася в Італії, а згодом поширилася на всі інші країни ЄС. Хоча її вплив відчули всі сектори економіки, однак транспорт, індустрія гостинності та туризм зазнали особливо важкого удару, що мало серйозні наслідки для країн, які найбільше покладаються на туристичну діяльність, таких як Італія, Іспанія, Португалія, Греція та Хорватія. Більше того, Італія і Греція мають менше фінансового простору для боротьби з економічною кризою через їх і без того високі обсяги державного боргу. Ці країни вже опинились нижче рівня середнього доходу в ЄС у 2019 р., і пандемія COVID-19 призвела до посилення процесу їх економічної та соціальної дивергенції.

Між різними країнами Євросоюзу спостерігаються значні розбіжності щодо кризової динаміки ВВП. Найбільший спад у 2020 р. пережили Іспанія (-11% ВВП) і Греція (-10% ВВП), найнижчий спад – у Литви (-0,9%). ВВП першої економіки ЄС – Німеччини – скоротився в 2020 р. на 5%.

У ряді країн Центрально-Східної Європи, таких як Словенія (-7,1%), Словаччина (-7,5%), Угорщина (-6,4%) та Хорватія (-9,6%), спад був більшим за середній показник по ЄС. Виняток становлять Польща (-3,6%) та Литва (-2,2%). Проте завдяки збереженню чималого припливу прямих іноземних інвестицій, що сприяють передачі знань та оптимізації виробничих процесів, кризова рецесія у регіоні ЦСЄ відчутно менша, ніж у Південній Європі: як згадувалося вище, Іспанія, Греція, а також Італія (-9,9%) та Португалія (-9,3%) зазнали ще більшого спаду^{147]}

¹⁴⁷ Баас Т. Десятиріччя вирівнювання: чи наздожене Східна Європа своїх заможних

Як можна бачити з рис. 2.3, у найбагатших країн (Північної Європи, Німеччини, Бенілюксу) спостерігається тенденція до дещо слабшого спаду в 2020 р., але дисперсія в показниках спаду подушного доходу в обох групах – бідніших (ліворуч від вертикальної лінії) та багатших (праворуч від вертикальної лінії) держав-членів – дуже висока. Враховуючи цю картину, представляється ймовірним, що коронавірусна криза несуттєво вплинула на загальну нерівність між країнами. Але криза вдарила по південній периферії набагато сильніше, ніж по східній, посиливши і без того стійкий з 2009 р. дивергентний тренд.

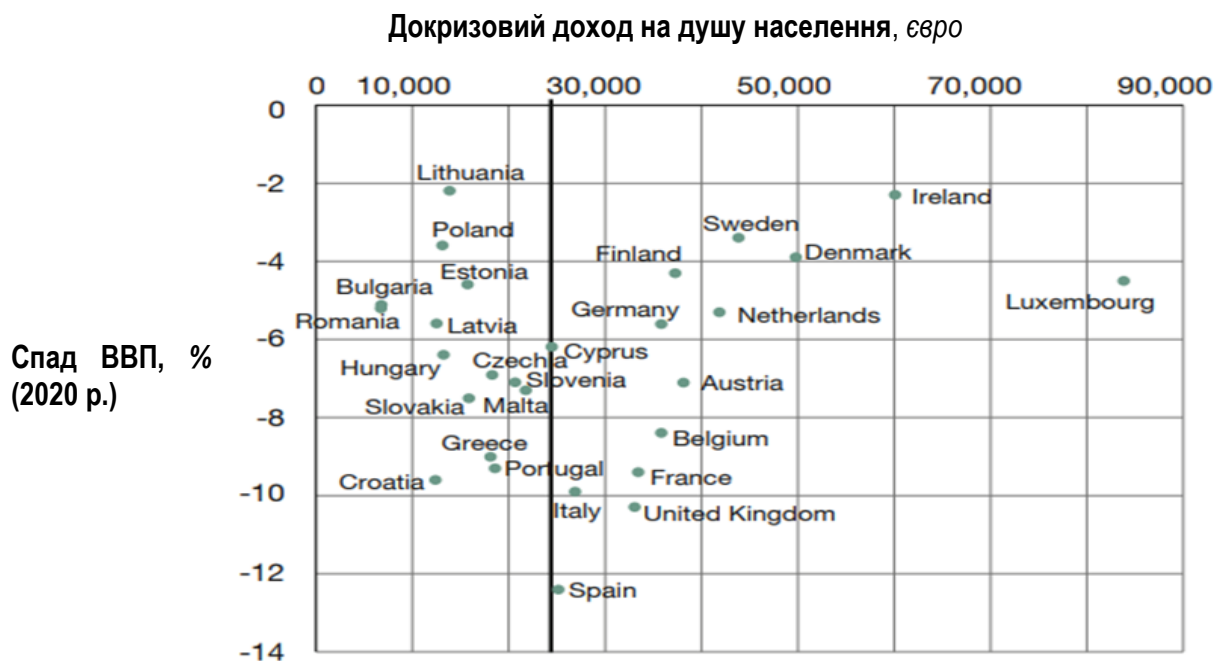

Рис. 2.3. Вплив пандемії COVID-19 на доказовий дохід на душу населення в країнах – членах ЄС

Джерело: Eurostat.

Під час і після криз суверенного боргу 2010-х років було проведено кілька великих реформ: запроваджено схеми екстреної допомоги, розширено інструментарій Європейського центрального банку (ЄЦБ) за рахунок прямих

грошових операцій (викуп бондів, випущених урядами Греції, Італії, Іспанії, інших країн – учасниць Єврозони з критичним рівнем державного боргу), використано негативні відсоткові ставки, посилено фіскальний та макроекономічний нагляд тощо. Проте, як визнають провідні європейські експерти, єврозона виявилася не готовою до коронавірусної кризи: фінансові ринки в межах Єврозони все ще були фрагментованими; залишався тісний взаємозв'язок між банківським та суверенним ризиками; водночас інфляція була занадто низькою, хоча грошово-кредитна політика поки не була нормалізована, фіскальна політика в різних державах-членах мала брак простору для маневру¹⁴⁸.

Фундаментальний недолік архітектури Єврозони не було усунено до кризи COVID-19. З огляду на те, що як фінансування державного дефіциту, так і фінансова допомога заборонені угодою, країнам із різким падінням номінального ВВП і стрімко зростаючим державним боргом, імовірно, буде потрібна певна форма полегшення боргового тягаря. Але реструктуризація боргу є надзвичайно складним завданням, враховуючи концентрацію державного боргу на балансах банків-резидентів.

Загалом на відновлювальні заходи в рамках подолання наслідків пандемії COVID-19 ЄС та його 27 країнами-членами протягом року з її початку виділено близько 4,8 трлн євро (5,85 трлн ждол. США). Відповідно, в масштабі Євросоюзу дефіцит держбюджету 2021 р. має зрости до 7,5% ВВП, порівняно з 0,5% у 2019 р. В усіх країнах ЄС, крім Данії та Люксембургу, у 2020 р. дефіцит перевищує 3%¹⁴⁹.

Макроекономічні прогнози були досить невтішними для ЄС: за березневим 2021 р. прогнозом експертів ОЕСР, зростання ВВП США в 2021 р., завдяки потужному фіскальному стимулюванню та порівняно швидкій

¹⁴⁸ Bénassy-Quéré A. & Weder di Mauro, B. European Pandemic Recovery: An Opportunity to Reboot. *Intereconomics*. 2020. № 55(4). P. 205–209.

¹⁴⁹ Casert R. EU economy to expand, bouncing back from pandemic crisis. *The Associated Press*. 2021. May 12. URL: <https://apnews.com/article/europe-economy-health-coronavirus-pandemic-business-92cd5c307f3d24e38e71ce1aa279a439>

вакцинації населення, мали становити 6,5% (після падіння на 3,5% у 2020 р.), тоді як у євроні – лише 3,9% (після падіння в 2020 р. на 6,8%). При цьому Іспанія та Італія навіть у 2021 р. не досягнуть докризового рівня: їх ВВП становитиме відповідно лише 98,5 та 98,6% від ВВП 2019 р. «Локомотиви ЄС» Німеччина і Франція тільки у 2022 рр. перевищать рівень ВВП докризового 2019 р. – відповідно лише на 1,5 та 1,7%. Для порівняння, Китай у 2022 р., за прогнозом, перевищить рівень ВВП 2019 р. на 15,6%¹⁵⁰.

Втім, узявши до уваги той факт, що вакцинація в рамках ЄС навесні 2021 р. розпочала набирати крейсерську швидкість, у травні 2021 р. Єврокомісія відчутно покращила прогноз зростання сукупного ВВП ЄС на 2021 р.: до 4,2% порівняно з 3,7% у своєму лютневому прогнозі. Згідно з листопадним 2021 р. прогнозом Єврокомісії, у 2022 р., коли держави-члени почнуть відчувати вплив перших виплат з антикризового фонду відновлення (Recovery and Resilience Facility) загальним обсягом 750 млрд. євро (910 млрд дол. США)¹⁵¹, очікується зростання економіки ЄС вже до 4,3% замість лютневого прогнозу в 3,9%¹⁵².

Особливо сильно криза COVID-19 вразила країни Південної Європи. У той час, як сектор ІКТ виграв від кризи, туризм, подорожі та послуги сильно постраждали. Коли загальна зайнятість майже відновилася, молоді люди і люди з низькою кваліфікацією втратили роботу. Нерівність може зрости. Пандемія може привести до середньострокових та довгострокових змін в

¹⁵⁰ Обраховано автором за: OECD Economic Outlook, Interim Report March 2021. Strengthening the recovery: The need for speed. 22 p. P. 4. <https://doi.org/10.1787/34bfd999-en>

¹⁵¹ Для фінансування в рамках основної відновлювальної програми Next Generation EU Європейська Комісія – від імені Європейського Союзу – виходитиме на ринки позичання за вигіднішими ставками, ніж багато країн-членів, і перерозподілятиме відповідні суми. Щоб Комісія розпочала запозичення, всі держави-члени повинні ратифікувати нове Рішення про власні ресурси відповідно до своїх конституційних вимог.

¹⁵² Verwey M., Dieckmann O., Wozniak P. From recovery to expansion, amid headwinds: The Commission's Autumn 2021 Forecast. *Vox EU*. 2021. November 16. URL: <https://voxeu.org/article/recovery-expansion-amid-headwinds-commissions-autumn-2021-forecast>

економіці з поширенням дистанційної праці, можливо, вищим зростанням продуктивності праці та зміною поведінки споживачів.

Брак рішучості Євросоюзу щодо вживання спільних антикризових заходів може призвести до подальшого зростання дивергенції, посилення антиєвропейських сил та розпалювання популізму. Як відзначають експерти, дебати щодо фінансування системи захисту євро (наприклад, коронабонди¹⁵³ проти Європейського валютного механізму) виявилися достатньо болючими і створили враження ігнорування європейської солідарності¹⁵⁴. Безпрецедентна постанова Конституційного суду Німеччини від 5 травня 2020 р. щодо визнання неконституційним для федерального уряду Німеччини та Бундестагу рішень Європейського центрального банку (ЄЦБ) стосовно імплементації своєї Програми закупівель у державному секторі як таких, що перевищують компетенцію Євросоюзу – з огляду на їх непропорційний економічний та соціальний вплив на ринок державних облігацій, державний борг, особисті заощадження, пенсійні схеми, ціни на нерухомість та утримання на плаву економічно нежиттєздатних компаній¹⁵⁵ – також може призводити до подальшої поляризації.

Прогнозні оцінки дивергентних трендів у межах ЄС. За поточною прогнозою оцінкою МВФ, у період 2019–2023 рр. економіка ЄС кумулятивно зросте лише на 4,1% та значно відставатиме в темпах від

¹⁵³ Коронабонди – ідея, висунута кількома країнами єврозони, зокрема Францією, Італією та Іспанією, щодо випуску колективного боргу для боротьби з економічними наслідками спалаху коронавірусу (COVID-19). Дев'ять лідерів держав – членів єврозони підписали відкритого листа до саміту Європейської Ради 26 березня 2020 р., в якому закликали уряди єврозони розглянути таку пропозицію. Це означало б, що відсоткова ставка за колективним боргом була би нижчою для багатьох держав-членів, ніж якби вони брали позики самостійно. Незважаючи на те, що ця первинна пропозиція не була прийнята, у липні 2020 р. лідери країн ЄС-27 погодилися випустити облігації колективного боргу як частину фонду оздоровлення ЄС, хоча їх і не було названо коронабондами.

¹⁵⁴ Bénassy-Quéré, A. & Weder di Mauro, B. European Pandemic Recovery: An Opportunity to Reboot. *Intereconomics*. 2020. № 55(4). P. 205–209.

¹⁵⁵ The Federal Constitutional Court. ECB decisions on the Public Sector Purchase Programme exceed EU competences. Press Release No. 32/2020 of 05 May 2020. Karlsruhe. URL: <https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/EN/2020/bvg20-032.html>

економік США (відповідний прогноз зростання – 7,8%) та Китаю (23,4%)¹⁵⁶. Також відбуватимуться дивергенційні процеси в межах ЄС. На рис. 2.4 показано очікуване кумулятивне зростання протягом цього періоду, що підкреслює економічну неефективність значних частин економічного простору ЄС порівняно з США та Китаєм, зокрема недостатню ефективність економік країн Середземномор'я.

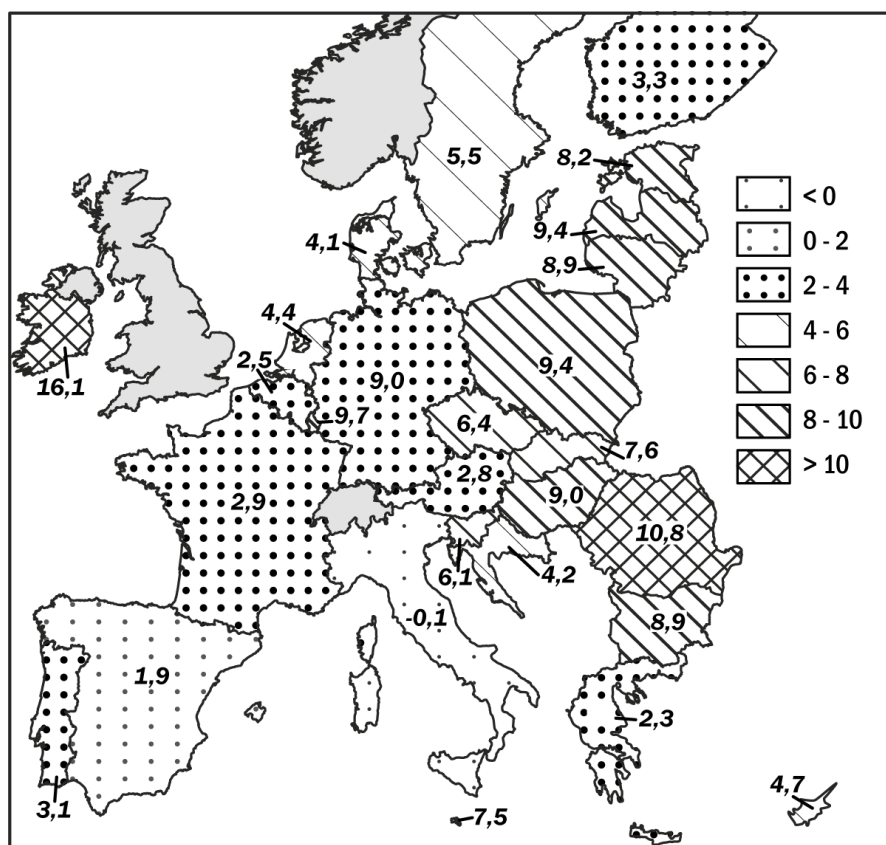

Рис. 2.4. Прогноз кумулятивного зростання реального ВВП країн – членів ЄС з 2019 р. по 2023 р. (станом на квітень 2021 р.), %

Примітка: країни, позначені крапками, мають прогноз зростання, нижчий від середнього показника по ЄС, а позначені штрихуванням – вищий. Прогноз зростання ВВП щодо Ірландії відображає велику роль іноземних транснаціональних компаній, відтак його слід розглядати з обережністю.

Джерело: за базовими даними: IMF World Economic Outlook Database. April 2021. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2021/April>

¹⁵⁶ Claey's G., Darvas Z., Demertzis M., Wolff G. The grand COVID-19 divergence: managing a sustainable and equitable recovery in the European Union. Brussels: Bruegel, 2021, May 14. 18 p. P. 2. URL: <https://www.bruegel.org/wp-content/uploads/2021/05/Bruegel-EcofinDivergence-2021-05-14.pdf>

Слід зауважити, що в контексті пандемії COVID-19 прогнози зростання на період 2019–2023 рр. були суттєво переглянуті в бік зменшення щодо країн півдня Європи та Чехії, тоді як відповідні прогнози щодо Ірландії порівняно з докризовими прогнозами фактично покращились¹⁵⁷.

Чинники різного впливу пандемії на економічні показники окремих країн та груп країн у рамках ЄС

Наведена картина пояснюється низкою факторів. Експерт європейського мозкового центру «Брейгель» (м. Брюссель), що спеціалізується на проблемах економіки, Андре Сапір у вересні 2020 р. припустив, що різний вплив пандемії на економічні показники можна пояснити суворістю протиепідемічних карантинних заходів, розміром туристичних секторів країн та різною якістю державного управління в країнах-членах¹⁵⁸. Оновлені оцінки це підтверджують.

Усі країни Європейського Союзу зазнають серйозних втрат у сфері виробництва внаслідок пандемії, проте деякі з них постраждали більше за інших. За підрахунками експертів згаданого мозкового центру «Брейгель», різниця у втратах ВВП між різними країнами ЄС від 30 до 50% спричинена фактором суворості запроваджених заходів ізоляції, від 35 до 45% – якістю державного управління і від 15 до 25%– впливом туристичного сектора¹⁵⁹.

До п'ятірки найбільш постраждалих країн увійшли країни Середземномор'я: Іспанія, Італія, Франція, Хорватія, Португалія і Греція. Значну роль у цьому зіграла структура їх національних економік. У 2019 р. туризм у середньому по ЄС становив 4,8% ВВП і коливався від 1,1% у Німеччині до 19,9% у Хорватії. При цьому у чотирьох країнах півдня Європи

¹⁵⁷ Там само.

¹⁵⁸ Sapir A. Why has COVID-19 hit different European Union economies so differently? Policy Contribution 2020/18. Brussels: Bruegel. 13 p. URL: <https://www.bruegel.org/2020/09/why-has-covid-19-hit-different-european-union-economies-so-differently/>

¹⁵⁹ Claeys G., Darvas Z., Demertzis M., & Wolff, G. The grand COVID-19 divergence: managing a sustainable and equitable recovery in the European Union. Brussels: Bruegel, 2021, May 14. URL: <https://www.bruegel.org/wp-content/uploads/2021/05/Bruegel-EcofinDivergence-2021-05-14.pdf> (2021).

(Іспанії, Португалії, Італії, Греції) питома вага туристичного сектора у ВВП була вдвічі вищою (5,9%), ніж у четвірки так званих «ощадливих» країн – Австрії, Данії, Нідерландів та Швеції, на економіку яких порівняно менш негативно вплинула криза COVID-19 2,9%)¹⁶⁰.

Можна відслідкувати й певний зв'язок між рівнем державної заборгованості та важкістю впливу пандемії на економіку окремих країн ЄС, що чималою мірою може пояснюватися якістю державного управління та макроекономічного регулювання. Прикметно, що в 2019 р. відношення держборгу до ВВП у країнах ЄС становило в середньому 64% (використовуючи просте, а не середньозважене середнє значення) і становило від 8% в Естонії до 180% у Греції. Для четвірки південноєвропейських країн ЄС воно становило 132%, тоді як для четвірки «ощадливих» країн – лише 47%¹⁶¹.

У 2018 р., останньому доступному для аналізу році, якість управління в країнах ЄС (розрахована як агрегований показник за критеріями комунікації з громадянами та підзвітності, політичної стабільності та відсутності насильства, ефективності уряду, нормативної якості; верховенства права та контролю за корупцією), за оцінкою Світового банку, становила в середньому 6 (з використанням простого, а не середньозваженого середнього значення): від 0,9 в Румунії до 10,6 у Фінляндії. Цей показник дорівнював у середньому 4 для південноєвропейської четвірки та 9,8 для четвірки «ощадливих» країн¹⁶².

¹⁶⁰ Там само.

¹⁶¹ Sapir A. Why has COVID-19 hit different European Union economies so differently? Policy Contribution 2020/18. Brussels: Bruegel. 13 p. URL: <https://www.bruegel.org/2020/09/why-has-covid-19-hit-different-european-union-economies-so-differently/>

¹⁶² World Bank Worldwide Governance Indicators. 2019. URL: <https://sdg.iisd.org/news/world-bank-updates-governance-indicators/>

У сукупності фактори суворості карантинних заходів, туризму та державного управління пояснюють майже 60% відмінностей між країнами з точки зору економічного шоку від COVID-19¹⁶³.

Інші суттєві розбіжності в межах ЄС можна спостерігати на ринку праці, де особливо постраждали молоді та менш освічені особи (без вищої освіти). Як правило, високоосвічені люди успішно працюють, тоді як на нижчому рівні щодо працевлаштування були значні втрати. Більше того, молодь зазнала непропорційного впливу порівняно зі старшими працівниками. Натомість під час пандемії навіть спостерігалось певне збільшення зайнятості у віці 55–65 років¹⁶⁴.

Механізми протидії дивергентним трендам у рамках ЄС

Знаковий інструмент відновлення ЄС, Next Generation EU, і, зокрема, регулюючий механізм Фонду відновлення і стійкості (RRF) налаштовані переважно на середньострокові орієнтири податково-бюджетної політики, тоді як національні плани відновлення і стійкості зорієнтовані передусім на зелений і цифровий транзит. RRF спрямований на усунення дивергентних розбіжностей та посилення згуртованості між країнами ЄС. Втім, пріоритетність витрат на екологію та цифровізацію, а також спрямованість програми RRF на середньострокову перспективу, при всіх своїх плюсах, не запобігають короткостроковим ризикам на ринках праці. Отже, національні програми фінансової підтримки, націлені на найбільш постраждалих, як і раніше є вельми важливими для запобігання ризикам серйозних соціальних та структурних деформацій внаслідок пандемії.

Щоб отримати доступ до грошей з RRF, країнам ЄС доведеться ретельно обґрунтовувати свої програми і механізми реформ та інвестування. Кожен національний план має оцінюватися Європейською Комісією на

¹⁶³ Sapir A. Why has COVID-19 hit different European Union economies so differently? Policy Contribution 2020/18. Brussels: Bruegel. 13 p. URL: <https://www.bruegel.org/2020/09/why-has-covid-19-hit-different-european-union-economies-so-differently/>

¹⁶⁴ Grzegorzczak M. and Wolff G. The scarring effect of COVID-19: youth unemployment in Europe. *Bruegel Blog*. 28 November 2020.

основі різноманітних критеріїв, включаючи «посилення потенціалу зростання, створення робочих місць та економічну та соціальну стійкість» відповідної держави-члена. Оцінки Комісії передаються міністрам фінансів ЄС на затвердження кваліфікованою більшістю. Крім того, виплати залежатимуть від задовільного виконання відповідних етапів та цілей. У випадку, якщо одна або кілька держав-членів вважають, що існують «серйозні відхилення від задовільного виконання відповідних етапів та цілей» іншою державою-членом, виплата може бути призупинена до прийняття керівництвом ЄС позитивного рішення про досягнення відповідних меж та цілей. Цей жорсткий механізм був запроваджений за наполяганням саме четвірки «ощадливих» країн, отже, останні отримують відносно невелику користь від RRF. Окрім бажання мінімізувати свій чистий внесок у RRF, «ощадливі» країни побоювалися, що деякі основні бенефіціари, такі як Італія та інші країни європейського Півдня, які сильно постраждали від кризи, можуть в іншому випадку недостатньо ефективно та цілеспрямовано використати нові кошти ЄС на покращення їх економічної стійкості¹⁶⁵.

Надзвичайно важливими є складові реформаторських планів відновлення. Наприклад, Італія планує великі та важливі реформи судової системи та державного управління. Такі реформи можуть потенційно пожвавити ділову діяльність. Адже структурні слабкості були головним фактором дивергенції економічних показників, отже, реформи, спрямовані на їх вирішення, залишаються дуже важливими.

Якість державних фінансів, те, як політики витрачають ресурси, і пов'язані з цим реформи, мають вирішальне значення для запобігання довготривалих наслідків ковідної кризи. У цьому сенсі підвищення ефективності процедур банкрутства матиме вирішальне значення для

¹⁶⁵ Sapir A. Why has COVID-19 hit different European Union economies so differently? Policy Contribution 2020/18. Brussels: Bruegel. 13 p. URL: <https://www.bruegel.org/2020/09/why-has-covid-19-hit-different-european-union-economies-so-differently/>

швидкого і ефективного відновлення. Важливу роль гратиме й адресна політика на ринку праці для молодих і менш кваліфікованих працівників. Оскільки віддалена робота перетворюється на постійну характеристику ринків праці ЄС, буде критично важливо адаптувати системи соціального забезпечення та оподаткування в контексті єдиного ринку праці. Після пандемії ЄС буде змушений протистояти протекціоністським закликам, адже суворе дотримання конкурентної політики та інтегрований ринок ЄС засвідчили свою корисність для європейської конвергенції та зростання. При цьому ринки капіталу мають зіграти важливу роль в якнайшвидшому відновленні.

Тож подальшому зростанню в регіоні ЄС матиме сприяти економічна політика, що не нехтує внутрішнім попитом, стабілізує ринки капіталу та інвестує в науку, освіту, охорону здоров'я та нематеріальні активи.

2.5. Інноваційно-технологічний розвиток у контексті євроінтеграції

Наука та інновації становлять головний пріоритет ініціатив Єврокомісії щодо перетворення ЄС на інтелектуальне співтовариство, що стабільно розвивається. Як активний учасник ініціатив ОЕСР щодо розроблення стратегій інноваційного розвитку в різних сферах життєдіяльності людства Європейський Союз, усвідомлюючи «інноваційний розрив» (відставання у розробленні та впровадженні інновацій) країн, що розвиваються, з країнами-лідерами та формальний зрив строків щодо досягнення цілей Лісабонської стратегії, здійснив низку інституційних заходів стосовно трансформації інноваційної політики.

У березні 2010 р. була схвалена європейська стратегія економічного розвитку на найближчі 10 років – «Європа 2020: стратегія розумного, стійкого й всеосяжного зростання» (A strategy for smart, sustainable and

inclusive growth)¹⁶⁶. У цій стратегії п'ять основних завдань: підвищення трудової зайнятості населення, розвиток інновацій, поліпшення якості освіти, боротьба з бідністю й вирішення проблем, пов'язаних зі зміною клімату та нестачею енергетичних та інших ресурсів. Для цього висунуто сім головних ініціатив, серед яких¹⁶⁷: Інноваційний союз (Innovation Union); Молодь у русі (Youth on the move); Програма створення єдиного цифрового простору в Європі (Digital agenda for Europe); Ресурсозберігаюча Європа (Resource efficient Europe); Промислова політика в епоху глобалізації (Industrial policy for the globalisation era); Програма для нових навичок та робочих місць (Agenda for new skills and jobs); Європейська платформа проти бідності (European platform against poverty). Держави – члени мали імплементувати цілі ЄС у свої національні стратегії.

Згідно з доповіддю «Science, Research and Innovation Performance of the EU 2020» («Наукові, дослідницькі та інноваційні показники ЄС, 2020»), приблизно дві третини зростання продуктивності в Європі за останні десятиліття були зумовлені інноваціями. Дослідження та інновації підвищують стійкість виробничих секторів країн ЄС, конкурентоспроможність економік та цифрові й екологічні перетворення суспільства. Вони також забезпечують готовність до майбутнього і є надзвичайно важливими для досягнення Європейського зеленого курсу та цифровізації. Програма досліджень та інновацій ЄС на 2021–2027 роки Horizon Europe із бюджетом у 95,5 млрд євро допоможе пришвидшити екологічні та цифрові трансформації Європи. У цей період політика згуртованості має інвестувати понад 56,8 млрд євро в науково-дослідні та інноваційні можливості, оцифрування та навички для підтримки інноваційних та зелених економічних перетворень європейських регіонів. Ці

¹⁶⁶ Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Communication from the Commission. 3.3.2010 COM(2010). Brussels, 2020. URL http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.htm

¹⁶⁷ Там само. С. 3.

цілі також покладено в основу оновленої промислової стратегії ЄС, що пропонує нові заходи для зміцнення стійкості Єдиного ринку Спільноти. Крім того, Європейський дослідницький простір (ERA) має створити єдиний і безмежний ринок досліджень, інновацій та технологій, стимулюючи ринкове засвоєння результатів досліджень та інновацій у ЄС¹⁶⁸.

Оцінювання ефективності інвестиційно-інноваційної політики країн ЄС та України за показниками Європейського інноваційного табло (European Innovation Scoreboard, EIS)

Європейське інноваційне табло забезпечує порівняльний аналіз інноваційних показників у країнах ЄС, інших європейських країнах та регіональних сусідах, оцінюючи відносно сильні та слабкі сторони національних інноваційних систем та допомагаючи країнам визначити сфери, що потребують покращення. Таким чином демонструється прихильність ЄС та його держав-членів до досліджень та інновацій, що базуються на досконалості та конкурентоспроможності. Табло сприяє розробленню політики для вдосконалення інновацій у Європі та інформуванню стосовно умов світового розвитку тих, хто формує політику. Варто відзначити, що дослідження та інновації є важливою частиною скоординованої реакції ЄС на кризу коронавірусу в частині підтримки стійкого та інклюзивного відновлення Європи. Вимірювання ефективності інновацій становить ключовий елемент у досягненні цієї мети.

Інноваційні показники Європи продовжують покращуватися – у середньому індикатори інновацій з 2014 р. збільшилися на 12,5%¹⁶⁹. Продовжуються процеси конвергенції країн ЄС: країни з низьким рівнем ефективності зростають швидше, ніж країни з високим рівнем ефективності, що зменшує інноваційний розрив між ними. Згідно з опублікованим

¹⁶⁸ European Innovation Scoreboard: Innovation performance keeps improving in EU Member States and regions. Press release. 21 June 2021. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_21_3048

¹⁶⁹ European Innovation Scoreboard 2021 / Luxembourg: Publications Office of the European Union. 2021. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_21_3048

Регіональним інноваційним табло 2021 р., ця тенденція стосується інновацій у всіх регіонах ЄС.

У світовому масштабі ЄС працює ефективніше за своїх конкурентів, таких як Китай, Бразилія, Південна Африка, Росія та Індія, тоді як лідерські показники щодо ЄС мають Південна Корея, Канада, Австралія, США та Японія.

Європейське інноваційне табло 2021 характеризується переглянutoю структурою, що включає нові показники стосовно цифровізації та екологічної стійкості, зумовлюючи відповідність табло політичним пріоритетам ЄС. Нова система вимірювання табло EIS розрізняє чотири основні види діяльності, охоплюючи 12 інноваційних вимірів та загалом 32 різні показники. Рамкові умови охоплюють основні рушії інноваційних показників, зовнішні для фірми, та охоплюють три інноваційні виміри: людські ресурси, привабливі науково-дослідні системи та цифровізацію. Інвестиції передбачають державні та приватні інвестиції у дослідження та інновації та характеризуються трьома вимірами, такими як: «Фінанси та підтримка», «Фірмові інвестиції» та «Використання інформаційних технологій». Інноваційна діяльність охоплює інноваційні зусилля на рівні підприємства, згруповані за трьома інноваційними вимірами: «Інноватори», «Зв'язки» та «Інтелектуальні активи». Впливи охоплюють наслідки інноваційної діяльності фірм у трьох інноваційних вимірах: «Вплив на зайнятість», «Вплив на продажі» та «Екологічна стійкість».

За даними EIS 2021 р. держави-члени поділяються на чотири групи результативності інновацій: «лідери інновацій», «сильні новатори», «помірні новатори» та «новатори, що розвиваються». Групи ефективності, як правило, географічно зосереджені, лідери інновацій та більшість сильних новаторів розташовані в Північній та Західній Європі, а більшість помірних та нових інноваторів – у Південній та Східній Європі.

Швеція продовжує залишатися лідером ЄС у сфері інновацій, за нею йдуть Фінляндія, Данія та Бельгія, всі показники інновацій значно

перевищують середні показники в ЄС. Австрія, Естонія, Франція, Німеччина, Ірландія, Люксембург та Нідерланди є сильними інноваторами, які працюють на рівні, вищому за середній у ЄС. Показники Кіпру, Чехії, Греції, Італії, Литви, Мальти, Португалії, Словенії та Іспанії нижчі за середні показники в ЄС, ці країни є помірними інноваторами. Болгарія, Хорватія, Угорщина, Латвія, Польща, Румунія та Словаччина є інноваторами, що розвиваються, їх продуктивність значно нижча за середню в ЄС.

Протягом 2014–2021 рр. найбільше зведений індекс інновацій збільшився в Литві (на 50,3%), на Кіпрі (на 45,2%), в Греції (на 41,3%), Естонії (на 38,2%), Хорватії (на 38,1%) та Італії (на 31,9%) (табл. 2.9). Індекс Бельгії, Фінляндії, Мальти, Іспанії, Польщі, Латвії та Болгарії покращився на рівні від 15 до 25 в. п. Для Чехії та Румунії приріст індексу перевищив значення для ЄС-27. Решта 12 держав-членів демонстрували покращення індексу до 10%. Із групи 38 країн Європи протягом 2014–2021 рр. лише дві країни характеризувалися спадною динамікою індексу – Боснія і Герцеговина (-3,2%) та Україна (-13,7%). При цьому Україна має найменше значення показника, що у понад три рази менший за зведений індекс для ЄС (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

**Динаміка зведеного Індексу інновацій країн ЄС та країн Європи
у 2014–2021 рр.**

Країна	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	При- ріст 2021/ 2014
ЄС	0,467	0,473	0,477	0,482	0,487	0,506	0,513	0,526	112,5
Швеція	0,657	0,661	0,661	0,677	0,685	0,694	0,692	0,731	111,3
Фінляндія	0,607	0,615	0,622	0,620	0,629	0,670	0,681	0,708	116,6
Данія	0,673	0,674	0,673	0,656	0,664	0,681	0,683	0,689	102,4
Бельгія	0,574	0,584	0,588	0,604	0,618	0,634	0,637	0,671	116,9
Нідер- ланди	0,586	0,596	0,602	0,623	0,631	0,648	0,659	0,647	110,4
Німеч- чина	0,585	0,582	0,577	0,587	0,594	0,606	0,613	0,645	110,3
Люксем- бург	0,602	0,603	0,618	0,624	0,614	0,618	0,644	0,638	106,0

Австрія	0,573	0,581	0,580	0,611	0,609	0,619	0,616	0,625	109,1
Естонія	0,434	0,434	0,415	0,392	0,386	0,486	0,502	0,600	138,2
Франція	0,548	0,551	0,556	0,577	0,580	0,574	0,582	0,572	104,4
Ірландія	0,557	0,561	0,574	0,587	0,595	0,589	0,582	0,567	101,8
Італія	0,383	0,398	0,405	0,400	0,409	0,440	0,457	0,505	131,9
Кіпр	0,343	0,380	0,377	0,342	0,356	0,380	0,425	0,498	145,2
Мальта	0,406	0,421	0,425	0,388	0,432	0,451	0,469	0,476	117,2
Словенія	0,456	0,464	0,466	0,471	0,467	0,458	0,439	0,470	103,1
Іспанія	0,386	0,395	0,392	0,411	0,416	0,432	0,444	0,449	116,3
Чехія	0,391	0,402	0,404	0,403	0,407	0,425	0,431	0,441	112,8
Литва	0,286	0,295	0,309	0,359	0,378	0,391	0,427	0,430	150,3
Португалія	0,384	0,392	0,394	0,390	0,391	0,439	0,460	0,422	109,9
Греція	0,293	0,302	0,308	0,314	0,316	0,367	0,377	0,414	141,3
Хорватія	0,265	0,269	0,274	0,279	0,290	0,302	0,319	0,366	138,1
Угорщина	0,330	0,338	0,340	0,337	0,337	0,329	0,341	0,357	108,2
Словаччина	0,304	0,313	0,319	0,324	0,304	0,321	0,335	0,332	109,2
Польща	0,240	0,246	0,254	0,267	0,274	0,286	0,295	0,308	128,3
Латвія	0,212	0,228	0,243	0,240	0,259	0,287	0,287	0,261	123,1
Болгарія	0,200	0,215	0,213	0,220	0,217	0,219	0,230	0,234	117,0
Румунія	0,145	0,146	0,146	0,154	0,162	0,155	0,155	0,164	113,1
Швейцарія	0,723	0,736	0,742	0,751	0,766	0,765	0,760	0,759	105,0
Сполучене Королівство	0,571	0,572	0,581	0,628	0,643	0,647	0,658	0,643	112,6
Норвегія	0,500	0,506	0,504	0,568	0,566	0,608	0,607	0,621	124,2
Ісландія	0,541	0,548	0,553	0,555	0,576	0,587	0,585	0,578	106,8
Ізраїль	0,550	0,551	0,558	0,569	0,573	0,568	0,567	0,569	103,5
Сербія	0,270	0,270	0,276	0,273	0,270	0,299	0,313	0,348	128,9
Туреччина	0,257	0,261	0,261	0,277	0,294	0,329	0,344	0,258	100,4
Чорногорія	0,215	0,223	0,217	0,229	0,248	0,257	0,238	0,251	116,7
Північна Македонія	0,153	0,156	0,156	0,192	0,208	0,190	0,208	0,220	143,8
Боснія і Герцеговина	0,188	0,197	0,199	0,201	0,210	0,202	0,181	0,182	96,8
Україна	0,182	0,177	0,184	0,168	0,155	0,152	0,153	0,157	86,3

Джерело: EIS Database. URL: https://ec.europa.eu/growth/industry/policy/innovation/scoreboards_en

Укладачі Інноваційного табло розраховують співвідношення зведеного індексу інновацій для окремої країни за певний рік до зведеного індексу

інновацій ЄС загалом у рік початку періоду оцінювання. Цей показник віддзеркалює «швидкість» конвергенції інноваційних процесів. Так, наприклад, якщо у 2014 р. зведений індекс інновацій перевищував Індекс для ЄС загалом лише для 10 країн, то у 2021 р. таких країн стало 15. При цьому серед 38 країн лише Боснія і Герцеговина та Україна продемонстрували спадну динаміку – дивергенцію інноваційних процесів із процесами в межах ЄС (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Динаміка співвідношення зведеного Індексу інновацій країн ЄС та країн Європи до зведеного Індексу інновацій ЄС у 2014–2021 рр.

Країна	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
ЄС	100,0	101,1	102,1	103,2	104,2	108,2	109,8	112,5
Швеція	140,5	141,4	141,5	144,8	146,5	148,5	148,1	156,5
Фінляндія	129,9	131,5	133,1	132,7	134,5	143,4	145,8	151,4
Данія	144,0	144,3	143,9	140,3	142,0	145,6	146,0	147,5
Бельгія	122,8	124,9	125,8	129,2	132,3	135,6	136,3	143,5
Нідерланди	125,3	127,4	128,8	133,3	134,9	138,6	141,0	138,5
Люксембург	128,8	129,1	132,2	133,5	131,3	132,3	137,7	136,5
Німеччина	125,2	124,4	123,5	125,5	127,1	129,5	131,2	137,9
Австрія	122,6	124,3	124,1	130,8	130,2	132,5	131,7	133,6
Естонія	92,9	92,9	88,7	83,8	82,7	104,0	107,3	128,3
Франція	117,2	117,9	118,9	123,5	124,1	122,8	124,4	122,3
Ірландія	119,2	120,0	122,8	125,6	127,2	125,9	124,5	121,3
Італія	82,0	85,1	86,5	85,6	87,4	94,0	97,7	108,1
Кіпр	73,4	81,3	80,7	73,3	76,2	81,3	90,9	106,5
Мальта	86,9	90,0	90,8	82,9	92,3	96,5	100,3	101,8
Словенія	97,6	99,3	99,6	100,9	100,0	98,1	93,8	100,5
Іспанія	82,6	84,4	83,8	87,8	89,1	92,5	95,1	96,0
Литва	61,2	63,1	66,1	76,8	80,9	83,7	91,3	92,1
Чехія	83,7	86,0	86,5	86,3	87,1	91,0	92,1	94,4
Португалія	82,3	83,8	84,2	83,5	83,6	93,8	98,4	90,3
Греція	62,6	64,5	65,9	67,3	67,6	78,5	80,6	88,5
Угорщина	70,5	72,3	72,6	72,1	72,0	70,4	73,0	76,4
Хорватія	56,7	57,6	58,7	59,8	62,0	64,6	68,3	78,2
Словаччина	65,1	67,1	68,3	69,4	65,0	68,6	71,6	71,0
Польща	51,3	52,6	54,3	57,2	58,7	61,2	63,2	65,9

Латвія	45,3	48,9	52,1	51,4	55,4	61,4	61,4	55,9
Болгарія	42,9	45,9	45,5	47,1	46,5	46,9	49,1	50,1
Румунія	31,0	31,2	31,3	33,0	34,6	33,1	33,1	35,1
Швейцарія	154,6	157,5	158,7	160,8	163,8	163,7	162,6	162,3
Сполучене Королівство	122,2	122,4	124,3	134,3	137,5	138,4	140,7	137,7
Норвегія	106,9	108,2	107,7	121,6	121,2	130,0	129,8	132,8
Ісландія	115,8	117,3	118,3	118,6	123,2	125,5	125,1	123,7
Ізраїль	117,6	117,8	119,4	121,8	122,6	121,5	121,4	121,7
Туреччина	55,0	55,7	55,9	59,2	62,8	70,4	73,5	55,3
Сербія	57,8	57,7	59,1	58,4	57,8	63,9	67,0	74,5
Україна	38,9	37,9	39,3	35,9	33,1	32,4	32,8	33,6

Джерело: EIS Database. URL: https://ec.europa.eu/growth/industry/policy/innovation/scoreboards_en

Важливість інноваційного курсу для Європейського Союзу в наступні роки досить розлого розкрита у вступі до Європейського інноваційного табло 2020 року¹⁷⁰. Зокрема, зазначено, що пандемія коронавірусу безпрецедентно приголомшила світ. Стійкість суспільств, економік, охорони здоров'я та добробуту системи перевірено як ніколи раніше. Європейський Союз витримав випробування, захищаючи життя та засоби до існування, одночасно зберігаючи єдиний ринок та підтримуючи європейську економіку та домогосподарства. Дослідження та інновації виявилися важливою частиною скоординованої реакції ЄС на спалах вірусу, і вони матимуть життєво важливе значення для підтримки сталого та інклюзивного відновлення Європи. Вони підвищують стійкість виробничих секторів, конкурентоспроможність економік Євросоюзу та цифрову й екологічну трансформацію суспільств. Дослідження та інновації забезпечують готовність до майбутнього і мають вирішальне значення для досягнення Європейського зеленого курсу.

Оновлене зобов'язання модернізувати економіки Євросоюзу, перетворити їх на більш «зелені», більш цифрові та більш стійкі сприятиме

¹⁷⁰ European Innovation Scoreboard 2020 / European Union. 2020. URL: https://ec.europa.eu/growth/industry/policy/innovation/scoreboards_en

тому, щоб країни ЄС вийшли з цієї кризи сильнішими на всіх фронтах. Масштабний пакет стратегії оздоровлення ЄС наступного покоління містить політику стимулювання фінансування досліджень та інновацій як вирішального рушія майбутнього Європи.

Оцінка інноваційного потенціалу України за показниками Європейського інноваційного табло

Україна є інноватором, що розвивається. Ми маємо високі показники проникнення широкосмугового зв'язку, зайнятості в наукомісткій діяльності, витрат на інновації, що не стосуються НДДКР, та експорту наукомістких послуг (табл. 2.10). Фінанси та підтримка, привабливі дослідницькі системи та інтелектуальні активи – найслабші інноваційні виміри. Показники з низьким балом включають «Витрати на НДДКР у державному секторі» (до 3% від рівня ЄС), «Інноваційні МСП, що співпрацюють з іншими» (до 5%), «Інтелектуальні активи» (до 10%), «Продаж інноваційної продукції» (до 20%).

Таблиця 2.10

Показники Європейського інноваційного табло 2021 р. для України

Показник	Відносно ЄС	Показники відносно ЄС 2014 у	
	2021 у	2014	2021
	2021	2014	2021
Зведений Індекс інновацій	29.8	38.9	33.6
Людські ресурси	31.8	45.2	33.7
Випускники докторантури	28.5	33.8	25.3
Населення у віці 25–34 роки із вищою освітою	-	-	-
Навчання впродовж життя	-	-	-
Привабливі дослідницькі системи	17.3	8.9	19.5
Міжнародні наукові спільні публікації	12.1	0.0	15.8
Найбільш цитовані публікації	10.4	0,0	10.2
Іноземні докторанти	36.8	38.9	43.7
Цифровізація	72.0	106.1	99.7
Широкосмугове проникнення	60.1	97.0	91.1
Особи, які мають базові загальні цифрові навички	-	-	-
Фінанси та підтримка	17.7	32.2	21.1
Витрати на НДДКР у державному секторі	2.9	28.2	2.8
Витрати на венчурний капітал	24.5	27.4	41.3

Державна підтримка досліджень та розробок бізнесу	27.7	41.0	32.1
Фірмові інвестиції	41.0	50.8	49.6
Витрати на НДДКР у бізнес-секторі	16.0	29.2	17.8
Витрати на інновації, що не стосуються НДДКР	82.3	82.3	93.5
Витрати на інновації на одного працівника	-	-	-
Використання інформаційних технологій	23.4	31.3	27.1
Підприємства, що проводять ІКТ-навчання	25.3	29.3	25.3
Працевлаштовані спеціалісти з ІКТ	-	-	-
Інноватори	-	-	-
МСП з інноваціями продуктів	-	-	-
МСП з інноваціями бізнес-процесів	-	-	-
Зв'язки	10.1	3.0	13.7
Інноваційні МСП, що співпрацюють з іншими	4.5	6.6	6.6
Державно-приватні спільні публікації	21.0	0.4	23.6
Робоча мобільність людських ресурсів у науці та технологіях	-	-	-
Інтелектуальні активи	9.8	4.5	8.5
Заявки на патент РСТ	12.9	14.1	11.2
Заявки на використання товарних знаків	13.0	0.0	13.6
Заявки на промислові зразки	1.6	0.3	1.1
Вплив на зайнятість	78.2	68.6	79.6
Зайнятість у наукоміській діяльності	87.8	82.7	96.0
Зайнятість на інноваційних підприємствах	-	-	-
Вплив на продажі	37.5	45.6	38.2
Середній та високотехнологічний експорт продукції	24.0	49.7	26.4
Експорт наукоміських послуг	66.0	62.3	69.9
Продаж інноваційної продукції	18.5	20.3	16.0
Екологічна стійкість	44.4	124.6	46.3
Продуктивність ресурсів	-	-	-
Викиди в атмосферу дрібних твердих частинок	-	-	-
Екологічні технології	59.0	119.3	44.3

Джерело: European Innovation Scoreboard 2021 / European Union. 2020. P. 76.

Ретельна оцінка динаміки складових показників Інноваційного табло має стати підґрунтям для удосконалення чинної Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності України на період до 2030 року, затвердженої

Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 526-р від 10 липня 2019 р., та інноваційно-інвестиційної політики

Реалізація політики конвергентності через кластери та технологічні парки

Європейський Союз має значний досвід забезпечення конвергенції на регіональному рівні, близько 30,0% бюджету якого спрямовано на реалізацію політики конвергентності – «... зменшення розбіжності у рівнях розвитку різних регіонів...»¹⁷¹. Конвергенція на основі підвищення конкурентоспроможності регіонів країн – членів ЄС відповідно до «Спільної стратегічної директиви щодо згуртованості» є головною метою спільної регіональної політики.

Реалізація політики конвергентності супроводжується інноваційним розвитком, зокрема шляхом запровадження спеціальних форм організації інноваційної діяльності. Серед них заслуговують на увагу кластери та технологічні парки. Потужним інноваційним потенціалом конвергенції є кластери, значна чисельність яких зосереджена в Італії – 206, Польщі – 161, Франції – 96, Україні – понад 50 од., Данії – 34, Німеччині – 32, Нідерландах – 20, Фінляндії – 9 од. Визначальними факторами їх формування є географічна концентрація і близькість до населених пунктів; наявність конкурентних переваг для розвитку; широкий вибір учасників та наявність «критичної маси».

На сьогодні реалізація політики конвергентності шляхом функціонування кластерів формує загальне європейське бізнес-середовище та здійснюється на трьох рівнях: на першому – через європейські програми підтримки (фінансуються Європейською Комісією та фондами ЄС); на другому – за допомогою реалізації кластерних програм на національному та

¹⁷¹ Писаренко С.М. Інноваційне забезпечення конвергентності соціально-економічного розвитку регіонів України. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2014. Вип. 3(107). С. 86–95.

регіональному або місцевому рівнях; третій передбачає підтримку бізнесом кластерів за допомогою власних ініціатив.

Наприклад, у Люксембурзі інноваційною підтримкою займаються такі інститути, як «Luxinnovation» – національна координаційна установа зі сприяння інноваційної та дослідницької діяльності; «Business Initiative» – некомерційна асоціація, що займається безкоштовним проведенням конкурсів з інноваційних бізнес-планів; Торговельна палата представляє інтереси 35 000 національних підприємств; Палата ремісничих професій захищає інтереси 4172 підприємств у напрямі розвитку ремісничої діяльності тощо.

Починаючи з 2002 р. держава надає підтримку для розвитку кластерів у секторах, які є пріоритетними для диверсифікації економіки. Вони створюються та функціонують на основі державно-приватного партнерства у сферах нових матеріалів, інформаційно-комунікаційних технологій, біомедицини, екоінновацій, автокомпоненти, розвитку космічних технологій, логістики, морській, МІСЕ-туризму, у деревообробній промисловості та «креативній індустрії».

Кластери можуть скористатися можливостями сприятливого податкового клімату (використанням режиму відстрочення амортизації; збільшенням ставки субсидій для інвестицій; наданням податкових декларацій підприємств кластера в електронному вигляді; звільненням від реєстраційного внеску в розмірі 0,24% на поступку грошової вимоги; низькою відсотковою ставкою та спеціальними податковими режимами; субвенціями малим та середнім підприємствам (чисельний склад працівників не повинен перевищувати 250 осіб, а річний товарообіг – 50 млн євро), які реалізують інвестиційні проекти).

Естонія впроваджує Стратегію «Наукомістка Естонія». Вона охоплює 48,0% підприємств Естонії, що займаються інноваціями у сфері інформаційних технологій та переробній промисловості. Також діє дві програми – «Підтримка розвитку продукції» (створення нової продукції з

високою доданою вартістю) та «Центри розвитку технологій» (налагодження коопераційних відносин між промисловими підприємствами та науковими установами). Ці програми фінансуються за рахунок коштів Європейського фонду регіонального розвитку (бюджет першої програми – 140 млн дол. США, а другої – 100 млн дол. США).

Про ефективність діяльності підприємств та завдяки реалізації інноваційних програм свідчить той факт, що підприємства Естонії («Tallinna Lennujaam», «Tallinn Airport GH», «Nordic Aviation Grupp», «Magnetic MRO», «Fort Aero», «Axinom Eesti», «Airest», «NA Advisory», «Pakker Avio», «Skeleton Technologies», «Operose Labs», «Nordic Aircraft Service», «Ospentos International», «Threed Systems») в авіаційному секторі промисловості об'єдналися в Авіаційний кластер.

В Україні функціонує близько 50 кластерів у різних регіонах країни та галузях. Зокрема, у областях: Вінницькій (Вінницький переробно-харчовий кластер); Волинській (лісовий та туристсько-рекреаційний кластер; Дніпропетровській (національний інноваційний кластер «Нові машини»); Житомирській (лісовий та туристично-рекреаційний кластери); Закарпатській (транспортно-логістичний кластер); Запорізькій (інноваційний технологічний кластер «АгроБУМ», медовий кластер «Бджола не знає кордонів», харчовий кластер «Купуй Запорізьке. Обирай своє»); Івано-Франківській (кластер з виробництва сувенірів «Сузір'я»); Київській (національний інноваційний кластер «Енергетика сталого розвитку», національний інноваційний кластер «Технології інноваційного суспільства», національний інноваційний кластер «Інноваційна культура суспільства», національний інноваційний кластер «Нові продукти харчування»); Львівській (Львівський кластер ІТ та бізнес-послуг); Одеській (кластер «Транзитний потенціал України» та ін.); Полтавській (регіональний кластер екологічно чистої продукції); Рівненській (кластер деревообробки); Сумській (регіональний кластер екологічно чистої продукції, Сумський будівельний кластер); Тернопільській (інноваційно-інвестиційний кластер); Харківській (Харківський технопарк «Технополіс» –

кластер альтернативної енергетики та науково-освітній кластер, ін.); Херсонській (транспортно-логістичний кластер «Південні ворота України»); Хмельницькій (кластер сільського туризму, Хмельницький будівельний кластер, Хмельницький швейний кластер, Кам'янець-Подільський туристичний кластер).

Крім кластерів, драйверами інноваційного розвитку є технологічні парки.

Метою діяльності технопарків є: проведення наукових досліджень, розробка технологій і комерціалізація їх результатів; створення технологічних виробництв; стимулювання інтеграції національної економіки в систему світового господарства; підготовка висококваліфікованих кадрів та ін.

Відповідно до Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технопарків» №991-ХІ від 16.07.1999 р., в Україні зареєстровано 16 технопарків. Їхнє функціонування підтримувалось державою за рахунок застосування таких механізмів, як: звільнення від податку на прибуток; звільнення від податку на додану вартість з продажу в Україні; звільнення від сплати ввізного мита; звільнення від сплати ПДВ при імпорті товарів; кошти, отримані в іноземній валюті від реалізації продукції, не підлягають обов'язковому продажу; подовження терміну експортно-імпортних платежів із 90 до 150 днів.

У 2005 р. деякі найважливіші статті законів, що регулювали діяльність технопарків, було скасовано. Зокрема це стосується Закону України «Про інноваційну діяльність» та Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків», де зазначено, що держава гарантує стабільність спеціального режиму на весь строк дії Закону (на 15 років).

У 2006 р. державна підтримка змінилася стосовно: сплати ПДВ податковим векселем при імпорті нового устаткування, обладнання та комплектуючих – 720 календарних днів, матеріалів – 180 днів; фінансової підтримки: повне або часткове (до 50%) безвідсоткове кредитування; повної або часткової компенсації відсотків; прискореної амортизації основних

фондів. Фактично, починаючи з 2006 р. нові інноваційні проєкти в технопарках України реєструвалися дуже рідко: у 2007 р. – прийнято два проєкти, в 2008 р. – шість, у 2009 р. – чотири, 2010 р. – 16, а на початку 2011 р. – 11 проєктів (реалізацією займалося сім технопарків)¹⁷².

Згодом часткове відновлення системи преференцій спостерігається за такими позиціями, як: звільнення від податку на прибуток; звільнення від сплати ввізного мита; кошти, отримані в іноземній валюті від реалізації продукції, не підлягають обов'язковому продажу; розрахунки за експортно-імпортними операціями проводяться у строк до 150 календарних днів.

Для резидентів технопарку важливими питаннями є не лише рівень оподаткування, а й такі, як можливість:

- використання найменування базової наукової організації;
- отримання необхідних консультацій і бізнес-підготовка персоналу;
- використання широко розвиненої міжнародної мережі зв'язків технопарків для пошуку та встановлення контактів з потенційними інвесторами і замовниками;
- участі у національних і міжнародних конференціях, симпозіумах, виставках та інших заходах, проведених асоціаціями технопарків, розширення особистих контактів і зв'язків;
- участі у вебсайті технопарку та базової наукової організації.

Наразі ситуація в технопарках є вкрай складною.

2.6. Цифровізація як фактор конвергенції і дивергенції

Імплементація інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у різних сегментах економіки як на національному, так і на глобальному рівнях зумовила виникнення цифрової економіки, що визначається четвертою промисловою революцією.

¹⁷² Шкворець Ю.Ф. Програмно-цільове управління формуванням і реалізацією державних пріоритетів науково-технічного та інноваційного розвитку (методологія, методи та інституційні механізми): монографія. Київ: ПП «Сердюк В.Л.», 2016. С. 321–362.

Термін «цифрова економіка» – «Digital Economy» (інколи – «електронна економіка») було уведено в 1995 р. (одночасно Д. Топскоттом¹⁷³ та Н. Негропонтен¹⁷⁴) і визначався як економіка, що базується на цифрових комп'ютерних та інформаційно-комунікативних технологіях (ІКТ), але, на відміну від інформатизації, цифрова трансформація не обмежується впровадженням інформаційних технологій, а докорінно перетворює сфери і бізнес-процеси (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Дивергентність поняття «цифровізація економіки» в Україні та світі

Україна	Розвинені країни (США, Японія, Німеччина тощо)
Цифровізація визначається як процес створення нових видів послуг (сервісів) у форматі віддаленого доступу, що ґрунтується на збиранні, аналізі та обробленні даних, не охоплюючи виробничу сферу.	Цифровізація – першочергово процес трансформації виробничої сфери, проектування, збуту, експлуатації фізичних об'єктів, модернізація виробництва за рахунок імплементації інновацій у виробничий процес, а також створення та розвиток додатків та сервісів для оптимізації економічних відносин; процес створення і використання єдиних виробничо-сервісних систем ¹⁷⁵
Трактування концепції Індустрія 4.0	
Придбання (імпорт) відносно нового обладнання з метою модернізації.	Абсолютна цифрова інтеграція підприємства по вертикалі та горизонталі, перехід на нові бізнес-моделі, удосконалення сервісів.
Галузева структура поширення цифровізації	
Сфера послуг, логістика, фінансовий сектор – відносно цифровізовані. Реальний сектор економіки України перебуває в укладі Індустрія 3.0, з недостатньою автоматизацією виробничих процесів.	Цифровізується як реальний сектор економіки (виробництво матеріальних та нематеріальних благ, товарів та послуг), так і фінансовий сектор.

Джерело: Цифрова економіка: тренди, ризики та соціальні детермінанти / Центр Разумкова. 2020. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_digitalization.pdf

¹⁷³ Tapscott D. The Digital Economy. 1994. URL: <http://dontapscott.combooks/the-digital-economy>

¹⁷⁴ Negroponte N. Being Digital. Hodder and Stoughton, 1995. URL: <http://governance40.com/wp-content/uploads/2018/12/Nicholas-Negroponte-Being-Digital-Vintage-1996.pdf>

¹⁷⁵ OECD Digital Economy Papers / OECD. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/oecd-digitaleconomy-papers_20716826

Цифрова економіка почала розвиватися наприкінці 1950-х років, а з 1960-х років у світі активно поширюються цифрові інновації. Другий етап цифровізації почався приблизно з середини 1990-х років, коли відбувається глобальне поширення Інтернету та мобільного зв'язку. Сьогодні можна говорити про третій етап цифровізації, пов'язаний з поширенням у світовій економіці цифрових валют і технології розподіленого реєстру.

Концепція Індустрії 4.0 передбачає повністю автоматизоване виробництво, управління яким здійснюється в режимі реального часу з урахуванням впливу зовнішніх умов. Світові промислові країни-лідери (такі як США, Німеччина, Італія, Японія тощо) розуміють цифрову економіку саме як процес створення і використання єдиних виробничо-сервісних систем¹⁷⁶. В Україні цифровізація концентрується на запровадженні нових послуг (сервісів), що базуються на збиранні та аналізі різних даних та не охоплюють питання кардинальної зміни ситуації у виробничій системі, підходів до проектування, виробництва, збуту та експлуатації цих фізичних об'єктів, що закладено в концепцію Індустрії 4.0.

Розмір цифрової економіки, за оцінками, становить від 4,5 до 15,5% світового ВВП¹⁷⁷. Майже 40% доданої вартості, створюваної у світовому секторі ІКТ, припадають на США і Китай.

Число зайнятих у секторі ІКТ у світі виросло з 34 млн осіб у 2010 р. до 39 млн осіб у 2015 р., при цьому найбільший відсоток (38%) зайнятих працюють у сфері комп'ютерних послуг. За цей же період частка сектора ІКТ у загальній зайнятості збільшилася з 1,8 до 2%¹⁷⁸. За оцінками Світового банку, впровадження цифрових технологій веде до розмивання географічних і фізичних кордонів і відкриває нові перспективи для економічного,

¹⁷⁶ OECD Digital Economy Papers / OECD. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/oecd-digitaleconomy-papers_2071682

¹⁷⁷ The Global Information Technology Report 2016 / World Economic Forum and INSEAD. 2016. 290 p. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-global-information-technology-report-2016>

¹⁷⁸ Доклад о цифровой экономике 2019. UNCTAD/DER/2019 (Overview). URL: https://unctad.org/system/files/official-document/der2019_overview_ru.pdf

соціального та культурного розвитку країн, а також до зростання регіональної і глобальної конкурентоспроможності¹⁷⁹.

Економічний ефект цифровізації промисловості може мати різностороннє спрямування. Сюди входить як цифровізація технологічних процесів та способів організації виробництва, так і цифровізація засобів праці (устаткування, прилади, машини) з кращими якісними характеристиками.

Згідно зі звітом Global Innovation Index 2020¹⁸⁰, що порівнює інноваційну діяльність 131 країни та економіки світу, Україна посідає 45-те місце із найнижчим середнім доходом, увійшовши до країн економічної групи lower-middle income (лідерами з інноваційного розвитку є Швейцарія, Швеція, США, Велика Британія).

Відповідно до звіту Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) за 2019 р., за рівнем розвитку технологій і інновацій Україна серед 100 країн світу посіла 60-ту позицію. За показниками структури виробництва і рушійних сил Україна посіла 70-те і 59-те місця відповідно. Тобто Україна віднесена до групи країн, які відстають¹⁸¹. Хоча після розпаду СРСР в Україні залишалася розвинена промисловість (виробництво мікроелектроніки, авіакосмічна галузь, виробництво комп'ютерів та супутників), без чого неможливо здійснити перехід до четвертої промислової революції.

Цифровізація реального сектора економіки України

Для української економіки критичним є технологічне відставання, оскільки ще не завершився процес впровадження Індустрії 3.0. Рівень автоматизації в українській промисловості поки нижчий за середній. Наприклад, у металургії він становить приблизно 50%. Тому проблема стрімкого переходу від рівня Індустрії 3.0 до Індустрії 4.0 постає дуже

¹⁷⁹ Цифровая повестка Евразийского экономического союза до 2025 года: перспективы и рекомендации / Группа Всемирного банка. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/pt/413921522436739705/pdf/EAEU-OverviewFull-RUS-Final.pdf>

¹⁸⁰ Global Innovation Index 2020. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2020.pdf

¹⁸¹ The Global Competitiveness Report 2019 / World Economic Forum. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf

гостро. Рівень цифровізації економіки України істотно різниться залежно від конкретної галузі. Зокрема, рівень використання цифрових технологій (автоматизації, роботизації) в гірничодобувній промисловості є дуже низьким. Це зумовлює суттєве відставання за показником продуктивності праці в галузі¹⁸².

У сучасних умовах прискорення інноваційного розвитку ґрунтується на впровадженні саме цифрових технологій, що сприяють формуванню нових моделей бізнесу. Взаємозв'язок інноваційного розвитку підприємства та цифровізації ґрунтується на інноваційних способах прискорення передачі інформації і замикання її у певні типи внутрішніх протоколів інформаційних систем, використання мобільних додатків зі спеціалізованим цифровим кодуванням та комп'ютеризація різних систем та їх повна автоматизація за рахунок використання Інтернету.

Цифровізація бізнесу та виробничих процесів

В Україні рівень витрат підприємств на розробку нових технологій і продуктів та стан інвестування в інновації є абсолютно незадовільним, якщо подивитися на нього, порівняно зі світовими лідерами, і катастрофічним, якщо оцінити його з позиції перспектив розвитку країни¹⁸³. За даними Держстату, на виконання досліджень і розробок підприємства України у 2017 р. витратили 10 954 млн грн¹⁸⁴ (400–450 млн дол. США). Тоді як згідно з доповіддю Global Innovation 100 сукупний обсяг витрат 1 000 найбільших компаній світу на НДДКР у 2017 р. досяг 702 млрд дол. США. Витрати на НДДКР лідера рейтингу Amazon становили 16,1 млрд дол. США, Volkswagen

¹⁸² Данніков О.В., Січкаренко К.О. Концептуальні засади цифровізації економіки України. *Інфраструктура ринку*. 2018. Вип. 17. URL: http://market-infr.od.ua/journals/2018/17_2018_ukr/15.pdf

¹⁸³ Пищуліна О. Цифрова економіка: тренди, ризики та соціальні детермінанти / Razumkov centre. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_digitalization.pdf

¹⁸⁴ Цифровая экономика и пути ее развития / Центр международной торговли Москвы. 2 октября 2018 г. URL: <https://wtcmoscow.ru/services/international-partnership/analytics/tsifrovaya-ekonomika-i-puti-ee-razvitiya>

– 12,5 млрд дол. США¹⁸⁵. Держстат зазначає, що існує прямий зв'язок між розміром підприємства та рівнем його інноваційності. Найвища частка як технологічно активних, так і технологічно неактивних підприємств серед великих підприємств відповідно становила 31,4 і 28,1%¹⁸⁶.

Найважливішими партнерами інноваційних підприємств із співробітництва залишаються переважно постачальники обладнання, матеріалів, компонентів або програмного забезпечення (26,1%), а також споживачі (13,7%). Частка підприємств, які співпрацювали з науковими організаціями (консультантами, комерційними лабораторіями, університетами та іншими ВНЗ та науково-дослідними інститутами) становить в Україні лише 8,4%¹⁸⁷. За даними Держстату, за результатами 2018 р. інноваційною діяльністю у промисловості займалося лише 16,4% підприємств. У розвинених країнах частка інноваційно активних підприємств є у 4–5 разів вищою і у середньому в ЄС становить 51%, у тому числі у Бельгії – 68%, Португалії – 67%, Фінляндії – 65%, Німеччині – 64%, Люксембурзі – 64%. Найнижчий у Румунії – 10% та Польщі – 22%. В Україні лише 3,9% підприємств витрачали кошти на науково-дослідні розробки (внутрішні та зовнішні). Частка інноваційної продукції в загальному обсязі реалізованої продукції вже багато років перебуває на рівні 6–7%. Наукоємність ВВП в Україні суттєво скоротилася (рис. 2.5).

Таким чином, наразі обсяг фінансування інноваційної діяльності в Україні становить близько 0,4% ВВП, у той час як в ЄС – приблизно 2,14%.

¹⁸⁵ Global Top 100 companies by market capitalization / PwC. URL: <https://www.pwc.com/gx/en/audit-services/publications/assets/global-top-100-companies-2019.pdf>

¹⁸⁶ Некрасов В. Як прогресує штучний інтелект: звіт про останні досягнення. *Економічна правда*. 15 липня 2019. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2019/07/15/649648>

¹⁸⁷ Влияние технологий искусственного интеллекта на экономику и бизнес. *Tadviser*. URL: [https://www.tadviser.ru/index.php/Компания:Gartner_\(Гартнер\)](https://www.tadviser.ru/index.php/Компания:Gartner_(Гартнер))

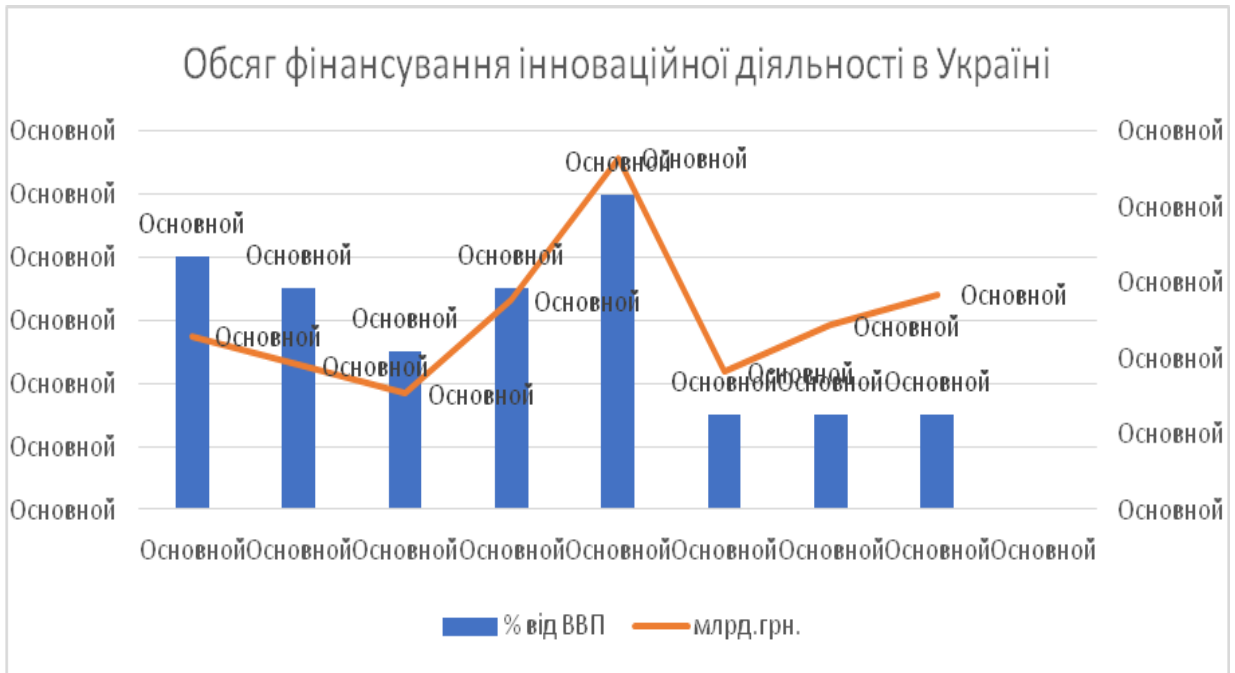

Рис. 2.5. Обсяг фінансування інноваційної діяльності в Україні

Джерело: ¹⁸⁸.

Цифровізація фінансового сектора України

Цифровізація фінансового ринку визначається конвергенцією інформаційних технологій, комунікаційних систем з ринком (первинний рівень), а також трансформацією природи грошей на фінансово-інформаційні потоки, що зумовлює виникнення позаінституційних грошових одиниць та платіжних систем (вторинний рівень).

До результатів цифровізації фінансового ринку на фондовому ринку належить консолідація бірж, швидкий розвиток позабіржової торгівлі, конкуренція між біржами та інформаційними агентствами; на міжнародному ринку деривативів – поглиблення ринку та використання умовно-віртуальних похідних інструментів з метою фінансових спекулятивних операцій; на міжнародному валютному ринку – виникнення та поширення

¹⁸⁸ Інноваційна діяльність в Україні у 2019 році: науково-аналітична доповідь / Міністерство освіти і науки України; Український інститут науково-технічної експертизи та інформації. Київ, 2020. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/innovatsii-transfer-technology/2020/08/za-2019-1-1.pdf>

позаінституційних грошових одиниць (криптовалют); у світовому банківському секторі – міжнародні міжбанківські цифрові платіжні системи, хмарні сервіси та позабанківські платіжні системи.

2.7. Українська модель ринку праці як чинник дивергентності з країнами Європейського Союзу

2.7.1. Трансформація форм зайнятості в Україні та країнах ЄС

В Україні, як і у багатьох країнах ЄС, збільшується нерівність щодо оплати праці та якості робочих місць, трансформуються соціально-трудова відносини та зайнятість. Однією з реакцій на пандемію COVID-19 стало збільшення кількості осіб, які працюють поза межами приміщень роботодавців. Ця зміна може мати довгостроковий вплив на трансформацію уявлень про стандартну зайнятість та, зокрема, на низку таких аспектів, як процес організації праці та умов зайнятості, визначення робочого місця тощо.

Постійну зайнятість із робочим місцем у межах приміщення роботодавця за трудовою угодою із необмеженим терміном прийнято називати стандартною¹⁸⁹. Стандартна зайнятість не просто замінюється нестандартною роботою, нестандартність виступає чинником дивергентності – процесу відкриття нових ідей і розширення можливостей у сфері зайнятості, пропонує нові способи вирішення складних завдань у міжнародному співробітництві. Ринки праці характеризуються дедалі різноманітнішими формами зайнятості, але стандартна зайнятість, для якої насамперед характерний найм за трудовою угодою на необмежений термін, усе ще домінує і в Україні, й у країнах ЄС (рис. 2.6).

¹⁸⁹ Non-standard employment around the world: Understanding challenges, shaping prospects International Labour Office Geneva: ILO, 2016. P. 7. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_534326.pdf

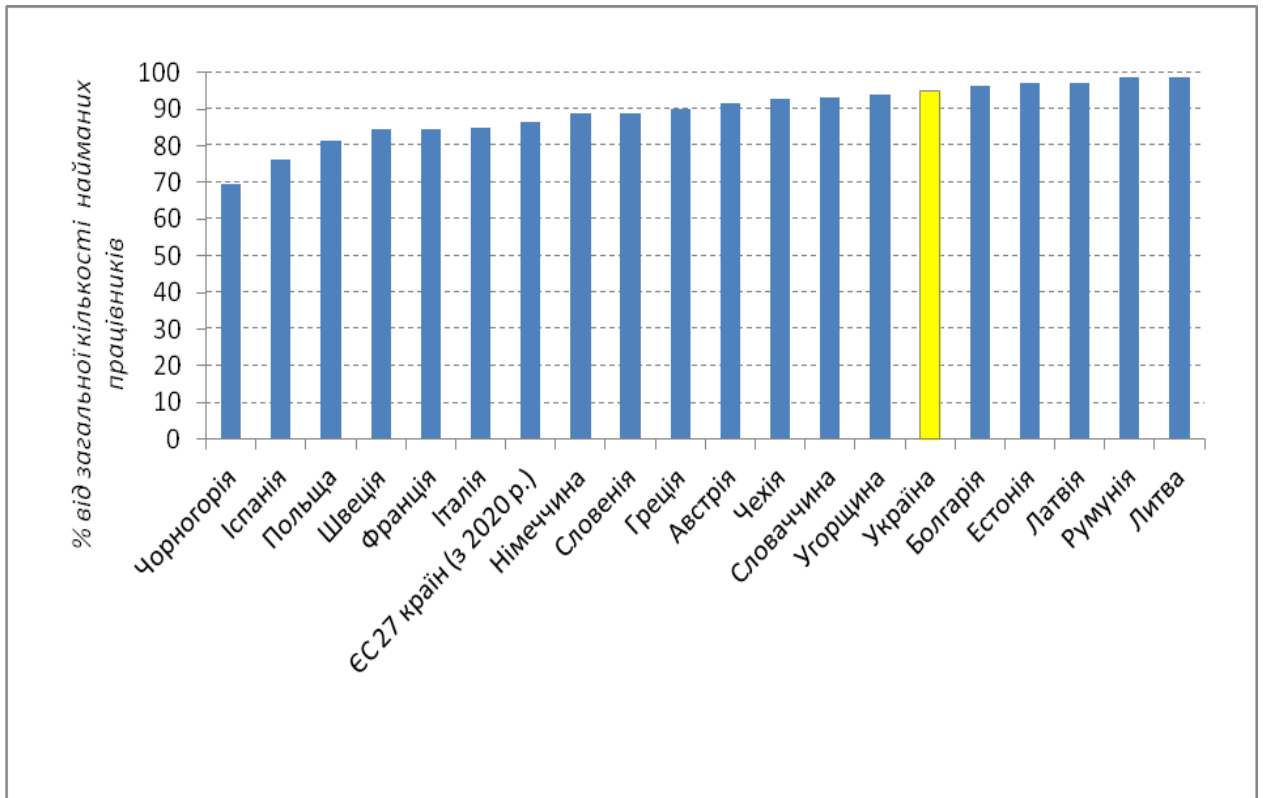

Рис. 2.6. Частка найманих працівників, які зайняті за трудовою угодою із необмеженим терміном в Україні та країнах ЄС, 2020

Джерело: розрахунки за даними Євростату (https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/lfsa_esegt/default/table?lang=en) та Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua/>)

В Україні відповідно до результатів обстеження підприємств із питань статистики праці, що проводиться Державною службою статистики, найбільш розповсюдженою у 2020 р. залишалася постійна зайнятість за безстроковим трудовим договором (95% від загальної кількості штатних працівників). Решта працівників мала тимчасові трудові угоди, вони працювали за цивільно-правовими договорами (1,7%) або були зовнішніми сумісниками (3,3%)¹⁹⁰. Модель трудових відносин за контрактом із необмеженим терміном є типовою і для країн ЄС. Так, у 2015 р. частка найманих працівників, які зайняті за трудовою угодою із необмеженим

¹⁹⁰ Праця України у 2020 році. Статистичний збірник / Державна служба статистики України. Київ: ТОВ «Август Трейд», 2021. С. 15, 27.

терміном становила 84,4%, у 2017 р. – 84,0%, а у 2020 – 86,5% у середньому для 27 країн ЄС¹⁹¹.

Зайнятість стає більш різноманітною, і, відповідно, політика, що регулює цю сферу, має стати більш адаптивною та гнучкою. Нові форми зайнятості створюють розмаїття моделей соціально-трудових відносин, нестандартні форми зайнятості стають дедалі поширенішими, стандартними для національного ринку праці, надаючи йому гнучкості та здатності до адаптації, сприяють підвищенню конкурентоспроможності України у межах співробітництва з країнами ЄС, де нестандартні форми зайнятості також дедалі частіше виступають новим стандартом.

Формою організації праці, яку до цього часу найчастіше визначали як нову форму зайнятості або визнавали її як дедалі важливішу, була мобільна зайнятість на основі ІКТ. Найманий або самозайнятий працівник працює на альтернативному місці за межами традиційного робочого місця у приміщенні роботодавця «у будь-який час і у будь-якому місці», використовуючи портативні електронні пристрої, такі як ноутбук, планшет чи телефон. Ця тенденція викликана розвитком інформаційно-телекомунікаційних технологій, вона є результатом цифровізації економіки.

Наступна форма зайнятості, що завдячує своєю появою становленню глобальної мережі, розвитку гіг-економіки та передбачає узгодження попиту та пропозиції на ринку праці через платформи в Інтернеті, визначає ще одну нову тенденцію у сфері праці – зайнятість на платформі. Така форма зайнятості тристороння (онлайн-платформа, роботодавець або клієнт та працівник), вона організовується із використанням інтернет-платформи, її метою є виконання працівником або самозайнятою особою за оплати конкретних завдань або надання послуг за запитом роботодавця.

¹⁹¹ Дані Євростату. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/lfsa_esegt/default/table?lang=e

Ще одна тенденція трансформації зайнятості – тимчасова зайнятість – явище на ринку праці не настільки нове, але воно включає різноманітні, інколи полярні, сегменти, що при виникненні нових нестабільностей у фінансово-економічній або суспільно-політичній ситуації виступають адаптивними моделями соціально-трудова відносин, збалансовуючи ринок праці. Використання тимчасової форми зайнятості у нестабільних економічних умовах скоріше зумовлене економічними вигодами роботодавців та має велике значення у контексті соціальних наслідків. Така модель соціально-трудова відносин не передбачає, що роботодавець зобов'язаний забезпечувати працівника регулярною постійною роботою, проте він може наймати його за вимогою, що призводить до нестабільної економічної активності працівника та перерв, які ускладнюють процес накопичення як трудового (загального), так і страхового (пенсійного) стажу.

Тимчасова зайнятість (temporary, contractual, seasonal, interim, occasional employment, casual work, outsourcing, freelance, gig work) – це форма працевлаштування, коли режим роботи обмежений певним періодом часу на основі потреб суб'єктів ринку праці. Така форма зайнятості не є стабільною і безперервною: роботодавець не має постійно виконувати обов'язки щодо забезпечення працівника роботою, регулярно виплачувати йому заробітну плату, сплачувати внески на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та не зобов'язаний обтяжувати себе виплатами через звільнення працівника. Натомість роботодавець звертається до тимчасових працівників для виконання конкретного завдання, пов'язаного з окремим проектом або сезонними роботами, що обмежуються певним терміном (рис. 2.8).

У країнах ЄС частка тимчасових працівників у 2020 р. у середньому становила 13,4% від загальної кількості зайнятого населення (рис. 2.7). За даними Державної служби статистики України, національний рівень

тимчасової зайнятості становив близько 5% штатних працівників¹⁹², це відповідає найнижчим значенням цього показника у європейських країнах: у Румунії (1,2%), Литві (1,2%), Естонії (2,8%). Найвищою частка працівників із тимчасовими контрактами була у південних країнах ЄС: у Сербії (20,5%), Іспанії (23,7%) та Чорногорії (30,6%).

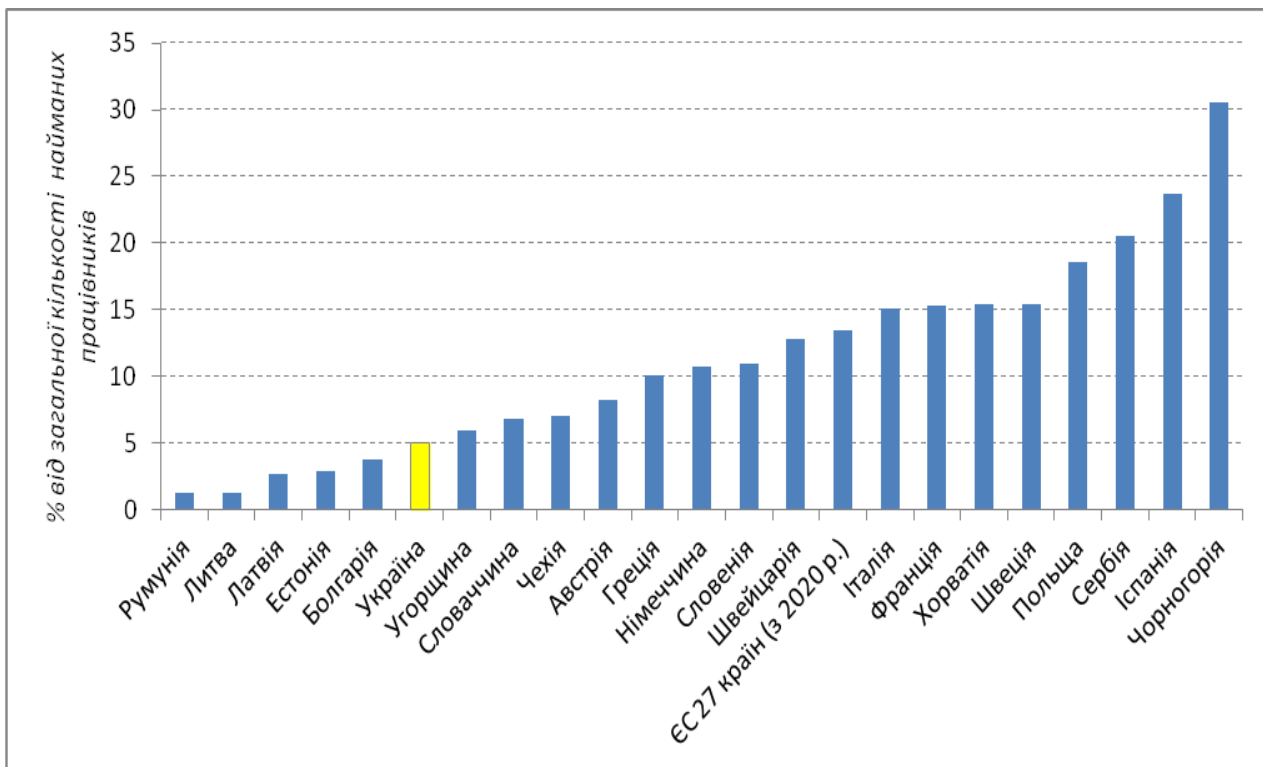

Рис. 2.7. Частка найманих працівників, які зайняті за тимчасовими контрактами, в Україні та країнах ЄС, 2020 р.

Джерело: розрахунки за даними Євростату (https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/lfsa_esegt/default/table?lang=en) та Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua/>)

Трудова угода на визначений термін може бути укладена як на повний, так і на неповний робочий час, що може бути важливо для осіб, які поєднують роботу із сімейними обов'язками по догляду за дитиною або із навчанням. Тимчасові працівники, які залучені на ринок праці на нестабільних умовах неповного (менше 35 годин на тиждень) або навіть

¹⁹² Праця України у 2020 році. Статистичний збірник / Державна служба статистики України. Київ: ТОВ «Август Трейд», 2021. С. 15, 27.

гранично неповного (менше 15 годин на тиждень) робочого дня¹⁹³, можуть відчувати невпевненість та бути соціально вразливими.

За методологію опитування робочої сили Європейського Союзу (EU-LFS) різниця між роботою на повний та неповний робочий день, як правило, базується на спонтанній відповіді респондента. Винятки становлять Нідерланди та Ісландія, де застосовується межа у 35 годин, та Норвегія, де осіб, які працюють від 32 до 36 годин, запитують, чи це є повний, а чи неповний робочий день¹⁹⁴.

В Україні зайнятість із неповним робочим часом регламентується ст. 56 Кодексу законів про працю України (КЗпП), згідно з яким за угодою між працівником і власником або уповноваженим ним органом неповний робочий день або неповний робочий тиждень може встановлюватись як при прийнятті на роботу, так і згодом. Норма тривалості робочого часу визначається ст. 50 КЗпП, відповідно до якої нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень¹⁹⁵. Тобто зайнятість неповний робочий час має меншу за визначену законодавством (40 годин на тиждень) тривалість робочого часу. Неповна зайнятість у країнах ЄС та в Україні представлена на рис. 2.8.

За даними Євростату в 2020 р. частка неповної зайнятості в середньому становила в країнах ЄС 18,9%, максимальною вона була у Нідерландах (51,5%), Швейцарії (39,6%), Німеччині (29,1%), а мінімальною у Болгарії (2,0%), Чорногорії та Північній Македонії (по 4,0%). В Україні частка зайнятого населення, яке працювало неповний робочий час, у 2020 р.

¹⁹³ Messenger J.C., Wallot P. The Diversity of "Marginal" Part-Time Employment. *INWORK Policy Brief No. 7*. 31 May 2015. P. 12. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---travail/documents/publication/wcms_375630.pdf

¹⁹⁴ EU labour force survey – methodology. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=EU_labour_force_survey_-_methodology#Other_concepts_and_definitions

¹⁹⁵ Кодекс законів про працю України № 322-VIII від 10.12.71 р., поточна редакція від 27.02.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08/find?text=%ED%E5%EF%EE%E2%ED%E8%E9#Text>

становила 13,1%. Україна за показником частки зайнятих, чий робочий час був менший за нормативно встановлений, наближалася до таких країн ЄС, як Естонія, Іспанія, Туреччина.

Тимчасова зайнятість може мати сезонний характер, коли ділова активність залежить від сезонних коливань, наприклад, у сфері сільського господарства, туризму, розважальної індустрії, готельно-ресторанного бізнесу тощо.

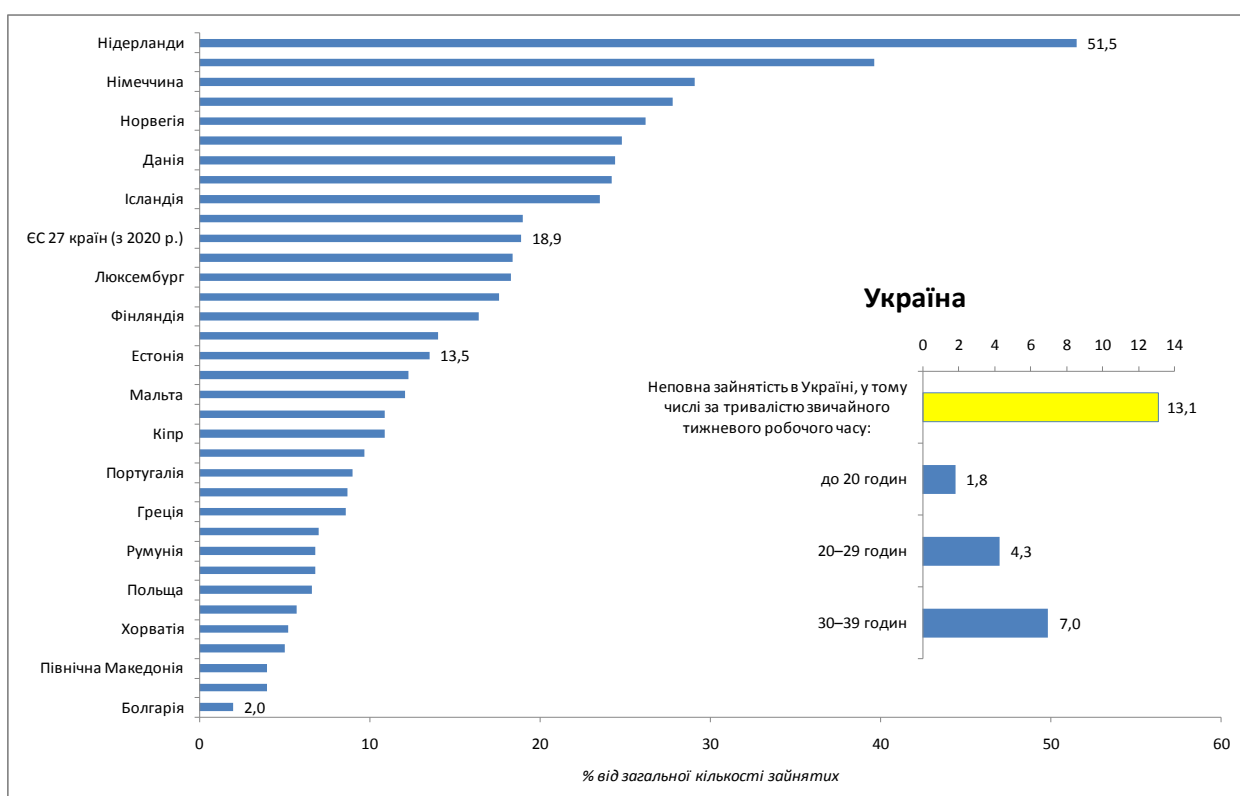

Рис. 2.8. Неповна зайнятість у країнах ЄС та Україні у 2020 р.

Джерело: дані Євростату (https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/LFSI_PT_A_custom_642613/); розрахунки автора за даними Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua/>).

Найбільш нестабільно почуваються працівники, які залучені на ринок праці за такою формою тимчасової зайнятості, як випадкова або одноразова робота. Часто у такій формі зайнятості зацікавлені студенти. Крім того, випадкова зайнятість чутлива до ділового циклу, тобто вона особливо часто використовується в економічно складні часи. Ця форма є вкрай нестабільним

полюсом тимчасової зайнятості та може стати шляхом до маргіналізації прошарку населення, зайнятого на таких умовах, особливо якщо у цих зайнятих низький професійно-кваліфікаційний рівень та вони працюють у неформальному секторі.

Протилежним полюсом тимчасової зайнятості виступає робота висококваліфікованих фахівців, які працюють за контрактом, що передбачає виконання певних завдань або надання послуг в обумовлений термін, у сферах досліджень та розробок, інжинірингу, ІТ, телекомунікацій тощо. Дедалі частіше посади виконавчого рівня (наприклад, генерального директора, ІТ-директора, фінансового директора) також заповнюються тимчасовими виконавцями чи особами, які тимчасово виконують посадові обов'язки. Тимчасова зайнятість висококваліфікованих фахівців може обмежуватися часом виконання певного проєкту, але працівники не обмежуються у виборі робочого місця, графіку роботи, працюють із максимальною гнучкістю, використовуючи сучасні ІКТ.

Експорт українських ІТ-послуг у 2020 р. перевищив позначку у 5 млрд доларів і обігнав експорт транспортних послуг і мінеральних продуктів. Як свідчать дані НБУ щодо платіжного балансу і зовнішньої торгівлі України, загальний експорт товарів, і послуг нашої країни в 2020 р. скоротився на 4,5%. Однак експорт послуг ІТ-індустрії зріс на 850 млн доларів, тобто на понад 20% за рік. Тому частка телекомунікаційних, комп'ютерних та інформаційних послуг у загальному експорті досягла 8,53%¹⁹⁶. Навіть пандемія не заважала ІТ-індустрії демонструвати позитивні результати для економіки України. Подальше нарощування експорту українських ІТ-послуг буде залежати від зростання кількості ІТ-спеціалістів на національному ринку праці, від врахування потреб стартапів та малого бізнесу, інтересів ІТ-

¹⁹⁶ ІТ-експорт у 2020. За даними НБУ щодо платіжного балансу і зовнішньої торгівлі. URL: <https://brdo.com.ua/wp-content/uploads/2021/02/IT-eksport-u-2020-2.pdf>

фахівців, а саме – збереження вільного, конкурентоспроможного ринку праці та гідної заробітної плати в ІТ-галузі.

Зворотним боком незалежності, яку отримують висококваліфіковані працівники, зайнятість яких пов'язана із використанням ІКТ, виступає нестабільність фінансових надходжень. Заробітна плата ІТ-фахівців гнучко змінюється, оскільки вони рухаються від одного роботодавця до іншого, укладаючи офіційні трудові угоди або працюючи неформально. Середній рівень оплати праці таких висококваліфікованих працівників є набагато вищим, за рівень оплати за випадкову некваліфіковану роботу, але висока гнучкість сьогодні може стати передумовою виникнення високої невизначеності у майбутньому щодо зайнятості, стабільності доходів та соціальної захищеності.

Мобільна зайнятість на основі ІКТ (ICT-based mobile work, telework, remote working, homeworking). Ця форма зайнятості завдяки використанню мобільних пристроїв на основі ІКТ меншою мірою, ніж дистанційна зайнятість або робота вдома, прив'язана до певного, хоча і віддаленого (поза межами приміщення роботодавця) робочого місця. Розвиток мобільної зайнятості на основі ІКТ не тільки вирішує питання мобільності виконання роботи у будь-який час і у будь-якому місці, а й ставить питання ефективності соціально-трудова відносин, соціальної захищеності працівників, чия мобільна зайнятість балансує між інноваційністю та безпрецедентною гнучкістю, що у подальшому може сформувати ризик виникнення соціальних зрушень у бік нестабільності.

Варіативність у різних країнах методології визначень та вимірювання мобільної зайнятості на основі ІКТ не дає змоги робити статистично чіткі міждержавні порівняння, тому в аналітичній оцінці розповсюдження цієї форми зайнятості доцільно використовувати соціологічні дослідження та опитування. Згідно із даними Європейського опитування щодо умов праці 2015 р., близько 16% працівників у ЄС були мобільними працівниками, чия зайнятість базувалася на використанні ІКТ. Із цих працівників для 8,5% така

зайнятість була випадковою – вони час від часу використовували ІКТ для дистанційної зайнятості; 4,6% були високомобільними найманими працівниками, які часто використовували ІКТ для роботи та мали високий рівень мобільності, а 3% були самозайнятими. Мобільна зайнятість на основі ІКТ найпоширеніша в Естонії, Франції та Люксембурзі¹⁹⁷.

Державна служба статистики України не надає інформації щодо мобільної зайнятості на основі ІКТ або дистанційної зайнятості, але наголошує, що у 2019 р. в Україні 34,3% загальної кількості найманих працівників підприємств використовували комп'ютери, а 28,4% найманих працівників використовували комп'ютери із доступом до мережі Інтернет¹⁹⁸. Для порівняння, у 27 країнах ЄС ці показники у 2019 р. у середньому становили 54% в обох випадках, тобто всі працівники, які використовували комп'ютери на підприємствах, мали доступ до Всесвітнього павутиння¹⁹⁹.

За даними опитування щодо форми роботи під час карантину, впровадженого у 2020 р. серед користувачів OLX²⁰⁰, – 54% роботодавців перевели своїх працівників на дистанційну роботу або частково дистанційну зайнятість і лише 18% працівників під час адаптивного карантину повернулися до звичних робочих місць. Більшість роботодавців та найманих працівників позитивно оцінили роботу поза офісом та виявили намір працювати віддалено й надалі (рис. 2.9).

Серед опитаних роботодавців 23% хочуть, аби в їхніх компаніях і надалі працювали дистанційно, 32% прагнуть поєднання дистанційної та офісної роботи, 45% – все ж хочуть повернутися до звичного формату організації праці. Загалом реорганізація праці працівникам сподобалась:

¹⁹⁷ Telework and ICT-based mobile work. Flexible working in the digital age. New forms of employment series / Eurofound. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2020. 60 p.

¹⁹⁸ Дані Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua/>).

¹⁹⁹ Дані Євростату (https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ISOC_CI_EU_EN2/).

²⁰⁰ Мельницька Ю. 58% робітників не проти продовжувати працювати віддалено: результати опитування. URL: <https://blog.olx.ua/25181/58-pracivnikiv-ne-proti-prodovzhuvati-pracyuvati-viddaleno-rezultati-opituvannya/>

понад половина (58%) респондентів не проти й надалі працювати дистанційно, причому 26% готові продовжувати роботу в нинішньому форматі, понад 30% – із певними корективами, а 2% навіть хочуть змінити роботу, щоб постійно працювати віддалено. Найбільшим плюсом у дистанційній роботі власники бізнесу назвали зменшення витрат на оренду офісу та його утримання (53%). Окрім того, чимала кількість опитаних зазначає, що їм подобається новий цікавий формат роботи (31%). Ще 19% оцінили переваги наймати працівників з інших міст для роботи віддалено, а 17% відзначили більшу ефективність праці поза звичним форматом²⁰¹.

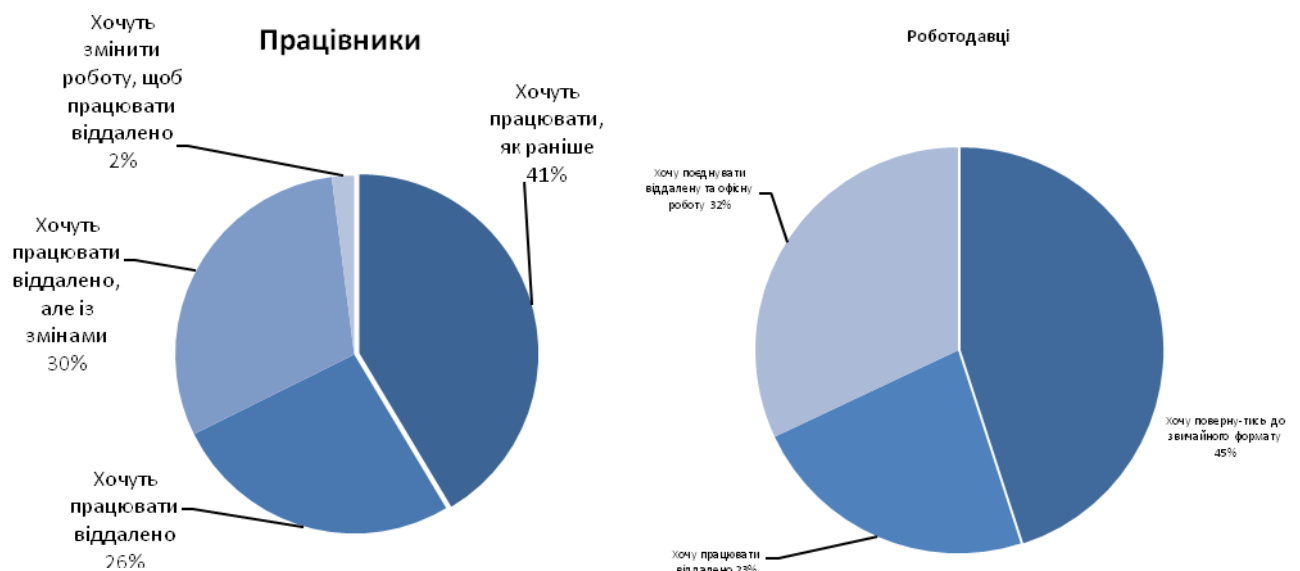

Рис. 2.9. Відповіді працівників та роботодавців на запитання щодо бажаного формату зайнятості після карантинних обмежень

Джерело: опитування OLX, серпень 2020.

²⁰¹ Мельницька Ю. 58% робітників не проти продовжувати працювати віддалено: результати опитування. URL: <https://blog.olx.ua/25181/58-pracivnikiv-ne-proti-prodovzhuvati-pracyuvati-viddaleno-rezultati-opituvannya/>

Так, наприклад, українська компанія Jooble з 1 січня 2021 р. запровадила для всіх співробітників віддалений формат роботи²⁰². Вакансій для дистанційної зайнятості у III кв. 2020 р. стало на 22% більше, ніж у попередньому кварталі, а українці цікавляться нею втричі активніше – на одне оголошення відгукуються в середньому 13 осіб (на пропозиції щодо стандартної зайнятості відгукуються менш ніж п'ятеро²⁰³. Станом на березень 2021 р. частка вакансій із дистанційною зайнятістю, що пропонувалася роботодавцями на сайтах WORK.ua та robota.ua, становила 5–6% від загальної кількості вакансій, розміщених на цих сайтах. Пропозиція дистанційної роботи варіюється за видами економічної діяльності (рис. 2.10).

На сайті WORK.ua максимальною пропозиція дистанційної зайнятості була від роботодавців, чия діяльність пов'язана із сферою культури, ЗМІ, ІТ, освіти та науки, підприємствами, що займаються видавничою справою, дизайном, маркетингом тощо. Запит пошукачів дистанційної зайнятості перевищував пропозицію за всіма видами діяльності, наприклад, у 1,6 раза у сфері культури, музики та шоу-бізнесу та у 4,5 раза – у сфері дизайну та творчості.

Для топ-10 видів діяльності, де роботодавці пропонували найбільшу кількість вакансій із дистанційної зайнятості на сайті WORK.ua, частка вакансій на дистанційну роботу коливалася від 34 до 8% від загальної кількості вакансій за відповідним видом діяльності. Топ-10 видів діяльності на WORK.ua із найвищою часткою резюме, в яких були запити на дистанційну зайнятість, стосувалися роботи у ЗМІ, сфері ІТ, дизайну та творчості, реклами та шоу-бізнесу.

²⁰² Щербань О. Велика українська ІТ-компанія назавжди переходить на дистанційну роботу. URL: <https://investory.news/velika-ukrainska-it-kompaniya-nazavzhdi-perexodit-na-distancijnu-robotu/>

²⁰³ Українці стали втричі активніше цікавитися віддаленою роботою – дослідження OLX. URL: <https://mind.ua/news/20217111-ukrayinci-stali-vtrichi-aktivnishe-cikavitisya-viddalenoju-robotoyu-doslidzhennya-olx>

Переваги дистанційної зайнятості, на яких наголосили респонденти²⁰⁴:

- можливість економії часу на дорогу до роботи – 59%;
- можливість самостійно розподіляти робочий час – 54%;
- можливість працювати з будь-якої точки – 46%.

Недоліки, які відчули працівники при дистанційній зайнятості:

- відволікання від роботи через побутові фактори – 45%;
- нестача живого спілкування – 42%.

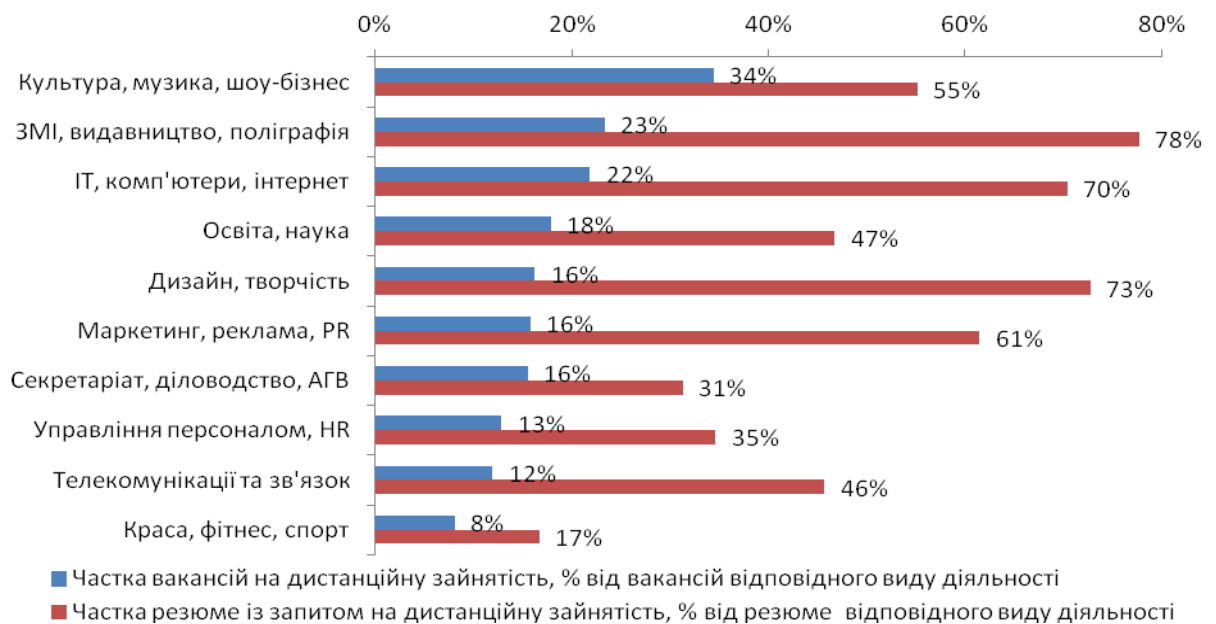

Рис. 2.10. Частки вакансій та резюме на дистанційну зайнятість за видами діяльності на сайті WORK.ua станом на 1.03.2021 р.

Джерело: розраховано за даними сайту WORK.ua (<https://www.work.ua/>).

Крім того соціальна незахищеність працівників і розмивання податкової відповідальності працівників і роботодавців загрожують стати проблемними питаннями гіг-економіки як моделі соціально-трудоких відносин, що ґрунтується на тимчасовій зайнятості на основі ІКТ. Розвиток цього сегмента тимчасової зайнятості сформував новий напрям трансформації у сфері праці, пов'язаний із роботою на інтернет-платформах.

²⁰⁴ Мельницька Ю. 58% робітників не проти продовжувати працювати віддалено: результати опитування. URL: <https://blog.olx.ua/25181/58-pracivnikiv-ne-proti-prodovzhuvati-pracuyvati-viddaleno-rezultati-opituvannya/>

Прикладами таких платформ є сервіси Uber, Lyft, TaskRabbit, GrubHub, Postmates²⁰⁵.

Зайнятість на платформі (*platform work, gig economy work*). Гіг-економіка – модель трудових відносин, що ґрунтується на короткострокових контрактах або неформальних домовленостях. Тому використання тимчасової, гнучкої зайнятості в гіг-економіці є звичним явищем, підприємства, як правило, наймають незалежних підрядників та фрілансерів замість штатних працівників. На сучасному етапі вибухового розвитку нових цифрових комп'ютерних та інформаційно-комунікативних технологій, глобального поширення Інтернету та мобільного зв'язку швидко зростає гіг-економіка он-лайн або цифрова економіка. Гіг-працівники у багатьох випадках можуть виконувати свою роботу, використовуючи онлайн-платформи або хмарні платформи. Цифрова економіка платформ заміщує традиційну економіку, замінюючи штатних працівників, які зрідка змінюють посади і зосереджені на кар'єрному просуванні, на гіг-працівників – гнучких, адаптивних, багатофункціональних.

Гіг-економіка стала невід'ємною частиною суспільства, проте переваги та ризики цієї нової моделі економіки для сфери зайнятості неоднозначні. Статус зайнятості гіг-працівників – це найбільш актуальне питання. Впровадження автоматизованих та дистанційних методів управління усуває необхідність у спільних фізичних приміщеннях., тому більшість завдань виконуються індивідуально, дистанційно та часто в конкуренції з колегами по роботі. Також гіг-працівникам не вистачає організаційних форм підтримки, таких, наприклад, як наставництво у кар'єрі. Нові форми цифрового аутсорсингу та зайнятості на платформах посилюють тенденції до прекарізації, призводять до викривлення конкуренції та подальшого зрушення співвідношення сил на шкоду працівникам. Водночас зайнятість на

²⁰⁵ Гіг-економіка. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%96%D0%B3-%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D0%BA%D0%B0>

платформі може запропонувати для працівників такі переваги, як низькопороговий доступ до працевлаштування, мобільність та висока гнучкість. Особливо це стосується висококваліфікованої зайнятості, часто пов'язаної з інноваціями чи творчою роботою.

Основна проблема зайнятості на платформі полягає в тому, що більшість операторів платформ уникають зобов'язань, заперечуючи наявність трудових відносин з особами, які на них працюють. Як правило, цифрові платформи не заявляють себе як роботодавці, клієнти чи як агентства з працевлаштування. У цих випадках працівники платформ працюють як самозайняті особи, навіть якщо їхня економічна незалежність обмежена. Відмовляючись бути роботодавцем, оператори платформ не тільки уникають зобов'язань сплачувати внески на соціальне страхування, а й також обходять трудові та соціальні права.

Більшості країн – членів ЄС бракує чітких положень щодо визначення статусу працівників платформ, тому умови використання платформи визначають статус її «користувачів», зважаючи на існуючу нормативну базу. Хоча існують платформи, що пропонують трудові контракти, більшість вважають гіг-працівників самозайнятими. Навіть у цьому випадку їм потрібен мінімальний захист, наприклад, через передбачені законодавством пенсійні схеми та страхування від нещасних випадків.

Дистанційні технології платформ також перевизначають межі між приватним та публічним простором. Страх пропустити прибуткові пропозиції призводить до нав'язливих стосунків із додатком платформи «у будь-який час і у будь-якому місці». Робота в ізоляції також шкодить професійній ідентичності, оскільки працівникам не вистачає зразків для наслідування чи наставників. Без них працівники частіше зазнають професійного стресу та страждають від тривоги, вигорання та депресії. У цьому контексті ізольовані гіг-працівники представляють особливо вразливу групу зайнятого населення.

Хоча концепція «одна робота на все життя» втрачає актуальність, працівники традиційної економіки все ще можуть розраховувати на стандартну форму безперервності зайнятості. Підприємства-роботодавці надають певні гарантії щодо кар'єрного просування. У гіг-економіці платформи використовують гнучкість як стратегічний актив, а зайнятість, опосередкована платформою, в основному включає короткострокові завдання, що залишають подальші робочі відносини невизначеними. Статус самозайнятості працівників платформ означає, що «користувачі» самостійно несуть повну відповідальність за своє власне економічне утримання та планування кар'єри. З точки зору охорони праці така невизначеність породжує невпевненість у майбутньому та емоційне напруження. Для збереження можливостей працевлаштування гіг-працівники відчують необхідність бути винятково прихильними до вимог замовників, працювати на будь-яких умовах та у будь-який час, що може бути емоційною проблемою та призвести до виснаження та стресу.

Урегульованість зайнятості на платформах більшою чи меншою мірою визначається національними законодавчими актами, тому цифрові платформи, що пропонують незалежну від місцезнаходження зайнятість, можуть переходити до менш регламентованих держав, щоб уникнути жорстких законодавчих норм. Шлях до гідної зайнятості у цифровому світі повинен бути визначений на міждержавному рівні, а мінімальні соціальні гарантії зайнятості на платформах мають бути встановлені на законодавчому рівні всіх країн.

2.7.2. Політика у сфері соціально-трудових відносин: ризики та виклики в процесі європейської інтеграції України

Обраний Україною стратегічний курс на європейську інтеграцію як пріоритет внутрішньої і зовнішньої політики передбачає модернізацію усіх сфер життя громадян на державному та місцевому рівні відповідно до широкого

контексту стратегії розвитку країн Євросоюзу. Сфера праці, соціально-трудова відносин, що визначає особливості та напрям соціального розвитку і конвергентності характеризується деструктивними змінами.

Особливістю функціонування українського ринку праці тривалий час залишалася низька волатильність безробіття, наслідки якого в умовах кризи пом'якшувалися зниженням продуктивності праці та зростанням кількості додаткових робочих місць у державному секторі та секторі послуг, що відбувалося переважно за рахунок зниження доходів зайнятих, оскільки більшість робочих місць створювалася на умовах неповної та нестійкої зайнятості. В тих країнах, де зниження продуктивності праці не відбулося, з ринку праці був виключений достатньо великий сегмент робочої сили. Одночасно одним із найважливіших викликів вітчизняного ринку праці є підвищення середнього віку працюючого населення, що вносить певні корективи у процеси організації праці та умов працевикладання.

На тлі звуження можливостей працевикладання за рахунок триваючого спаду виробництва, поширення міграційних процесів та територіальних і людських втрат унаслідок тривалих воєнних дій в країні, недостатньої динамічності заходів щодо реформування господарського механізму, починаючи з 2017 р. чисельність зайнятих та рівень зайнятості поступово зростали та демонстрували поступове відродження сфери праці (рис. 2.11).

Однак, криза ринку праці, викликана епідемією COVID-19, суттєво звузила сферу викладання праці. Так, вже у 2020 р. чисельність зайнятих скорочено на 663 тис. осіб., а за даними 2021р. – 305,3 тис. осіб. Зменшення зайнятості у гендерному розрізі відбувалося рівномірно.

Протягом періоду відновлення, тобто з 2015–2019 рр., основними генераторами робочих місць були торгівля (22% у середньому за період), сільське господарство (+17,8%) та підприємства промисловості (15,2%). Реалізація традиційних підходів щодо регулювання зайнятості та ринку праці супроводжується виникненням провалів, які виникають унаслідок змін, що

відбуваються в цих сферах, зокрема: структурних змін економіки, розповсюдження нових форм зайнятості тощо.

Рис. 2.11. Динаміка зайнятості в Україні 2015–2019 рр.

Джерело: складено за даними Держстату.

На наш погляд, систему провалів державного регулювання ринку праці можна представити такими узагальненими групами, як: інерційність розвитку та архаїчність структури зайнятості; атиповість адаптації ринку праці; диспропорційність попиту та пропозиції робочої сили; деструкція соціального діалогу на ринку праці; доходна нерівність; низький рівень інфорсменту трудового законодавства. Саме вони визначають прояви дивергентності українського та європейського ринків праці (табл. 2.12).

Таблиця 2.12

Провали державного регулювання на ринку праці

Провали державного регулювання	Чинники формування	Особливості прояву	Можливі негативні наслідки	Способи пом'якшення дії провалів та шляхи виходу з них
Інерційність розвитку та архаїчності структури зайнятості	Структурна, макроекономічна та інституційна кризи; технічна та технологічна відсталість підприємств; переважання низькотехнологічного	Неефективна структура зайнятості; архаїчність структури зайнятості; пониження прав працівників, відсутність	Дефіцит якісних робочих місць; низька продуктивність зайнятості; низький рівень життя працюючих; поступове звуження обсягів попиту на робочу	Реструктуризація економіки, формування інституційного середовища щодо якісних робочих місць. Системна реалізація

	виробництва; низька реакція ринку праці до структурних змін в економіці	інституційних норм щодо індивідуаль- ного трудового контракту та культури його використання	силу з одночасним наростанням деформаційних змін у його структурі	дієвого механізму підвищення якості робочої сили
Атиповість адаптації ринку праці та несформова- ність підприєм- ницького середовища	Застосування атипових стратегій адаптації інституційних суб'єктів; низька ефективність адаптаційних стратегій; відсутність сприятливих умов для розвитку підприємств; нестабільність податкових умов	Поглиблення структурних диспропорцій; незахищеність нових форм зайнятості; надмірна неефективна зайнятість; низький рівень інноваційної активності та конкуренто- спроможності, адаптованості до кон'юнктури ринку, здатності оперативно реагувати на макроекономіч- ні зміни, сприяти формуванню конкурентного середовища, позитивно впливати на рівень зайнятості	Поширення структурного та довготривалого безробіття; поляризація та сегментація ринку праці; дестабілізація зайнятості; погіршення якості трудоного потенціалу, низька ефективність його використання	Створення адекватної змінам попиту на робочу силу системи підготовки та перепідготовки кадрів; сприяння гнучкості робочої сили; забезпечення інформаційної прозорості ринку праці. Удосконалення державного механізму регулювання розвитку підприємниць- кого середовища
Диспропор- ційність попиту та пропозиції робочої сили	Розбалансова- ність ринку праці та освітніх послуг; автономність розвитку кожного з ринків	Перекося в кількісно- якісній структурі ринку праці; невідповідність рівня кваліфікації потребам роботодавців; відсутність достатньої кількості робочих місць	Поглиблення структурних диспропорцій; міграція кваліфікованих працівників; примітивізація економіки	Удосконалення системи прогнозування потреб ринку праці і системи освіти та професійної підготовки; узгодження професійних та освітніх стандартів; забезпечення умов для

		для осіб із високим кваліфікаційним рівнем		створення високотехнологічних робочих місць
Деструкції соціального діалогу на ринку праці;	Несформованість інституту цінностей у трудовій сфері; низький рівень культури праці; відсутність дієвого контролю за дотриманням норм праці	Порушення принципів гідної праці; високий рівень професійних ризиків; низький рівень продуктивності праці	Дисбаланси на ринку праці, прояви дискримінації, низький рівень виконавчої дисципліни, втрата цінностей праці і працівника, незадовільні умови праці, дефіцит якісних робочих місць, низька якість трудового життя	Десоціалізація трудових відносин; порушення принципів соціальної справедливості та відповідальності
Доходна та зарплатна нерівність	Неефективний інститут оплати праці; недосконала система соціальних стандартів і гарантій	Нівелювання основних функцій заробітної плати; деформалізація трудових відносин	Низький рівень життя працюючих; зростання недовіри працездатного населення до офіційної зайнятості; посилення необґрунтованої диференціації; формування напруженості на ринку праці; збільшення навантаження на фонди соціальних виплат	Оптимізація системи оплати праці
Нерозвиненість трудового законодавства та низький рівень його дотримання	Безсистемність державної політики; недосконалість інститутів ринку праці; низький рівень професіоналізму керівників вищої ланки	Десоціалізація трудових відносин, дискримінація у трудовій сфері, незабезпечення захисту трудових прав працівників,	Гальмування розвитку трудового потенціалу; зниження якості трудового життя, втрати цінності праці; погіршення умов праці, зниження	Удосконалення системи державного регулювання соціально-трудова відносин; контроль за дотриманням трудового

	державного управління	тінізація зайнятості; забезпечення гідних та безпечних умов зайнятості та праці	продуктивності праці	законодавства, формування культури праці
Міграційні втрати людського капіталу	Погіршення соціально-економічного середовища країни, звуження сфери працеприкладання, безвізовий режим та міграційне законодавство країн-сусідів щодо використання української робочої сили, низький рівень заробітної плати та якості трудового життя	Зменшення напруги на вітчизняному ринку праці; надходження доходів трудових мігрантів; зниження рівня безробіття; зменшення бюджетного навантаження; збільшення попиту на внутрішньому ринку товарів і послуг за рахунок трансфертів; зниження рівня бідності. Вплив кваліфікованих кадрів; зниження ВВП; можливе зростання інфляції у разі великої переваги зовнішніх трансфертів; скорочення кількості робочої сили у довготерміновій перспективі	Втрата людського потенціалу країни, дефіцит кваліфікації, депрофесіоналізація трудових мігрантів	Зниження адміністративних бар'єрів для свободи пересування населення України; сприяння реінтеграції українських мігрантів, які повертаються; залучення висококваліфікованих іноземних фахівців, створення умов для продовження періоду проживання іноземних студентів в Україні після завершення навчання.

Джерело: складено Близнюк В.В.

Інерційність розвитку та архаїчності структури зайнятості проявляється у неефективній структурі зайнятості, характеризується значною чисельністю та надто високою часткою зайнятих у низькопродуктивному особистому селянському господарстві та первинному секторі економіки загалом,

зростаюча частка зайнятих у торгівлі та готельно-ресторанному бізнесі, а не високотехнологічних секторах економіки лише поглиблює диспропорційність.

Незважаючи на усталеність структури зайнятості (рис. 2.12), протягом 2015–2019 рр. у структурі зайнятості зменшення часток відбувалося у промисловості – (-0,8 в.п.), державному управлінні та освіті (-0,7 в.п.), сфері охорони здоров'я (-0,5 в.п.). Слід зауважити, що серед обраних видів економічної діяльності, частка зайнятих у загальній структурі зросла, а саме у сільському господарстві (+0,7 в.п.) та торгівлі (+1,6 в.п.).

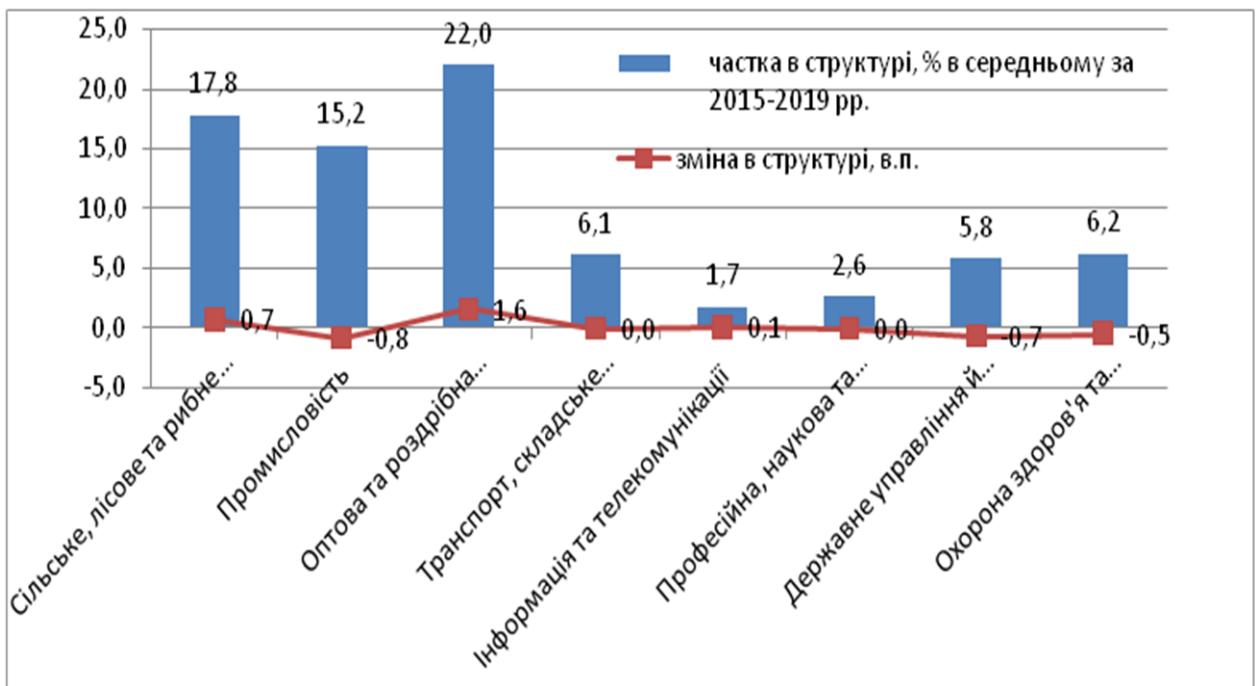

Рис. 2.12. Галузеві структурні зміни зайнятості в Україні

Джерело: складено за даними Держстату.

Секторальна структура зайнятості в Україні суттєво відрізняється від розвинених європейських країн, не відповідає жодним критеріям постіндустріального розвитку (табл. 2.13). В Україні секторальні зміни відбувалися на тлі руйнування старої економічної системи на відміну від переважної більшості країн ЄС, у яких такі зрушення існують у межах однієї економічної системи.

Таблиця 2.13

Динаміка трисекторної структури зайнятості в Україні та окремих країнах Європи, %

Країна	1990	2000	2010	2015	2016	2017
<i>Сільське господарство</i>						
Польща	13,0	11,5	10,5	10,2
Румунія	31,0	25,6	23,1	22,8
Словаччина	3,2	3,2	2,9	2,7
Туреччина	46,9	36,0	25,2	20,6	19,5	19,4
Україна	19,8	21,1	20,2	15,3	15,6	15,4
<i>Промисловість</i>						
Польща	30,3	30,4	31,3	31,5
Румунія	28,3	28,5	29,9	30,1
Словаччина	37,1	36,1	36,5	37,1
Туреччина	20,2	24,0	26,2	27,2	26,8	26,5
Україна	36,5	26,0	19,1	17,9	17,7	17,7
<i>Послуги</i>						
Польща	56,6	57,8	57,7	57,9
Румунія	40,7	45,9	47,0	47,1
Словаччина	59,6	60,7	60,6	60,1
Туреччина	33,0	40,0	48,6	52,2	53,7	54,1
Україна	44,5	52,9	60,8	66,8	66,7	66,9

Джерело: складено за даними UNECE Statistical Database (<https://w3.unece.org/>).

Секторальні зміни поглиблювали та посилювали суперечності, успадковані від попередньої системи (диспропорційність секторальної структури економіки) та виникали внаслідок становлення нової (зміна системи цінностей, формування нових секторів економіки, зміна структури попиту на внутрішньому та зовнішньому ринках). Для України характерна зміна співвідношень між секторами не лише за рахунок суто економічних факторів, а й унаслідок інтеграційних та дезінтеграційних процесів. Дезінтеграційні процеси були причиною деіндустріалізації, що позначалася

скороченням робочих місць майже в усіх галузях промисловості (рис 2.12 та табл 2.13) Найбільших втрат кількості штатних працівників зазнали підприємства виробництва коксу та продуктів нафтопереробки (-35,7%), добувна промисловість (-23,5%), постачання електроенергії (-12,9%), тоді як генератором робочих місць було лише виробництво фармацевтичних продуктів і препаратів (кумулятивний приріст становив +14,3%), виробництво меблів (+11,7%). Тенденції у зміні кількості працівників відповідним чином позначилися і на галузевій структурі зайнятості у промисловості країни (рис. 2.13).

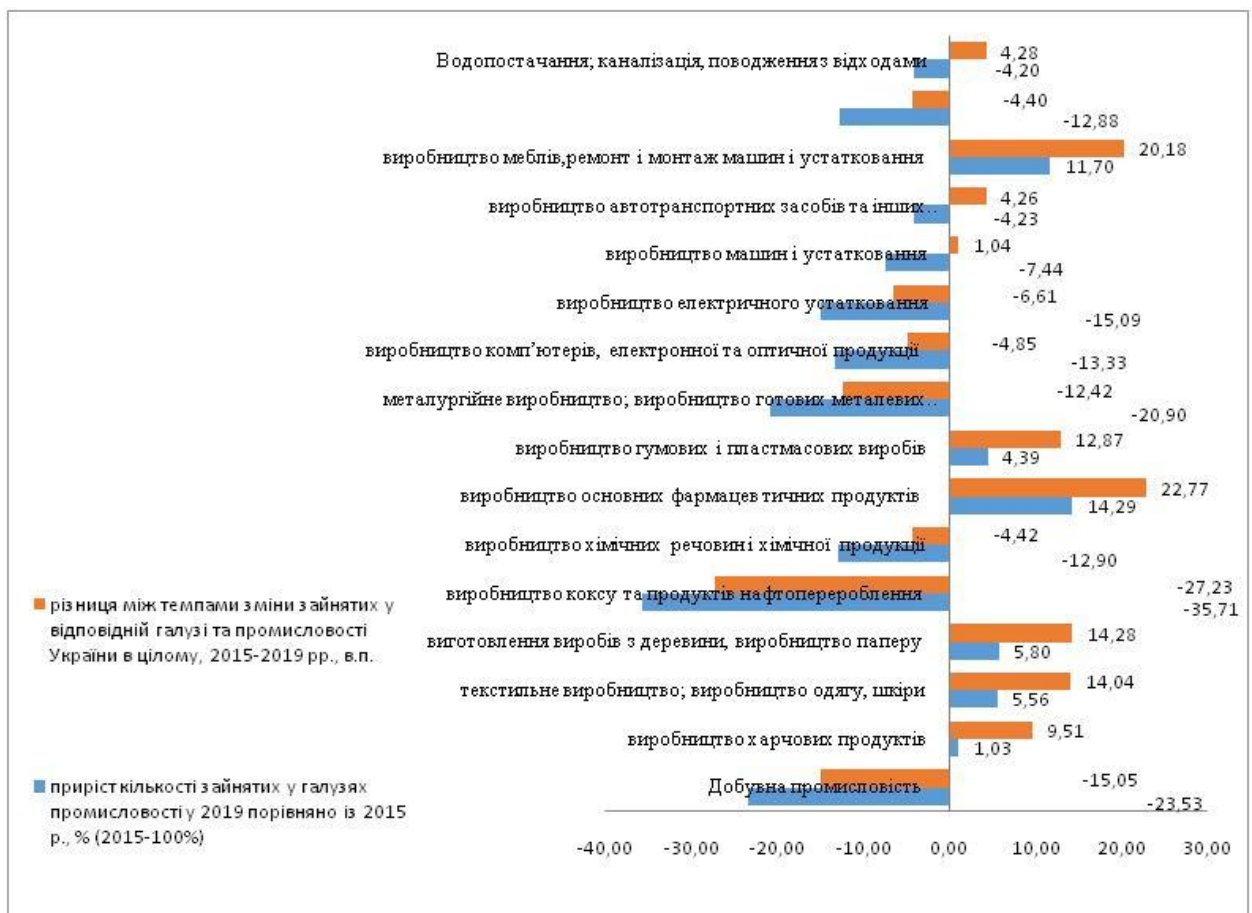

Рис. 2.13. Динаміка кількості зайнятих у галузях промисловості України 2015–2019 рр.

* Чисельність зайнятих тут визначається середньообліковою кількістю штатних працівників.

Джерело: складено за даними Держстату.

Значно суттєво порівняно із середніми показниками по промисловості змінювалася структура зайнятості на підприємствах виробництва коксу та

продуктів нафтопереробки (-27,2 в. п.), добувній промисловості (-15,1 в. п.), металургійному виробництві (-12,4 в. п.), виробництво електричного устаткування (-6,6 в. п.), що визначається втратою ринків збуту та добувних підприємств унаслідок воєнних дій в країні (рис. 2.14). Такі процеси деіндустріалізації в нашій країні не супроводжувалися істотним переміщенням робочої сили у високотехнологічні галузі, що є ознаками регресивності розвитку галузей промисловості та редукції праці. Структура зайнятості України дозволяє констатувати про її неоптимальність, неефективність та невідповідність пріоритетам інноваційного розвитку.

Важливим порівнюваним показником, що характеризує рівень розвиненості промислового потенціалу, є продуктивність праці в економіці (табл. 2.14), яка в Україні залишається на найнижчому рівні в Європі і не повернулася на докризові показники, що свідчить про поступову втрату конкурентоспроможності країни.

Таблиця 2.14

Продуктивність праці в тис. дол. США за ПКС у цінах 2010 р.

Країна	2005	2008	2013	2015	2018
Німеччина	70,5	73,2	72,7	74,1	75,6
Угорщина	51,1	54,8	53,2	53,8	55,9
Польща	43,6	46,2	53,8	56,1	62,2
Румунія	35,8	44,4	47,5	50,9	59,0
Україна	38,4	45,1	41,7	43,6	47,6

Джерело: розраховано за UNECE Statistical Database (<https://w3.unece.org/>).

Протягом останніх років за період з 2010–2019 рр. у середньому реальна продуктивність праці в економіці України (показник кумулятивного приросту) зросла на 18,8%, найсуттєвіше зростання становило: у сільському господарстві –84,8%, будівництві – 47,3%, транспорті – 47,9%, готельно-ресторанному бізнесі–39,1%. У торгівлі продуктивність праці протягом цього періоду істотно зменшилася – на 23,1%.

Основними детермінантами структурних диспропорцій ринку праці є нестабільність політичної ситуації, відсутність узгодженості дій суб'єктів державного управління, структурна, макроекономічна та інституційна кризи, що призводить до скорочення можливостей створення нових якісних робочих місць; поступового звуження обсягів попиту на робочу силу з одночасним наростанням деформаційних змін у його структурі. Усунення зазначених проблем, формування й системна реалізація дієвого механізму підвищення якості робочої сили дозволить забезпечити конкурентоспроможність національної економіки в довгостроковій перспективі.

Атиповість адаптації ринку праці. Адаптаційні стратегії роботодавців орієнтовані переважно на гнучкість в оплаті праці (затримки та зменшення її розміру). Показник зайнятості не змінюється адекватно змінам обсягів виробництва, оскільки на підприємствах зберігається неефективна зайва зайнятість. Основним завданням сьогодення є подолання (ліквідація) неефективної зайнятості в економіці та довготривалого й структурного безробіття. Структурне безробіття виникає унаслідок технологічних змін чи зміну структурі попиту та виробництва продукції та послуг різних галузей у тому випадку, коли ринок праці не встигає пристосуватися до цих коливань. Таким чином, якщо циклічне безробіття виникає через відсутність попиту на робочу силу, то структурне є наслідком нездатності ринку праці повністю та якісно задовольнити існуючий попит на працю. З двох зазначених вище причин незбалансованості структури попиту та пропозиції на працю, пріоритет в Україні сьогодні належить нерівномірному коливанню ринкової кон'юнктури галузей економіки.

Мінімізація структурного безробіття потребує вживання заходів, орієнтованих на створення адекватної змінам попиту на робочу силу системи підготовки та перепідготовки кадрів; сприяння професійної та територіальної мобільності робочої сили; забезпечення інформаційної прозорості ринку праці. В іншому випадку зміни в структурі попиту та виробництва товарів і послуг галузей не узгоджуватимуться зі структурою кадрів, що стане

перешкодою на шляху до стабілізації соціально-економічної ситуації та економічного зростання країни загалом. В умовах сьогодення дослідження цього типу безробіття з точки зору формування політики держави у сфері зайнятості є особливо актуальним, оскільки заходи з розвитку інфраструктури ринку праці менш ресурсномісткі, на відміну від політики відкриття нових робочих місць, і так само ведуть до зниження існуючого рівня загального безробіття.

Диспропорційність попиту та пропозиції робочої сили відображається як розбалансованість ринку праці та освітніх послуг, унаслідок чого виникли перекося в кількісно-якісній структурі ринку праці та невідповідність рівня кваліфікації потребам роботодавців. Наявність феномену одночасно надмірної та дефіцитної праці, збільшення частки структурної складової безробіття стимулює, з одного боку, трудову міграцію, з іншого – зайнятість не за фахом. Система освіти є джерелом пропозиції кваліфікованої праці на ринку, але відсутність ефективної системи адаптації структури підготовки кадрів до потреб ринку поглиблює структурні диспропорції в цій сфері .

Спрощення та примітивізація української економіки призводить до існування феномену «надмірного» освітнього рівня, коли працівники з високим освітнім рівнем працюють на робочих місцях, що потребують значно нижчого освітньо-професійного рівня зайнятого (рис. 2.14).

Стабільно високий попит на отримання освітніх послуг пов'язаний не стільки з потребами економіки у фахівцях з високим рівнем освіти, скільки з очікуваннями самих студентів та їхніх батьків стосовно того, що отриманий диплом гарантуватиме швидке працевлаштування на високооплачувану, престижну та цікаву роботу. Незважаючи на це, наявність вищої освіти не гарантує наявності робочого місця з достатнім рівнем оплати праці в Україні, про що свідчать значне число осіб з вищою освітою, які опинилися серед безробітних (рис. 2.15).

Вітчизняний ринок праці характеризується високим рівнем усталеності попиту на працівників робітничих спеціальностей.

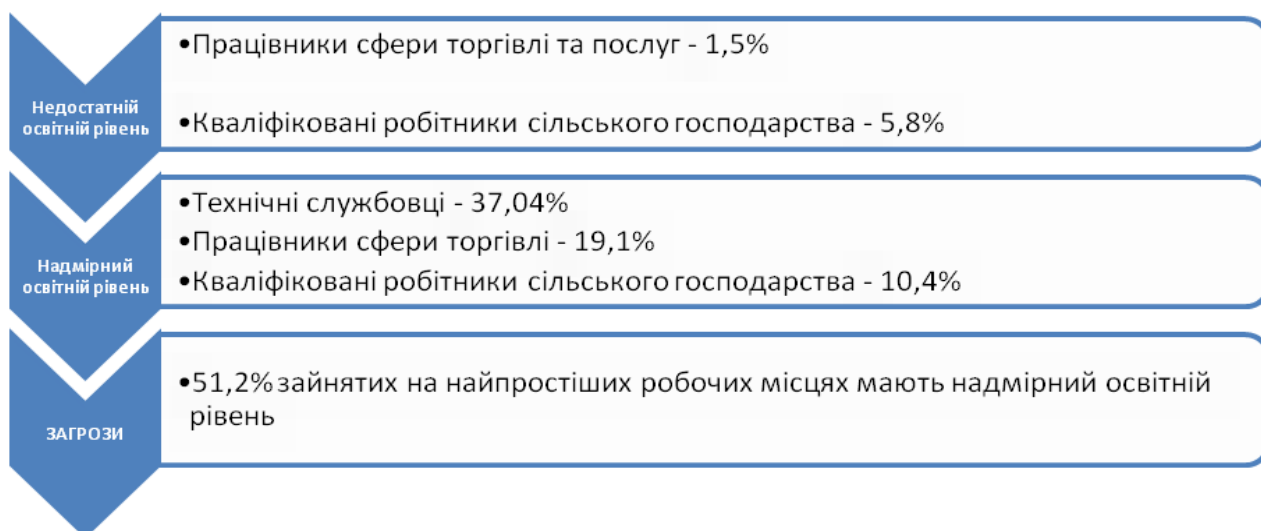

Рис. 2.14. Ознаки невідповідності освітньо-кваліфікаційного рівня зайнятого населення потребам економіки

Джерело: розраховано за даними обстежень робочої сили Держстату України.

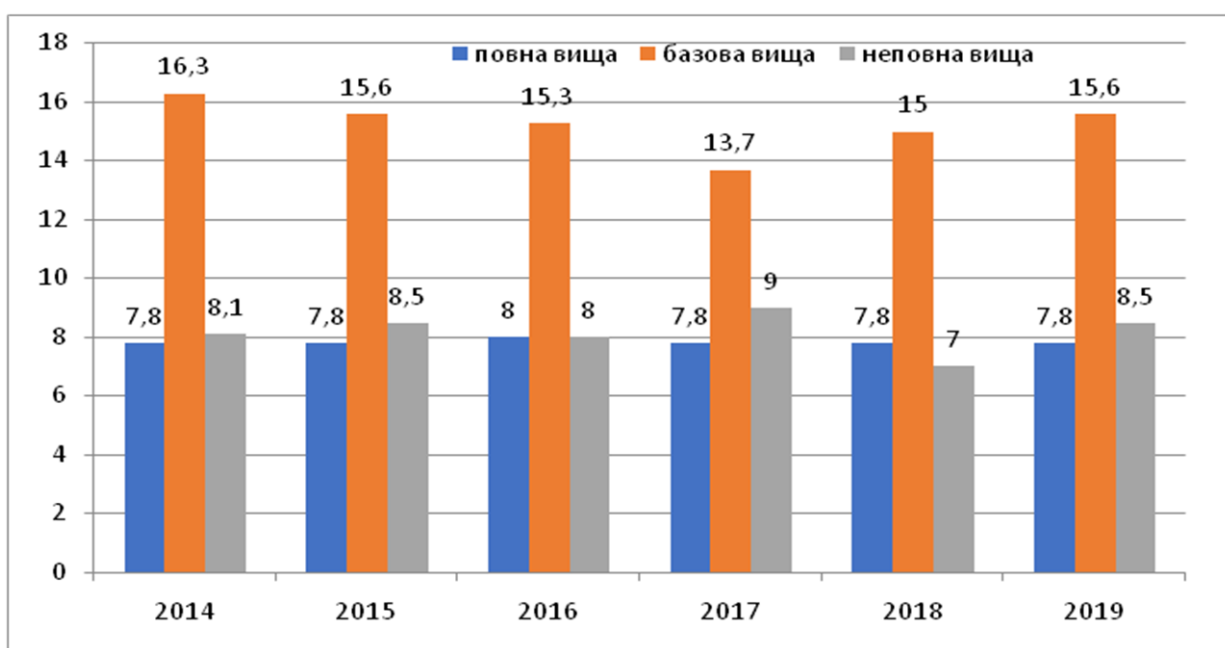

Рис. 2.15. Динаміка рівня безробіття в Україні серед осіб у віці 15–70 років з вищою освітою, %

Джерело: складено за даними Держстату.

Попит протягом 2015–2020 рр. зростав на такі професійні групи:

- найпростіші професії +93,5%;
- кваліфіковані робітники з інструментом +80,6%;
- робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування +77,4%;

- працівники сфери торгівлі +28,8%;
- кваліфіковані робітники сільського господарства +24,4%

Серед робітничих професій найвищим попитом користуються водії автотранспортних засобів, трактористи-машиністи сільськогосподарського виробництва, продавці продовольчих та непродовольчих товарів. Протягом тривалого періоду зберігається попит на робочі місця, що не потребують освіти: підсобних робітників, прибиральників службових приміщень.

Одночасно український ринок праці має істотний потенціал розвитку ІТ-сфери, що обумовлено (рис. 2.16):

- високим освітнім потенціалом робочої сили;
- додатковими можливостями і свободами у цифровій зайнятості на глобальному ринку праці,
- низьким рівнем оплати праці та соціального захисту в Україні.

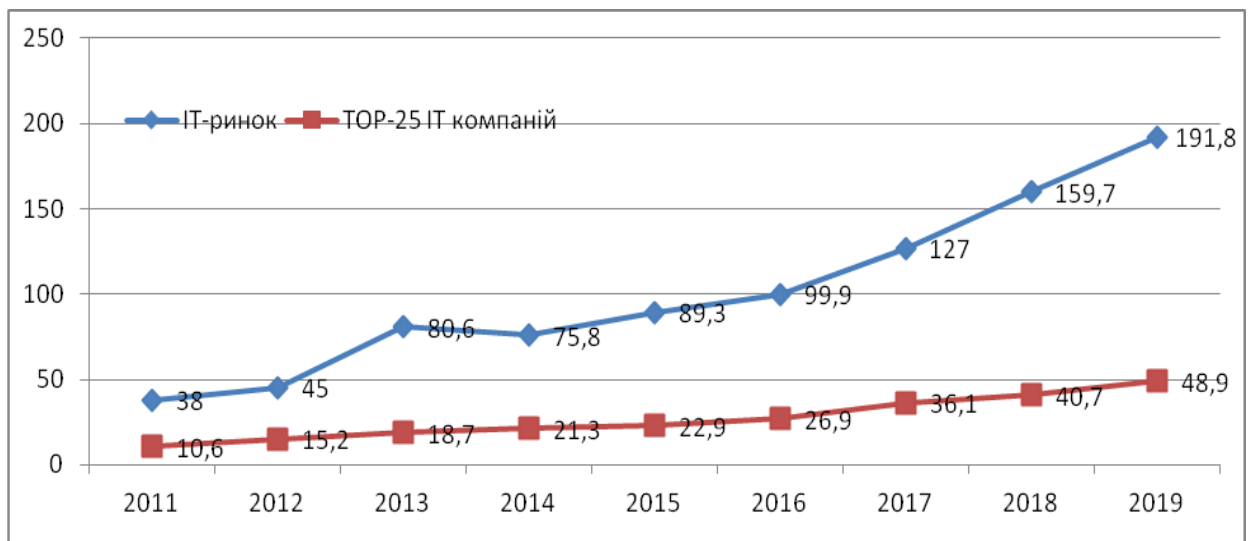

Рис. 2.16. Ємність ІТ-ринку праці України (кількість фахівців, тис. осіб)

Джерело: Ринок праці 2019: ріст 20% й ажіотаж навколо податків. URL: <https://dou.ua/lenta/articles/jobs-and-trends-2019/>

У 2019 р. зростання індустрії становило 20%. Кількість вакансій ІТ-ринку праці постійно зростає, так щорічний темп зростання становить від 143,8% у 2015 р., 150,1% – у 2017 р. та 109,3% – у 2019 р. Створено 32 тис. додаткових робочих місць.

Професійно-кваліфікаційні диспропорції вітчизняної соціально-трудової сфери поглиблюються деформалізацією соціально-трудових відносин, що свідчить про наявність значного прошарку тіньової зайнятості. Нині, за приблизними оцінками, до неформальних трудових відносин залучено від чверті до половини працездатного населення. Поширення неформальної зайнятості (її рівень, незважаючи на поступове скорочення неформального сектора, залишається суттєвим та становить понад 20%) (рис. 2.17) відбувається на тлі зниження рівня зайнятості населення у віці 15–70 років в Україні нижче за 60% (за даними 2019 р.¹⁹⁹ становить 58,2% населення відповідної вікової групи).

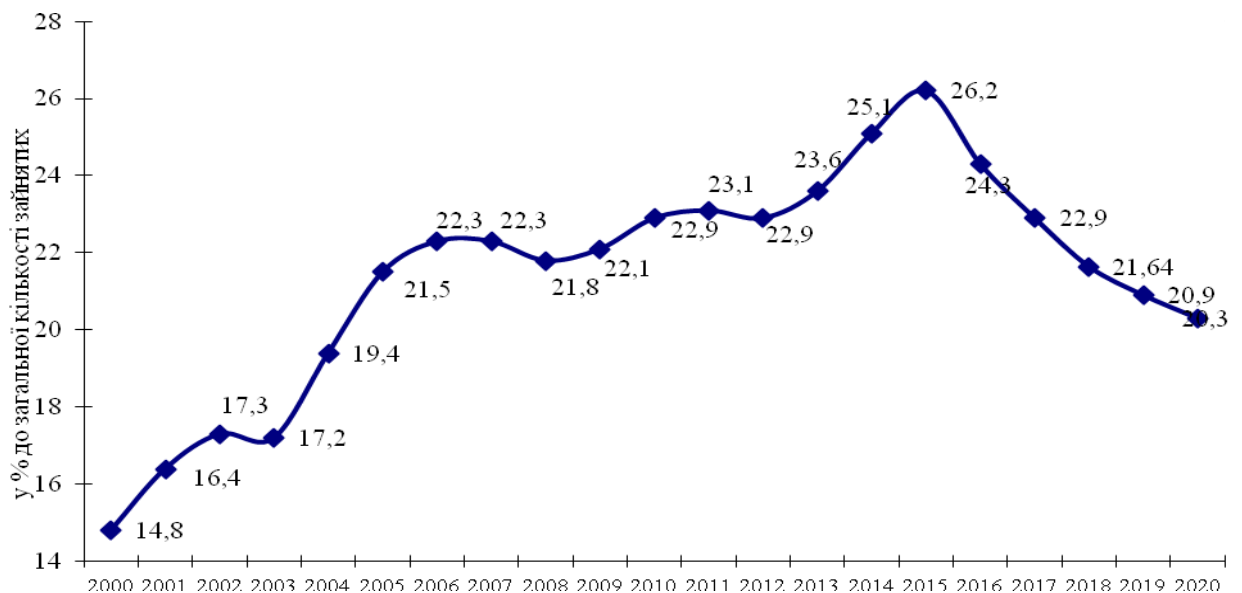

Рис. 2.17. Динаміка рівня неформальної зайнятості в Україні

Джерело: складено за даними Держстату.

Майже дві третини неформально зайнятого населення має професійно-технічну та повну загальну середню освіту (66,8%) та, як наслідок, неформально зайняте населення здебільшого представлено на найпростіших професіях порівняно з офіційно працевлаштованими особами (52,3% проти 10,0%). Серед неформально працюючого населення особи з вищою освітою становлять 28,7%. Гендерний зріз свідчить про найбільшу представленість у

її лавах саме чоловіків, що пояснюється головним чином нездатністю формальної економіки створити достатню кількість робочих місць із гідними умовами праці для вивільнених працівників промислових підприємств, де домінують чоловіки (ефект виштовхування), та підвищеною схильністю чоловіків братися за більш ризиковану, але часто краще оплачувану роботу в неформальній економіці (ефект притягування). Значного розповсюдження неформальні форми зайнятості набули серед молоді 15–34 років, їхня частка у загальній кількості в цьому секторі сягнула 37%. Передпенсійний та пенсійний вік вважаються факторами ризику і зменшують шанси офіційного працевлаштування не тільки в державному, а й у приватному секторі. Ще однією причиною, що змушує пенсіонерів шукати роботу в неформальному секторі, є низькі коефіцієнти заміщення пенсій, що призводить до високих рівнів бідності серед осіб похилого віку. В умовах значних масштабів деформалізації соціально-трудових відносин має бути впорядкований інфорсмент.

Група провалів державного регулювання в частині формування доходної та зарплатної нерівності становить загрозу соціальній стабільності в суспільстві та ключовому аспекту забезпечення гідного рівня життя працюючого населення, оскільки звуження можливостей працевлаштування змушує менш конкурентоспроможних працівників погоджуватися на погіршення умов зайнятості та оплати праці, це в свою чергу сприяє поглибленню нерівності в суспільстві (табл. 2.15).

Частка оплати праці у структурі ВВП за категоріями доходу у 2010–2018 рр. дуже відрізнялася, наприклад, у США вона перебувала в діапазоні 52,9–53,4%, Польщі – 37,9–39,3%, Чехії – 40,2–43%, Туреччини – 27,1–30,3% ВВП. У високорозвинених країнах частка оплати праці у структурі ВВП у 2000–2007 рр. коливалася близько позначки 55% ВВП, причому в передкризовий період мала місце переважно тенденція до її зниження у цих країнах: у Німеччині – 53,4–48,8%, Японії – 54–51,3%, Великій Британії – 55,5–53,2%. Залишалася майже стабільною ця частка у Франції – 52–51,6%. В

Україні в 2008–2009 рр. частка оплати праці в структурі ВВП за категоріями доходу досягла 49–51% ВВП, і в подальшому під впливом розгортання кризи суттєво зменшилася до 36,6% у 2016 р. Слід зазначити, що у сусідніх східноєвропейських країнах вона тривалий час була меншою, ніж в Україні, тобто пропорції формування ВВП за первинними доходами у цих країнах більшою мірою зорієнтовані на забезпечення їх розвитку, ніж це мало місце в Україні.

Таблиця 2.15

Динаміка частки оплати праці в структурі ВВП в окремих країнах світу, %

Країна	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Австрія	46,9	46,5	47,2	47,7	47,7	47,5	47,6	47,5	48,0
Канада	50,3	49,8	50,5	50,5	50,1	51,6	50,7	50,0	50,4
Чехія	40,2	40,3	41,0	40,9	40,2	39,6	40,4	41,4	43,0
Греція	36,3	35,4	34,6	33,1	33,1	32,9	33,0	33,1	33,4
Франція	52,1	51,9	52,3	52,4	52,4	51,9	52,1	52,2	52,4
Німеччина	50,4	50,1	51,1	51,4	51,3	51,6	51,8	52,2	52,9
Угорщина	43,8	43,7	44,7	43,8	42,8	42,0	43,2	43,4	42,9
Польща	37,9	37,1	37,2	37,3	37,6	37,1	38,2	38,5	39,3
Туреччина	27,1	26,6	27,9	28,0	28,9	29,2	32,2	30,4	30,3
США	52,9	53,0	52,9	52,7	52,8	53,3	53,3	53,5	53,4
Росія	43,9	43,9	44,4	46,3	47,3	47,8	48,0	47,6	46,4
Україна	48,0	47,0	50,2	49,9	46,3	39,1	36,6	39,2	41,3

Джерело: складено за даними сайтів: Державна служба статистики України (www.ukrstat.gov); Статистичні дані країн, що входять до складу ОЕСР (<https://stats.oecd.org/>).

Зв'язок між якістю зайнятості та рівнем життя працюючих очевидний. У зв'язку з цим ключем до подолання бідності та нерівності має стати забезпечення якісної зайнятості населення, що передбачає підвищення продуктивності праці, створення гідних умов для її реалізації й високих стандартів оплати праці. Проблеми нерівності та бідності пов'язані з потенціалом розвитку і стійкості. Зростання нерівності та її найгострішої

соціальної форми – бідності змусило світову спільноту змістити акценти в цілях суспільного розвитку в бік інклюзивного зростання. Інклюзивне зростання принципово відрізняється від звичайного економічного зростання, оскільки спрямоване на розвиток людини й підвищення її добробуту, а також на зниження рівня бідності та зменшення розшарування суспільства.

Ліквідувати бідність та зменшити рівень диференціації – найголовніше завдання для України, розв'язання якого полягає насамперед у подоланні суперечностей у соціально-трудої сфері. Головним чинником суперечностей між найманим працівником та роботодавцем є усвідомлення того, що заробітна плата залишається на достатньо низькому рівні та існує несправедливість щодо її виплати і диференціації. Впродовж усього пострадянського періоду Україна позиціонує себе як країна з дешевою робочою силою з усіма наслідками, що з цього випливають. Це наочно проявляється у порівнянні середньої заробітної плати в Україні із середньою заробітною платою в європейських країнах. Так, якщо в Україні вона становить 344 євро, то в Данії – 5856, Люксембурзі – 5280, Ірландії – 4272, Німеччині – 4224, Нідерландах – 4224, Швеції – 4128, Фінляндії – 4096, Австрії – 4000 євро, Бельгії – 4624, Франції – 3872, Великій Британії – 3408, Італії – 3264, Іспанії – 2544, Словенії – 2272, Кіпрі – 2128, Мальті – 2064, Португалії – 1808, Греції – 1728, Хорватії – 1440, Чеській Республіці – 1312, Естонії – 1392, Словаччині – 1296, Польщі – 1216, Угорщині – 1152, Латвії – 1024, Литві – 912, Румунії – 816, Болгарії – 656²⁰⁶.

Підтримуючи достатньо низький рівень оплати праці, держава потрапляє у пастку низької продуктивності праці, тобто низький рівень заробітної плати зумовлює низьку продуктивність праці, що у свою чергу не сприяє зростанню життєвого рівня працівників. Політика випереджального зростання оплати праці, притаманна економічно розвиненим країнам (якщо

²⁰⁶ Средние и минимальные зарплаты в Европе: уровень зарплат по странам Евросоюза и некоторым другим странам мира, таблицы зарплат на 2019 год. URL: <https://ru-geld.de/salary/europe.html#average>

розглядати динаміку заробітних плат і цін у довгостроковій ретроспективі) зумовила сприятливі умови для вирішення проблем ефективної зайнятості, підвищення добробуту й відтворення населення. В Україні – інша політика – дешевої робочої сили, що зумовлює поширеність бідності працюючих, особливо у теперішніх кризових умовах, коли ціни на товари й послуги зростають випереджальними темпами відносно темпів зростання зарплат.

Це є результатом провалів державного регулювання політики оплати праці та формує нові провали у вигляді деструкцій соціального діалогу та соціальної відповідальності.

В умовах динамічного розвитку ринку праці вагому роль у забезпеченні його ефективності відіграє інститут соціальної відповідальності. Інститут соціальної відповідальності в цій важливій ланці соціально-економічної системи представлений низкою інституцій, таких як традиції, цінності, набір норм та правил, що визначають поведінку та взаємовідносини суб'єктів ринку праці. Окрім того, цей інститут включає систему структур, що забезпечують регулювання, управління, організацію, нагляд і контроль відносин на ринку праці та сприяє запобіганню поширенню ризиків і загроз, що призводять до негативних соціально-економічних та політичних наслідків. Ринкові умови формують вимоги до всіх суб'єктів трудових відносин, насамперед щодо культивування цінності праці і працівника, що лежить в площині соціальної відповідальності людини, бізнесу та держави. Адже соціальна відповідальність у сфері прикладання праці мотивується саме за умов укріплення цінностей та спрямована на досягнення повної, продуктивної, вільно обраної зайнятості на економічно доцільних робочих місцях з гідними умовами праці. Соціальна відповідальність у трудовій сфері об'єднує партнерів за допомогою причинно-наслідкових зв'язків та проявляється у взаємному соціальному впливі або через соціальні наслідки.

Так, соціальна відповідальність роботодавця визначається обсягами та якістю виробленої продукції, доступністю і якістю робочих місць та гарантії стабільної зайнятості, створенням безпечних умов праці, дотриманням

трудового, податкового законодавства, наданням працівникам соціальних пакетів, забезпеченням гідних трудових доходів працівників, мотивацією до продуктивної праці тощо. Соціальна відповідальність найманого працівника на ринку праці характеризується добросовісним ставленням до праці, якістю виконуваної роботи та продуктивністю праці, професіоналізмом та прагненням до професійного зростання, дотриманням норм трудового законодавства та правил безпеки праці, ефективною трудовою діяльністю. Держава зацікавлена у забезпеченні суспільного прогресу та збереженні соціально-економічної та політичної стабільності, тому виступає регулятором соціально-трудової сфери шляхом реалізації державними інституціями політики зайнятості та соціального захисту вразливих верств населення.

Характеристики розвитку сучасної сфери соціально-трудових відносин України свідчать про досить низький рівень формування умов та можливостей для ефективного функціонування ринку праці та розвитку трудового потенціалу, що є наслідком відсутності суттєвих проявів соціальної відповідальності за створення таких умов. Це підтверджується насамперед наявністю дисбалансів на ринку праці, проявами дискримінації, діями за рамками правового поля тощо. Вітчизняний ринок праці має гостру потребу інтенсивного розвитку на інноваційній основі для формування конкурентних переваг працівників, підприємств та держави в цілому. Проблеми ринку праці України проявляються втратою цінностей праці і працівника, технічною та технологічною відсталістю, незадовільними умовами праці та дефіцитом якісних робочих місць, низькою якістю трудового життя та поширенням бідності серед працюючих. Послаблення соціальної відповідальності в нашій країні характерне для всіх суб'єктів ринку праці. Сфера прикладання праці потребує коригування в напрямі стимулювання до продуктивної праці, забезпечення гідних умов праці, зменшення професійних ризиків, розвитку соціального партнерства та виробничої демократії, мотивації до інноваційної активності та професійного

зростання. Ці завдання перебувають у системі координат соціальної відповідальності та є ключовими для розвитку людського капіталу.

Деструкція соціального діалогу та асиметричність соціально-трудова відносин характеризується переважанням прав роботодавців із одночасним пониженням прав працівників, відсутністю інституційних норм щодо індивідуального трудового контракту та культури його використання у трудових відносинах, залежністю профспілок від роботодавців та інституційні ускладнення на шляху оформлення альтернативних асоціацій працівників, які б реально обстоювали їхні інтереси. Формальний характер колективних договорів, відсутність відповідальності сторін за їх недотримання в частині норм праці, своєчасності та повноти виплати, з одного боку, формують асиметричність трудових відносин, з іншого – є її результатом. Надзайнятість та вторинна зайнятість є проявом неефективного використання робочої сили. Ця деструкція державного регулювання яскраво проявляється у невідповідності трудового законодавства вимогам мережевої економіки, тобто у неврегульованості механізмів праці на умовах лізингу, аутсорсингу та аутстафінгу, у відсутності відповідної правової бази, внаслідок чого права та інтереси найманих працівників належним чином не захищені та участь лізингових працівників у соціальному партнерстві не забезпечена.

Низький рівень інформованості трудового законодавства обумовлений існуванням застарілих норм у трудовому законодавстві, нерозвиненістю законодавства про працю за окремими напрямками (про колективні договори та угоди, про зайнятість, про трудову міграцію, про оплату праці, про охорону праці, про окремі види трудової діяльності, що взагалі не визначені на законодавчому рівні тощо), його нескоординованістю з господарським, бюджетним, податковим, міграційним т. ін., так і високим рівнем порушення трудових прав, відсутністю умов правової орієнтації поведінки сторін соціально-трудова відносин, що зумовлює зміну інституційних умов функціонування ринку та викликає появу диспропорцій та аномалій розвитку

ринку праці, які проявляються у десоціалізації трудових відносин, дискримінації у сфері прикладання праці, незабезпеченні захисту трудових прав працівників, зростанні «тіньової зайнятості», у формальному ставленні або взагалі уникненні колективних договорів, порушенні прав працівників на одержання трудової винагороди, забезпечення гідних та безпечних умов зайнятості та праці, продуктивної та ефективної праці тощо. Вони зумовлюють безліч негативних явищ і гальмують розвиток трудового потенціалу. Це призводить до зниження якості трудового життя, втрати цінності праці та працівника, зниження вимог конкурентоспроможності працівника, погіршення умов праці, зниження продуктивності праці та міграційним втратам людського капіталу. Останні роки відбулося істотне удосконалення міграційної політики України. Це дозволило не лише доопрацювати чинне законодавство, а й забезпечити врегулювання правовідносини у сфері зовнішньої трудової міграції та реінтеграції мігрантів, які повертаються. Тимчасова циркуляційна міграція тривалий період залишається основною моделлю наших трудових мігрантів. Обстеження і 2012 р., і 2017 р. показали, що серед загальної кількості трудових мігрантів майже половину (48,5%) становили короткострокові (до року) трудові мігранти. Короткі циркулярні виїзди практикувалися передусім у сусідні країни – Польщу, Росію, Білорусь, Угорщину.

Міграційний відплив має двоякий вплив на національний ринок праці. З одного боку, ринок праці відчуває зменшення навантаження та рівня безробіття, з іншого – відплив кваліфікованих працівників сфери освіти та охорони здоров'я визначає дефіцит кадрів. Поряд із цим країна та національна економіка потерпає від демографічних втрат, зменшення народжуваності та етнічної цілісності.

За таких умов виникає необхідність удосконалення існуючих та пошуку нових інструментів регулювання ринку праці з метою забезпечення соціально-економічного прогресу, де ключова роль відводиться державі. При цьому стає очевидним те, що держава регулює не лише економічні процеси, а

виконує і соціальні функції задля забезпечення рівноваги на ринку праці, гармонізації розвитку його складових та запобіганню появи ризиків у сфері прикладання праці. Держава повинна визначати рамкові умови взаємодії інституційних одиниць ринку праці в частині мінімізації суперечностей соціально-трудової сфери, де збігаються і поєднуються інтереси провідних учасників суспільного виробництва: капіталу та найманої праці, роботодавців та працівників. Основна складність полягає у відсутності досвіду регулювання цих відносин, а також у неможливості прямого запозичення управлінських технологій, застосованих у передових країнах.

2.8. Динаміка міжнародної конкурентоспроможності української продукції

Після кризи 2014–2015 рр. в Україні розпочався пошук шляхів відновлення економічного зростання. При цьому орієнтація на розширення експорту розглядалася як один із найбільш перспективних і коротких шляхів досягнення цієї мети. Кроком у цьому напрямі стало розроблення Експортної стратегії України («дорожньої карти» стратегічного розвитку торгівлі) на 2017–2021 рр., що була схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р. № 1017-р.

У 2017–2019 рр. темпи щорічного приросту товарного експорту були високими і свідчили про посткризове відновлення економіки. Однак у міру виконання цього завдання серед фахівців дедалі більше визрівало розуміння того, що активізація експортної діяльності відбувається переважно в галузях, які пов'язані з виробництвом сировини та продуктів її неглибокої переробки. Розширення їх продажу на світовому ринку має свою природну межу. Тому наявна експортна спеціалізація країни не може розглядатися як основний засіб прискорення економічного зростання в середньо- та довгостроковій перспективах. Досягти нових експортних можливостей можна лише за однієї умови – збільшити рівень міжнародної конкурентоспроможності продукції підвищеної технологічної складності, яка має відносно більшу частку доданої

вартості. Проте як дізнатися, Україна під впливом сучасних реформ поступово наближається до цієї мети чи віддаляється від неї, а чи рухається навколо неї по зачарованому колу?

Знайти відповідь на наведене питання можна шляхом аналізу змін у загальній (базовій) конкурентоспроможності (basic competitiveness) українських експортних товарів і послуг. Якщо зібрати факти про зростання технологічної складності українського експорту, збільшення в його складі продукції кінцевого споживання, порівняльні переваги (comparative advantage) щодо виробництва якої мають вітчизняні товаровиробники, то це може слугувати доказом збільшення впливу експорту на довгострокове економічне зростання країни. Разом із тим сучасний арсенал наукових знань ще не має в своєму складі точних і вивірених інструментів для збору наведених фактів. Частково це зумовлено існуванням невирішених методологічних і методичних питань. Основні серед них: що таке конкурентоспроможність, як оцінити її базовий рівень, динаміку технологічної складності експорту?

«Конкурентоспроможність» одне з широкоживаних економічних понять, яке не має загальновизнаного трактування. Воно використовується для опису в ринкових економіках подій, що пов'язані з конкурентними змаганнями за споживача. Немає сенсу оперувати цим поняттям для аналізу монопольних ринків або сфер товарного обігу планово-централізованих економік.

Упродовж останніх п'ятдесяти років зміст поняття «конкурентоспроможність» найчастіше пояснювався такими дещо загальними термінами, як здатність, потенціал, імовірні майбутні можливості фірм, країн успішно продавати товари, послуги в умовах ринкової конкуренції. Разом із тим імпліцитна, тобто неявна, прихована сутність того, що криється за цими термінами, змусила науковців шукати способи більш точного опису конкурентоспроможності за допомогою оцінок властивостей (характеристик) реального явища, яке воно узагальнює. Однак при цьому

вони зіткнулися з новою проблемою: яким чином кількісно оцінити та описати такі властивості, як «здатність», «потенціал», «можливості», що відображають не сутність, а випадкову природу конкурентоспроможності? Це впливає з того, що в реальному житті, наприклад, потенціал чи можливості можна реалізувати або не реалізувати.

Не заглиблюючись у суть численних наукових дискусій навколо поняття «конкурентоспроможність», зауважимо таке. Зазначені труднощі щодо аналізу конкурентоспроможності, напевно, зберігатимуться до того часу, поки економісти не почнуть розглядати конкурентоспроможність не як випадкове, а цілком закономірне явище. На наше переконання, для зміни поглядів на це явище в науці накопичилося достатньо доказів. Найвагоміший серед них такий: основним критерієм випадкового явища є не непередбачуваність його виникнення, а набір чинників, які його спричиняють. Згідно з цим припущенням випадкове явище щоразу викликається новою комбінацією чинників, яка в майбутньому ніколи не повторюється. Якщо ж науковці описують та уточнюють набір постійних чинників, які спричиняють те чи інше економічне явище (в тому числі й конкурентоспроможність), то це означає, що воно за своєю природою є детермінованим і виникає закономірно під дією певних сил.

Якщо визнати, що конкурентоспроможність є закономірним явищем, то це неодмінно породжує проблему більш точного визначення змісту поняття, що його узагальнює. Пошук шляхів її вирішення варто розпочати з аналізу ієрархії в системі понять, що містять термін «конкурентоспроможність». Поміж них засадничим доцільно визнати те, що використовується для характеристики товарів і послуг. Аргументація цього підходу проста. Неможливо довести або уявити, що можуть існувати конкурентоспроможні фірми, галузі, регіони, країни, в яких не виробляються конкурентоспроможні товари чи послуги. Саме вони є основною умовою конкурентоспроможності всіх інших економічних структур.

Однак визначення засадничого терміна породжує зустрічне запитання: що перетворює товари і послуги на конкурентоспроможні? На перший погляд, відповідь проста – особливі унікальні властивості тієї чи іншої продукції та її цінова доступність. З цього приводу варто зауважити, що щорічно в світі створюється велика кількість доступних за ціною продуктів з новими властивостями. Проте лише окремі серед них стають лідерами продажів на ринках і приносять фірмам, країнам підвищені доходи. Наведений факт можна використати як аргумент на користь висновку, що виключно споживчий пріоритет стосовно купівлі того чи іншого продукту перетворює його на конкурентоспроможний. Отже, поняттям «конкурентоспроможність» варто узагальнювати не що інше, як відповідність товару (послуги) споживчим перевагам (consumer preferences) учасників ринку.

Можна припустити, що відповідність товару (послуги) споживчим перевагам учасників ринку може мати як мінімальну, так і максимальну величину, що коливається, наприклад, у межах 1–100%. Водночас накопичені емпіричні факти дають підстави стверджувати, що відповідність товару (послуги) купівельним перевагам споживачів може досягти максимально можливих значень лише за умови активізації в економіці всіх наявних мікро-, мезо-, та макроекономічних чинників конкурентоспроможності. Зважаючи на це, в прикладних дослідженнях варто оперувати поняттям «базова конкурентоспроможність». Його доцільно використовувати для того, щоб описувати в економіках максимізовану, за допомогою мікро-, мезо-, та макроекономічних чинників, відповідність товару (послуги) споживчим перевагам учасників ринку.

Окремі питання методики дослідження. Запропоноване концептуальне трактування поняття «базова конкурентоспроможність» відкриває можливість знайти методи точнішого опису явища, яке воно узагальнює. Зокрема, в економіці максимізовану відповідність товару (послуги) споживчим перевагам покупців можна описати за допомогою оцінки його

питомої ваги в загальному обсязі ринкового продажу аналогічної за призначенням продукції. Така оцінка містить інформацію про те, що купівлю певного товару (послуги) вбачають своїм пріоритетом споживачі, які формують окрему частину попиту на ринку.

Рівень базової конкурентоспроможності експорту країни можна розрахувати шляхом оцінювання питомої ваги її товарів і послуг у світовому експорті. Аналітичні можливості цього показника можна розширити, конкретизувавши його за допомогою оцінок питомої ваги національних товарів (послуг) у світовому експорті товарів (послуг).

За аналогією можна стверджувати, що на внутрішньому ринку країни рівень конкурентоспроможності національних споживчих товарів можна розрахувати шляхом оцінювання їх питомої ваги у структурі роздрібного товарообороту, а національних інвестиційних товарів – у структурі капітальних інвестицій.

В умовах зростаючої базової експортної конкурентоспроможності країни «ефект зсуву» на користь галузей, які випускають товари та послуги підвищеної технологічної складності з новими властивостями, можна виявити шляхом оцінювання рівня технологічної складності товарного експорту (імпорту). Методика такого оцінювання базується на розрахунках індексу вартості одиниці продукції, тобто одиничної вартості – UV (unitvalueindex). За його допомогою економісти виявляють зміни в середній вартості неоднорідних товарних одиниць, на яку можуть впливати коливання як у наборі товарів, так і в їхніх цінах²⁰⁷.

Індекс одиничної вартості часто піддається критиці, тому що він являє собою сурогат індексу цін²⁰⁸. Однак, незважаючи на цей недолік, його можна обирати для економічного аналізу, який будується на припущенні, що на

²⁰⁷ Unit value index. Glossary statistical terms / OECD. URL : <https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=2810>

²⁰⁸ Unit Value Indices / International Monetary Fund. URL : <https://www.imf.org/external/np/sta/tegeipi/ch2.pdf>

ринку продукція більш високої технологічної складності з інноваційними або якіснішими властивостями завжди буде дорожчою за традиційну²⁰⁹.

У цьому дослідженні середня вартість одиниці експорту (імпорту) країни оцінюється в доларах США за 1 кілограм ваги набору товарів певної групи j або сукупності товарних груп t . Вартість 1 кілограму ваги описується за допомогою індексів $UVix$ та $UVim$, які відображають одиничну вартість експортної, імпоротної товарної групи країни i . Окремі аналітичні можливості цих індексів коротко можна подати так.

Якщо упродовж тривалого часу країна i одночасно експортує товари з нижчим рівнем технологічної складності ніж імпортує ($UVi1xt / UVi1it < 1$), і за цим показником відстає від багатьох країн світу ($UVi1xt / UVi2xt < 1$), це є підставою для визнання, що наявна структура експортних операцій є соціально небажаною в довгостроковій перспективі. Такий висновок є приводом для аналізу переваг експортерів щодо виробництва різних груп товарів і послуг з метою пошуку шляхів зміни структури їх продажу.

У сучасній науці напрацьовано категорійний апарат та математичний інструментарій для ідентифікації переваг, які дають фірмам змогу вигравати конкурентну боротьбу за споживача. В узагальненому вигляді такі переваги розділяють на три основні види: абсолютні, порівняльні та конкурентні. Аналіз абсолютних і порівняльних переваг фірм дає змогу віднайти відповіді на запитання, які товари і послуги підприємці зацікавлені експортувати на світові ринки. Аналізуючи конкурентні переваги фірм, можна пояснити, чому саме та чи інша фірма стала в певній галузі економіки лідером з продажу на міжнародних ринках тих чи інших товарів і послуг?

²⁰⁹ Наведене припущення можна пояснити так. Наприклад, вартість одного кілограма залізорудної сировини завжди буде меншою, ніж автомобіля, тому що останній є результатом глибокого перероблення залізовмісних рудних матеріалів, значно більших витрат на залучення в цей процес висококваліфікованих працівників. З цього випливає, що відношення між одиничною вартістю залізорудної сировини та автомобілів є оцінкою відносного рівня їхньої технологічної складності.

Предметом цього дослідження є не причини успіху окремих експортерів на світових ринках, а український експорт. Його динаміку неможливо пояснити лише наявністю у вітчизняних підприємств абсолютних переваг стосовно продажу окремих видів товарів і послуг. Зважаючи на це, надалі наше дослідження концентруватиметься навколо порівняльних переваг, які визначають спеціалізацію України на міжнародних ринках.

Сьогодні економісти володіють арсеналом методів щодо оцінювання порівняльних переваг, якими володіють експортери тієї чи іншої країни. Напевно найвідоміші серед них ті, що базуються на індексі виявленої порівняльної переваги (revealed comparative advantage (RCA)). У теорії міжнародної торгівлі його трактують як здатність країни додатково виробляти певний товар з меншими альтернативними витратами порівняно з іншою країною або групою країн²¹⁰. При цьому альтернативні витрати розуміють як потенційну вигоду, яку фірма втрачає у випадку, якщо її менеджмент приймає рішення виробляти та експортувати той чи інший товар або послугу порівняно з іншим варіантом рішення щодо розширення економічної діяльності на ринку. У наведеному значенні індекс RCA використовується для пояснення спеціалізації країни на тих чи інших видах експортних товарів і послуг. Для здійснення цього дослідження обрано версію індексу RCA, яку математично можна описати так:

$$RCA_{ij} = \ln [(x_{ij} / m_{ij}) / (X_{it} / M_{it})],$$

де RCA_{ij} – індекс виявленої порівняльної переваги i -ої країни за j -м товаром; X_{it} , M_{it} – сукупний обсяг експорту, імпорту i -ої країни; x_{ij} , m_{ij} –

²¹⁰ Порівняльна перевага – це наявні в економіці потенційні можливості виробляти товари і послуги з меншими альтернативними витратами порівняно з конкурентами. Порівняльні переваги дають змогу підприємцям продавати товари і послуги за меншою ціною, ніж та, що існує на ринку, та отримувати при цьому підвищений рівень прибутку. У країні $i1$ порівняльні переваги щодо виробництва товару (послуги) $j1$ виникають за умови, якщо для випуску додаткової одиниці $j1$ необхідно відмовитися від виробництва меншої кількості одиниць товарів (послуг) $j2$, ніж в країні $i2$. Така ситуація на ринку означає, що альтернативні витрати щодо виробництва товару (послуги) $j1$ у країні $i1$ є меншими порівняно з країною $i2$.

обсяги експорту, імпорту j -го товару i -ої країни. Розрахунок натурального логарифму за індексом RCA_{ij} дає змогу порівнювати різні його значення впродовж різних періодів, незалежно від початкових величин. Якщо індекс $RCA_{ij} > 0$, то це означає, що i -та країна має порівняльну перевагу в експорті j -го товару до інших країн, у випадку, коли індекс $RCA_{ij} < 0$, – що закордонні конкуренти мають порівняльну перевагу в імпорті j -го товару до i -ої країни.

Після економічної кризи 2014–2015 рр. в Україні розпочалося економічне зростання. Для визначення його перспектив сьогодні важливо знати, як у 2016–2019 рр. змінювалася конкурентоспроможність експорту?

Конкурентоспроможність вітчизняного експорту. Динаміку базової конкурентоспроможності експорту країни можна виявити за допомогою оцінок його питомої ваги у світовому експорті впродовж певного періоду. У табл. 2.16 наведено такі оцінки щодо експорту України в 2013–2019 рр.

Таблиця 2.16

Питома вага України у світовому експорті в 2013–2019 рр.

Роки	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Світовий експорт товарів та послуг, млрд дол. США	23628,75	24007,47	21351,01	20919,42	23081,50	25336,12	24933,01
Експорт товарів та послуг України, млрд дол. США	81,719	65,436	47,862	46,008	53,944	59,177	63,556
Частка України у світовому експорті, %	0,35	0,27	0,22	0,22	0,23	0,23	0,25

Джерело: складено за даними: Exports of goods and services (BoP, current US\$): World Bank national accounts data. Washington: The World Bank. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/BX.GSR.GNFS.CD>

Дані табл. 2.16 свідчать, що відносно передкризового 2013 р., питома вага сукупного експорту товарів та послуг України у світовому експорті зменшилася з 0,35 до 0,25%. Це є свідченням зниження рівня базової конкурентоспроможності вітчизняного експорту. Однак наведені показники також дають змогу спостерігати іншу важливу економічну тенденцію – що

після 2016 р. конкурентоспроможність експорту поступово починає зростати. Зокрема, в 2017–2019 рр. частка України у світовому експорті збільшилася з 0,22 до 0,25%. Щоб виявити, чи була ця тенденція характерною як для експортних товарів, так і для послуг, варто скористатися даними табл. 2.17, що відображають їх питому вагу у світовому експорті в 2013–2019 рр.

Таблиця 2.17

**Питома вага України у світовому експорті товарів та послуг
в 2013–2019 рр.**

Роки	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Експорт товарів України, млрд дол. США	59,106	50,552	35,420	33,560	39,701	43,341	46,091
Частка України у світовому експорті товарів, %	0,32	0,27	0,22	0,21	0,23	0,22	0,25
Світовий експорт послуг, млрд дол. США	4948,80	5267,05	5039,14	5106,58	5535,11	6065,65	6163,32
Експорт послуг України, млрд дол. США	22,613	14,884	12,442	12,448	14,243	15,836	17,465
Частка України у світовому експорті послуг, %	0,46	0,28	0,25	0,24	0,26	0,26	0,28

Джерело: складено за даними: Goodsexports (BoP, current US\$); Serviceexports (BoP, current US\$); World Bank national accounts data. Washington: TheWorldBank. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/BX.GSR.NFSV.CD>

Дані табл. 2.17 свідчать, що в 2013–2019 рр. у світовому експорті товарів питома вага України зменшилася з 0,32 до 0,25 %. Це є доказом зниження конкурентоспроможності експортних товарів порівняно з передкризовим 2013 р. Водночас наведені дані також показують, що в 2017–2019 рр. конкурентоспроможність вітчизняного товарного експорту мала тенденцію до незначного зростання порівняно з 2016 р.

За схожим сценарієм ситуація розвивалася і в сфері послуг. У 2013–2019 рр. частка України у світовому експорті послуг зменшилася з 0,46 до 0,28%. У 2017–2019 рр. конкурентоспроможність вітчизняних експортних послуг мала тенденцію до незначного зростання порівняно з рівнем 2016 р.

Синхронність змін у динаміці експорту на світові ринки вітчизняних товарів та послуг можна розглядати як доказ того, що їх конкурентоспроможність змінювалася під дією одних і тих же чинників.

Економічні тенденції 2017–2019 рр. щодо поступового зростання конкурентоспроможності вітчизняних експортних товарів та послуг зумовлюють природне запитання: чи були ці закономірності також притаманні внутрішньому ринку?

Конкурентоспроможність вітчизняних інвестиційних і споживчих товарів на внутрішньому ринку України. Вітчизняні інвестиційні товари надходять у сферу виробництва у формі капітальних вкладень. В Україні індекс капітальних інвестицій в 2014–2015 рр. зменшувався порівняно з попереднім роком, а в 2016–2019 рр. – зростав у межах 115,5–121,1%. Остання тенденція свідчила про зростання попиту на засоби виробництва. Для його задоволення споживачі мали змогу купувати вітчизняну або імпорتنу продукцію. Їх вибір характеризують дані табл. 2.18, що відображають частки вітчизняної та імпоротної продукції в структурі капітальних інвестицій України в 2015–2019 рр. Дані табл. 2.17 свідчать, що в 2015–2019 рр. у структурі капітальних інвестицій частка вітчизняної інвестиційної продукції зменшився з 37,6 до 32,2%, а імпоротної – зросла з 37,0 до 47,4%. Ці тенденції є ознакою зменшення конкурентоспроможності вітчизняних інвестиційних товарів порівняно з імпортними аналогами.

Таблиця 2.18

Частки вітчизняної та імпоротної продукції у структурі капітальних інвестицій України в 2015–2019 рр.

Роки	2015	2016	2017	2018	2019
Капітальні інвестиції, млн грн	273116	359216,1	448462	578726,4	623978,9
Індекси капітальних інвестицій, % до попереднього року	98,3	118,0	121,1	116,4	115,5
Імпорт інвестиційної продукції, млн дол. США	4 629	6 505	8 600	9 623	12486
Середньорічний офіційний курс долара США	21,84	25,55	26,59	27,69	23,69

Імпорт інвестиційних товарів, <i>млн грн.</i>	101097,4	166202,8	228674,0	266460,9	295793,3
Обсяг реалізації вітчизняної інвестиційної продукції, <i>млн грн</i>	102716,1	117183,6	152604,0	185416,0	200866,1
Частка імпортової інвестиційної продукції, <i>% від капітальних інвестицій</i>	37,0	46,3	51,0	46,0	47,4
Частка вітчизняної інвестиційної продукції, <i>% від капітальних інвестицій</i>	37,6	32,6	34,0	32,0	32,2

Джерело: складено за даними: Обсяг реалізованої промислової продукції добувної та переробної промисловості за основними промисловими групами (ОПГ) / Державна служба статистики України. 2020. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>; Динаміка експорту товарів за широкими економічними категоріями / Національний банк України. 2020. URL: <https://bank.gov.ua>

Динаміку продажу споживчих товарів можна проаналізувати за допомогою показників, що характеризують коливання часток вітчизняної та імпортової продукції у структурі роздрібного товарообороту. Для цього скористаємося даними табл. 2.19, які відображають частку вітчизняної продукції у структурі роздрібного товарообороту України в 2015–2019 рр.

Таблиця 2.19

Частка вітчизняної продукції у структурі роздрібного товарообороту України в 2013–2019 рр.

Роки	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Споживчі товари у структурі роздрібного товарообороту, %	57,2	57,8	58,1	55,8	52,3	53,2	52,4
у т.ч. продовольчі товари, %	85,5	85,6	85,2	84,8	82,2	81,4	80,0
непродовольчі товари, %	39,0	39,5	39,3	35,6	32,6	31,7	32,0

Джерело: складено автором за даними: частка продажу споживчих товарів, які вироблені на території України, через торгову мережу підприємств / Державна служба статистики України. 2020. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Дані табл. 2.19 свідчать, що в посткризовий період 2016–2019 рр. в Україні у структурі роздрібного товарообороту частка продажу вітчизняних продовольчих товарів зменшилася з 85,2 до 80,0%, водночас непродовольчих – з 39,3 до 32,0%. Це означає, що на внутрішньому ринку рівень

конкурентоспроможності вітчизняних споживчих товарів знизився порівняно з їх імпортними аналогами.

Виявлення факту, що в 2017–2019 рр. конкурентоспроможність вітчизняної продукції поступово збільшувалася лише на світовому ринку породжує питання: чи супроводжувалася ця тенденція зростанням рівня технологічної складності товарного експорту? Для пошуку відповіді на нього скористаємося даними табл. 2.19, які відображають зміни в динаміці одиничної вартості продукції, що імпортувалася та експортувалася Україною в 2013–2019 рр.

Дані табл. 2.20 свідчать, що в 2013–2019 рр. вартість 1 кілограму ваги усієї сукупності товарів, які експортувалися та імпортувалися Україною, зменшилася. Зокрема, вартість одиниці ваги товарного експорту (UV_{ixt}) знизилася з 0,36 до 0,30 дол. США/кг. Для порівняння варто зазначити, що цей показник у розвинених країнах становить близько 7,5 дол. США/кг²¹¹. Велике відставання України за цим показником є свідченням низького рівня технологічної складності її експорту.

Водночас вартість одиниці ваги товарного імпорту (UV_{it}) скоротилася з 1,02 до 0,80 дол. США/кг. Це означало, що український споживач додатково знизив вимоги до властивостей імпортованої продукції, а український бізнес не намагався імпортувати сучасне дороге технологічне обладнання для модернізації власних підприємств з метою розширення випуску інноваційної та якіснішої продукції. Незважаючи на це, в 2013–2019 рр. в Україні середня одинична вартість товарного імпорту більш ніж у 2,6 раза перевищувала аналогічну вартість експорту. Це свідчить, що останній мав меншу технологічну складність порівняно з імпортом.

²¹¹ Kostoska O., Mitrevski P.J., Angeleski M., Mancheski G. Measuring the qualitative competitiveness of the Macedonian economy. *Proc. of the 2nd International scientific conference «Researching economic development and entrepreneurship in transition economies»* (REDETE 2012). Banja Luka, October 2012. P. 80. URL: https://www.researchgate.net/publication/257880591_Measuring_the_Qualitative_Competitiveness_of_the_Macedonian_Economy

**Динаміка одиничної вартості товарного експорту та імпорту України
в 2013–2019 рр.**

Роки	Товарний імпорт			Товарний експорт		
	Вартість (Mit), тис. дол. США	Вага нетто, тонн	Одинична вартість (UVitt), дол. США/кг	Вартість (Xit), тис. дол. США	Вага нетто, тонн	Одинична вартість (UVixt), дол. США/кг
2013	76850494	75344171	1,02	63264122	174392468	0,36
2014	52533379	59475536	0,88	54044054	174031481	0,31
2015	36569603	57782723	0,63	38170630	159897001	0,24
2016	38869503	60690174	0,64	36364059	150323936	0,24
2017	49537383	73829551	0,67	43260180	153155757	0,28
2018	56875461	73277660	0,78	47328962	149107552	0,32
2019	60414393	75413733	0,80	50061057	166976286	0,30

Джерело: складено за даними відповідних років: сумарний обсяг імпорту та експорту у розрізі товарних позицій за кодами УКТЗЕД / Державна фіскальна служба України. URL: <http://sfs.gov.ua/ms/fl1>

Аналіз даних табл. 2.20 дає підставу для такого висновку. Україна впродовж тривалого часу експортує товари з нижчим рівнем технологічної складності ніж імпортує, і за цим показником відстає від багатьох країн світу. Це означає, що в довгостроковій перспективі наявна структура експортних операцій є соціально небажаною. Для розуміння можливих напрямів її корекції варто проаналізувати порівняльні переваги експортерів стосовно виробництва та продажу різних груп товарів і послуг.

Порівняльні переваги вітчизняних експортерів

Розрахунок індексу RCA_{ij} на прикладі України на основі класифікатора УКТЗЕД дав змогу виявити, що в 2019 р. вітчизняні підприємці мали високі та помірні порівняльні переваги щодо експорту найбільших груп:

продукції проміжного споживання:

– «Живі тварини; продукти тваринного походження» ($RCA=0,21$), у тому числі м'ясо та їстівні субпродукти ($RCA=1,53$), молоко та молочні продукти, яйця птиці; натуральний мед ($RCA=1,02$);

– «Продукти рослинного походження» (RCA=2,0), у тому числі зернові культури (RCA=4,01), насіння і плоди олійних рослин (RCA=1,89), продукція борошномельної-круп'яної промисловості (RCA=1,78);

– «Мінеральні продукти», а саме: руди, шлак і зола (RCA=1,95);

– «Деревина і вироби з деревини» (RCA=1,55);

– «Недорогоцінні метали та вироби з них» (RCA=1,06), у тому числі чорні метали (RCA=1,97);

споживчої продукції:

– «Жири та олії тваринного або рослинного походження» (RCA=2,96), у тому числі олії соняшникова, сафлорова або бавовняна (RCA=10,65);

– «Готові харчові продукти» (RCA=0,24), у тому числі залишки і відходи харчової промисловості (RCA=1,89), цукор і кондитерські вироби з цукру (RCA=1,31);

послуг:

– «Послуги з переробки матеріальних ресурсів» (RCA=6,49);

– «Транспортні послуги» (RCA=1,85), у тому числі послуги трубопровідного транспорту (RCA=4,74);

– «Послуги у сфері телекомунікації, комп'ютерні та інформаційні послуги» (RCA=1,64), у тому числі комп'ютерні (RCA=2,01), інформаційні (RCA=1,18).

В Україні до експорту підвищеної технологічної складності можна віднести XVI, XVII, XVIII товарні групи. До їх складу входять: машини, обладнання та механізми, електротехнічне обладнання; засоби наземного транспорту, літальні апарати, плавучі засоби, механічне обладнання; прилади та апарати оптичні, фотографічні. Встановлено, що вітчизняні підприємці втрачають порівняльні переваги з виробництва та продажу цих товарних груп на міжнародних ринках. Про це свідчить коливання від'ємного значення індексу виявлених порівняльних переваг у межах: RCA = (-1,91)–(-1,06).

У 2019 р. факт втрати українськими підприємствами порівняльних переваги щодо виробництва та експорту XVI, XVII, XVIII товарних груп був

не випадковою подією, а наслідком стійкої економічної тенденції. Описати її можна за допомогою таких розрахункових даних. Зокрема, якщо в 2013 р. в Україні обсяг експорту XVI, XVII, XVIII товарних груп у перерахунку на одну особу населення становив 233,6 дол. США, то в 2019 р. – 131,9 дол. США. Підтвердити зазначену тенденцію можна також за допомогою коефіцієнта перевищення імпорту над експортом. Так, якщо в 2013 р. в Україні імпорт товарів, що входять до XVI, XVII, XVIII груп, перевищував їхній експорт в 1,8 раза, то в 2019 р. – уже в 3,7 раза. Заміщення на внутрішньому ринку цих товарних груп імпортними аналогами суттєво зменшує можливості економіки підвищувати рівень зайнятості та оплати праці, стримувати міграцію кваліфікованої робочої сили за кордон.

В останні роки конкурентоспроможність окремих позицій українського експорту поступово зростала, але в його складі збільшувалися частки окремих видів сировини та продуктів її неглибокої переробки. Водночас на внутрішньому ринку конкурентоспроможність споживчої та інвестиційної продукції зменшувалася і її поступово заміщували імпортні аналоги. Ці тенденції свідчать про те, що Україна на міжнародних ринках продає дедалі більше сировинної продукції і все менше виробляє товари підвищеної технологічної складності з інноваційними або якіснішими властивостями. Незважаючи на це, спеціалізація України в світовому господарстві залишається економічно виправданою та ефективною. Однак вона є соціально небажаною в довгостроковій перспективі, тому що стримує розвиток економіки та виштовхує її на узбіччя технологічного прогресу.

2.9. Ризики в умовах дивергенційних тенденцій в Україні

Пандемія COVID-19 порушила усталені тенденції розвитку світової економіки, а її хвилеподібний і важкопрогнозований характер змушує експертів провідних міжнародних інституцій, передусім МВФ та установ ООН, постійно оновлювати оцінки щодо стану та перспектив відновлення

економіки окремих країн і регіонів, ризиків посилення дивергенційних тенденцій у гуманітарній та технологічній сферах тощо.

У лютому 2021 р. у публікаціях МВФ при оцінках ситуації в світовій економіці та її окремих сферах з'явився термін «Велика дивергенція»²¹². Серед глобальних дивергенційних тенденцій директор-розпорядник МВФ К. Георгієва визначила: (і) ризик того, що країни з розвинутою економікою і деякі країни з ринком, що формується, відновляться швидше, тоді як для більшості країн, що розвиваються, процес подолання кризи затягнеться на довгі роки. Це ускладнить економічні наслідки для найбільш вразливих верств населення: до кризи прогнозувалося, що розрив в доходах між країнами з розвинутою економікою і 110 країнами з ринком, що формується, і країнами, що розвиваються, скоротиться протягом 2020–2022 рр. Згідно з оцінками, скоротити цей розрив зможуть лише 52 країни, а 58 країн збільшать відставання; (іі) дивергенційні процеси у можливостях фінансової підтримки: у 2020 р. країни з розвинутою економікою змогли спрямувати на заходи бюджетної підтримки в середньому близько 24% ВВП, тоді як країни з ринком, що формується, витратили лише 6%, а країни з низьким рівнем доходів – менше 2%.

Глобальні тенденції дивергенції та ризики для України

1. Дивергенція країн світу за впливом пандемії COVID-19 на темпи падіння та відновлення економічного зростання, можливостями державної підтримки.

Попри оптимістичні прогнози провідних міжнародних інституцій щодо перспектив відновлення глобальної та національних економік, осіння хвиля пандемії посилює ймовірність песимістичного розвитку подій, зокрема щодо уповільнення темпів економічного зростання. За оцінками МВФ (табл. 2.21), розвинені країни у 2020 р. зазнали більш відчутних втрат (-4,5%), ніж країни,

²¹² Georgieva K. The Great Divergence: A Fork in the Road for the Global Economy. February 24, 2021. URL: <https://blogs.imf.org/2021/02/24/the-great-divergence-a-fork-in-the-road-for-the-global-economy/>

що розвиваються, та країни з ринком, що формується (-2,1%). У групі розвинених країн найбільших втрат зазнали країни зони євро (-6,3%) та Європейського Союзу (-5,9%). В регіональному аспекті найбільших втрат ВВП зазнали країни Латинської Америки та Карибів (-7%), найменших – азійські країни, що розвиваються (-0,8%). Прогнозується, що за підсумками 2021 р. світове виробництво може перевищити докризовий рівень, проте відновлення буде непропорційним. Зокрема, не зможуть вийти на докризовий рівень Японія та країни ЄС, зони євро і Латинської Америки.

Таблиця 2.21

**Річні відсоткові зміни світового виробництва (ВВП)
за групами країн та регіонами**

Регіон/країна/група країн	2019	2020	Прогноз	
			2021	2022
Світ загалом	2,8	-3,1	5,9	4,9
Розвинені економіки	1,7	-4,5	5,2	4,5
США	2,3	-3,4	6,0	5,2
Зона євро	1,5	-6,3	5,0	4,3
Європейський Союз		-5,9	5,1	4,4
Японія	0,0	-4,6	2,4	3,2
Інші розвинені економіки	1,8	-4,1	5,2	4,2
Країни, що розвиваються, та країни з ринком, що формується	3,7	-2,1	6,4	5,1
Регіональні групи				
Азія, що розвивається	5,4	-0,8	7,2	6,3
Європа, що розвивається	2,5	-2,0	6,0	3,6
Латинська Америка та Кариби	0,1	-7,0	6,3	3,0
Близький Схід і Центральна Азія	1,5	-2,8	4,1	4,1
Африка на південь від Сахари	3,1	-1,7	3,7	3,8

Джерело: World Economic Outlook: Recovery during a Pandemic—Health Concerns, Supply Disruptions, Price Pressures. Washington, DC, October 2021. Table A1. Summary of World Output. (Annual percent change). P. 111.

Серед глобальних дивергенційних тенденцій усе частіше дискутується зростання боргового навантаження на державні фінанси та різні можливості попередження ризику розгортання боргових криз. Зокрема вартість обслуговування боргу в країнах з розвинутою економікою, як очікується,

збережеться на прийнятному рівні: відносно велику частку їх боргового навантаження становлять довгострокові облігації, а в деяких випадках – облігації з негативною дохідністю. Бюджетна підтримка в країнах з ринком, що формується, і країнах, що розвиваються, має більш обмежені масштаби, а дефіцити бюджетів скоротяться тоді, коли з прогнозованим відновленням економіки зростатимуть доходи. Очікується, що підвищення вартості обслуговування боргу обмежить можливості цих країн врегулювати численні соціальні проблеми, в тому числі щодо скорочення рівня бідності та зростання нерівності у доходах.

В умовах пандемії загальносвітовий борг (державний борг, і борг нефінансового приватного сектора) збільшився у 2020 р. на 28% до рекордно високого рівня – 226 трлн дол. США²¹³. Обсяги зовнішнього боргу країн, що розвиваються, досягли 11,3 трлн дол. США у 2020 р., що на 4,6% більше, ніж у 2019 р. та в 2,5 раза більше, ніж у 2009 р. (4,5 трлн дол. США)²¹⁴.

Державний борг становить 88 трлн дол. США, що становить близько 100% світового ВВП. Очікується, що у 2021 р. та у 2022 р. державний борг зменшуватиметься приблизно на 1 в. п. ВВП щороку, а після цього він має стабілізуватися на рівні приблизно 97%²¹⁵.

Динаміка боргу суттєво різниться між країнами. На країни з розвинутою економікою та Китай у 2020 р. припало понад 90% приросту заборгованості у розмірі 28 трлн дол. США. Зазначені країни змогли наростити обсяги державного боргу та боргу приватного сектора під час пандемії завдяки низьким відсотковим ставкам, заходам центральних банків (у тому числі великим покупкам державних боргових зобов'язань) та добре розвиненим фінансовим ринкам. На противагу, більшість країн, що

²¹³ Гаспар В., Медас П, Перрелли Р. Объем мирового долга достиг рекордных 226 трлн долларов США. 16 декабря 2021. URL: <https://www.imf.org/ru/News/Articles/2021/12/15/blog-global-debt-reaches-a-record-226-trillion>

²¹⁴ Trade and Development Report 2021. From Recovery to Resilience: the Development Dimension. UNCTAD/TDR/2021. P. 22.

²¹⁵ Там само.

розвиваються, стикаються з обмеженим доступом до фінансування і більш високими відсотковими ставками за позиками²¹⁶.

Зазначені глобальні дивергенційні тенденції підтверджуються оцінками макроекономічної ситуації та фіскальної сфери найбільших економік світу.

Відомо, що ВВП Сполучених Штатів Америки, однієї з найбільших розвинених економік світу, – у кризовому 2020 р. скоротився на 3,5%, що є найбільшим падінням цього показника з 1946 р. і першим спадом з часів глобальної кризи 2008–2009 рр. Сучасна криза зумовила збільшення державних видатків і боргового навантаження. Співвідношення валового боргу і ВВП США у 2020 р. порівняно із 2019 р. збільшилося із 108,5% до 133,9%. Безробіття, що у 2020 р. через коронавірусні обмеження досягло пікового значення у 14,8%, на початку 2021 р. зменшилось до 6%. Споживчі витрати збільшилися на 10,7%, проте інфляція у річному вимірі становила лише 1,2%. Економічний розвиток на початку 2021 р. стимулювала програма урядової допомоги обсягом 1,9 трлн дол. США, у рамках якої здійснено прямі виплати американцям обсягом 1 400 доларів. Допомога включала масштабні інвестиції в інфраструктуру, збільшення витрат на освіту та підтримку родин. ФРС прогнозує зростання ВВП в 2021 р. на рівні 6–7% – найбільш високому за 30 років. Також прогнозується значне зниження рівня безробіття – з 6% до 4–5%²¹⁷.

На відміну від США економіка Китаю – найбільшої країни, що розвивається, – за підсумками 2020 р. збільшилася на 2,3% – це мінімальний показник з 1976 р.

Згідно з оцінками Державного статистичного управління КНР, ВВП Китаю за підсумками перших трьох кварталів 2021 р. збільшився на 9,8% у

²¹⁶ Гаспар В., Медас П., Перрелли Р. Объем мирового долга достиг рекордных 226 трлн долларов США. 16 декабря 2021. URL: <https://www.imf.org/ru/News/Articles/2021/12/15/blog-global-debt-reaches-a-record-226-trillion>

²¹⁷ Панфілова Т. О. Пріоритети державного регулювання на спротив глобальним викликам в умовах пандемії COVID-19. *Глобальні виклики та пріоритети в часи коронавірусної кризи*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 14 травня 2021 р). Київ: Східноєвропейський центр наукових досліджень, 2021. С. 34–36.

річному обчисленні (у I кв. зростання становило 18,3%, у II кв. – 7,9%, у III кв. – 4,9%). Обсяг роздрібного продажу споживчих товарів за перші три квартали 2021 р. збільшився на 16,4% порівняно з аналогічним періодом попереднього року. За перші три квартали 2021 р. інвестиції в основні фонди Китаю збільшилися 7,3%. Найшвидшими темпами зростали інвестиції у високотехнологічний сектор (18,7%), зокрема у виробництво комп'ютерів та офісної техніки – на 40,8%, у виробництво космічних апаратів та обладнання – на 38,5%. Інвестиції у сектор охорони здоров'я зросли на 31,4%. В січні–вересні 2021 р. створено 10,45 млн нових робочих місць, що становить 95% від цільового показника рік. Частка безробітних серед міського населення Китаю у вересні 2021 р. становила 4,9%, наявний дохід на душу населення в КНР у січні–вересні 2021 р. зріс у річному обчисленні на 10,4%. Індекс споживчих цін за підсумками перших трьох кварталів становив 0,6%.

Наведені приклади двох потужних економік демонструють відмінні риси ринкової та адміністративної моделей економіки в умовах кризи – остання виявилася більш потужною на етапі подолання кризових явищ. При цьому в економіці США спостерігається концентрація уваги влади на підтримці населення, а в економіці Китаю – на інвестиціях у реальний сектор економіки та створенні робочих місць.

Стосовно макроекономічної ситуації у країнах Євросоюзу та зоні євро варто відзначити, що втрати економіки виявилися більш значними, ніж в США. За даними Євростату, в 2020 р. ВВП країн ЄС скоротився на 6,4%, у країнах єврозони – на 6,8%, а в Сполученому Королівстві – на 9,9%. Питома вага інвестицій у ВВП в 2020 р. в країнах ЄС зменшилася і становила 22,07% проти 22,4% в 2019 р., а в країнах єврозони становила 21,82 і 22,21% відповідно, середньорічна роздрібна торгівля за 2020 р. порівняно з 2019 р. знизилася на 1,2% в єврозоні та на 0,8% – в ЄС. Середньорічне промислове виробництво за 2020 р. порівняно з 2019 р. знизилось на 8,7% в єврозоні та на 8,0% – в ЄС.

У III кв. 2021 р. сезонно скоригований ВВП зріс на 2,2% у зоні євро та на 2,1% – в ЄС порівняно з попереднім кварталом. Порівняно з тим же кварталом 2020 р. сезонно скоригований ВВП зріс на 3,9% в зоні євро та на 4,1% в ЄС. Протягом III кв. 2021 р. кінцеві споживчі витрати домогосподарств зросли на 4,1% в зоні євро та на 4,0% в ЄС. Державні витрати на кінцеве споживання зросли на 0,3% в обох зонах. Валове нагромадження основного капіталу зменшилося на 0,9% в зоні євро та на 0,6% в ЄС.

У контексті заходів, вжитих у відповідь на пандемію COVID-19, у 2020 р. дефіцит бюджету і державний борг як країн єврозони, так і країн ЄС, значно збільшився порівняно з 2019 р. У зоні євро відношення дефіциту бюджету до ВВП зросло з 0,6% у 2019 р. до 7,2% у 2020 р., а в ЄС – з 0,5% до 6,9%. У зоні євро відношення державного боргу до ВВП зросло з 83,9% на кінець 2019 р. до 98,0% на кінець 2020 р., а в країнах ЄС – з 77,5% до 90,7%²¹⁸. Відомо, що ЄС затвердив інструменти відновлення економіки держав – членів ЄС на суму 750 млрд євро, зокрема щодо створення Фонду відновлення ЄС «Next Generation EU». Цей Фонд становлять 390 млрд євро у вигляді грантів і 360 млрд євро кредитів. Доступ до коштів надаватиметься виключно на умовах підготовки кожною країною свого національного плану відновлення. Кожна держава має зорієнтувати до 37% бюджету на «зелені» та соціально орієнтовані проекти для підтримки національної економіки, молоді, охорони здоров'я, а також діджиталізації – до 20% бюджету.

В Україні за підсумками 2020 р. падіння обсягів ВВП становило 4,0%. скорочення виробництва промислової продукції – на 5,2% (у т.ч. інвестиційної – на 21,6%), галузі транспорту – на 14,2% (вантажообіг скоротився на 14,3%, пасажирообіг – на 53,9%)²¹⁹. Скорочення виробництва

²¹⁸ Euro area government deficit at 7.2% and EU at 6.9% of GDP / Eurostat Press Office. 48/2021, 22 April 2021.

²¹⁹ Підсумки роботи транспорту у 2020 році. Експрес-випуск / Державна служба статистики України. 26.01.2021. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>

сільськогосподарської продукції на 11,6% пов'язано із несприятливими кліматичними умовами (виробництво продукції рослинництва зменшилося на 13,0%, тваринництва – лише на 2,6%). Позитивна динаміка сфери роздрібної торгівлі (+4,7%) забезпечена збереженням платоспроможного попиту. Рівень безробіття населення (за методологією МОП) у віці 15 років і старшому становив 9,5% робочої сили відповідного віку. За підсумками 2020 р. дефіцит держбюджету станов 217,6 млрд грн, або 5,2% ВВП (для порівняння, величина показника у 2019 р. становила 2% ВВП)²²⁰.

У III кв. 2021 р. реальний ВВП України зріс на 2,7% у річному вимірі, а порівняно з попереднім кварталом – на 1,5% у сезонно скоригованому вимірі. Більшість міжнародних інституцій та НБУ погіршили прогноз зростання ВВП України у 2021 р. до 3–3,1%. Промислове виробництво у 2021 р. зросло на 1,1%. За результатами обстеження робочої сили в III кв. 2021 р. рівень безробіття серед робочої сили віком 15 років і старших становив 9,1%, а у віці 15–70 років – 9,2%. Індекс фізичного обсягу обороту роздрібної торгівлі становив: у листопаді 2021 р. порівняно із жовтнем 2021 р. – 100,1%, проти листопада 2020 р. – 105,8%; у січні–листопаді цього року відносно січня–листопада 2020 р. – 111,2%. У січні–листопаді 2021 р. індекс сільськогосподарської продукції порівняно із січнем–листопадом 2020 р. становив 116,7%. У 2021 р. споживча інфляція досягла 10%. Значною мірою інфляційні тенденції в Україні відображали глобальні процеси.

Державний та гарантований державою борг України протягом 2020 р. збільшився на 553,64 млрд грн, або на 27,7% порівняно із 2019 р. (з 1 998,30 до 2 551,88 млрд грн). Таке зростання боргового навантаження відбулося за рахунок збільшення державного зовнішнього боргу на 326,85 млрд грн, або на 35% (з 931,871 до 258,52 млрд грн)²²¹.

²²⁰ Офіційний сайт Міністерства фінансів України. URL: <https://mof.gov.ua>

²²¹ Державний та гарантований державою борг України за останні 5 років / Міністерство фінансів України. URL: <https://mof.gov.ua/uk/derzhavnij-borg-ta-garantovanij-derzhavju-borg>

За підсумками січня–листопада 2021 р. сума державного боргу незначно зменшилася – до 2 255,28 млрд грн. При цьому відбулося зростання внутрішнього боргу на 13,39 млрд грн та зменшення зовнішнього боргу на 17,34 млрд грн. При цьому гарантований державою борг зріс з 292,65 млрд грн до 303,24 млрд грн, переважно за рахунок внутрішнього боргу (з 32,24 млрд грн до 48,15 млрд грн).

Варто відзначити, що на 2021 р. припадало «пікове» навантаження платежів за державним боргом (прогнозне, включаючи обслуговування та погашення) у сумі 602,4 млрд грн²²². Починаючи з 2022 р. прогнозовані платежі становитимуть на рік 350 млрд грн і менше. Питома вага платежів за державним боргом у видатковій частині Державного бюджету України на 2021 р. становила 45,6%, а у дохідній частині – 55,6%. Таке боргове навантаження на державний бюджет 2021 р. було вкрай ризикованим, з огляду на невизначеність подальшого перебігу пандемії до кінця року і невизначеність витрат на заходи лікування та вакцинації населення.

Ризиковість ситуації щодо фінансування Державного бюджету посилюється й необхідністю забезпечення платежів з обслуговування й погашення державного боргу за рахунок нових запозичень, суми яких визначені у Додатку № 2 до Закону України «Про Державний бюджет України на 2022 рік» на рівні 571,1 млрд грн. При цьому у статті 5 зазначеного закону визначено, що станом на 31 грудня 2022 р. граничний обсяг державного боргу може становити 2 725,3254009 млрд грн, що перевищує величину цього показника станом на 30.11.2021 р. на понад 470 млрд грн.

2. Гуманітарні наслідки пандемії COVID-19 посилюють глобальні дивергенційні процеси, які виявлялися у до пандемічний період. Ще у 2018 р. у дослідженні науково-дослідного інституту соціального розвитку ООН (The

²²² Прогнозні платежі за державним боргом у 2021–2046 роках за діючими угодами станом на 01.05.2021. URL: <https://mof.gov.ua/uk/borgovi-platezhi-ta-prognozi>

United Nations Research Institute for Social Development, UNRISD) відзначено: зростання соціальної поляризації, нерівності та бідності всередині та між країнами, повномасштабне скорочення державного добробуту, зниження соціальних, медичних, трудових та екологічних стандартів; зниження якості соціальних прав тощо²²³.

В Україні соціальна поляризація проявляється у розкіді величин заробітної плати по окремих сферах економічної діяльності, непропорційності індексації пенсійного забезпечення окремих груп пенсіонерів, можливостях доступу до інтернет-послуг мобільного зв'язку, зростанням заборгованості по виплаті заробітної платні, можливостях доступу до медичних послуг тощо.

Пандемія COVID-19 посилила тенденцію щодо зростання заборгованості із виплати заробітної плати, яка станом на 1 грудня 2021 р. становила 3,94 млрд грн, з неї 76,1% – борг у промисловості. У порівнянні із 1 січня 2021 р. приріст заборгованості становив 151%.

Зростає поляризація непрацездатного населення за величиною пенсійного забезпечення. Серед 11,13 млн пенсіонерів станом на 1 жовтня 2021 року до 2 тис. грн отримували 1,627 млн осіб або 14,9% загальної чисельності, від 2-х до 3-х тис. грн – 3,854 млн осіб, або 35,2%, від 3-х до 4-х тис. грн – 2,279 млн осіб або 20,8%. Інакше кажучи, понад 70% пенсіонерів отримували до 4-х тис. грн²²⁴, а близько 15% – менше або на рівні прожиткового мінімуму (2294 грн).

Запроваджена в Україні реформа сфери охорони здоров'я, зокрема її другий етап, обмежив окремі верстви населення, яке проживає поза містами, щодо доступу до медичних послуг через віддаленість опорних лікарень та діагностичних установ, відсутність транспортного сполучення та вартість проїзду.

²²³ Yeates N. Global Approaches to Social Policy. A Survey of Analytical Methods / UNRISD. Working Paper 2018–2. 48 p. P. 4–5.

²²⁴ Офіційний сайт Пенсійного фонду України. URL: <https://www.pfu.gov.ua>

Серед дивергентних тенденцій варто звернути увагу на поляризацію населення України щодо можливостей доступу до інформаційно-комунікаційних послуг. Кількість українських інтернет-користувачів, за даними компанії Global Logic, на початку 2021 р. становила майже 30 млн, або близько 67% населення країни. Проте значна кількість населення старшого віку (понад 70%) не має сучасних смартфонів і користується звичайними мобільними телефонами. Значною перешкодою доступу до інформаційно-комунікаційних послуг є відсутність надійного Інтернет-покриття поза межами міст. Так, за даними одного з найбільших українських мобільних операторів «Київстар», станом на кінець 2020 р. загальна кількість непокритих сіл становила понад 10 тисяч. Лише у п'яти областях було покриття понад 90% населення²²⁵.

3. Технологічні глобальні дивергенційні тенденції: пандемія COVID-19 прискорила четверту промислову революцію через поширення цифровізації людської взаємодії, електронної комерції, онлайн-освіти та віддаленої роботи. У Доповіді ЮНКТАД про технології та інновації за 2021 р. із красномовним підзаголовком «Вскочити на хвилю технологій. Інновації зі справедливістю» зазначається, що у світовій економіці добігає кінця етап широкого впровадження технологій «епохи ІКТ» і розпочинається етап освоєння передових технологій нової парадигми, пов'язаних із четвертою промисловою революцією. Успіх у XXI столітті вимагатиме збалансованого підходу – побудови міцної промислової бази та просування передових технологій, які можуть сприяти інклюзивному та стійкому зростанню²²⁶. Передові технології – це група нових технологій, які використовують

²²⁵ За год карантин количество украинских пользователей в соцсетях выросло на 7 млн и достигло 60% населения – GlobalLogic. URL: <https://interfax.com.ua/news/telecom/730766.html>; Киевстар планирует до конца года обеспечить связь 4G для более 90% украинцев. URL: <https://www.unian.net/economics/telecom/kiyevstar-planiruet-do-konca-goda-obespechit-svyaz-4g-dlya-bolee-90-ukraincev-novosti-11435701.html>

²²⁶ Technology and Innovation Report 2021. Catching technological waves. Innovation with equity. United Nations publication issued by the United Nations Conference on Trade and Development. UNCTAD/TIR/2020. 196 p.

переваги цифровізації, що створює умови для їх взаємодії задля збільшення сукупної віддачі. У цій доповіді розглядається 11 таких технологій: штучний інтелект, Інтернет речей, великі дані, блокчейн, п'яте покоління мобільного зв'язку (5G), об'ємний друк, робототехніка, дрони, гена інженерія, нанотехнології і сонячні фотоелектричні системи.

Експерти наголошують, що наразі тільки кілька країн створюють передові технології, але всім країнам потрібно до них готуватися. Для оцінки можливостей країн щодо справедливого використання, впровадження та застосування цих технологій у зазначеній доповіді було складено індекс готовності до передових технологій. Індекс базується на п'яти складових елементах: впровадження ІКТ, кадри, інвестиції в НДДКР (R&D), використання в промисловості та доступ до фінансів. Індекс дозволив оцінити результати для 158 країн за шкалою від 0 до 1 (табл. 2.22). На основі рейтингу оцінок країни потрапляють до однієї з чотирьох 25-відсоткових груп: низької, нижчої за середню, вищої за середню та з високими значеннями індексу. Позиції України за Індексом готовності оцінено як вищі за середні. Найбільш проблемними є доступ до ІКТ та доступ до фінансів.

Внесок кожної з цих та інших складових Індeksu готовності в дивергентні процеси залежить від багатьох факторів, таких як рівень розвитку країни, структура її економіки, соціально-економічна політика і політика в галузі праці, а також розмір конкретної галузі або її підприємств. Таким чином, у будь-який певний момент у певній країні науково-технічний прогрес може зумовити збільшення або зменшення дивергентності розвитку.

Задля нейтралізації ризиків поглиблення дивергенційних тенденцій і побудови стабільно зростаючої економіки держава повинна застосовувати стратегії диверсифікації і займатися розвитком багатьох сфер, передусім щодо інвестицій в людину та передові технологій, інфраструктуру ІКТ. Необхідно сприяти використанню, впровадженню та адаптації передових технологій, готуючи людей і компанії до технологічних змін глобального розвитку. Важлива вимога – ефективне державне управління: держава

повинна визначати перспективу, завдання і план реалізації заходів диверсифікації ризиків дивергенційних тенденцій. Уряд повинен використовувати широкий спектр інструментів, включаючи заходи регулювання, економічні та податкові інструменти.

Таблиця 2.22

Позиції країн світу щодо індексу готовності до передових технологій

Країна	За-гальна оцінка	Ранг загалом	Група країн за величиною оцінки	Ранг ІКТ	Ранг за кадрами	Ранг R&D	Ранг промисловості	Ранг доступу до фінансів
США	1.00	1	Висока	14	17	2	20	2
Швейцарія	0.97	2	Висока	7	13	13	3	3
Велика Британія	0.96	3	Висока	17	12	6	11	14
Швеція	0.96	4	Висока	1	7	16	15	16
Сінгапур	0.95	5	Висока	4	9	18	4	18
Нідерланди	0.95	6	Висока	6	10	15	8	23
Республіка Корея	0.93	7	Висока	19	27	3	9	8
Ірландія	0.92	8	Висока	24	6	21	1	87
Німеччина	0.92	9	Висока	23	16	5	10	39
Данія	0.92	10	Висока	2	4	25	21	5
Китай	0.76	25	Висока	99	96	1	7	6
Україна	0.56	53	вище за середню	66	40	47	58	97

Джерело: Technology and Innovation Report 2021. Catching technological waves. Innovation with equity. United Nations publication issued by the United Nations Conference on Trade and Development. UNCTAD/TIR/2020. Statistical Appendix. Readiness for frontier technologies index. P. 137.

Основною перешкодою на шляху подолання наслідків пандемії COVID-19 та відновлення позитивної динаміки економічного зростання в Україні є вкрай низький рівень капітального інвестування, розвал національної інноваційної системи та розвиток людського потенціалу за «залишковим» принципом. Вкрай низькою є питома вага від загального обсягу капітальних інвестицій у наукові дослідження та розробки (близько

0,3%), в освіту (до 0,8%). а також охорону здоров'я та надання соціальної допомоги (до 1,5%). Лише 8,5% промислових підприємств вважаються інноваційно активними (2018–2020 рр.), а обсяг реалізованої інноваційної промислової продукції (товарів, послуг) у % до загального обсягу в 2020 р. становив лише 1,1%. Обсяг інвестицій у НДДКР по відношенню до ВВП в останні роки становив менше 0,5% (у 2020 р. – 0,41%).

В умовах пандемії та невизначеності щодо її подальшого перебігу, включаючи необхідність реабілітації тих верств населення, які перехворіли, та відкладений попит на інші медичні послуги, державі варто зосередитися на інвестуванні у сферу охорони здоров'я, модернізацію лікарень, діагностичних центрів і лабораторій. Пріоритетним завданням заходів політики мають стати заходи щодо власного розроблення, виробництва і поширення вакцин, методів лікування, інфраструктури охорони здоров'я. Слід враховувати й катастрофічний стан екологічної сфери через забруднення навколишнього середовища побутовими відходами за відсутності сміттєпереробних підприємств, безконтрольне вирубування лісових масивів, замулення водних багатств країни. Адже стан екологічної сфери безпосередньо впливає на здоров'я нації. За умов обмеженості фінансових можливостей держави цьому може сприяти зменшення податкового навантаження на суб'єктів інвестування в зазначені сфери.

Потребує уваги держави та посилення регулювання сфера освіти, передусім щодо доступу до інтернет-технологій, адже за відсутності надійного покриття поза містами неможливо забезпечити ефективність освітнього процесу (дистанційного навчання).

З огляду на високий рівень боргового навантаження, органам влади варто провести попередні переговори щодо реструктуризації боргових зобов'язань за чинними угодами, термін яких завершується у середньостроковій перспективі. Адже не виключається ситуація, коли держава не матиме доступу до ринків капіталу і не зможе виконати плановані зобов'язання видаткової частини бюджету.

2.10. Шляхи та механізми подолання дивергенції України та Євросоюзу

Відомо, що існуючі міждержавні розбіжності в соціально-економічному розвитку ЄС (і особливо їх імовірне погіршення внаслідок шоківих наслідків) долаються шляхом використання відповідних механізмів для просування шляхом зближення. Перевага Європейського Союзу полягає в тому, що ці механізми мають довгу історію формування і постійно вдосконалюються в контексті інституційних та макроекономічних змін.

Ключовими механізмами подолання соціально-економічної дивергенції в Європейському Союзі є²²⁷:

1. Інституційні механізми:

– юридичний: інститут «*acquis communautaire*» є єдиною правовою системою та законодавством ЄС. Важливими є Маастрихтський договір (1992 р.), що встановлював критерії номінальної (макрофінансової) конвергенції; Пакт стабільності та зростання (1997); Європейський стовп соціальних прав (2017);

– стратегічне управління: реалізація десятирічних стратегій Європейського Союзу щодо зростання та зайнятості з 2000 р. (Лісабонська стратегія, Стратегія «Європа-2020»); упровадження країнами ЄС програм стабільності або програм зближення (з 1999 р.); застосування процедури макроекономічного дисбалансу (з 2011 р.) тощо.

2. Механізми регулювання: Єдиний європейський ринок (з 1993 р.); Європейська політика згуртованості; Європейська політика розширення; Європейське транскордонне співробітництво; Зайнятість та соціальна політика тощо.

3. Бюджетні та фінансові механізми: структурні фонди та Фонд згуртування; багаторічна фінансова база (з 1988 р. на п'ятирічний період, з

²²⁷ Borzenko O., Burlay T. Overcoming divergence under the conditions of sustainable development: European experience and its adaptation in Ukraine. *Research Reviews of Czestochowa University of Technology. Management*. 2020. № 38. P. 7–21. P. 14.

2000 р. на семирічний період); Європейський семестр (з 2010 р.); механізми, впроваджені Європейським центральним банком для сприяння номінальній конвергенції для країн ЄС та країн – кандидатів на вступ до євризони (включаючи механізми динаміки цін, фіскальних змін, курсових змін, довгострокових змін відсоткових ставок та інших важливих факторів)²²⁸.

4. Механізми консультацій та управління: діяльність Центру моніторингу конвергенції ЄС, створеного в рамках Eurofound (2018); розробка сучасних інформаційно-аналітичних та прогнозних інструментів для вивчення процесів конвергенції / дивергенції в ЄС)²²⁹.

У контексті досягнення Цілей сталого розвитку на період до 2030 року дуже важливим є механізм широкої співпраці на основі інклюзії («щоб нікого не залишати позаду»). Співпраця включає, серед іншого, постійний обмін досвідом, повторне навчання та мобілізацію управлінських знань, стратегій та підходів до державної політики²³⁰.

Досягнення амбіційних цілей Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, підписаної у 2014 р., вимагає забезпечення їх зближення в інституційній, економічній та соціальній сферах. Однак останнім часом спостерігається чітка тенденція до розбіжностей між соціально-економічними системами України та Європейського Союзу – насамперед за такими критеріями, як рівень добробуту та продуктивності праці. Це пов'язано з низкою причин: триваючий збройний конфлікт на

²²⁸ ECB Convergence Report. Frankfurt am Main: European Central Bank, June 2020.

²²⁹ Converging Economies, Diverging Societies? Upward Convergence in the EU, Eurofound, Dublin. URL: <https://www.eurofound.europa.eu/publications/other/2017/converging-economies-diverging-societies-upward-convergence-in-the-eu-foundation-forum-2017>; Stefanini F.M. et al. Monitoring Upward Convergence in the EU with R: The ConvergeEU Package, Eurofound, May, Dublin, 2020. URL: https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/wpef_20008.pdf

²³⁰ Borzenko O., Burlay T. Overcoming divergence under the conditions of sustainable development: Europe an experience and its adaptation in Ukraine. *Research Reviews of Czestochowa University of Technology. Management*. 2020. № 38. P. 7–21; What Does It Mean to Leave No One Behind? A UNDP discussion paper and framework for implementation. July / United Nations Development Programme. New York. P. 24. URL: <https://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/poverty-reduction/what-does-it-mean-to-leave-no-one-behind-.html>

Донбасі; негативні наслідки глибокої кризи 2014–2015 рр. в економічній та соціальній сферах держави; широкомасштабна деіндустріалізація та трудова міграція українців за кордон; деградація неефективної системи державного управління тощо.

Серед ключових внутрішніх факторів, які визначають розбіжність України та ЄС у довгостроковій перспективі, варто виокремити²³¹:

– борговий фактор – у 2015 р. уряд України затвердив «драконівські» жорсткі умови реструктуризації частини державного боргу, що суттєво обмежує щорічні темпи приросту його ВВП (на рівні 3%, тоді як практика Центральної та Східної Європи показала, що для успішної конвергенції ці показники повинні становити 7–9%);

– фактор капіталізації – Україна має неприпустимо низький рівень капіталізації економіки (на рівні 15–16% ВВП, тоді як потрібно приблизно 25% ВВП);

– технологічний фактор, заснований на знаннях, який є незначним для макроекономічного розвитку країни. У лютому 2020 р. український уряд презентував Стратегію економічного зростання шляхом збільшення інвестицій. Під час презентації було відзначено, що на сьогодні частка середньо- та високотехнологічних товарів та послуг в українському експорті становить 17%, а в переробній промисловості – лише 3%. Водночас рівень зношування основних фондів в Україні сягає 62%, тоді як у сусідній Словаччині – лише 35%. Сьогодні Україна потребує величезних інвестицій, оскільки вона вже «з'їла» промислову базу, що залишилася як радянська спадщина 1990-х;

– фактор трудової міграції з України, за експертними оцінками, – 9–10 мільйонів українців, або близько половини робочої сили, працюють за кордоном;

²³¹ Borzenko O., Burlay T. Overcoming divergence under the conditions of sustainable development: European experience and its adaptation in Ukraine. *Research Reviews of Czestochowa University of Technology. Management*. 2020. № 38. P. 7–21.

– демографічний фактор – згідно з прогнозом МВФ, протягом 2018–2030 рр. Україна втратить 15,6% своїх трудових ресурсів і без значного зростання продуктивності праці не зможе забезпечити економічне зростання вище 2,5% на рік, тоді як ВВП України протягом 20 років повинен зростати щонайменше 6% на рік, щоб досягти нинішнього рівня Польщі.

Крім того, на можливе збільшення розбіжностей між Україною та ЄС суттєво вплине пандемія COVID-19. За оцінками експертів ЮНІСЕФ, беручи до уваги прогнозоване зниження МВФ ВВП України в 2020 р. на 7,7%, зменшення доходів у результаті пандемії коронавірусу майже вдвічі збільшить рівень бідності (в абсолютних показниках) в Україні – з 27,2% до 50,8%. Отже, кількість українських громадян, які живуть у злиднях, збільшиться на 9,0 млн, у тому числі 1,8 млн дітей²³².

Останніми роками Україна перебувала серед лідерів у Європі за рівнем бідності, що вимірюється розміром добробуту домогосподарств – середньою ринковою вартістю активів на дорослого члена домогосподарства²³³.

Порівняльний аналіз даних за період 2010–2019 рр. показує, що стрімке зростання бідності в Україні розпочалось у 2015 р., коли середній добробут українських домогосподарств впав до 1,8 та 9,2% від тих самих показників у Франції та Польщі. За результатами 2019 р. середній добробут домогосподарств в Україні становив лише 3,2% від середнього добробуту домогосподарств у Франції та 15,2% у Польщі (див. табл. 2.23). Це відповідає рівню України в 2011–2012 рр.

Суспільна загроза полягає в тому, що масштаби зростання бідності в Україні у постпандемічний період можуть бути навіть більш вражаючими. У червні 2020 р. МВФ понизив прогноз щодо зниження ВВП України в 2020 р. з 7,7 до 8,2% через відсутність заощаджень домогосподарств, фінансову

²³² Borodchuk N., Cherenko L. Fighting COVID-19 in Ukraine: Initial Estimates of the Impact on Poverty / United Nations Children's Fund Office in Ukraine. Kyiv, May 2020. P. 5. URL: www.unicef.org/ukraine/en/reports/fighting-covid-19-ukraine-initial-estimates-impact-poverty

²³³ Global Wealth Databook / Credit Suisse Research Institute. Zürich, 2019. P. 72–110. URL: <https://www.credit-suisse.com/about-us/en/reports-research/global-wealth-report.html>

нестабільність та обмежену фіскальну підтримку української економіки під час пандемії COVID-19. Відповідно, більший спад макроекономіки, за інших рівних умов, призведе до збільшення рівня бідності та маргіналізації.

Це масштабне збільшення бідності в Україні може не тільки суттєво посилити соціальні розбіжності України та Європейського Союзу, а й практично унеможливити зміну цієї негативної тенденції навіть у довгостроковій перспективі.

Таблиця 2.23

Динаміка добробуту домогосподарств у Франції, Польщі та Україні в 2010–2019 рр., тис. дол. США на дорослого

Роки	Франція	Польща	Україна	Питома вага індикатора для України та:	
				Франції, %	Польщі, %
2010	282.7	46.3	6.5	2.3	14.0
2011	280.0	45.4	7.7	2.8	17.0
2012	277.7	47.1	9.1	3.3	19.3
2013	289.1	52.1	10.0	3.5	19.2
2014	254.1	51.7	5.7	2.0	11.0
2015	236.8	45.4	4.2	1.8	9.2
2016	238.4	46.6	4.7	2.0	10.1
2017	281.8	59.2	7.5	2.7	12.7
2018	277.2	56.3	8.3	3.0	14.7
2019	276.1	57.9	8.8	3.2	15.2

Джерело: ²³⁴.

Додатковий тиск на підтримку процесів конвергенції між Україною та Європейським Союзом здійснює недостатньо стійкий стан української валютно-фінансової системи. В основному це пов'язано з: неповнотою реформ фінансового сектора та низьким рівнем розвитку ринків фінансових послуг в Україні; низькою ефективністю фінансової інтеграції країни в

²³⁴ Borzenko O., Burlay T. Overcoming divergence under the conditions of sustainable development: European experience and its adaptation in Ukraine. *Research Reviews of Czestochowa University of Technology. Management*. 2020. № 38. P. 7–21. P. 16.

європейський та світовий простір; вразливістю національної валютно-фінансової системи до зовнішнього впливу кризових явищ²³⁵.

Щоб уникнути негативного сценарію довгострокового поглиблення соціально-економічних розбіжностей між Україною та ЄС, Україна повинна адаптувати відповідний європейський досвід подолання дивергенції зі своєю реальністю. Основні шляхи такої адаптації для України сьогодні такі²³⁶: врегулювання конфлікту на Донбасі, відновлення та реінтеграція територій, окупованих і постраждалих від конфлікту; здійснення ефективної антикризової політики для подолання наслідків пандемії COVID-19; проведення ефективних інституційних перетворень, зокрема, зниження рівня корупції; відновлення промислового профілю держави; прискорення інноваційної та інвестиційної модернізації та структурно-технологічного оновлення виробництва; подолання боргової залежності держави; посилення соціального захисту та покращення якості життя; злам негативної демографічної тенденції та тенденції швидкої міграції робочої сили за межі України.

Жоден із цих шляхів не є простим для України через відсутність політичної волі, високопрофесійних менеджерів та необхідних ресурсів для подолання соціально-економічної розбіжності між Україною та ЄС як завдання на найближчі десятиліття.

З метою більш комплексного розуміння проблем і специфіки розвитку конвергенційних (дивергенційних) процесів між соціально-економічними системами України та Євросоюзу проведено статистико-математичні та економетричні розрахунки за відповідними даними щодо розвитку України,

²³⁵ Borzenko O., Burlay T. Overcoming divergence under the conditions of sustainable development: European experience and its adaptation in Ukraine. *Research Reviews of Czestochowa University of Technology. Management*. 2020. № 38. P. 7–21; Borzenko O. Imperatives of Development of Post-Socialist Countries Financial Markets. *University Economic Bulletin*. 2019. No. 43. URL: <https://economic-bulletin.com/index.php/journal/article/view/597>

²³⁶ Borzenko O., Burlay T. Overcoming divergence under the conditions of sustainable development: European experience and its adaptation in Ukraine. *Research Reviews of Czestochowa University of Technology. Management*. 2020. № 38. P. 7–21. P. 17.

ЄС-28 загалом та його окремих країн-учасниць²³⁷. Для розрахунків використано дані Державної служби статистики України та Євростату за ретроспективний період 2000–2017 рр. При цьому 2000 р. було обрано точкою відліку як дату виходу економіки України з тривалої трансформаційної кризи 1990-х років, її стабілізації та відновлення зростання, що є необхідною передумовою формування конвергенційного тренду.

Порівняльна оцінка показує, що розриви показників подушного доходу України та окремих країн Європейського Союзу скорочувалися з 2000 р. по 2013 р. включно (табл. 2.24). Потім в Україні відбувся різкий стрибок рівня бідності і, за підсумками 2018 р., величина її ВВП на душу населення становила всього 6,9% аналогічного показника Франції, 8,6% – Італії та 19,2% Польщі. Дані таблиці свідчать про наявність дивергенції між Україною та державами ЄС, що представляють Західну та Східну Європу, базові та новоінтегровані країни Євросоюзу в 2013–2018 рр.

Аналогічні тенденції мають місце при порівнянні за згаданим конвергенційним критерієм (ВВП на душу населення) як України та ЄС-28, так і України та кожної з країн – членів Європейського Союзу. Прогнозні оцінки дозволяють говорити про збереження дивергенційного процесу між Україною та ЄС у 2019–2021 рр., а з урахуванням шокового впливу пандемії COVID-19 – навіть його стрімкого прискорення²³⁸.

Укладаючи відповідні угоди про асоціацію, Європейський Союз пропонує своїм торговельним партнерам найглибший рівень

²³⁷ Бурлай Т.В. Соціально-економічна дивергенція: теорія та практика: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів НАН України». Київ, 2019. 364 с.; Borzenko O., Burlay T. Divergence processes between the economies of the EU and Ukraine. *Internationalization of the World Economy: Current Trends*. Kastoria: Evkonomia Publisher, 2020. P. 265–285; Borzenko O. Imperatives of Development of Post-Socialist Countries Financial Markets. *University Economic Bulletin*. 2019. No. 43. URL: <https://economic-bulletin.com/index.php/journal/article/view/597>

²³⁸ Бурлай Т.В. Соціально-економічна дивергенція: теорія та практика: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів НАН України». Київ, 2019. 364 с.

співробітництва, що надається третім країнам. Підписання угод про вільну торгівлю та повна її реалізація з Україною засвідчує незворотність європейського вектора розвитку нашої держави та вибір європейської моделі економічного розвитку. Це може стати підґрунтям системної та комплексної інституційно-правової, суспільно-політичної, фінансово-економічної й соціально-демографічної модернізації національної економіки. А створення всебічної та поглибленої зони вільної торгівлі має сприяти поступовій інтеграції України до стандартів внутрішнього ринку ЄС.

Таблиця 2.24

Динаміка ВВП на душу населення держав ЄС та України за 1991–2022 рр. у поточних цінах, дол. США

Країна	1991 р.	2000 р.	2010 р.	2013 р.	2016 р.	2018 р.	2022 р.
Данія	27 053	30 799	58 177	61 326	53 774	60 692	66 823
Франція	22 517	23 313	42 249	44 105	38 205	42 878	47 024
Італія	21 799	20 113	35 658	35 220	30 824	34 260	36 279
Чехія	н/д	5998	19 831	19 913	18 506	22 850	26 875
Угорщина	3350	4628	13 074	13 645	15 531	15 924	20 278
Польща	2101	4476	12 602	13 777	13 823	15 431	19 892
Румунія	1249	1670	8212	9568	10 757	12 285	15 415
Болгарія	224	1614	6744	7696	7496	9267	11 846
Україна	1490	664	2983	3969	2199	2963	4228
Співвідношення показників України та:							
Франції, %	6,6	2,8	7,1	9,0	5,8	6,9	8,9
Італії, %	6,8	3,3	8,4	11,3	7,1	8,6	11,7
Польщі, %	70,9	14,8	23,7	28,8	15,9	19,2	21,3

Джерело: World Economic Outlook Database / IMF. April 2019. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2019/01/weodata/index.aspx>

Угода про асоціацію, що містить положення Угоди про поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі (ПВЗВТ), набула чинності у повному обсязі 1 вересня 2017 р. хоча деякі її частини почали попередньо тимчасово застосовуватися з 1 листопада 2014 р., а положення Угоди про ПВЗВТ – з 1 січня 2016 р. Таким чином, запровадження режиму вільної торгівлі з

перспективними торговельно-економічними партнерами дозволяє Україні диверсифікувати географію та номенклатуру національного експорту у довгостроковій перспективі.

Варто наголосити, що за останні 5–6 років українська економіка, незважаючи на поступове посилення співпраці з ЄС, суттєво збільшила свою сировинну залежність, а також примітивізм, згорнула значну кількість високо- і середньотехнологічного виробництв, в тому числі, за рахунок розриву коопераційних зв'язків із країнами СНД.

При цьому ЄС залишається головним торговельним партнером України, частка якого становить 42% від загальної торгівлі нашої країни, з розривом між імпортом та експортом не на користь України. Загальний товарообіг між ЄС та Україною в 2018 р. досяг близько 40 млрд євро, збільшившись порівняно з 2017 р. майже на 9%; а в 2019 р. – до 43,3 млрд євро, збільшившись порівняно з 2018 р. майже на 8%. Україна є 21-м найбільшим торговельним партнером ЄС. У 2018–2019 рр. Україна в основному експортувала метали та вироби з них (21,9% від загальної кількості), рослинні продукти (18,9%), мінеральні продукти (15,0%), техніку та технічні прилади (11,8%). Динаміка торгівлі відображена у табл. 2.25.

Таблиця 2.25

Торгівля товарами між Україною і країнами ЄС (28), млн євро

Показник	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Загальна торгівля	37781	30729	26877	29749	36877	40085	43320
Імпорт з країн ЄС (28)	23899	16995	14033	16568	20194	22065	24203
Експорт в країни ЄС (28)	13882	13734	12844	13182	16683	18019	19117
Баланс	-10017	-3262	-1190	-3386	-3511	-4046	-5086

Джерело: ²³⁹.

²³⁹ Представництво Європейського Союзу в Україні. Короткий огляд торговельної статистики. URL: https://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/10781/%D1%83%..._uk; Ukraine / European Commission. URL: <https://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/ukraine/>

Щодо торгівлі послугами між Україною і ЄС ситуація також схожа: 2016 р. – імпорт 5,4 млрд євро, експорт 2,5 млрд євро, баланс -2,9 млрд євро; 2017 р. – імпорт 6,6 млрд євро, експорт 2,7 млрд євро, баланс -3,8 млрд євро; 2018 р. – імпорт 7,1 млрд євро, експорт 2,9 млрд євро, баланс -4,2 млрд євро. Всього від’ємний баланс по торгівлі товарами і послугами з країнами ЄС при незмінності цієї тенденції може загрожувати економічній безпеці України.

У 2019 р. українські експортери використовували можливості 32 з 40 тарифних квот, 11 з яких використані у повному обсязі та 2 використані більш ніж на 95% (у 2018 р. використовувались можливості в рамках 32 тарифних квот, у 2017 р. – у рамках 29 тарифних квот, а у 2016 р. – у рамках 26 тарифних квот). Повністю використано 11 тарифних квот на кукурудзу, пшеницю, ячмінь, мед, цукор, виноградний та яблучний соки, оброблені томати, оброблений крохмаль, вершкове масло, м’ясо птиці та крохмаль. При цьому використовуються тарифні квоти на продукти переробки солоду та крохмалю (99,9%), оброблену продукцію із зернових (99,5%), яйця та альбуміни (84,5%), солод та пшеничну клейковину (90,3%), ячмінь, ячмінне борошно та гранули (80,4%), часник (78,6%), висівки, відходи та залишки (72,3%), яйця та альбуміни, додаткова (63,0%).

У 2019 р. було внесено зміни до Додатка І-А до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС в частині зміни зобов’язань Європейського Союзу щодо обсягів тарифних квот на м’ясо птиці в бік збільшення, що уможливить збереження інтересів українських виробників м’яса птиці (Закон України № 345 від 05.12.2019 «Про ратифікацію Угоди у формі обміну листами між Україною та Європейським Союзом про внесення змін до торговельних преференцій щодо м’яса птиці та переробленого м’яса птиці, передбачених Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами – членами, з іншої сторони») ²⁴⁰.

²⁴⁰ Зона вільної торгівлі / Євроінтеграційний портал. 03.02.2020. URL: <http://eu-ua.org/zona-vilnoi-torhivli>

Водночас ЄС запроваджено захисні заходи щодо сталевих продукції, зокрема гарячекатаного плоского прокату, прутків, труб для газопроводів. З 02.02.2019 р. запроваджено остаточні захисні заходи у вигляді індивідуальних та глобальних тарифних квот +25% мита терміном на три роки до 16.07.2021 р. (з урахуванням періоду застосування попередніх захисних заходів). Антидемпінгове мито на безшовні труби становить 70,3 млн дол. США (проміжний перегляд з травня 2018 р.). Антидемпінгове мито з 07.10.2017 р. до 06.10.2022 р. на гарячекатаний прокат становить 60,5 євро за тону, обсяг поставок – 467,5 млн дол. США.

Кількість українських компаній, які здійснюють експорт товарів до держав – членів ЄС, постійно зростає. Так, якщо в 2014 р. експорт до ЄС здійснювали 10 002 компанії, у 2017 р. їх кількість значно збільшилась і становила 14 136 компаній, а за результатами 2018 р. їх кількість становила 14 715 компаній. У 2019 р. – 14 545 компанії здійснювали експорт до держав – членів ЄС. Але кількість майже не переходить в якість. На жаль, нових високотехнологічних спільних підприємств не створено; вітчизняні технологічно розвинені компанії України на ринок ЄС не допущені та якісь значущі проекти ними не реалізовано; нових ланцюгів високої доданої вартості з компаніями з країн ЄС за останні 5–6 років майже не створено. Тому маємо від’ємний баланс з країнами ЄС, що зростає з року в рік і примітивізацію вітчизняної економіки. Для конвергенції потрібне рівноправне партнерство, взаємовигідна співпраця та справедливість в оплаті праці.

Зовнішня торгівля та інвестиції є життєво важливими як для економіки України, так і для ЄС, з точки зору зростання економіки та створення нових робочих місць, зниження цін, кращої якості та вибору для споживачів через посилення співпраці та обороту капіталу в найбільш прибутковій сфері діяльності. Але обсяги прямих іноземних інвестицій з країн ЄС в Україну залишаються низькими, що засвідчує необхідність покращення ділового клімату та заохочення інвестицій, зокрема, шляхом забезпечення поваги до

особистості, інвестора, верховенства закону, права на власність та боротьби з корупцією.

За даними Державної служби статистики України, обсяг прямих іноземних інвестицій (власного капіталу) в економіку України з країн ЄС станом на 31 грудня 2019 р. становив 28,3 млрд дол. США. Основними країнами-інвесторами є: Кіпр – 10,4 млрд дол. США (36,7% від загального обсягу інвестицій з ЄС), Нідерланди – 8,3 млрд дол. США (29,3%), Велика Британія – 2,06 млрд дол. США (7,3%), Німеччина – 1,84 млрд дол. США (6,5%), Австрія – 1,25 млрд дол. США (4,4%), Франція – 0,846 млрд дол. США (2,9%), Польща – 0,694 млрд дол. США (2,5%). З них оптимізаційні та приховані інвестиції українських резидентів становлять приблизно 22,5 млрд дол. США (77–80%) та лише інвестиції Німеччини, Франції та Польщі можна вважати дійсно іноземними інвестиціями, разом з Угорщиною, Швецією та Італією вони становлять реальні 3,382 млрд дол. США (15–20%) іноземних інвестицій з країн ЄС. Значні обсяги прямих інвестицій з країн ЄС зосереджені на промислових підприємствах (34,4%), підприємствах оптової та роздрібною торгівлі, ремонту транспортних засобів та мотоциклів – 13,8% прямих інвестицій, організаціях, що здійснюють операції з нерухомістю – 12,8% , а також фінансові та страхові установи – 10,5%¹⁷³.

Проаналізуємо динаміку інвестицій в Україну з країн – найбільших торговельних партнерів по країнах ЄС. Показники, що наведені в табл. 2.26, дають можливість зробити обґрунтовані висновки щодо зацікавленості до співпраці конкретних найбільших країн – партнерів з ЄС до української економіки.

З табл. 2.25 видно, що суттєве відносне збільшення інвестицій починаючи з 2013–2014 рр. Україна отримала тільки з Естонії, а з інших країн ЄС – навпаки – простежується тенденція до поступового згортання інвестицій з відповідними незначним відновленням починаючи з 2017–2018 рр. Загалом у масштабах ЄС це мізерні суми. Так, для прикладу, у зв'язку з подоланням економічних негараздів в економіці ЄС і Німеччини, що

пов'язано з коронавірусом COVID-19, планується виділити від 1,5 до 3 трлн євро для відновлення ЄС; крім того, Німеччина виділяє понад 500 млрд євро для відновлення власної економіки²⁴¹. На наш погляд, з одного боку, це свідчить про нереформованість економіки України, значні ризики для інвестування; з іншого – маємо врахувати і те, що є і незацікавленість в Україні як у структурному і невід'ємному елементі спільного економічного простору ЄС.

Таблиця 2.26

Інвестиції в Україну з найбільших торговельних країн – партнерів ЄС на 1 січня відповідного року, млн євро

Країна	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.
1. Німеччина	4496,3	2 908,4	2 110,6	1 604,9	1 564,2	1 682,9	1 701,4	1 843,1
2. Франція	1 510,3	1 520,5	1 341,9	1 299,1	615,6	723,4	744,4	845,5
3. Польща	897,2	819,8	708,0	679,4	509,1	571,3	631,7	693,7
4. Угорщина	684,3	685,9	466,4	333,7	498,1	511,1	565,1	380,7
5. Швеція	1 084,4	439,3	363,7	334,0	328,8	351,2	344,9	363,2
6. Італія	401,7	584,6	207,8	216,4	196,7	201,6	242,4	249,3
7. Естонія	172,5	180,4	240,3	243,3	222,1	235,0	239,0	248,2

Джерело: ²⁴².

За останні роки для України, як і для більшості країн із ринком, що формується, значно підвищилась і продовжує зростати залежність економічного зростання від експорту. Очікується, що прогноз експорту з України до країн ЄС динамічно зростатиме до 22503,8 млн дол. США у 2022 р.²⁴³.

Приєднавшись у 2008 р. до СОТ та увівши у дію угоду про зону вільної торгівлі з країнами ЄС у 2014 р., Україна відкрилась для міжнародної

²⁴¹ Балежентіс А., Яценко О. Асиметрії торговельної інтеграції України та ЄС. *Міжнародна економічна політика*. 2018. № 1 (28). С. 32–62.

²⁴² Прямі інвестиції (акціонерний капітал) з країн ЄС в економіці України (2010–2019) / Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.org/uk/operativ/menu/menu_u/zed.htm

²⁴³ Там само.

конкуренції, зовсім не підготувавши до неї обробний сектор економіки. Він працював, використовуючи застарілі технології і не мав інструментів підтримки, що діяли в розвинених країнах світу, зокрема в ЄС. Як наслідок, вітчизняний гірничо-металургійний комплекс ще продовжує експортувати руду і чорні метали, напівфабрикати і сталеву продукцію, АПК – зерно, олію, рапс; тобто продукцію низького переділу, але галузі електротехнічної промисловості, машинобудування, хімічної промисловості, автомобілебудування почали зникати. Втративши вагому частку переробної промисловості, економіка України зазнала структурного спрощення і значно послабила відновлювальні можливості для сталого зростання. Малий обсяг економіки України є і причиною, і наслідком її структурного спрощення. Насамперед він генерує занадто мало коштів для розширеного економічного відтворення²⁴⁴.

Євроінтеграційні процеси для України по суті якісно погіршили структуру економіки, спростили її, націливши на сировинну спеціалізацію, звужили шляхи економічного відтворення на інноваційній, коопераційно-технологічній, інвестиційно-інфраструктурній основі.

Показники інвестицій в Україну за останні 5–6 років підтверджують ці тенденції. Так, за дев'ять місяців 2020 р. капітальні інвестиції в Україні здійснювались за рахунок власних коштів підприємств на 69,2%, а за рахунок іноземних інвесторів – на 0,5%. Загалом за останні роки прямі іноземні інвестиції (ПІІ) суттєво не вплинули на трансформацію соціально-економічного середовища України (табл. 2.27).

Аналіз даних табл. 2.27 показує, що економіка України не залучила значних інвестицій ані на рівні різних країн світу, ані на рівні країн ЄС. Відзначимо, що чисті ПІІ в Україну становили: 2014 р. – 0,41 млрд дол. США, 2015 р. – 4,322 млрд дол. США, 2016 р. – 4,406 млрд дол. США, 2017

²⁴⁴ Власюк В. Економічне відродження через індустріальний розвиток України. Харків: Повноколір, 2020. 432 с

р. – 2,511 млрд дол. США, 2018 р. – 2,802 млрд дол. США, 2019 р. – 2,531 млрд дол. США. В 2020 р. очікувалося отримати ПІІ на рівні 1,5–2 млрд дол. США. Всі ці роки поступаються рекордним ПІІ в економіку України в 3–4 рази (2007–2008 рр. ПІІ перебували на рівні 8–10 млрд дол. США). В 2010–2013 рр. ПІІ в економіку України також становили 4–7,2 млрд дол. США. Крім того, відзначаються суттєві зниження ПІІ в економіку України в 2017–2020 рр., що, на наш погляд, пов'язано насамперед із примітивізацією і структурним спрощенням вітчизняних галузей, зниженням частки обробної, машинобудівної, хімічної, фармацевтичної галузей і збільшенням металургійно-добувної галузі, аграрної сфери, лісового господарства, що не потребують значного інвестування в нові технології, обладнання, промислову кооперацію, науково-технічні й конструкторсько-проектні послуги тощо.

Таблиця 2.27

Прямі інвестиції з країн світу та ЄС в економіку України, млн дол. США

Показник	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік	2019 рік
Усього в Україні ПІІ	32 122,5	31 230,3	31 606,4	32 905,1	35 809,6
Усього ПІІ з країн ЄС	24 982,8	23 425,7	24 145,2	25 972,3	28 289,3
Усього ПІІ з країн ЄС-15	13 347,9	12 936,9	13 400,8	14 475,1	16 029,7
ПІІ з країн ЄС за вирахуванням офшорних країн / операцій	6 952,5	6 538,4	6 806,5	7 093,5	7 339,3

Джерело: ²⁴⁵.

Аналіз капітальних інвестицій за джерелами показує, що в 2014–2019 рр. провідними джерелами залишаються власні кошти підприємств і організацій (65–71%), а кошти іноземних інвесторів становлять лише жалюгідні 0,5–3%. Відзначимо, що суттєві зміни відбулись щодо капітальних інвестицій за кошти місцевих бюджетів – збільшились з 3 до 9%. Це

²⁴⁵ Зовнішньоекономічна діяльність / Державна служба статистики України. URL: <https://ukrstat.org/uk/>

пояснюється впровадженням реформи децентралізації і перерозподілу дохідної частки бюджету на користь місцевих бюджетів.

На жаль, впливу структурних фондів ЄС, фондів інвестицій від ЄС, фондів транскордонного та інфраструктурного вирівнювання, які надають суттєвий поштовх конвергенції між слаборозвиненими і сильно розвиненими регіонами ЄС – в Україні задіяно не було, тому і темпи відновлення ВВП були наднизькими, а соціально-економічне середовище за 2014–2019 рр. – пригніченим і нестабільним.

Також значним фактором деструктивності є те, що 2/3 від загальних ПІІ у вітчизняну економіку заходить у м. Київ та Київську область. Це свідчить про асиметрію і неможливість гармонійного соціально-економічного розвитку України, що не сприяє конвергентності з країнами ЄС.

Порівняно з Польщею (2018–2019 рр. ПІІ на рівні 16–17 млрд дол. США), Туреччиною (2018–2019 рр. ПІІ на рівні 9–13 млрд дол. США), Російською Федерацією (2018–2019 рр. ПІІ на рівні 9–32 млрд дол. США), Чехією (2018–2019 рр. ПІІ на рівні 8–9 млрд дол. США), Румунією (2018–2019 рр. ПІІ на рівні 7–7,3 млрд дол. США) Україна суттєво відстає в своєму регіоні за привабливістю щодо отримання інвестицій²⁴⁶.

Відзначимо, що причиною низьких темпів відновлення вітчизняної економіки та її дивергенції по відношенню до країн ЄС є як недостатнє фінансування від зовнішніх інвесторів (в першу чергу з країн ЄС), так і внутрішнє середовище, що інституціонально не може ці інвестиції прийняти (слабка правоохоронна і суддівська системи України, зарегульована система щодо ведення підприємницької діяльності, корумпованість державних органів влади, патерналістське суспільство, відсутність політичних еліт і чіткої стратегії розвитку, неякісна інфраструктура). Як наслідок, хаотичність і непослідовність реформ в Україні, відсутність чітких пріоритетів щодо

²⁴⁶ Human Developments Reports / United Nations Development Programme. 2020. URL: <http://www.hdr.undp.org/>

посилення соціально-економічного розвитку, інституціональна слабкість державних органів влади формують спіраль нестійкого сировинно орієнтованого зростання, в той час, коли сусідні країни ЄС (Польща, Естонія) і держави поруч з Україною (Туреччина, Білорусь) роблять ставку на більш диверсифіковану та інноваційно орієнтовану економіку, з переважно промислово-інноваційним сектором.

Усі наші країни-сусіди з ЄС мають показники по ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності нижчі, ніж у середньому по країнам ЄС, але вищі за середньосвітові показники. Тільки Україна і Молдова у східноєвропейському регіоні мають показники, нижчі за середньосвітові та в 3–3,5 раза менші за середньоєвропейські. Суттєва конвергенція відбулась між східноєвропейськими країнами ЄС у 2000–2010 рр., які в цей період за показником ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності суттєво скоротили відставання від інших, більш розвинених країн ЄС. Загалом наші країни-сусіди з ЄС рухаються більш системно і синхронно по відношенню до країн ЄС, поступово наближаючись до середньоєвропейських показників. Цей показник значною мірою впливає на заможність населення певної країни, на рівень заробітних плат і пенсій.

Аналіз рівня середніх щомісячних заробітних плат в Україні та її країнах-сусідах показує, що середня заробітна плата в Україні одна із найнижчих у східноєвропейському регіоні. В 2019 р. Україна змогла випередити за рівнем середніх заробітних плат лише Молдову. У цілому відставання від більшості країн-сусідів за цим показником у 2–3 рази. А це в свою чергу обумовлює значні темпи еміграції, вибуття найбільш активної і молоді частки українського суспільства за кордон. Проблема низьких зарплат вирішується інвестуванням у найбільш перспективні галузі з високою доданою вартістю, що в свою чергу потребує значних капітальних інвестицій у відповідні підприємства; інвестицій у людський розвиток; інвестицій у науку, технології та патенти; інвестицій в інфраструктуру.

Тому на рівні Кабінету Міністрів України і за особливої відповідальності Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України потрібна відповідна програма стимулювання й активного розвитку високотехнологічного і високомаржинального промислового сектора України. Програма стимулювання повинна мати стратегічний характер, що має структурно і суттєво вплинути на зниження в економіці України сировинно-аграрної частки та системно вивести індекс промислового виробництва на позитивне, довгострокове зростання (станом на III кв. 2020 р. він становив 93%, тобто знизився на 7% до відповідного періоду попереднього року).

Враховуючи існуючі вітчизняні обмеження і ресурси, на наш погляд, з найменшими потенційними витратами державного бюджету і найбільшою віддачею (економічним локомотивом) може вийти галузь ІТ. Так, виробництво інформаційно-програмних продуктів і сервісів; комунікаційно-передавальні та розважальні технології, послуги; дослідження і розвиток штучного інтелекту; промислова роботизація та діджиталізація; ІТ-офшоринг і ІТ-аутсорсинг тощо – всі ці сфери за певних умов можуть бути суттєво розвинені. На ІТ-послуги в світі є сталий попит, який зростає, а тому сфера ІТ може бути інтегруючою сферою переходу до високотехнологічної економіки в Україні. Існуючий вітчизняний потенціал (у першу чергу – людський капітал та інші ресурси) потрібно використовувати й системно розвивати, при цьому надвеликі інвестиції в розбудову значних промислових об'єктів не потрібні.

Крім того, необхідне оновлення існуючої Угоди про зону вільної торгівлі з країнами ЄС, щоб гармонізувати всі стандарти й позбутись різних обмежень (особливо нетарифних), провести стандартизацію за кошти фондів ЄС, залучити грантові кошти на розвиток інфраструктури та створити їм кращі умови, ніж у наших країн-сусідів – заохотити провідні європейські компанії до переведення своїх виробництв з РФ, Китаю, Білорусі, країн Балтії, Туреччини до України. Логістика і рівень заробітних плат сприяє

цьому процесу, але інвестиційну привабливість Україна здобуде лише позбувшись недбалості, зарегульованості, корумпованості, консервативності – не може.

Без відповідних заходів стимулювання розвитку високотехнологічних секторів економіки та без виробничо-логістичного партнерства і залучення до існуючих найбільш потужних економічних центрів світу, вітчизняне соціально-економічне середовище й надалі деградуватиме і наражатиметься на ризики глобалізованої економіки. Відзначимо, що найбільші торговельні партнери Польщі (частка в експорті якої засобів транспорту, машин, обладнання, устаткування, електроприладів – понад 60%) – це Німеччина, Франція, Велика Британія, Чехія, Китай, Італія, РФ, Нідерланди, а Україна займає лише 2–2,5% і не входить навіть у десятку торговельних партнерів. Тому необхідна нова програма співпраці з країнами ЄС (та й не тільки з ними) на прагматичній основі, з урахуванням того, що заможність і соціальна стабільність у сучасних країнах значною мірою формується у високотехнологічному і високомаржинальному секторах.

ПЕРЕЗАВАНТАЖЕННЯ УМОВ УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ

3.1. Дивергентні аспекти Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і необхідність її перезавантаження

11 листопада 2011 р. у Брюсселі відбувся завершальний – двадцять перший – раунд переговорів щодо укладення Угоди про асоціацію, під час якого було узгоджено всі положення тексту Угоди. Підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС відбувалося в два етапи:

– 21 березня 2014 р. під час позачергового саміту Україна – ЄС було підписано політичну частину Угоди та Заключний акт саміту;

– 27 червня 2014 р. на засіданні Ради ЄС було підписано економічну частину Угоди – розділи III «Юстиція, свобода та безпека», IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею», V «Економічне та галузеве співробітництво» та VI «Фінансове співробітництво та положення щодо боротьби із шахрайством».

16 вересня 2014 р. Верховна Рада України та Європейський Парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС. Із 1 листопада 2014 р. Угода набула тимчасового застосування, а з 1 вересня 2017 р. – повного застосування. Положення щодо зони вільної торгівлі (ЗВТ) України з ЄС почали діяти з 1 січня 2016 року в режимі тимчасового застосування.

Частина Угоди, яка стосується створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі (ПВЗВТ), охоплює такі основні сфери: торгівля товарами, зокрема технічні бар'єри в торгівлі; інструменти торговельного захисту; санітарні та фітосанітарні заходи; сприяння торгівлі та співробітництво в митній сфері; адміністративне співробітництво в митній сфері; правила походження товарів; торговельні відносини в енергетичній сфері; послуги, заснування компаній та інвестиції; визнання кваліфікації; рух капіталів і платежів; конкурентна політика (антимонопольні заходи та державна допомога);

права інтелектуальної власності, зокрема географічні зазначення; державні закупівлі; торгівля та сталий розвиток; транспарентність; урегулювання суперечок.

З огляду на необмежений термін дії Угоди було передбачено можливість її усебічного перегляду, зокрема і її цілей, упродовж п'яти років після набрання нею чинності, а також у будь-який час за взаємною згодою сторін.

Україна та ЄС зобов'язалися забезпечувати вільний рух капіталу, пов'язаного з наданням кредитів, що стосуються комерційних операцій, а також капіталу, пов'язаного з інвестиційним портфелем і фінансовими позиками, кредитами інвесторів іншої сторони договору. Згідно з умовами Угоди, Україна та ЄС у разі крайньої необхідності можуть упроваджувати захисні заходи щодо руху капіталу на термін до шести місяців. Українська сторона наполягала на перспективі запровадження всіх «чотирьох свобод» (вільного переміщення товарів, послуг, робочої сили та капіталу) у відносинах із ЄС.

Вільне переміщення робочої сили є найскладнішим завданням із усього переліку заходів, необхідних для створення спільного ринку праці між Україною та ЄС. Водночас у межах Угоди Україна має певні можливості реалізувати принцип свободи пересування працівників і пов'язаної з нею свободи здійснення економічної діяльності. На це можуть впливати такі чинники, як рівень економічного розвитку України; обсяг торговельно-економічних зв'язків; ступінь інтегрованості її економіки до спільного ринку ЄС; рівень політичних відносин і пріоритетність України для ЄС.

Щоправда, поширення на Україну всіх «чотирьох свобод», включно з вільним пересуванням осіб, дасть змогу вимагати від неї повністю погодити законодавство з усім пакетом законодавства ЄС щодо спільного ринку на тому рівні, якого досягли країни Європейського економічного простору (ЄЕП).

Модернізація ж українських норм і стандартів у цій сфері відповідно до вимог ЄС є надзвичайно витратним процесом. Досить жорстка позиція ЄС щодо запровадження вільного переміщення робочої сили з України обумовлена двома чинниками: загальною негативною налаштованістю країн-членів ЄС щодо

взаємного відкриття ринків праці між ЄС і третіми країнами; відсутністю серед країн-членів ЄС єдиного бачення механізмів забезпечення доступу робітників із третіх країн на власні ринки праці.

Отже, оцінюючи умови Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, можна дійти кількох попередніх висновків:

– жорстке регулювання ведення бізнесу в Україні призводить до падіння конкурентоспроможності вітчизняних виробників, як порівняти з іноземними. Водночас навіть для невеликих підприємств зростають можливості збуту української продукції на ринки ЄС;

– технічні стандарти ведення бізнесу ЄС створюють в окремих випадках необхідність додаткових інвестицій, однак ці норми протиставляються технічним стандартам експорту до інших країн;

– Угода з ЄС дає змогу значно знизити, а надалі, можливо, звести до нуля вплив гігантського тіньового сектора в економіці України, як у системі зовнішньої торгівлі, так і в конкурентному середовищі.

Ризики, які виникають у зв'язку з євроінтеграцією України, пов'язані насамперед із тим, що в процесі євроінтеграції:

– вихід українських виробників на ринки ЄС може бути загальмований через низьку якість (невідповідність стандартам) або неадекватно високу ціну, а також унаслідок відсутності відповідної маркетингової системи (реклами, аналізу ринків, необхідних юридичних процедур тощо);

– негативні наслідки затримки з виходом на ринки ЄС можуть бути посилені продовженням штучного виштовхування українських виробників із ринків Російської Федерації та інших країн Митного союзу, а також проблемами з виходом на нові ринки «третьох країн»;

– нова структура зовнішнього товарообігу може призвести до перетворення економіки України на «сировинний придаток» глобальної економіки (із втратою перспектив розвитку високотехнологічних галузей виробництва).

Водночас Угодою щодо України встановлено величезні квоти й обмеження. Так, в Угоді є норми, згідно з якими «в разі, якщо українська промисловість заважатиме європейській, буде встановлено обмеження на експорт».

Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом є для нашої держави не лише одним з міжнародних юридично зобов'язуючих документів, а й потужним стимулом для реалізації необхідних реформ та інституційних перетворень в економіці. Втім, за підсумками 2014–2019 рр. виконання імплементацій цих зобов'язань із боку України становить трохи більш як 40% від плану (а повністю виконаними та імплементованими нормативно-законодавчими змінами – на рівні 13%).

З огляду на дані моніторингу (як офіційного, так і того, який паралельно здійснюють громадські організації), можна констатувати, що державні органи України не забезпечують повномасштабної імплементації Угоди про асоціацію (УА) на всіх основних рівнях.

Зрив графіку виконання зобов'язань несе низку інших ризиків для України, а саме гальмування реальних реформ, на які є запит у суспільства, та втрату довіри партнерів України в ЄС, що суттєво підірве європейську перспективу України. В цьому контексті слід змістити акцент у пріоритетах діяльності України з висування нових ініціатив у бік чіткого та послідовного виконання узгодженого плану. Це, в свою чергу, продемонструє партнерам України в ЄС інституційну спроможність України робити наступні кроки у інтеграції до єдиного простору ЄС.

Звісно, причини такої ситуації, які наводяться представниками Уряду, не викликають сумніву: справа це нова й нелегка. Однак головна причина, видається, полягає в тому, що Програма адаптації УА не стала Програмою дій уряду. Адаптація умов Угоди – це не зовнішньополітична або зовнішньоекономічна проблема. Це порядок денний нашого розвитку. В усякому випадку – його основна частина. Програма дій уряду повинна повністю включати усі кроки, передбачені планом адаптації. І, звісно, включати додаткові дії, пов'язані з іншими напрямками. Але євроінтеграційна складова повинна в повному обсязі

становити основу такої програми, за виконання якої повинні відповідати не окремі спеціальні заступники міністрів, а самі міністри.

Це ж стосується і вищого законодавчого органу: євроінтеграція – це основа спільної платформи парламентської більшості. І ця більшість повинна забезпечувати пріоритетність ухвалення тих законопроектів, які впливають з Угоди. Причому саме таким чином, як це потребує євроінтеграція, а не для забезпечення вузькогрупових інтересів.

Таким чином, загальне завдання внутрішньої економічної політики в царині євроінтеграції коротко може бути сформульовано як необхідність встановлення в Україні європейської нормативно-законодавчої системи та досягнення рівня економічного розвитку, зіставного з середніми показниками для країн ЄС (на рівні, наприклад, Португалії). Це, по суті, означатиме «прихід Європи в Україну», після чого вступ до Європейського Союзу стане лише формальною процедурою.

Період 2014–2019 рр. продемонстрував, що до хронічного відставання від графіку імплементації УА призвели такі чинники:

- нереалістичність строків, закладених в УА. Під час підготовки технічної частини УА та графіку виконання зобов'язань до неї, з метою прискорення процесу її укладання, керівники відповідних центральних органів виконавчої влади закладали стосовно окремих заходів строки, значно менші від необхідних, наприклад, щодо певних змін у діяльності митних органів України було закладено строки виконання у один рік, хоча, за оцінкою фахівців, вони вимагали щонайменше трьох;

- застарілість певних зобов'язань стосовно УА. Оскільки перші графіки зобов'язань України почали розроблятися ще у 2008 р., то станом на 2020 р. окремі нормативні документи ЄС, які Україна повинна була імплементувати у своє законодавство, втратили чинність та були замінені іншими. Це призвело до ситуації, за якої виконання цих зобов'язань не мало практичного сенсу та потребувало додаткових переговорів з ЄС. Загалом у процесі здійснення системних реформ в Україні необхідно постійно орієнтуватися не лише на чинне законодавство ЄС, а й на основні тренди його подальшого розвитку (особливо

стосовно створення фіскального та банківського союзів, а також модернізації валютної системи ЄС) із тим, щоб забезпечити постійне «коригування цілей» не лише імплементації УА, а й так само євроінтеграції України загалом;

– прийняття законодавчих рішень, що суперечать УА. Суттєві проблеми виконання УА як в юридичній, так і в політичній площинах створює ухвалення Верховною Радою України законів, які йдуть у розріз із зобов'язаннями України стосовно УА. Так, у 2015 р. Верховна Рада України запровадила десятирічну заборону на експорт необроблених лісоматеріалів (лісу-кругляку). Оскільки така заборона порушує положення УА, однозначним наслідком мораторію на експорт кругляку стала проблема взаємин України з ЄС. У січні 2019 р. ЄС ініціював проведення консультацій з Україною щодо мораторію. У політичній площині це призвело до того, що ЄС більш прискіпливо ставився до виконання усіх вимог щодо інших питань (наприклад, стосовно укладання з Україною Угоди АСАА).

Крім того, Верховна Рада України восьмого скликання не підтримувала законопроекти, спрямовані на виконання УА, а народні депутати реєстрували законопроекти, альтернативні їм, що гальмує процес ухвалення необхідних законів.

За таких умов хотілось би сподіватися, що Кабінет Міністрів України проаналізує ефективність діяльності заступників міністрів з євроінтеграції і, за необхідності, відповідальність за здійснення необхідних реформ у частині виконання Угоди про асоціацію з ЄС покладе безпосередньо на міністрів або державних секретарів відповідних міністерств та відомств, а також забезпечить ефективне супроводження у Верховній Раді України законопроектів, спрямованих на виконання умов Угоди про асоціацію з ЄС.

Говорячи про причини низького рівня євроінтеграції, необхідно також на акцентувати і на проблемі корупції у процесі вирішення підприємцями євроінтеграційних питань (хоча більшу роль тут відіграє інформаційна компанія, а не власний досвід підприємств) та на дуже високому рівні патерналістських настроїв населення. За таких настроїв для України досить складно забезпечити самовідповідальність і самореалізацію населення в умовах необхідної

індивідуалізації. Оптимальною короткостроковою стратегією на сьогодні є розбудова довіри згори, якій суттєво заважає низький рівень підготовки державних службовців по вертикалі функцій публічного адміністрування. (За нашими оцінками, загальна продуктивність підготовки державних службовців не виходить за рамки 12,6–18,7%.) Це створює дисонанс між викликами, що виникли для населення, активізацією індивідуальної діяльності та здатністю держави відповідати на ці виклики. Зрозуміло, що цю проблему необхідно вирішувати у процесі завершення реформування державної служби.

Хоча слід розуміти, що ухвалення законодавства не так важливе, як створення дієвих механізмів його функціонування. Існують культурні розбіжності, зумовлені тривалою історичною практикою, і система організації суспільно-економічних відносин в Україні істотно відрізняється від існуючої у країнах Заходу, тож скоригувати її лише за допомогою формальних інститутів не вдасться. Культуру не можна замінити, її можна виховати тривалою альтернативною практикою, що виховується за умови, коли у процес інтеграції включаються широкі верстви населення. Тож держава повинна роз'яснити конкретні кроки, які потрібно робити на шляху відповідності вимогам Угоди про асоціацію, наголосивши, що йдеться не про заміну наших культурних надбань, а про переосмислення європейських принципів і вмонтування їх у наш культурний код – без цього європейський вибір не працюватиме.

У цьому контексті необхідно підкреслити важливість ширшого залучення до євроінтеграційних процесів громадянського суспільства та регіональних громад. Останні повинні не на словах, а на ділі відчувати, що євроінтеграція – це найнадійніший шлях розвитку як країни загалом, так і кожного з її регіонів, які повинні розуміти своє місце у процесі євроінтеграції на всіх рівнях – області, району, міста. Саме вони повинні стати основними лобістами цієї Угоди, тому що її невиконання помітно зменшує їхні шанси на економічний успіх, особливо в умовах реформи децентралізації.

Видається, що українська сторона, що є частиною Платформи громадянського суспільства Україна – ЄС (УС ПГС), створеної відповідно до ст.

469–470 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, недостатньо дієва внаслідок обмеженості свого функціонального та географічного (територіального) представництва. Тому пропонується переглянути порядок її створення і функціонування (особливо в частині спеціалізованих робочих груп, кількість яких доречно збільшити). Зокрема, певне здивування викликає повна відсутність серед членів Платформи Національної академії наук України та її спеціалізованих установ. А між тим академічні інститути могли б здійснювати незалежний професійний аналіз впливу Угоди про асоціацію як на окремі галузі економіки, так і на економіку країни загалом, що стало би міцним підґрунтям для ухвалення важливих політико-економічних рішень уряду.

Хоча варто зауважити, що в процесі підготовки влада досить активно цікавилася думкою українських вчених. На жаль, деякі із зазначених тоді проблем так і залишаються невирішеними. Зокрема, досі немає обґрунтованих розрахунків реальних фінансових витрат щодо переходу української економіки на нові європейські стандарти.

Водночас проведений фахівцями аналіз засвідчує, що на державу, зокрема, лягли витрати, пов'язані з формуванням адміністративної структури та дозвільної системи; створення системи авторизації та процедури ліцензування.

До цієї групи витрат також слід віднести фінансування: створення програми імплементації, включаючи інвестиції в інфраструктуру – нову або модернізацію існуючої; підготовки планів та програм з метою забезпечення дотримання вимог щодо якості; створення та підтримку мережі станцій моніторингу дотримання стандартів якості навколишнього середовища і пов'язаного з ними технічного забезпечення; підготовки та публікації кодексів належної практики (codes of good practice); створення системи збирання та обліку даних (наприклад, стосовно викидів парникових газів); забезпечення необхідним лабораторним обладнанням.

Неважко помітити, що більшість цих витрат має скритий характер, тобто фактично вони мали би виконуватися існуючими органами державної влади в рамках їхніх функціональних обов'язків, утім обов'язковість такої роботи повинна враховуватися при прийнятті рішень щодо загального фінансування цих

установ, оскільки вимоги щодо скорочення штатної чисельності їхніх працівників можуть унеможливити виконання зобов'язань держави щодо імплементації умов Угоди про асоціацію.

Окремо вирізняються прямі витрати (насамперед інвестиції в нову інфраструктуру), що дійсно передбачають додаткові витрати, альтернативним джерелом яких для державного бюджету можуть стати прямі іноземні інвестиції або фінансова (кредитна або грантова) допомога від ЄС та міжнародних фінансових організацій.

Однак значного припливу інвестицій з країн ЄС не спостерігається. І в цьому винна не Угода, а, скоріше, українська сторона, яка поки що не змогла прибрати основні перешкоди на шляху іноземних інвестицій. Звісно, значні ризики для інвестора завжди створює нестабільна політична ситуація, а тим більше – воєнні дії (навіть обмеженого характеру). Втім, це не повинно слугувати «індульгенцією» для тих державних органів, які несуть відповідальність безпосередньо за залучення іноземних інвестицій і посередньо – за створення тих умов, які сприяють такому залученню. А це – дотримання права, захист приватної власності, боротьба з корупцією, ефективна податкова політика тощо.

З огляду саме на політичне значення, слід звернути увагу на необхідність не тільки дієвої політики залучення інвестицій, а саме зокрема на політику пріоритетності європейських інвестицій – зважаючи як на безпекову складову, так і на високий технологічний потенціал європейських інвестицій.

У цьому сенсі хотілося б очікувати і більшого розуміння та підтримки з європейської сторони. Це давня і непроста тема: згадаємо, хоча б, долю переговорів щодо створення спільного україно-європейського консорціуму стосовно управління нашою ГТС (газотранспортною системою). Однак більш ця тема виходить за рамки газової чи енергетичної діяльності. Шлях до економічної інтеграції з ЄС лежить не тільки через розширення торгівлі, а й через спільне виробництво. Особливо нас має цікавити приєднання вітчизняних виробників до європейських міжнародних ланцюжків доданої вартості. Це питання і економічне, й політичне. І вирішувати його потрібно разом.

Беручи до уваги сучасний стан української економіки, зокрема, нестачу фінансових ресурсів та низькі кредитні рейтинги країни, підприємствам буде важко залучити необхідні кошти (в тому числі у формі прямих іноземних інвестицій) для фінансування переходу на нові технічні стандарти. На жаль, Угода про асоціацію не передбачає спеціальної програми фінансової допомоги для вирішення цієї проблеми. У зв'язку з цим виникає термінова потреба щодо створення системи фінансової підтримки переходу на нові європейські стандарти.

Попри те, що у повному обсязі Угода про асоціацію між Україною та ЄС набула чинності 1 вересня 2017 р., а, отже, її перегляд можливий не раніше 1 вересня 2022 р., фактичне виконання складових Угоди розпочалося значно раніше, що дає підстави вносити до неї зміни до завершення п'ятирічного періоду. Тим більше, що на практиці протягом останніх років вносилися зміни до додатків до цієї Угоди, що не потребувало ратифікації країнами – членами ЄС. Потреба оновлення додатків до Угоди є очевидною через те, що законодавство ЄС значно еволюціонувало з часів завершення переговорів між Україною і ЄС щодо Угоди про асоціацію (2011 р.). І 2018 р. зміни до додатків вносилися чотири рази, у разі:

- уточнення розрахунку термінів у Додатку I-A (тарифний графік) (2018 р.);
- зміни порогових значень у Додатку XXI (державні закупівлі) (2018 р.);
- оновлення зобов'язань та посилення моніторингу у Додатку XXVII (енергетика) (2019 р.);
- зміни тарифних квот на м'ясо птиці у Додатку I-A (2019 р.).

Особливо слід відзначити ініційоване ЄС оновлення Додатку I-A у частині тарифних квот на м'ясо птиці. Цей прецедент може стати підставою для ініціювання змістовного оновлення у напрямі подальшої лібералізації всіх інших наявних тарифних квот. Адже з моменту завершення переговорів про Угоду про асоціацію також відбулися значні зміни в економіці України, що вимагають оновлення Угоди, у першу чергу саме в її тарифній частині. Шосте засідання Ради асоціації Україна – ЄС, яке відбулося 28 січня 2020 р. у Брюсселі, показало, що ЄС не готовий до поглиблення лібералізації та надання додаткових можливостей

експортерам з України. Водночас ЄС продемонстрував готовність подальшого оновлення додатків до Угоди.

Зміни можливі за такими напрямками, як:

- гармонізація технічних регламентів для промислових товарів з метою спрощення процедур сертифікації для українських промтоварів та укладення Угоди АСАА;

- інтеграція енергосистеми України до єдиного європейського ринку електроенергетик;

- спрощення митних процедур;

- ad hoc адаптація законодавства і стандартів ЄС у сфері цифрових технологій.

Отже, зазначене вище дозволяє зробити висновок про можливість та необхідність розпочати переговори з ЄС стосовно перегляду умов (строків, квот тощо) Угоди – т.зв. «актуалізації Угоди про асоціацію»

Проте Україні слід мати власні пропозиції стосовно змін до Угоди про асоціацію, які можуть виходити за рамки, окреслені ЄС. Зокрема, можна запропонувати таке.

Найчастіше згадуваною проблемою – з точки зору необхідності внесення змін та доповнень до Угоди – є необхідність перегляду деяких тарифних експортних квот для українських виробників (головним чином, сільгосппродукції). Через це пропонується висунути на переговорах з ЄС пропозицію щодо створення на постійній основі комісії з моніторингу використання річних тарифних квот та стосовно збільшення обсягів річних тарифних квот із наданням детальної статистичної інформації щодо позицій, за якими тарифні квоти використовуються повністю і достроков, а також внести пропозиції щодо поступової відмови від практики кварталних та піврічних квот на користь річних.

Враховуючи оновлення Додатку XXVII до Угоди про асоціацію щодо енергетики, можна поставити питання про оновлення також інших додатків (у тому числі тих, які стосуються експортних квот).

При цьому слід враховувати, що українські виробники не можуть прямо впливати на процес розподілу тарифних квот, адже, відповідно до встановленої процедури, ініціатором використання цих тарифних квот є компанії-імпортери в країнах ЄС, які мають право подавати до своїх урядів заявки на здійснення імпорту. Згодом такі заявки направляються для реєстрації до Європейської Комісії. Таким чином завданням українських постачальників є віднаходження потенційного покупця в ЄС, який би зміг організувати подачу відповідної заявки, а завданням для уряду України є створення максимально сприятливих умов для вітчизняних виробників щодо знаходження потенційних покупців. Також необхідно створити базу даних таких покупців, що спростить процес їхнього пошуку вітчизняними товаровиробниками.

Насамперед необхідно звернути увагу на ті товарні позиції, за якими спостерігається доволі суттєвий сукупний імпорт країнами ЄС, включаючи внутрішній імпорт ЄС, адже наявність можливості безмитного ввезення товарів на ринок ЄС – за умови відповідності всім вимогам – ставить вітчизняних виробників у однакові умови з виробниками з інших країн ЄС.

Постійний моніторинг інформації стосовно потреб ринку країн – учасниць ЄС також необхідний в процесі перегляду тарифних квот, адже дасть змогу визначити ті позиції, за якими доцільно буде просити ЄС збільшити обсяг квот. Також необхідно визначення тих тарифних квот, за якими Україна не зможе розпочати експорт. Це дозволить мати на переговорах з ЄС пропозиції стосовно того, які тарифні квоти ЄС можна зменшити в обмін на збільшення інших квот, важливих для вітчизняних експортерів. Враховуючи, що переговори стосовно перегляду тарифних квот з високою ймовірністю відбуватимуться за принципом взаємності Світової організації торгівлі, згідно з чим країна, яка просить переглянути умови, повинна не лише подати перелік того, що вона прагне змінити на свою користь, а й надати перелік поступок, на які вона згодна піти, Україні слід підготувати пропозиції за обома напрямками.

Як відомо, Україна та ЄС уже кілька років ведуть переговори щодо укладення Угоди про оцінку відповідності та прийнятність промислових товарів

(Угода АСАА). Ще 15 січня 2015 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності». Результатом реалізації його норм має стати укладення Угоди АСАА, яка передбачає вільний рух товарів між Україною та ЄС без проведення додаткових перевірок продукції на відповідність вимогам технічних регламентів. Відсутність такої угоди (підписання якої прямо передбачено Угодою про асоціацію) помітно зменшує можливості розширення нашого експорту до країн ЄС.

Згідно зі ст. 57 глави 3 («Технічні бар'єри у торгівлі») розділу IV («Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею») Угоди про асоціацію, сторони домовились додати Угоду АСАА як Протокол до Угоди про асоціацію. Угода АСАА при цьому може стосуватися одного або кількох секторів промисловості, які перелічені у Додатку III до Угоди про асоціацію. На жаль, підписання Угоди АСАА навіть лише щодо трьох обраних сторонами секторів систематично затримується. Як відома, обидві сторони – і українська, і європейська – мають свій набір причин такої затримки. Узгодити позиції не вдалося ані в робочому порядку, ані на засіданні Ради Асоціації. Останніми місяцями затримка обумовлена проблемою з приїздом до України членів комісії з оцінки готовності до підписання (останній раз приїзд відкладено у зв'язку з пандемією коронавірусу, хоча раніше висувалися різні інші причини). Як би там не було, але факт залишається фактом: механізм оперативної взаємодії виявився недостатньо ефективним.

Враховуючи це, пропонується внести до тексту Угоди конкретний порядок до строки здійснення процедур щодо підготовки та підписання угод та договорів, передбачених Угодою про асоціацію.

Останньою є пропозиція забезпечити більш широке та детальне інформування суспільства стосовно результатів моніторингу виконання умов Угоди про асоціацію, що здійснюється спільно обома Сторонами (Радою асоціації), як це передбаченого статтею 461 Угоди про Асоціацію.

3.2. Функціонування Поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі між Україною та ЄС: переваги та основні недоліки

Поглиблена і всеохоплююча зона вільної торгівлі (ПВЗВТ) між Україною та ЄС почала створюватися з листопада 2014 р. (для розділів III, V, VI Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (УА)) і з січня 2016 р. (для розділу IV УА). ПВЗВТ стала продовженням економічної співпраці між Україною та ЄС, яка проводилася у рамках Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС. Угоду про партнерство було підписано 16.06.1994 р. із набуттям чинності з 01.03.1998 р. ПВЗВТ стала також продовженням політики ЄС щодо України в рамках преференційних угод у контексті загальної системи преференцій (the Generalised System of Preferences) і автономних преференцій (Autonomous Preferences).

ПВЗВТ є відносно новою формою лібералізації торговельних відносин. На сьогодні ЄС має чинні угоди про ПВЗВТ з Україною, Грузією і Молдовою²⁴⁷. Крім того, ЄС проводить консультації щодо укладання угод про ПВЗВТ зі Тунісом, Марокко і Туреччиною. Інші чинні угоди про лібералізацію торговельних відносин укладено у форматі угод про вільну торгівлю, угод про асоціацію, угод про стабілізацію та асоціацію, митного союзу, економічного партнерства тощо.

Основною відмінністю угоди про ПВЗВТ від інших форм лібералізації є наявність «поглибленої» і «всеохоплюючої» частини. «Поглиблена» частина передбачає усунення нетарифних бар'єрів (технічні бар'єри, санітарні і фітосанітарні заходи), а «всеохоплююча» – узгодження законодавчих норм. Нетарифні бар'єри ЄС на сьогодні є одними з найбільших у світі. Вони слугують перепорою для імпорту навіть із таких розвинених країн, як США і Канада. Обсяг

²⁴⁷ Report from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on Implementation of Free Trade Agreements. URL: <https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2019/EN/COM-2019-455-F1-EN-MAIN-PART-1.PDF>

законодавчих актів, які відповідно до УА необхідно гармонізувати із законодавством України, становить 80–90% усього законодавства ЄС²⁴⁸.

Упродовж 2014–2020 рр. було виконано великий обсяг роботи щодо перенесення норм законодавства ЄС до вітчизняного правового поля. Технічна і фінансова допомога ЄС прискорила процес гармонізації законодавства. Зокрема, це стосується імплементації глави 3 розділу 4 «Технічні бар'єри в торгівлі» УА. Впродовж 2014–2019 рр. було ухвалено сім базових законів у сфері технічного регулювання. В Україні було створено Національне агентство України з акредитації, органи оцінки відповідності, органи ринкового нагляду, випробувальні лабораторії. Упродовж 2015–2019 рр. прийнято 40 нових технічних регламентів, 22 раніше створених регламентів було перероблено. В Україні акредитовано 684 випробувальних, 29 калібрувальних і сім медичних лабораторій, 194 органи із сертифікації і 84 органи з інспектування²⁴⁹. Завдяки європейській технічній і фінансовій допомозі оновлено випробувальне і вимірювальне обладнання лабораторій.

Необхідність узгодження процесу імплементації уповільнила її темп. Зокрема, це стосується такої важливої для експортної діяльності сфери, як санітарні та фітосанітарні заходи. Під час підготовки до підписання УА не було розроблено Всеохоплюючої стратегії імплементації глави 4 розділу 4 «Санітарні та фітосанітарні заходи». У лютому 2016 р. Кабінет Міністрів України затвердив Всеохоплюючу стратегію імплементації (розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.02.2016 р. № 228-р). Тим не менш у листопаді 2019 р. підкомітетом з управління санітарними і фітосанітарними заходами її було затверджено повторно²⁵⁰.

²⁴⁸ Benefits and Costs of DCFTA: Evaluations of the Impact on Georgia, Moldova and Ukraine. P. 33. URL: <https://wiiw.ac.at/benefits-and-costs-of-dcfta-evaluation-of-the-impact-on-georgia-moldova-and-ukraine-dlp-4111.pdf>

²⁴⁹ Україна та Угода про асоціацію. Моніторинг виконання 2014-2019. С. 103–104. URL: http://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2021/01/zvit_5_2020_web_FINAL_2.pdf

²⁵⁰ Decision No 1/2019 of the EU-Ukraine Sanitary and Phytosanitary Management Sub-committee of 18 November 2019 modifying Annex V to Chapter 4 of the Association Agreement [2020/282] URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/fddc1efe-5a01-11ea-8b81-01aa75ed71a1>

Для торгівлі товарами вирішальне значення мала імплементація глави 1 розділу 4 «Національний режим та доступ товарів на ринки» УА. Україна і ЄС почала лібералізувати свої імпорتنі режими у 2016 р. із перехідними періодами від трьох до семи років. Для значної частини товарних груп мито було скасовано з початком формування ПВЗВТ. Зокрема, Україна відразу скасувала мито на імпорт 70%в товарів походженням з ЄС. Україна та ЄС запровадили тарифні квоти на окремі товарні групи, деякі з яких упродовж п'яти років поступово збільшувались. Україна та ЄС упродовж 10 років формування ПВЗВТ повинні скасувати відповідно 99,1 і 98,1% своїх мит²⁵¹. Станом на квітень 2020 р. ЄС більшу частину їх вже скасував .

Перед початком і в перші роки формування ПВЗВТ Україна та ЄС оцінили можливі майбутні позитивні ефекти (надбання) і негативні наслідки (втрати) від лібералізації торговельних відносин і гармонізації законодавчих норм²⁵². Було визначено надбання і втрати окремо для держави, бізнесу і домогосподарств, а також розподілено їх у часі. Загальний висновок зводився до того, що у тривалій перспективі позитивні ефекти перебільшать негативні наслідки як для держави, так і для бізнесу і домогосподарств. Хоча на першому етапі та у середньостроковій перспективі лібералізація торговельних відносин і гармонізація законодавчих норм зменшить доходи бюджету, збільшить його витрати, погіршить фінансовий стан компаній і зменшить доходи домогосподарств.

Для держави передбачалися такі позитивні ефекти, як: 1) поліпшення якості регулювання відповідно до норм ЄС; 2) збільшення фінансової і технічної допомоги ЄС; 3) поліпшення боротьби із корупцією; 4) збільшення ПІІ, зростання

²⁵¹ Association agreement between the EU and Ukraine. European Implementation Assesment (update). URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/642844/EPRS_STU\(2020\)642844_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/642844/EPRS_STU(2020)642844_EN.pdf)

²⁵² Оцінка впливу Угоди про асоціацію / ЗВТ між Україною та ЄС на економіку України: наук. доп. / за ред. акад. НАНУ В.М. Гейця, чл.-кор. НААНУ Т.О. Осташко, чл.-кор. НАНУ Л.В. Шинкарук; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2014. 102 с.; Benefits and Costs of DCFTA: Evaluations of the Impact on Georgia, Moldova and Ukraine. URL: <https://wiiw.ac.at/benefits-and-costs-of-dcfta-evaluation-of-the-impact-on-georgia-moldova-and-ukraine-dlp-4111.pdf>

експорту; 5) зменшення частки офшорних компаній в ПП; 6) створення нових робочих місць, модернізація виробництва і підвищення ефективності економіки; 7) збільшення доходів бюджету.

Із врахуванням досвіду країн, які лібералізували торговельні відносини з ЄС, для бізнесу прогнозувались такі позитивні ефекти: 1) збільшення експорту як до ЄС, так і до інших країн; 2) поліпшення інвестиційного клімату; 3) технологічне оновлення і покращення управління; 4) здешевлення інвестиційного імпорту; 5) поліпшення доступу до кредитів; 6) збільшення фінансової і технічної допомоги з боку ЄС та інших донорів; 7) отримання більшого доступу до державних закупівель в ЄС; 8) краще залучення до міжнародної кооперації.

Основні здобутки домогосподарств від ПВЗВТ зводились до таких: 1) збільшення доходів від трудової діяльності в ЄС на недискримінаційній основі; 2) створення нових робочих місць в Україні; 3) зменшення вартості споживчого імпорту; 4) зростання якості вітчизняних споживчих товарів.

Крім позитивних ефектів від ПВЗВТ, для держави, бізнесу і домогосподарств очікувались також додаткові витрати і погіршення фінансового стану. Зокрема, для держави прогнозувалось: 1) зростання витрат на проведення реформ і оновлення інфраструктури; 2) зменшення доходів від мита; 3) збільшення безробіття внаслідок закриття неконкурентоспроможних підприємств; 4) зменшення доходів пенсійної системи внаслідок відпливу кваліфікованих і молодих працівників до ЄС. Прогнозувалось тимчасове погіршення умов ведення бізнесу внаслідок: 1) додаткових витрат на модернізацію і перехід на стандарти ЄС; 2) загострення конкуренції на внутрішньому ринку; 3) зменшення державної допомоги в окремих секторах на виконання УА; 4) необхідності більш жорсткого дотримання прав інтелектуальної власності; 5) зменшення пропозиції окремих видів сировини після скасування експортних мит. Також прогнозувалось можливе погіршення фінансового стану домогосподарств внаслідок: 1) зростання цін на споживчі товари (перехід до більш досконалого регулювання, запровадження європейських стандартів, скасування субсидій підприємствам); 2) зростання безробіття.

Функціонування ПВЗВТ упродовж 2014–2020 рр. частково підтвердило, а частково спростувало ці прогнози та очікування. Завдяки лібералізації торгівлі експорт українських товарів до ЄС збільшився. Якщо впродовж 2010–2014 рр. експорт у середньому на рік становив 16,3 млрд дол., то впродовж 2016–2020 рр. він збільшився до 18,1 млрд дол. І це відбулося в умовах втрати частини території із великим експортним потенціалом (Донбасу, Криму).

Обсяги експорту збільшились щодо більшості великих товарних груп (HS 2-digit industry code). Виняток становили тільки товари, які вироблялись на Донбасі (продукція металургії, хімічна продукція, вугілля, кокс). Упродовж 2010–2014 рр. Донбас був найбільшим експортером товарів серед регіонів України. Частка в експорті цього регіону становила у середньому 29%²⁵³. Після втрати контролю над частиною Донбасу частка в експорті підконтрольної території зменшилась до 11%.

Також внаслідок браку сировини та інвестицій скоротився експорт до ЄС нафтопродуктів і добрив. Якщо впродовж 2010–2012 рр. експорт нафтопродуктів до ЄС становив у середньому 445 млн дол. на рік, то у 2016–2018 рр. – 129 млн дол. Так само експорт добрив упродовж 2010–2014 рр. становив на рік у середньому 170 млн дол., а впродовж 2016–2020 рр. – 60 млн дол.

Збільшились обсяги експорту до ЄС найбільш конкурентоспроможних українських товарів. На ринку ЄС такими товарами є: кукурудза (HS 4-digit industry code – 1005), соняшникова олія (1512), залізна руда (2601), напівфабрикати з вуглецевої сталі (7207), ізольовані проводи (8544). Експорт кукурудзи, соняшникової олії та ізольованих проводів після лібералізації збільшився. Експорт напівфабрикатів з вуглецевої сталі і залізної руди зменшився внаслідок втрати виробничих потужностей на Донбасі.

Поліпшилася диверсифікація поставок найбільш конкурентоспроможних товарів у межах ЄС. Якщо у 2011 р. великі поставки кукурудзи (більші за 10 млн дол.) надходили до семи країн, то у 2019 р. – вже до 12 країн. Так само

²⁵³ Державна служба статистики України.

соняшникова олія у 2011 р. експортувалась до дев'яти країн, а у 2019 р. – вже до 11 країн, ізолювані проводи у 2011 р. – відповідно до семи країн, а у 2019 р. – до дев'яти країн.

Завдяки лібералізації поліпшилася географічна диверсифікація українського експорту. Впродовж 2010–2014 рр. найбільшими імпортерами українських товарів були Італія, Польща, Німеччина, Угорщина та Іспанія. Обсяги експорту до кожної із цих країн перевищували 1 млрд дол. Сукупна частка цих п'яти країн в українському експорті становила 55%. Після лібералізації їх частка в експорті зменшилась до 54%. Таким чином частка інших країн – членів ЄС збільшилась на 1%.

В експорті до ЄС збільшилася частка країн, які входять до групи ЄС-15. Упродовж 2010–2014 рр. частка цих країн становила у середньому 54%. Після лібералізації впродовж 2016–2020 рр. вона збільшилася до 56%. Особливо збільшився експорт до Нідерландів (на 81%), Люксембургу (на 58%), Ірландії (на 49%) і Данії (на 46%).

Товарна структура експорту до ЄС стала більш диверсифікованою. В експорті збільшилася кількість товарних груп із великими обсягами експорту (понад 10 млн дол. на рік). Упродовж 2016–2020 рр. зросли обсяги експорту таких товарних груп (HS 2-digit industry code): «03 – риба і ракоподібні», «11 – продукція борошномельно-круп'яної промисловості», «49 – друкована продукція», «56 – вата», «96 – різні готові вироби». Експорт товарної групи «88 – аеронавігаційні або космічні апарати» зменшився. Експорт 30 товарних груп збільшився у два і більше разів. Таким чином, європейський ринок відкрився ширшому колу українських виробників.

Угодою про асоціацію було встановлено тарифні квоти на 36 товарних груп. Для 29 товарних груп розміри квот були більшими за фактичні обсяги імпорту до лібералізації, а для семи товарних груп – меншими. Після запровадження тарифних квот експорт переважної кількості товарних груп збільшився, причому суттєво. Для 28 товарних груп експорт збільшився удвічі й більше разів.

Зменшення експорту до ЄС було зафіксовано тільки для двох товарних груп, які підпадали під дію тарифних квот.

Упродовж перших п'яти років формування ПВЗВТ не за усіма товарними групами вдалося використати можливості безмитної торгівлі в обсягах тарифних квот. Крім двох товарних груп, за якими експорт зменшився, ще за 22 товарними групами квоти впродовж року повністю не використовувались. Це було спричинено трьома основними факторами: нетарифними бар'єрами з боку ЄС, малим попитом з боку ЄС, а також недостатньою пропозицією з боку українських виробників. Для кожної товарної групи вплив на експорт цих трьох факторів мав свої особливості.

Після початку формування ПВЗВТ утрічі збільшився експорт меблів до ЄС. Для України важливо збільшувати в експорті частку споживчих товарів, які мають більш широкий ринок збуту. Збільшити експорт меблів вдалося завдяки попиту з боку ЄС і конкурентоспроможної пропозиції українських виробників. Ставка ввізного мита на меблі була вільною, а нетарифні бар'єри не стримували експорт. До ЄС експортувався широкий асортимент продукції, що надходила як до країн Східної Європи, так і Західної. В експорті меблів переважала частка готової продукції. Якщо впродовж 2011–2013 рр. частка готової продукції становила 42%, а іншу продукцію становили частини меблів, то у 2016–2018 рр. частка готової продукції збільшилась до 52%.

Лібералізація торгівлі очікувано зумовила збільшення імпорту товарів з ЄС до України. До лібералізації впродовж 2010–2013 рр. імпорт збільшився на 40%, а впродовж 2016–2019 рр. – на 46%. Якщо впродовж 2010–2013 рр. по 19 товарних групах за двозначною класифікацією УКТЗЕД було зафіксовано зменшення імпорту до України, то впродовж 2016–2019 рр. таких груп було тільки вісім.

Середньорічні обсяги імпорту товарів з ЄС упродовж 2016–2020 рр. були меншими, ніж упродовж 2010–2014 рр., на 8%. Це відбулось унаслідок втрати Україною частини території, а також загального спаду промислового виробництва. Однак за 37 товарних групами із 95 середні обсяги імпорту впродовж 2016–2020 рр. були вищими, ніж впродовж 2010–2014 рр.

Європейський Союз не повною мірою використав можливість експортувати продукцію в Україну за тарифними квотами. Тарифну квоту «Свинина» європейські виробники використали у 2016 р. на 14%, а у 2017 р. – на 26%. На заваді стала складна епізоотична ситуація в європейському регіоні, а саме спалахи інфекційних хвороб тварин (свинячий грип, африканська чума свиней тощо). Так само квоту «Цукор» у 2016 р. була використано на 70%, у 2017 р. – на 3%, у 2018 р. – також на 3%. Внутрішній ринок України загалом залишається закритим для імпорту цукру. Така ситуація не вигідна для споживачів, оскільки відсутність конкуренції не дає можливості знижувати ціну на внутрішньому ринку. Крім того, місцеві виробники не мають додаткових стимулів для підвищення ефективності виробництва.

Лібералізація торгівлі з ЄС не спричинила великої експансії імпорту на внутрішньому ринку. Було вибірково обстежено сім найбільш вразливих товарних груп (кондитерські вироби (1905), килими (5703), одяг (6110, 6115, 6204, 6212), взуття (6403)). Ці сектори мали найбільший тарифний захист (10–12%), який було скасовано відразу після початку формування зони вільної торгівлі. По цих товарних групах були також відносно великі обсяги імпорту до лібералізації. Щодо зазначених товарних груп не було зафіксовано надмірної експансії імпорту. За однією товарною групою (6110) обсяги імпорту впродовж 2016–2018 рр. зменшилися. За трьома товарними групами (6115, 6212, 6403) темпи зростання імпорту впродовж 2016–2018 рр. були не більшими, ніж упродовж 2011–2014 рр. І тільки за трьома товарними групами (1905, 5703, 6204) темпи зростання імпорту дещо прискорились. Однак динаміку внутрішнього виробництва це прискорення суттєво не погіршило.

Найбільш помітною була експансія імпорту за двома товарними групами – легкові автомобілі (8703) і виноградні вина (2204). Ці товарні групи були захищені перехідним періодом відповідно в десять і п'ять років. Якщо впродовж 2011–2013 рр. імпорт автомобілів збільшився на 15%, то після лібералізації впродовж 2016–2018 рр. імпорт збільшився у 2,7 раза. Крім того, великі обсяги легкових автомобілів з ЄС було завезено в Україну контрабандним способом. Це

були автомобілі з іноземною реєстрацією в режимі транзиту або тимчасового увезення. За даними Державної фіскальної служби України, наприкінці 2018 р. в Україні перебувало 640 тис. автомобілів із іноземною реєстрацією²⁵⁴. Тобто впродовж 2016–2018 рр. в Україну в режимі транзиту або тимчасового ввезення у середньому на рік завозилося 213 тис. автомобілів. Для порівняння, в звичайному режимі імпорту в 2016 р. було імпортовано 52 тис. шт., у 2017 р. – 98 тис. шт., у 2018 р. – 142 тис. шт.

Імпорт виноградних вин з ЄС також помітно збільшився. Якщо упродовж 2011–2013 рр. цей імпорт перебував на одному рівні, то впродовж 2016–2018 рр. він збільшився на 36%. На початку 2021 р. ціни на європейські вина в супермаркетах України практично зрівнялись із цінами на вина вітчизняного виробництва. Особливо це стосується вин, які було вироблено в Іспанії.

Експансія на ринку легкових автомобілів європейського виробництва суттєво вплинула на обсяги внутрішнього виробництва. Якщо до лібералізації впродовж 2010–2013 рр. в Україні вироблялося в середньому 72 тис. легкових автомобілів на рік, то впродовж 2016–2019 рр. – вже тільки 6 тис. При цьому переважно здійснювалося великовузлове складання автомобілів марки «Шкода» із мінімальним рівнем локалізації.

Після лібералізації обсяги негативного для України сальдо торгівлі товарами з ЄС стали меншими. Якщо впродовж 2010–2013 негативне сальдо в середньому на рік становило 8,3 млрд дол., то впродовж 2016–2019 рр. – 3,6 млрд дол. Це можна пояснити дією двох основних факторів: 1) відносно повільним зростанням української економіки, а, відповідно, і слабким попитом на інвестиційні і споживчі товари; 2) конкуренцією з боку китайських товарів.

Імпорт китайських товарів до України збільшився абсолютно і відносно. Особливо це стосується групи споживчих товарів. Темпи зростання імпорту з КНР були більшими, ніж темпи зростання імпорту з ЄС. Упродовж 2010–2013 рр. імпорт з ЄС збільшився на 40%, а з КНР – на 68%. Після початку лібералізації

²⁵⁴ Хто не встиг? В Україні завершився пільговий період розмитнення «євроблях». URL: <https://www.dw.com/>

впродовж 2016–2019 рр. імпорт з ЄС збільшився на 46%, а з КНР – на 96%. Впродовж 2016–2019 рр. Китай збільшив свій імпорт до України щодо переважної більшості товарних груп. Протягом 2016–2019 рр. частка ЄС в імпорті товарів зменшилась з 44 до 41%, у той час як частка імпорту з КНР збільшилась з 12 до 15%. У 2019 р. Китай був найбільшим імпортером товарів до України, Німеччина ж – найбільший імпортер з ЄС – перебувала на третьому місці. У 2019 р. за 19 товарними групами (2 digit HS) із 95 китайський імпорт був більшим за імпорт з ЄС.

Збільшенню товарообороту між Україною та ЄС завадили окремі штучні перешкоди. Зокрема, це стосується запровадження Україною у 2015 р. мораторію на експорт лісоматеріалів і пиломатеріалів у необробленому вигляді (лісу-кругляку) терміном на 10 років. Переважна частина цього експорту надходила до ЄС. Це був вимушений захід, спрямований на захист лісів від хижацької, необмеженої вирубки.

Від мораторію виграли місцеві деревообробні підприємства. В українську деревообробну промисловість інвестували такі відомі міжнародні компанії, як Kronospan. Однак кардинально проблему подолання хижацьких вирубок мораторій не вирішив. Про це свідчать звіти британської неурядової компанії Earthsight²⁵⁵. Необхідна радикальна реформа Державного агентства лісових ресурсів України і запровадження цивілізованого ринку деревини.

Лібералізація торгівлі не посприяла додатковому залученню в економіку України прямих іноземних інвестицій з ЄС. Якщо впродовж 2010–2013 рр. інвестиції збільшились на 30%, то впродовж 2016–2019 рр. вони збільшились тільки на 18%. Абсолютний розмір інвестицій також став меншим. Якщо впродовж 2010–2014 рр. їх у середньому було 38,0 млрд дол., то впродовж 2016–2020 рр. – 35,1 млрд дол. Частково це можна пояснити повільнішими темпами зростання економіки після лібералізації, а також втратою контролю над частиною території.

²⁵⁵ Ліс у пласкій упаковці. URL: <https://www.earthsight.org.uk/flatpackedforests-ukr>

Інвестиції ЄС в Україні стали більш диверсифікованими. Нідерланди, Німеччина, Австрія та Франція були найбільшими інвесторами в Україні до лібералізації і залишились ними після початку формування ПВЗВТ. Однак до лібералізації спільна частка цих країн в інвестиціях становила 47%, а після початку формування ПВЗВТ зменшилась до 41%. Упродовж 2016–2020 рр. збільшилися прямі іноземні інвестиції з Люксембургу (утричі), Словаччини (в 2,8 раза), Словенії (в 2,2 раза), Хорватії (в 2,1 раза). Нідерланди як найбільший інвестор в українську економіку також збільшив прямі інвестиції на 25%. Найбільше їх надійшло у переробну промисловість, сферу телекомунікацій і торгівлю²⁵⁶.

ПВЗВТ не посприяла зменшенню частки офшорних компаній в прямих іноземних інвестиціях (ПІ). Впродовж 2016–2020 рр. частка офшорних компаній, зареєстрованих на Кіпрі, в ПІ ЄС в Україні становила 41%. Для порівняння, впродовж 2010–2014 рр. їх питома вага становила 34%. Переважно це інвестиції українських підприємців, які уникають оподаткування в Україні. Такі ПІ не сприяють модернізації економіки і переходу на європейські стандарти. В країнах Східної Європи частка офшорних компаній в інвестиціях мала, а частка компаній із Західної Європи – велика. Зокрема, в Польщі частка країн ЄС-15 в ПІ у 2016 р. становила 86%, в Румунії – 80%, Словаччині – 70%, в Сербії – 64%²⁵⁷.

Згідно із УА українська сторона взяла на себе зобов'язання створити регуляторне середовище за європейськими стандартами. Це основна передумова для збільшення європейських інвестицій в українську економіку. Важливе значення також мають рівень податків, політична стабільність, сприятливе макроекономічне середовище, перспективи зростання економіки і збільшення доходів домогосподарств. Для сприяння залученню прямих іноземних інвестицій у 2016 р. при Кабінеті Міністрів України було створено Офіс залучення інвестицій. Це був постійно діючий дорадчий орган, який у 2018 р. набув статусу державної установи.

²⁵⁶ Статистика зовнішнього сектору України за методологією 6-го видання «Керівництва з платіжного балансу та міжнародної інвестиційної позиції». URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external/data-sector-external#1>

²⁵⁷ Benefits and Costs of DCFTA: Evaluations of the Impact on Georgia, Moldova and Ukraine URL: <https://wiiw.ac.at/benefits-and-costs-of-dcfta-evaluation-of-the-impact-on-georgia-moldova-and-ukraine-dlp-4111.pdf>

Ще до створення ПВЗВТ України з ЄС в Україні розгорнули виробничу діяльність відомі європейські компанії: Карлсберг, Anheuser-Busch InBev, Група Бель, Електролюкс, Фішер спортс, Nexans, Danone Groupe, Groupe Lactalis, Unilever, Pfeifer&Langen, Pulp Mill Holding. Ці компанії опанували європейські стандарти виробництва. Для експорту їх продукції на ринок ЄС не існує технічних бар'єрів. Використовуючи дешеві ресурси України і пільговий режим, створений ПВЗВТ, вони мають потенціал збільшення експорту до ЄС. Тим більше, що після 2016 р. для їх продукції закритися ринок країн СНД.

Потенціал європейських компаній щодо збільшення експорту до ЄС було використано лише частково. Компанія Nexans збільшила свій експорт на 34%, у той час, як експорт компанії Фішер спортс зменшився на 6%. Експорт пива після лібералізації збільшився на 77%. Однак частка пива українського виробництва в експорті до ЄС є незначною. Мексика також має з ЄС угоду про зону вільної торгівлі. У 2019 р. Україна експортувала до Німеччини пива на 0,27 млн дол., а Мексика – експортувала на 6 млн дол.²⁵⁸. До Італії Україна експортувала пива на 0,04 млн дол., а Мексика – на 34 млн дол.

Обсяги експорту до ЄС молочної продукції після лібералізації також залишилися мінімальними. Французька компанія Бель має виробничі потужності в місті Шостка. Це єдині виробничі потужності цієї компанії в країнах СНД. Упродовж 2011–2013 рр. експорт сирів до країн СНД становив 387 млн дол. у середньому на рік. У 2016–2018 рр. експорт зменшився до 23 млн дол. у середньому на рік. Пропорційно, в рази, зменшився й експорт до країн СНД продукції заводу компанії Бель у місті Шостка. Однак до країн ЄС експорт продукції було переорієнтовано у мінімальній кількості. Зокрема, у 2019 р. до Німеччини, Франції, Італії сир українського виробництва (0406) зовсім не експортувався. При цьому експорт сиру з Нової Зеландії, яка не має преференцій у торгівлі з ЄС, становив 2 млн дол.

²⁵⁸ The United Nations commodity trade statistics database. (202). URL: <https://comtrade.un.org/data/>

Французькі компанії Danone Groupe і Groupe Lactalis використали переваги пільгового режиму лише частково. Зокрема, у 2018 р. безмитну квоту «Молоко, вершки, згущене молоко та йогурти» було використано на 6%, а квоту «Сухе молоко» – на 35%. Таким чином, компанії ЄС, орієнтовані на ринок СНД, використали переваги пільгового режиму торгівлі мінімальною мірою. Так само це стосується ТНК із інших країн, які проводять виробничу діяльність в Україні. Американська компанія Pepsico займається на Україні виробництвом молочних продуктів. Перевагами пільгового режиму ПВЗВТ скористались ТНК, які орієнтовані переважно на ринок ЄС (Nexans, Фішер спортс, Електролюкс тощо).

Після запровадження ПВЗВТ України з ЄС активізувалось виробництво за давальницькою схемою, яке компанії з ЄС розгорнули ще задовго до початку формування ПВЗВТ. Діяльність переважно стосувалась виробництва текстильних виробів і взуття європейських брендів на українських підприємствах. Уся сировина і обладнання завозились з ЄС. До ЄС спрямовувалась переважна кількість виробленої продукції. Впродовж 2010–2013 рр. експорт до ЄС текстильних, трикотажних виробів і взуття (HS 61-64) зменшився на 2%. Після лібералізації, впродовж 2016–2019 рр., експорт збільшився на 19%. Зростання відбулось по усіх товарних групах.

Згідно зі статтею 29 УА, після п'яти років створення ПВЗВТ можна переглянути преференційні умови торгівлі. ЄС відкрив для України 36 тарифних квот. Окремі з них за п'ять років було використано менше ніж на 1% (гриби, манітол сорбіту, оброблена продукція з масла, баранина). Доцільно зменшити обсяги цих квот і збільшити обсяги квот на продукцію, яка користується підвищеним попитом на ринку ЄС (мед, кукурудзу, оброблену продукцію з цукру, оброблену продукцію з молочних вершків тощо).

Здійснювати перехід на нові стандарти у промисловості доцільно поступово. Враховуючи низьку конкурентоспроможність промисловості України, спроба швидкого переходу на високі стандарти ЄС може мати негативні наслідки, тоді як поступовий перехід матиме позитивний ефект.

Доцільно вийти із пропозицією до керівництва ЄС щодо надання в односторонньому порядку доступу на ринки ЄС для секторів, які є важливими з точки зору зайнятості, яким важко модернізуватися і переходити на стандарти ЄС, і також для тих секторів, які традиційно були орієнтовані на ринок РФ хоча б на період запровадження стандартів ЄС.

Враховуючи відставання в процесі імплементації нормативних актів ЄС у вітчизняне законодавство, доцільно прискорити цю роботу з урахуванням нових змін. Зокрема, ЄС вийшов із новою ініціативою відкритої стратегічної автономії (Open Strategic Autonomy) і засадами нової торговельної політики. В цьому контексті слід насамперед звернути увагу на законодавство щодо секторів, які є конкурентоспроможними на ринку ЄС і на світовому ринку, а також секторів, які мають стійкі та тривалі зв'язки з партнерами з ЄС. Практика імплементації показала, що нормативні акти ЄС є достатньо складними і потребують знання спеціальних термінів, досвіду перекладання офіційних документів. Тому строки їх запровадження в національне законодавство доцільно подовжити.

Необхідно посилити співпрацю з ЄС у боротьбі із контрабандою автомобілів відповідно до статті 22 УА. В цьому контексті доцільно доповнити перелік підакцизних товарів, щодо яких Україна та ЄС розвивають співробітництво і гармонізують політику відносно протидії та боротьби із шахрайством і контрабандою, легковими автомобілями. Згідно з чинним законодавством в Україні легкові автомобілі відносяться до підакцизних товарів.

Необхідно посилити співпрацю України з ЄС у боротьбі з корупцією в системі Державного агентства лісових ресурсів України та торгівлю незаконною деревиною. Співпраця у боротьбі з корупцією у державному секторі передбачена у статті 22 УА. Також згідно зі статтею 294 УА Сторони зобов'язуються сприяти торгівлі легальною і сталою лісовою продукцією. Технічна і фінансова допомога ЄС у процесі реформування Державного агентства лісових ресурсів України і запровадження цивілізованого ринку деревини посприє скасуванню мораторію на експорт лісоматеріалів і пиломатеріалів у необробленому вигляді.

3.3. «Промисловий безвіз»: проблеми та перспективи

Країни Європейського Союзу активно використовують нетарифні обмеження з метою протекціонізму пріоритетних галузей економіки. Слід зазначити, що інтереси європейських компаній та країн є першочерговими у процесі прийняття рішень щодо уведення цього типу захисту внутрішнього ринку ЄС. Досвід використання технічних бар'єрів доводить їх ефективність як комплексу заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності.

З огляду на те, що середня ставка ввізного мита в ЄС була знижена, технічні бар'єри, до яких значна частина українських експортерів поки непристосована, видаються більш серйозною проблемою лібералізації торгівлі з ЄС, ніж тарифне регулювання. Угода містить чіткий графік гармонізації українського законодавства з нормами ЄС. Однак найважливішим є створення так званого «промислового безвізу», що дасть українським експортерам змогу реалізовувати на ринку ЄС свою продукцію, яку охоплює угода, без проходження додаткових процедур оцінки відповідності. Нарешті з моменту поширення дії Угоди про оцінку відповідності та прийнятність промислових товарів на всі 27 пріоритетних секторів Україна та ЄС повинні розширювати сферу її дії також на інші галузі. Це має забезпечити визнання в ЄС результатів робіт з оцінки відповідності, проведених в Україні, що призведе до зменшення бар'єрів у торгівлі, дозволить заощадити значні кошти та створити справжню зону вільної торгівлі.

Угода про асоціацію між Україною та ЄС²⁵⁹ передбачає продовження співробітництва в різних галузях економіки і слугує основою широкомасштабного наближення вітчизняного законодавства до норм і правил Європейського Союзу. Цей факт свідчить про початок формування якісно нової правової основи для співпраці в реальному секторі економіки.

²⁵⁹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: [http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_\(body\).pdf](http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_(body).pdf).

Угода про асоціацію між Україною та ЄС виходить за рамки угод про асоціацію, що уклалися ЄС з країнами Центральної та Східної Європи, і за обсягом та тематичним охопленням є найбільшим міжнародно-правовим документом за всю історію незалежної України. Він складається з преамбули та семи розділів, містить 486 статей, 44 додатки, три протоколи і для ЄС є найбільшим міжнародним договором укладеним, з третьою стороною. Укладання Угоди про асоціацію потенційно можна розглядати як один з етапів євроінтеграції та потенційної можливості укладання договору про вступ до ЄС.

Виконання взятих зобов'язань необхідно розглядати як поступову інтеграцію до країн ЄС, і як передумову створення стратегії розвитку України в широкому сенсі цього поняття. Виникає потреба в розробленні відповідних стратегій розвитку, планів імплементації законодавства та формуванні цілісної системи стосовно впровадження реформ.

Угода про асоціацію передбачає необхідність проведення реформ у різних сферах реального сектора економіки. Ці питання в основному розглядаються в Розділі IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» та в Розділі V «Економічне та галузеве співробітництво».

Реалізація положень Розділу V «Економічне та галузеве співробітництво» передбачає поступове регуляторне зближення та гармонізацію законодавства України та ЄС. Цей розділ містить положення щодо розвитку співпраці у 28 сферах. Відповідно прописані положення, де розглянуто цілі, завдання, напрями та форми співпраці в різних галузях економіки. У відповідних статтях розділу є посилання на додатки, що містять перелік та строки імплементації актів законодавства країн ЄС. Згідно з цією частиною Угоди про асоціацію необхідні імплементація та впровадження понад 300 директив та регламентів країн Європейського Союзу, а також різних актів *acquis* ЄС, що мають визначений перелік важливих директив та регламентів. Терміни імплементації актів становлять від двох до семи років з моменту набуття чинності, але більша частина актів законодавства ЄС повинна бути імplementована протягом 2–5 років.

Головною метою виконання Україною взятих зобов'язань слід вважати розвиток різних галузей економіки та інтеграцію в економіку країн ЄС. Відповідно потрібно адаптувати вітчизняне законодавство до нових вимог, що зазначені у статті 341 Розділу V Угоди про асоціацію, та до визначеного переліку директив, регламентів та термінів, зазначених у відповідних додатках. При цьому важливим моментом є виконання вимог, взятих у рамках СОТ.

У процесі гармонізації законодавства виникають дисонанси, коли, наприклад, перелік директив та регламентів, що зазначені у Додатку XXVII Угоди про асоціацію, можна віднести до Другого енергетичного пакета. Однак трапляється, що країни ЄС використовують директиви та регламенти Третього енергетичного пакета, метою впровадження якого є створення Єдиного енергетичного ринку. Статтею 278 Угоди про асоціацію встановлено, що у випадку виникнення розбіжностей між положеннями Угоди та законодавства ЄС, положення Енергетичного Співтовариства мають переважну силу. Тому за основу потрібно взяти останні версії директив та регламентів для впровадження згідно з планом, визначеним Протоколом про приєднання України до Енергетичного Співтовариства.

Для визначення ступеня та проблем імплементації законодавства доцільним є проведення аналізу законодавчих зобов'язань України за період з 2014 р. Це дасть змогу оцінити зміни у вітчизняному законодавстві та зіставити їх з вимогами в енергетичному секторі з боку Європейського Союзу.

Враховуючи визначені строки наближення вітчизняного законодавства до вимог ЄС, можна вважати, що першочерговим завданням було виконання вимог стосовно імплементації директив та регламентів.

З метою наближення законодавства України до вимог ЄС різними гілками влади було розроблено плани впровадження реформ. Так, з метою поєднання в єдиному документі плану дій стосовно реформування Верховною Радою України було затверджено Постанову «Про план законодавчого забезпечення реформ в

Україні» від 04 червня 2015 року²⁶⁰, де визначені реформи для різних галузей економіки. План окреслює перелік необхідних законопроектів, їх концептуальні засади з урахуванням міжнародних вимог, відповідальні комітети Верховної Ради України, а також терміни підготовки та ухвалення законопроектів. У розділі IV «Стабілізація макроекономічної ситуації та реформування економіки» цього документу передбачається проведення як міжгалузевих, так і галузевих реформ з урахуванням стратегічних документів. Передбачено розроблення законопроектів як для інфраструктурної політики, так і для галузі загалом. Стосовно паливно-енергетичного комплексу визначена необхідність ухвалення 31 законопроекту.

Аналізуючи процес імплементації законодавства ЄС за роки, слід мати на увазі, що положення Угоди про асоціацію підпадають під тимчасове застосування відповідно до статті 486 Угоди та Вербальної ноти Генерального секретаріату Ради Європейського Союзу від 30 вересня 2014 року щодо тимчасового застосування положень Угоди про асоціацію²⁶¹.

Гармонізація систем технічного регулювання України та ЄС. У сфері технічного регулювання України завершується процес формування базового законодавства. У 2014 р. було ухвалено Закони України «Про метрологію та метрологічну діяльність» та «Про стандартизацію». Третім базовим документом став Закон України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності», ухвалений на початку 2015 р. У контексті лібералізації регуляторної політики, декларованої Законом України «Про скорочення кількості дозволів», в Україні запроваджено принцип добровільності застосування стандартів.

Питання застарілих стандартів активно почали вирішувати після підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Так у 2015 р. скасовано 14 475 застарілих ГОСТів. Також з 2014 р. почався активний процес затвердження нових

²⁶⁰ Постанова Верховної Ради України «Про План законодавчого забезпечення реформ в Україні» від 04 червня 2015 року №509-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/509-19>

²⁶¹ Міжнародний документ Генерального Секретаріату Ради Європейського Союзу «Вербальна нота (щодо часткового застосування на тимчасовій основі положень Угоди про асоціацію)» від 30.09.2014 № SGS14/12029. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_b50

нормативних документів²⁶². Усі 4 161 стандарти гармонізовані з європейськими під Додаток III до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Останніми роками процес прийняття стандартів досить поживавився, але з 2016 р. можна відзначити зменшення темпів прийняття нормативних документів. Поділ національних стандартів на національні та гармонізовані добре відображений на рис. 3.1.

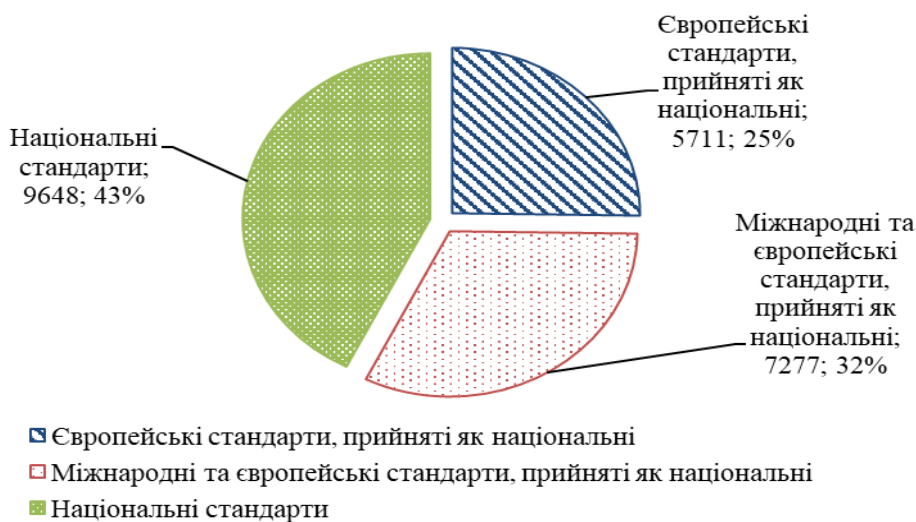

Рис. 3.1. Національні нормативні документи України у сфері стандартизації

Джерело: Міністерство економічного розвитку та торгівлі України. URL: <http://me.gov.ua/Tags/DocumentsByTag?lang=uk-UA&tag=TekhnichneReguliuвання>

Разом із тим на горизонтальному рівні не прийнято низку важливих технічних регламентів, що передбачені Угодою про асоціацію між Україною та ЄС. Особливості формування та розвитку систем технічного регулювання у країнах ЄС та в Україні, оцінку впливу технічних бар'єрів на обсяги та структуру взаємної торгівлі, а також дорожню карту гармонізації систем технічного регулювання наведено у науковій доповіді, підготовленій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»²⁶³.

²⁶². Технічне регулювання / Міністерство економічного розвитку та торгівлі України. URL: <http://me.gov.ua/Tags/DocumentsByTag?lang=uk-UA&tag=TekhnichneReguliuвання>

²⁶³ Імплементация Угоди про асоціацію між Україною та ЄС: рекомендації на основі досвіду країн Східної Європи: наукова доповідь / за ред. акад. НАН України В.М. Гейця; чл.-кор. НАН України А.І. Даниленка, чл.-кор. НААН України, д-ра екон. наук Т.О. Осташко; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2015. 104 с.

Головним напрямом подальших реформ є завершення формування системи інституційного забезпечення та остаточний перехід від механізму обов'язкової сертифікації до оцінки відповідності продукції вимогам технічних регламентів.

Водночас разом із суттєвим прогресом щодо європейської гармонізації системи технічного регулювання, досягнутої насамперед завдяки фінансово-технічній допомозі ЄС, існують проблеми і ризики щодо уповільнення темпів досягнення цільових параметрів розвитку самої системи технічного регулювання, а також невідповідності встановлених пріоритетів новим умовам торгівлі в рамках ЗВТ з ЄС, що у свою чергу може призвести до зростання асиметричних ефектів, які наразі спостерігаються у взаємній торгівлі України та ЄС.

Вплив змін у міжнародній торгівлі на розвиток вітчизняної системи технічного регулювання. Міжнародна економіка впродовж останніх десятиліть динамічно розвивалася, що зумовило значні зміни на міжнародних ринках та посилення глобалізації, міжнародного поділу праці та спеціалізації, лібералізації торгівлі, збільшення обсягів прямих іноземних інвестицій. В результаті посилення цих процесів формуються нові конкурентні умови ведення бізнесу та розвиваються більш якісні форми забезпечення конкурентоспроможності національних товаровиробників на міжнародних ринках. Дедалі більше уваги приділяється проблемам забезпечення національної конкурентоспроможності в умовах динамічного розвитку світової економіки та інтеграційних процесів²⁶⁴. Можна стверджувати, що масштабні та складні зміни у світовій економіці чинять значний вплив на розвиток внутрішнього ринку України.

Такі явища, як світові економічні кризи та поглиблення інтеграційних процесів призводять до того, що митні тарифи вже не забезпечують необхідного рівня захисту національних ринків. У процесі виконання вимог СОТ та інших міжнародних угод, а також в умовах зниження тарифних ставок заходи нетарифного регулювання виявляються більш ефективними засобами захисту

²⁶⁴ Шнипко О.С. Національна конкурентоспроможність: сутність, проблеми, механізми реалізації. Київ: Наук. думка, 2003. 334 с.

національних ринків²⁶⁵. В умовах посилення інтеграційних процесів та змін на міжнародних ринках особливого значення набуває проблема розвитку вітчизняної системи технічного регулювання.

Промисловий безвіз – крок до підвищення якості продукції. Тенденції формування структури зовнішньоторговельних відносин України, пов'язані з експортом переважно сировинних товарів та імпортом технологічно складної продукції з високою часткою доданої вартості, зберігаються²⁶⁶. Упродовж останніх років зі зняттям тарифних бар'єрів з боку ЄС доступ інших видів української продукції на європейський ринок залишається утрудненим через наявність технічних (нетарифних) бар'єрів. Угода про оцінку відповідності та прийнятність промислової продукції (Agreements on Conformity Assessment and Acceptance of Industrial Goods, Угода АСАА, «Промисловий безвіз») має стати інструментом усунення технічних бар'єрів у торгівлі України та ЄС²⁶⁷.

Одним із найважливіших результатів у сфері технічного регулювання є підготовка до укладання Угоди про оцінку відповідності та прийнятність промислової продукції. Метою запровадження «Промислового безвізу» є відкриття доступу промислової продукції на ринки України та країн ЄС на основі взаємного визнання результатів робіт з оцінки відповідності на цю продукцію. В Угоді про асоціацію між Україною та ЄС визначено 27 пріоритетних секторів промислової продукції для укладення Угоди АСАА²⁶⁸, серед яких: низьковольтне електричне обладнання; електромагнітна сумісність обладнання; машини.

²⁶⁵ Іванов Л., Янушкевич Д. Технічні бар'єри у міжнародній торгівлі. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2016. № 2. С. 15–30.

²⁶⁶ Імплементация Угоди про асоціацію між Україною та ЄС: рекомендації на основі досвіду країн Східної Європи: наукова доповідь / за ред. акад. НАН України В.М. Гейця; чл.-кор. НАН України А.І. Даниленка, чл.-кор. НААН України, д-ра екон. наук Т.О. Осташко; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2015. 104 с.

²⁶⁷ Технічне регулювання / Міністерство економічного розвитку та торгівлі України. URL: <http://me.gov.ua/Tags/DocumentsByTag?lang=uk-UA&tag=TekhnichneReguliuвання>

²⁶⁸ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: [http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_\(body\).pdf](http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_(body).pdf)

Для підвищення експортного потенціалу доцільним видається подальший розвиток вітчизняної системи технічного регулювання. Відповідно для досягнення цієї мети необхідно:

1) завершити підготовку до підписання Угоди АСАА за визначеними пріоритетними напрямками. На сьогоднішній день повна підготовка проведена тільки стосовно трьох із 27 секторів;

2) розширити перелік промислової продукції «промислового безвізу». Оскільки умовами Угоди АСАА передбачено, що торгівля товарами між Україною та ЄС в охоплених цією угодою секторах здійснюватиметься на тих самих умовах, які застосовуються в торгівлі товарами між країнами – членами ЄС, то доцільно включити до неї широке коло товарів українського експорту. Це стимулюватиме модернізацію промислових потужностей, застосування новітніх стандартів, сприятиме підвищенню конкурентоспроможності промислової продукції. За умови гармонізації стандартів та створення інфраструктури якості «промисловий безвіз» може бути поширений на органічні хімічні речовини, добрива, лікарські препарати, косметичні засоби, будівельні матеріали з деревини;

3) розпочати роботу щодо розроблення Стратегії розвитку технічного регулювання на десятилітній період як продовження вже існуючої стратегії. У цьому документі необхідно передбачити етапи та комплекс заходів стосовно подальшого розвитку вітчизняної системи технічного регулювання не тільки в контексті євроінтеграції, а й з урахуванням майбутніх інтеграційних процесів та створення зон вільної торгівлі з різними країнами. Майбутня Стратегія розвитку системи технічного регулювання повинна передбачати механізми швидкої адаптації до змін у європейському законодавстві та оновлення гармонізованих стандартів країн ЄС. Це дасть змогу уникнути відставання в імплементації норм та правил європейських країн;

4) підвищити конкурентоспроможність та експортний потенціал базових галузей економіки за рахунок вчасного та більш ефективного реагування на зміни у міжнародній торгівлі. Доцільно звернути увагу на більш якісне забезпечення зв'язку між науковими дослідженнями та розробками, бізнесом, суспільними та

державними інтересами з метою забезпечення довгострокової стратегії розвитку як базових галузей економіки, так і держави загалом. Необхідним є створення нового механізму, який передбачав би більш якісний рівень координації дій держави, науки, бізнесу та суспільства з метою швидкого реагування на сучасні виклики структурних змін світової економіки. Цей механізм повинен забезпечити пришвидшення розробки та впровадження нових стандартів у виробництві з метою уникнення технологічного відставання та залежності від імпорту високотехнологічних товарів, а також підвищити рівень конкурентоспроможності вітчизняних виробників.

Ринковий нагляд за якістю та безпечністю продукції є важливою складовою системи технічного регулювання, оскільки являє собою інструмент контролю за проголошеним добровільним дотриманням учасниками ринку норм технічних регламентів і стандартів. Сутність ринкового нагляду полягає в контролі за готовою продукцією, а не за процесами її виробництва, що значно зменшує втручання держави в діяльність підприємців, проте гарантує безпеку та якість продукції, яка розміщується на ринку. Зазначимо, що технічні регламенти встановлюють вимоги безпечності продукції не лише для споживачів, але також і для навколишнього природного середовища.

Відповідно до зазначеного варто зауважити, що у сфері технічного регулювання Україна зробила суттєвий крок уперед у горизонтальному нормуванні (рамкові технічні регламенти та інституційне забезпечення), де ініціатива належить державі, у тому числі й за рахунок надання ЄС фінансової технічної допомоги. На вертикальному (галузевому) рівні ініціативу мають виявляти підприємці. Проте поки що замість вкладання коштів у розробку технічних регламентів та інвестицій у якість диверсифікація торгівлі здійснюється переважно за рахунок збільшення обсягів експорту в треті країни, оскільки потенціал торгівлі там достатньо великий для існуючих виробничих потужностей України. Крім того, вітчизняні підприємства не мають менеджерів-маркетологів, які були б ознайомлені з практикою правил торгівлі у ЄС, але такий шанс можна реалізувати лише в рамках тісної кооперації між українськими та європейськими асоціаціями товаровиробників, а не між компаніями, які часто є конкурентами.

3.4. Секторальні проблеми імплементації Угоди про асоціацію

3.4.1. Динаміка промислового розвитку в процесі імплементації Угоди про асоціацію Україна – ЄС

Розбудова власного промислового виробництва завжди була і залишається серед ключових пріоритетів розвитку ЄС, що відображено у його численних програмних документах. З нею пов'язують зростання загального рівня доходів населення країн Євросоюзу, розв'язання проблеми подолання бідності та безробіття через створення нових високопродуктивних робочих місць із достойною оплатою праці, розвиток відсталих і депресивних регіонів та міжрегіональне вирівнювання, розв'язання інфраструктурних, соціальних і екологічних проблем. Крім того, наявність власної високорозвиненої промисловості Євросоюз розглядає як основний засіб забезпечення довготривалої стійкості своєї економіки та важіль протидії зростаючому конкурентному тиску від основних контрагентів на світовому ринку – США та Китаю. Свідченням особливої уваги ЄС до свого виробництва є той факт, що переважна кількість його країн входять до ТОП-30 за рівнем індустріальної конкурентоспроможності, що визначається ЮНІДО (табл. 3.1), а сам Євросоюз у 2019 р. посідав третю позицію за внеском у створення світової доданої вартості переробної промисловості (ДВПП) (16,6%) після Китаю (28,7%) та Сполучених Штатів (16,8%) (рис. 3.2).

У рейтингу індустріальної конкурентоспроможності Україна посідала 69-ту позицію, а її внесок у створення світової доданої вартості переробки був мізерним – 0,12%, при тому, що чисельність її населення в рази перевищує аналогічну чисельність більшості європейських країн. Наша країна за усіма показниками індустріальної конкурентоспроможності разюче, багатократно поступається країнам ЄС та світовим індустріальним лідерам – Китаю, Японії, Кореї, США. Наприклад, обсяги ДВПП на душу населення в Україні у 2018 р. були майже у 100 разів меншими, ніж у п'ятимільйонній Ірландії – лідері Євросоюзу за цим показником, – 277 дол. США проти 26,1 тис. дол. США. Від Німеччини – лідера рейтингу світової індустріальної конкурентоспроможності, – відставання

становило у понад 30 разів, від колишніх соціалістичних країн – найближчих сусідів України, що стали членами ЄС, – на порядок, зокрема від Чехії у 18,5 раза, Словаччини – у 14,3 раза, Угорщини та Литви – у 10,6 раза, Польщі – у 9,8 раза. Аналогічні десятикратні розриви між країнами ЄС та Україною фіксуються за показником експорту переробної промисловості на душу населення. Порівняно з Ірландією такий розрив у 2018 р. становив 43 рази (767 дол. США проти 32,8 тис. дол. США), з Німеччиною – 22 рази, з Чехією – 23,5 раза, зі Словаччиною – 21,3 раза, Угорщиною – 15,3 раза, Литвою – 13,6 раза, з Польщею – 8 разів.

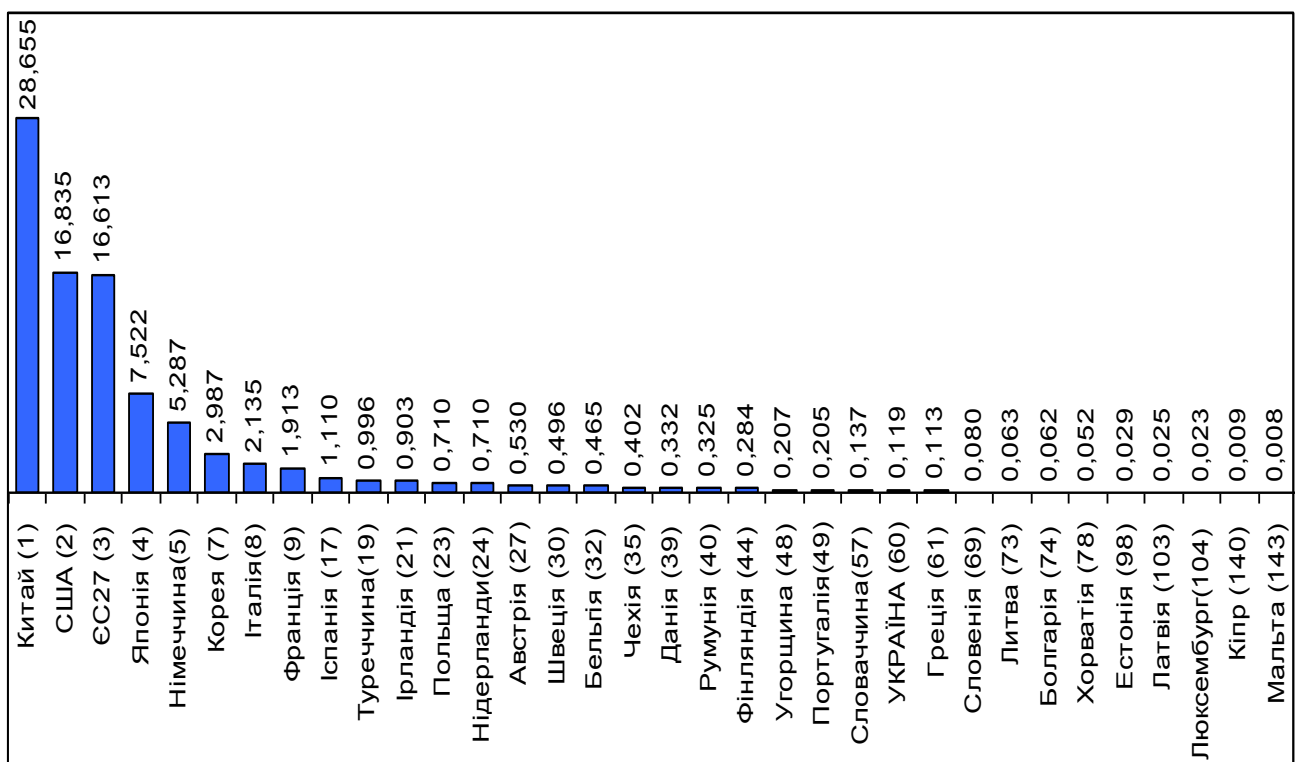

Рис. 3.2. Внесок та місце країн – членів ЄС-27, окремих інших найбільш індустріально розвинених країн та України у світову додану вартість переробної промисловості у 2019 р., у поточних цінах в дол. США, %

Джерело: розраховано за: UNIDO Statistics Data Portal. URL: <https://stat.unido.org/>

Технологічну відсталість України від країн ЄС та інших найбільш індустріально розвинених країн наочно демонструє низька частка середньо- та високотехнологічних секторів у створенні ДВП, самої доданої вартості переробки у ВВП, а також кардинальні відмінності у структурі промислового виробництва. В Україні частка середньо- та високотехнологічних секторів у

2018 р. становила 27% у ДВПІ, а самої переробки – 13% у ВВП, що в 1,5–2 рази менше ніж в європейських країнах, наприклад, у Німеччині ці показники становили відповідно 62 і 21%, в Ірландії – 55 і 35%, в Чехії – 53 і 27%, у Польщі – 34 і 19%.

Частка переробної промисловості у структурі промислового виробництва в Україні становить близько 65%, а добувної – 14,3%, тоді як у переважній кількості країн ЄС і в індустріально розвинених країнах показник першої коливається близько позначки у 90%, а другої – близько 1% (табл. 3.2). Наприклад, у Німеччині переробка забезпечує 90% випуску промислової продукції, а добування – лише 0,5%, в Кореї – 93,7 і 0,2%, в Ірландії – 92,2 і 0,8%, у Чехії – 88,9 і 1,3%, в Угорщині – 93,3 і 0,6% відповідно. У самій переробці розвинених країн лідерами є види діяльності, що випускають найбільш технологічно складну і наукомістку продукцію. Для більшості країн – це машинобудування і хімічне та фармацевтичне виробництво. В Німеччині частка першого становить 43% випуску промисловості, другого – 8,9%, у Кореї – 42,8 і 10%, в Ірландії – 12,5 і 43%, в Чехії – 45,9 і 3,8%, в Угорщині – 45,9 і 7,9% відповідно. В Україні машинобудування забезпечувало лише 7% випуску, а хімічне і фармацевтичне виробництво – 4,5%, тоді як безперечними лідерами переробки були низькотехнологічні виробництво харчових продуктів (23%) і металургійне виробництво (15%).

**Окремі показники розвитку промисловості з рейтингу
індустріальної конкурентоспроможності ЮНІДО для країн-членів ЄС-27,
окремих найбільш індустріально розвинених країн світу та України,
2018 р.**

Країна	Позиція країни у рейтингу індустріальної конкурентоспроможності ЮНІДО 2020	Додана вартість переробної промисловості на душу населення, дол. США, поточні ціни	Експорт переробної промисловості на душу населення, дол. США, поточні ціни	середньо- і високотехнологічних Секторів у загальній доданій вартості переробної	Частка середньої високотехнологічних Секторів у загальному експорті переробної промисловості, відсотків	Додана вартість переробної промисловості у ВВП, відсотків	Частка експорту переробної промисловості у загальному експорті, відсотків	Індекс інтенсивності індустріалізації
Німеччина	1	9148	16906	62	74	21	90	0,68
Китай	2	2726	1685	41	61	29	96	0,67
Корея	3	8084	11505	64	74	27	97	0,78
США	4	6762	3114	47	62	11	72	0,45
Японія	5	7556	5250	57	81	21	90	0,65
Ірландія	6	26090	32873	55	59	35	95	0,84
Нідерланди	10	5352	28233	50	56	11	87	0,46
Італія	11	4665	8035	44	54	15	93	0,48
Бельгія	12	5269	36726	50	53	13	90	0,48
Франція	13	4115	7784	49	66	10	89	0,45
Австрія	14	8123	17496	46	61	18	88	0,53
Чехія	16	5144	18073	53	71	27	95	0,71
Швеція	17	7526	14738	52	60	14	89	0,52
Іспанія	18	3559	6041	40	55	13	86	0,42
Данія	21	7093	15786	55	58	13	84	0,52

Країна	Позиція країни у рейтингу індустріальної конкурентоспроможності ЮНІДО 2020	Додана вартість переробної Промисловості на душу населення, дол. США, поточні ціни	Експорт переробної Промисловості на душу населення, дол. США, поточні ціни	середньо- і високотехнологічних Секторів у загальній доданій вартості переробної	Частка середньої високотехнологічних Секторів у загальному експорті переробної промисловості, відсотків	Додана вартість переробної промисловості у ВВП, відсотків	Частка експорту переробної промисловості у загальному експорті, відсотків	Індекс інтенсивності індустріалізації
Польща	22	2704	6170	34	54	19	89	0,48
Фінляндія	25	7074	11514	46	49	16	84	0,50
Словаччина	26	3963	16354	50	71	22	95	0,62
Угорщина	27	2942	11734	57	75	21	92	0,65
Туреччина	29	2032	1802	32	44	17	88	0,44
Словенія	30	4964	16131	48	64	21	92	0,60
Румунія	31	2145	3711	46	62	20	90	0,57
Португалія	33	2574	6688	26	43	13	93	0,34
Литва	41	2937	10436	27	42	18	88	0,42
Люксембург	46	4932	22171	20	47	5	89	0,19
Естонія	48	2592	11826	28	47	14	88	0,36
Греція	49	1758	2981	20	25	9	79	0,25
Болгарія	54	1135	3501	30	45	14	73	0,39
Хорватія	57	1642	3624	27	46	13	88	0,34
Латвія	58	1682	6445	23	43	11	82	0,29
Україна	69	277	767	27	35	12	72	0,34
Мальта	71	2100	7942	36	46	7	90	0,32
Кіпр	91	870	1354	27	28	5	86	0,22

Джерело: UNIDO Statistics Data Portal. URL: <https://stat.unido.org/>

Таблиця 3.2

Структура промислового виробництва у 2018 р. країн ЄС-27, окремих найбільш індустріально розвинених країн світу та України (2020 р.) за видами діяльності згідно з ISIC-4/КВЕД-2010, %

Країна	Добувна промисловість [В]	Переробна промисловість [С]	Харчові продукти (10-12)	Текстиль і одяг, (13-15)	Вироби з деревини, паперу, поліграфія (16-18)	Кокс та нафтоперероблення (19)	Хімічна продукція та фармацевтичні препарати (20-21)	Гумові та пластмасові вироби (22-23)	Метал і вироби з металу (24-25)	Машинобудування (26-30)	Комп'ютери, електронна та оптична продукція (26-28)	Автотранспорт, причепи і навіпричепи, інші транспортні засоби (29-30)	Меблі, ремонт і монтаж машин (31-33)	Електроенергія, газ, пара; водопостачання (35-39) [D-E]	Електроенергія, газ, пара, кондиційоване повітря (35) [D]	Водопостачання; каналізація, поводження з відходами (36-39), [E]
Німеччина	0,5	90,0	8,9	1,1	3,9	2,4	8,9	6,1	11,0	43,0	21,5	21,5	4,6	9,5	6,4	3,2
Корея	0,2	93,7	6,4	4,0	2,4	6,9	10,0	6,5	12,9	42,8	30,4	12,5	1,8	6,1	5,0	1,1
США	8,2	83,9	12,8	1,0	5,2	8,4	11,2	5,3	9,5	26,6	12,4	14,2	3,8	7,8	6,3	1,6
Японія	0,2	90,5	10,4	1,1	4,2	5,1	8,8	5,8	14,6	39,1	21,7	17,5	1,5	9,2	6,1	3,1
Ірландія	0,8	92,2	20,1	0,3	1,9	0,0	43,0	2,4	2,1	12,5	11,9	0,6	10,0	7,1	5,4	1,6
Нідерланди	2,9	89,5	18,8	1,0	3,8	7,7	15,2	4,1	8,0	25,6	19,3	6,3	5,3	7,6	4,6	3,0
Італія	0,8	87,7	12,6	7,5	4,2	4,4	7,3	6,5	13,5	25,8	17,0	8,7	5,8	11,5	7,8	3,7
Бельгія	0,3	90,4	16,0	1,8	3,9	10,0	22,5	6,0	13,6	12,9	7,0	5,9	3,6	9,3	4,9	4,4
Франція	0,5	83,1	16,5	1,7	4,0	4,1	10,0	5,8	9,2	24,3	9,1	15,2	7,5	16,4	11,9	4,1
Австрія	1,0	82,2	9,3	1,2	7,5	2,5	7,6	5,6	14,4	28,5	19,6	8,9	5,5	16,9	13,5	3,4
Чехія	1,3	88,9	7,0	1,5	4,2	1,7	3,8	8,5	11,8	45,9	20,2	25,7	4,4	9,8	7,2	2,5
Швеція	1,8	87,9	8,0	0,6	12,3	4,6	8,4	4,6	13,1	32,5	15,8	16,7	3,8	10,3	6,9	3,4
Іспанія	0,8	85,0	19,7	3,1	4,3	6,6	8,8	6,3	11,4	20,8	7,2	13,7	3,9	14,1	9,4	4,8

Країна	Добувна промисловість [B]	Переробна промисловість [C]	Харчові продукти (10-12)	Текстиль і одяг, (13-15)	Вироби з деревини, паперу, поліграфія (16-18)	Кокс та нафтоперероблення (19)	Хімічна продукція та Фармацевтичні препарати (20-21)	Гумові та пластмасові вироби (22-23)	Метал і вироби з металу (24-25)	Машинобудування (26-30)	Комп'ютери, електронна та оптична продукція (26-28)	Автотранспорт, причепи і Напівпричепи, інші транспортні засоби (29-30)	Меблі, ремонт і монтаж машин (31-33)	Електроенергія, газ, пара; водопостачання (35-39) [D-E]	Електроенергія, газ, пара, кондиційоване повітря (35) [D]	Водопостачання; каналізація, поводження з відходами (36-39), [E]
Данія	3,5	86,5	17,2	1,3	3,2	3,3	17,4	5,2	6,4	24,8	23,4	1,4	7,6	10,1	5,4	4,7
Польща	3,6	86,5	16,7	2,0	6,8	5,5	5,2	10,3	11,6	21,5	10,1	11,4	6,8	9,9	7,0	3,0
Фінляндія	1,9	88,2	8,3	0,7	17,0	7,2	8,0	4,7	12,9	25,4	22,3	3,0	3,9	9,9	6,9	3,0
Словаччина	0,7	86,4	4,3	1,7	3,8	3,9	2,2	7,0	12,9	47,3	14,7	32,6	3,3	12,9	11,3	1,6
Угорщина	0,6	93,3	10,3	1,4	3,3	5,1	7,9	8,0	8,1	45,9	20,7	25,2	3,2	6,1	4,0	2,1
Туреччина	2,2	84,7	12,0	12,5	4,0	3,5	5,2	8,7	15,9	19,0	10,0	9,0	3,7	13,1	11,6	1,4
Словенія	1,0	89,3	6,4	2,6	6,4	0,0	11,3	8,9	18,2	29,9	17,8	12,0	5,6	9,7	5,8	3,9
Португалія	1,1	81,0	15,5	10,0	7,6	6,4	5,3	7,3	8,4	16,0	7,0	9,0	4,4	17,9	14,0	3,9
Литва	1,0	88,3	17,0	3,8	8,5	18,5	9,3	7,0	4,7	7,8	5,3	2,4	11,6	10,7	7,7	3,0
Люксембург	0,5	87,2	6,2	3,6	2,2	0,0	3,1	32,8	26,5	11,5	10,4	1,1	1,2	12,3	9,0	3,3
Естонія	3,0	83,4	10,9	3,6	18,5	1,8	3,2	7,0	9,4	20,1	16,5	3,6	8,9	13,6	11,3	2,3
Греція	1,9	83,2	25,4	2,2	3,4	18,9	5,9	6,4	12,5	5,3	4,4	0,8	3,4	14,8	9,2	5,6
Латвія	2,3	77,2	17,6	2,7	23,6	0,0	4,2	6,9	6,5	10,0	7,5	2,5	5,6	20,4	16,7	3,7
Україна	14,3	64,6	23,0	1,0	1,5	2,3	4,5	6,3	15,0	7,0	4,2	2,8	2,1	21,1	19,7	1,4

Джерело: розраховано за даними: OECD STAN Industrial Analysis (2020 ed.). URL: <https://stats.oecd.org/>; для України – за даними Держстату України.

Слід відзначити, що деформованою і сировинно обтяженою порівняно з розвиненими індустріальними країнами структура промислового виробництва в Україні була далеко не завжди. На початку 1990-х років промисловість в Україні мало чим поступалась промисловості розвинених країн як за показниками технологічності, так і за галузевою структурою випуску продукції, країна входила до 30 найбільш індустріально розвинених країн світу, тоді як, наприклад, Китай у ті часи взагалі не розглядався як індустріально розвинена країна. Водночас за 30 років ситуація кардинально змінилась на протилежну. Внаслідок повного ігнорування державою проблем розбудови вітчизняного виробництва і необхідності збереження її конкурентних позицій на світовому ринку за рахунок технологічних факторів динаміка зростання промисловості в Україні загальмувалась і стала від'ємною з відповідною деградацією і деформацією його структури, зростаючим технологічним відставанням. У 2019 р. обсяги ДВПІ в Україні становили лише 39,6% від рівня 1990 р. (рис. 3.3).

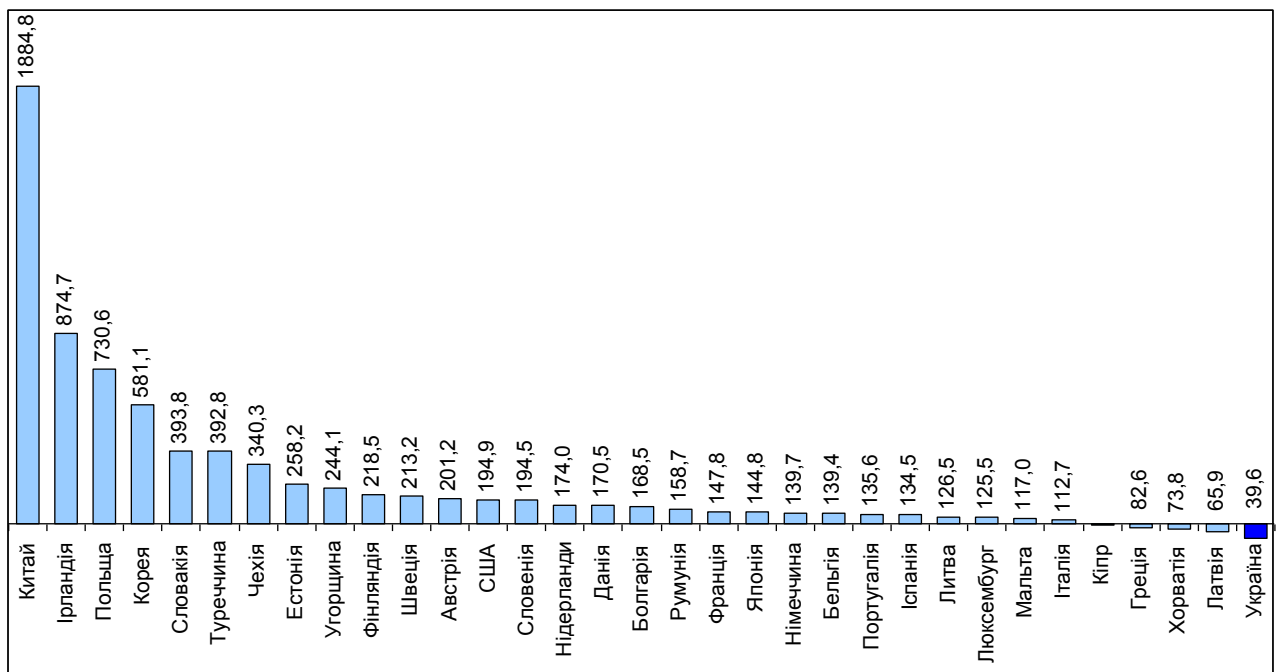

Рис. 3.3. Індекс доданої вартості переробної промисловості країн ЄС-27, окремих інших індустріально розвинених країн світу та України у 2019 р. порівняно з 1990 р. (=100%), %

Джерело: розраховано за даними ЮНІДО: UNIDO Statistics Data Portal. URL: <https://stat.unido.org/>

Водночас розвинені країни багатократно наростили масштаби промислового виробництва, підвищили технологічність структури випуску і наукомісткість промислової продукції. Китай взагалі – з напівфеодальної аграрної країни перетворився на індустріального лідера світу, за 30 років продемонструвавши безпрецедентне зростання виробництва ДВПП у понад 18 разів – 1884,8% у 2019 р. проти 1990 р. Чимало європейських країн, особливо колишніх соціалістичних, також демонстрували вражаючі темпи зростання промисловості. Безперечним лідерами, «зірками» промислового зростання в ЄС стали Ірландія, яка наростила обсяги ДВПП майже у 9 разів (874,7%), за нею слідує Польща – у 7 разів (730,3%), Словаччина – у 4 рази (393,8%). Чехія – у 3,5 раза (340,3%). Заради об'єктивності слід зазначити, що ЄС мала і своїх аутсайдерів, які у 2019 р., так само як і Україна, не змогли перевищити рівень 1990 р. за показником створення ДВПП, зокрема це Греція (82,6%), Хорватія (73,6%), Латвія (65,6%) і Кіпр (94,2%), для якого промисловість через його офшорний статус в принципі не так важлива, як для інших країн.

Успіх у розбудові власної промисловості ЄС загалом, а особливо його окремих країн, слід пов'язувати насамперед із тією моделлю промислової політики, яку вони проводили. Згідно із сучасними теоретичними підходами успіх політики забезпечується за рахунок комплементарного застосування структурних і фундаментальних факторів розвитку²⁶⁹. Структурні фактори забезпечують випереджаючий розвиток окремих секторів і галузей виробництва з вищою продуктивністю, і є предметом «вертикальних» («жорстких») засобів промислової політики. Фундаментальні фактори спрямовані на створення сприятливого бізнес-клімату, обмеження монополізму і підтримку конкуренції, малого і середнього бізнесу,

²⁶⁹ McMillan M., Rodrik D., Sepulveda C. Structural change, fundamentals and growth: A framework and case studies / International Food Policy Research Institute. Washington, DC., 2017. 330 p.; Warwick K. Beyond industrial policy: Emerging issues and new trends. *OECD Science, Technology and Industry Policy Papers*. 2013. No. 2. 57 p.

фінансування освіти, професійної підготовки та перепідготовки кадрів, наукових досліджень і розробок, розбудову системи охорони здоров'я, інфраструктури усіх типів, що відповідає інституційним або «горизонтальним» («м'яким») засобам промислової політики. Саме такий дуалістичний комплементарний підхід продемонстрував свою ефективність у країнах – лідерах індустріального зростання світу, в тому числі у країнах ЄС.

В узагальненому вигляді метою промислової політики Євросоюзу є підвищення конкурентоспроможності європейської промисловості на засадах інновацій і технологічного розвитку задля адаптації до внутрішніх викликів і глобальних структурних змін у світовій економіці. Модель європейської політики дещо відмінна від американської моделі підприємницької держави прихованого розвитку²⁷⁰ та принципово відмінна від китайської моделі з жорстким директивним управлінням. І в Лісабонській стратегії 2000 р., і в наступній за нею Стратегії «Європа 2020», ухваленій у 2010 р. ЄС робив більший акцент на інституційних (горизонтальних) засобах політики. Застосування в Євросоюзі секторальних (вертикальних) засобів політики офіційно допускається в окремих випадках як виняток: зокрема, селективна чи адресна державна допомога надається так званим «чутливим» галузям на їх підтримку (сільське, лісове, рибне господарство), розбудову (широкосмугові мережі, створення аудіовізуальної продукції, транспорт усіх видів), реструктуризацію та закриття (металургія, вуглевидобуток)²⁷¹.

Водночас слід звернути увагу, що насправді рівень секторальної підтримки значно перевищує офіційно декларований. Щоб узаконити розширення такої підтримки ЄС проголошує різні масштабні ініціативи, що подаються у вигляді викликів для співтовариства, при подоланні яких мають

²⁷⁰ Wade R.H. The American paradox: ideology of free markets and the hidden practice of directional thrust. *Cambridge Journal of Economics*. 2017. Vol. 41. Is. 3. P. 859–880; Mazzucato M. *The Entrepreneurial States. Debunking Public vs. Private Sector Myths*. London: Anthem Press, 2013. 202 p.

²⁷¹ Legislation > Sector-specific rules / European Commission. URL: https://ec.europa.eu/competition/state_aid/legislation/specific_rules.html.

спільно діяти держава і бізнес. Практична реалізація таких ініціатив завжди передбачає покращення якісних характеристик промисловості, під що виділяються чималі фінансові ресурси. Вони надаються підприємствам і галузям як пряма фінансова допомога за умови її подальшого використання на технологічну модернізацію виробництва для досягнення цілей проголошених ініціатив. Серед останніх з таких ініціатив є ухвалення у 2020 р. Європейської зеленої угоди (The European Green Deal²⁷²), мета якої до 2050 р. перетворити європейське виробництво на кліматично нейтральне. Європейський промисловий сектор посідає в цій угоді чи не головне місце.

Широке застосування практики подібних ініціатив свідчить, що для забезпечення бажаних структурних змін у європейській промисловості використовується проблемний, а не галузевий підхід у визначенні пріоритетів розвитку. Відповідно до нього розгортаються наукові дослідження, створюються нові технології, моделі організації бізнесу і галузі виробництва, нові продукти, здійснюється підготовка кадрів за новими професіями і спеціальностями, впроваджуються нові регуляторні норми і стандарти (які часто обмежують доступ іноземної продукції на ринок ЄС через технічну невідповідність), надається безпосередня фінансова допомога виробникам і т. ін. Отже, можна говорити, що в ЄС політика є витонченою, вона поєднує заходи горизонтальної та секторальної підтримки, націлена на вирішення конкретних проблем, прямими результатами чого є покращення структури і технологій виробництва, його диверсифікація і, відповідно, поява нових ринків, на яких європейські виробники, за задумом, мають отримати переваги і здобути лідерство. Згідно з таким проблемним підходом стратегія розвитку європейської промисловості, що відображена у відповідних комюніке Єврокомісії і визнається нею як підприємницька, передбачає, що розвиток галузі має бути інноваційним, сталим, «розумним», «зеленим»,

²⁷² Більш детально у: A European Green Deal. URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en

«кліматично нейтральним», «циркулярним», «цифровим», максимально локалізованим у межах ЄС²⁷³ що повинно забезпечити «проривну індустріалізацію» ЄС, зумовити створення нових робочих місць, дозволить підвищити стійкість європейської економіки стосовно до економік США та Китаю, нівелювати негативний техногенний вплив промислової діяльності на навколишнє природне середовище.

Тим часом Єврокомісія визнає, що застосовувані нею засоби політики далеко не завжди дозволяють ефективно протидіяти зовнішнім викликам, пов'язаним з торговельними війнами, протекціоністською політикою і технологічним тиском з боку США та Китаю²⁷⁴. Через це цілі та завдання, які ставила Лісабонська стратегія, не були досягнуті, так само, як вже стало очевидним, не вдалося повністю досягти і цілей Стратегії «Європа 2020». Серед причин невдач дослідники називають, зокрема, і переважно горизонтальний характер політики, її слабкі системність, комплексність, широту охоплення, вкрай обмежене фінансування та недостатню можливість доповнення горизонтальних засобів вертикальними в рамках нинішнього законодавства ЄС. До цих обмежень також додаються низькі темпи зростання економік більшості країн ЄС, зумовлені невеликим потенціалом розширення внутрішнього попиту. Тому підтримування розвитку своєї промисловості країни Євросоюзу також убачають у нарощуванні промислового експорту до країн, що розвиваються. Для цього вони просувають і закріплюють вигідні для себе правила міжнародної торгівлі, через які отримують безперешкодний доступ на ринки «третіх країн» і при цьому одночасно вводять ряд обмежень у вигляді квот і нетарифних бар'єрів для повного доступу їх продукції на свій внутрішній ринок. Водночас, слід зауважити, що кожна країна ЄС має свої національні відмінності у проведенні власної промислової політики, а тому не можна стверджувати, що

²⁷³ A New Industrial Strategy for Europe / European Commission. Communication from the commission COM(2020) 102 final. Brussels, 2020, Mar. 10. 17 p.

²⁷⁴ Там само. Р. 3.

ЄС формує єдиний шаблон, який нав'язується країнам-членам. Цим частково пояснюються доволі сильні розриви між країнами у динаміці зростання промисловості (див. рис. 3.3) та її показниках (див. табл. 3.1). Саме такі відмінності дозволили, наприклад, Німеччині забезпечити світове промислове лідерство²⁷⁵, а Ірландії та Польщі²⁷⁶ здійснити стрімкий індустріальний прорив.

На відміну від ЄС та інших індустріальних лідерів світу в Україні, на жаль, акцентовану увагу до розвитку власної промисловості держави не приділяла впродовж останніх трьох десятиліть, що і зумовило глибоку деіндустріалізацію економіки з руйнівними наслідками для суспільства. Про рецепти так званих «реформ», нав'язаних Україні ззовні, написано чимало. Вони стали уособленням так званого Вашингтонського консенсусу – сукупності неоліберальних підходів до політики швидкого й ефективного (як вважали його автори) переведення країн з перехідною економікою на ринкові засади господарювання.

Водночас при спробі фактично прямолінійного швидкого привнесення в Україну політичних і економічних інститутів розвинених країн не було врахований той факт, що Україна, з позицій теорії соціальних порядків Д. Норта, була тоді і залишається нині країною з соціальним порядком обмеженого доступу. Тому ці інститути, як попереджав Д. Норт, виявились неефективними і загострили проблему насилля, що не могло не спричинити відверто негативних наслідків. У 1990-х роках воно буквально заповонило країну. Піками насилля, зумовленого «провалами» економічної та соціальної політики, у тому числі деіндустріалізацією, стали масові соціальні протести у

²⁷⁵ Про промислову політику Німеччини більш детально див.: Саліхова О. Промислове лідерство Німеччини: погляд на роль держави в історико-економічному аспекті. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2020. Вип. 53. С. 189–221. <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.189>

²⁷⁶ Про політику польського уряду щодо розбудови власної промисловості див., напр.: Справочник инвестора Польша. Правила ведення бізнеса / Польское агентство информации и иностранных инвестиций. Варшава, 2015. 216 с.

2004 і 2013–2014 рр., що призводили лише до зміни еліт при владі, але не до зміни неоліберальної по суті економічної моделі.

Основний лейтмотив цієї моделі — дерегуляція та лібералізація господарських відносин, виведення держави з економіки, мінімізація державних соціальних гарантій населенню. Україна, взявши курс на євроінтеграцію, взялася активно адаптувати своє законодавство до європейського, проте ця адаптація видається дещо обмеженою і формальною, без урахування національних особливостей України, стану її економіки і промисловості, практично не підвищує ефективність роботи і не забезпечує модернізацію промисловості, принципово не закладає можливості для швидкого вирішення структурних проблем галузі. При пристосуванні господарського законодавства до норм Євросоюзу не закладаються, наприклад механізми і засоби державної політики, які дали змогу зокрема Польщі здійснити швидкий індустріальний прорив, а Німеччині зберігати за собою світове індустріальне лідерство.

Однобічність, формальність і обмеженість адаптації вітчизняного законодавства до європейського проявляється в тому, що під структурною політикою в Україні розуміли лише заходи щодо роздержавлення, становлення приватної власності, малого і середнього бізнесу, реформування державного управління, його децентралізації, зміни адміністративно-територіального устрою тощо. Цю політику, на відміну від європейської, у нас категорично не пов'язували ані з інституційним, ані з секторальним контекстом структурних змін. Що стосується інституційної складової, то на необхідність підтримування і розбудови довгострокових фундаментальних факторів розвитку взагалі не зверталася увага протягом усього пострадянського періоду. Підтвердженням цього є масштабна деградація освіти, науки, охорони здоров'я, соціального забезпечення, інфраструктури усіх типів. Усі ці сфери підтримувалися і фінансувалися державою за остаточним принципом з усталеною тенденцією до скорочення витрат на них. Відповідна секторальній складовій змін секторальна структурна

політика хоча і мала місце, проте її зміст був викривленим і суттєво відмінним від політики, що проводилася розвиненими країнами і новими індустріальними лідерами світу. Про виділення і надання державної підтримки виробничим секторам, які б могли слугувати драйверами зростання, не йшлося. Натомість допомога надавалася бізнесу, наближеному до представників влади, причому вона де-факто переслідувала не мету модернізації виробництва, а підтримування його «на плаву» через субсидування, списання боргів, вигідні тарифи, захист від конкурентів, надання монопольного становища на ринку і т. ін.

Україна зайняла пасивну позицію щодо розбудови вітчизняного виробництва, його підпорядкування насамперед споживчим та інвестиційним потребам внутрішнього ринку. Надмірні й невиправдані сподівання покладали і продовжують покладати на іноземний бізнес та іноземного інвестора в розбудові вітчизняної економіки, при цьому за дужками залишається питання, як їх інтереси мають бути узгоджені чи підпорядковані національним інтересам країни, за замовчуванням, без обґрунтування приймається точка зору, що їхні й наші інтереси збігаються

У цьому зв'язку слід зазначити, що інтереси іноземного бізнесу в Україні та сектори, у які він готовий вкладати кошти, відрізняються від національних інтересів країни і бажаних для неї напрямів секторальних структурних змін²⁷⁷. Для іноземного бізнесу найбільш привабливою сферою інвестування в Україні є аграрне виробництво (причому орієнтоване виключно на експорт агросировини, а не харчових продуктів глибокої переробки), за ним іде транспортна (в основному залізнична і портова) інфраструктура як основний елемент логістики для вивезення за кордон агропродукції, потім – ІТ-сектор як об'єкт аутсорсингу для іноземних ІТ-

²⁷⁷ Крупный бизнес считает сельское хозяйство наиболее привлекательной для инвестиций отраслью. *Цензор.Нет.* 2019. 29 жовтня. URL: https://biz.censor.net.ua/news/3156551/kрупnyi_biznes_schitaet_selskoe_hozyaystvo_naibolee_privlekatelnoy_dlya_investitsiyi_otraslyu (дата звернення: 30.10.2019).

компаній та енергетика традиційна і з відновлюваних джерел енергії (через надвисокі порівняно з європейськими «зелені» тарифи). Зокрема, наприклад, уряд ОАЕ з метою забезпечення власної продовольчої безпеки готовий вкладати чималі кошти через свій державний інвестиційний фонд Mubadala Investment Company в придбання сільськогосподарських земель (якщо з'явиться така можливість в українському законодавстві) та розвиток агросектора в Україні, при тому, що український уряд, нехтуючи проблемою продовольчої безпеки власної країни, у «гонитві» за «примарними благами» від іноземних інвестицій радо йде на відповідні пропозиції арабів щодо співпраці в агросекторі²⁷⁸.

Уряду нав'язано погляди²⁷⁹ стосовно необхідності розвитку економіки лише на основі використання поточних конкурентних переваг країни – дешевих природних, земельних і трудових ресурсів. Від представників держав – партнерів і донорів України – постійно лунає теза про необхідність спеціалізації країни на сільському господарстві, що втілюється в різноманітні державні стратегії та програми. Доволі яскравим прикладом свідомого програмування майбутнього України як аграрної країни є оцінка попиту на інвестиції за секторами економіки до 2030 р., зроблена в проєкті Національної економічної стратегії 2030, запропонованої урядом Д. Шмигала восени 2020 р. Зокрема, як вважають урядовці, вітчизняний агросектор потребує 50 млрд дол. інвестицій, тоді як промисловість – лише 20 млрд дол., причому ці кошти мають бути спрямовані не на зміну секторальної структури, а лише на модернізацію виробничих потужностей, впровадження енергозберігаючих технологій тощо. Ще 7 млрд дол. планується залучити у видобувний сектор. Водночас у вітчизняний ІТ-сектор планується

²⁷⁸ Мінагрополітики підписало меморандум з одним з найбільших міжнародних інвестиційних фондів світу. *Урядовий портал*. 2021. 15 лютого. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/minagropolitiki-pidpisalo-memorandum-z-odnim-z-najbilshih-mizhnarodnih-investicijnih-fondiv-svitu>

²⁷⁹ Детальніше див.: Дубов Д., Корецька І. «В інтересах іншої держави...»: проблеми виявлення та протидії агентам впливу: аналіт. доповідь / Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2018. 48 с.

спрямувати у 3,5 раза більше, ніж у промисловість, – 70 млрд дол., а у розвиток транспорту – в 1,5 раза більше – 30 млрд дол.²⁸⁰. З цього можна зробити висновок, що питання індустріалізації й відповідного зростання продуктивності та доходів населення не стоїть перед урядом України на порядку денному.

Водночас замовчується необхідність формування перспективних конкурентних переваг, заснованих на інноваціях і високих технологіях та, відповідно, на розбудові довгострокових фундаментальних факторів розвитку. Саме така позиція чималою мірою зумовила глибоку деіндустріалізацію, аграризацію і посилення сировинного ухилу національної економіки.

Відносини України з Євросоюзом не можна назвати рівноправними і взаємовигідними. Інтерес до України з боку ЄС відкрито проявляється лише у питаннях безперебійного постачання нашою країною сировинних ресурсів для забезпечення потреб європейської промисловості. Як приклад, можна навести ситуацію останніх років із мораторієм, накладеним Україною, на експорт лісу-кругляку. ЄС стосовно зняття цього мораторію зайняв стосовно України відверто агресивну позицію, вдаючись до безпрецедентного дипломатичного і фінансового тиску і навіть до погроз позбавити України перспектив членства, припинити «безвіз», заморозити фінансову допомогу тощо. Останнім часом Євросоюз прийняв важливі для себе директиви стосовно безперебійного забезпечення своєї промисловості критично важливою сировиною. Основними постачальниками такої сировини обрані слаборозвинені країни, що не є членами ЄС, серед яких і Україна. Це відповідним чином знайшло відображення у намірах підписати з Україною міждержавну угоду на геологічну розвідку і видобуток для потреб ЄС

²⁸⁰ Вектори економічного розвитку 2030 / Кабінет Міністрів України. 2020. С. 106. URL: <https://nes2030.org.ua>.

корисних копалин з надр України, що віднесені Євросоюзом до переліку критично важливої сировини²⁸¹.

Перетворення у вітчизняній промисловості й надмірна орієнтація виробництва на зовнішні ринки не створили ефекту «циркулярної кумулятивної причинності» (необхідної, за Г. Мюрдалем, для ефективної індустріалізації), який би пов'язав розвиток галузі з потребами і доходами суспільства. Шокова лібералізація господарських відносин і зовнішньоекономічної діяльності на початку 1990-х років, неконтрольоване відкриття внутрішнього ринку для іноземних виробників створили інший ефект – розрив, що постійно збільшується, між швидко зростаючими споживчими запитами суспільства і держави та непристосованістю й відповідною неспроможністю вітчизняного виробництва їх задовольнити. Тому вони почали задовольнятися за рахунок іноземного виробництва в обмін на вітчизняну сировину і продукцію неглибокої переробки, що поставлялися на зовнішні ринки. Це означало включення внутрішніх споживчих потреб у систему «кумулятивної причинності» індустріального розвитку іноземних країн. Останні активно підтримували цей процес через втягування України у зовнішню боргову залежність, а також через прямі іноземні інвестиції, які направлялися переважно в торговельну та фінансову сфери. Через створювану за рахунок іноземних інвестицій торговельну мережу на внутрішній ринок активно просувалися іноземні товари, а фінансова сфера, підтримувана іноземним капіталом, усіляко стимулювала (зокрема, через споживче кредитування) придбання цих товарів населенням.

Держава через відповідні міжнародні угоди, спішне приєднання до яких, особливо не переймаючись їх негативними економічними наслідками, вона сама ж ініціювала, фактично віддала внутрішній ринок на відкуп

²⁸¹ Представители ЕС и Украины обсудили пути вывоза из страны стратегически важных металлов и минералов / *Металургпром*. 18 травня 2021. URL: <https://metallurgprom.org/news/mining/8343-predstaviteli-es-i-ukrainy-obsudili-puti-vyvoza-iz-strany-strategicheski-vazhnyh-metallov-i-mineralov.html> (дата звернення – 18 травня 2021 р.).

іноземному виробнику, завдаючи шкоди інтересам вітчизняного. В останнє десятиліття в країні відбулася практична імплементація в українське законодавство принципів неолібералізму, чим де-факто унеможливили проведення секторальної структурної політики та застосування державою структурних чинників стимулювання економічного зростання²⁸². Будь-які спроби у вигляді доволі поодиноких законодавчих ініціатив задіяти засоби секторальної структурної політики зустрічали відкритий політичний і дипломатичний спротив з боку наших західних країн-партнерів, а також відверте плондрування і глузування з таких ініціатив у ЗМІ²⁸³. Зокрема, можна говорити про блокування ухвалення законопроекту № 7206 «Купуй українське, плати українцям» (про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння розвитку промислового виробництва та малого і середнього підприємництва) від 17 жовтня 2017 р.²⁸⁴. Законопроект пройшов перше читання, але восени 2019 р. був знятий з розгляду в другому читанні через його несприйняття і тиск з боку західних країн-партнерів. Подібна доля спіткала законопроект № 3739 «Про внесення змін до Закону України «Про публічні закупівлі» щодо створення передумов для сталого розвитку та модернізації вітчизняної промисловості» («Закон про локалізацію») від 24 червня 2020 р. З вимогою скасувати ухвалення цього законопроекту почався відвертий і агресивний дипломатичний і фінансовий шантаж України з боку високопоставлених чиновників ЄС. У цьому зв'язку

²⁸² Приклад принципів неолібералізму, закладених у вітчизняне господарське законодавство, що обмежують застосування секторальної структурної політики, наведено в: Борисенко З. Чому Зеленський не має підписувати закон про підтримку значних інвестицій. *ZN,ua*. 2 лют. 2021. URL: <https://zn.ua/ukr/macrolevel/chomu-zelenskij-ne-maje-pidpisuvati-zakon-pro-pidtrimku-znachnikh-investitsij.html> (дата звернення – 03.02.2021).

²⁸³ Екс-міністр економіки Шеремета про законопроект «Купуй українське»: Ми стимулюємо популізм і патерналізм, який шкодить українській економіці. *Гордон*. 8 груд. 2017. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/money/-eks-ministr-ekonomiki-sheremeta-pro-zakonoproekt-kupuj-ukrajinske-mi-stimulujemo-populizm-i-paternalizm-jakij-shkodit-ukrajinskij-ekonomitsi-221010.html>.

²⁸⁴ Кисилевський Д. Локалізація по-американськи. Як США використовують публічні закупівлі для захисту своїх виробників. *ZN,ua*. 5 лют. 2021. URL: <https://zn.ua/ukr/macrolevel/lokalizatsija-po-amerikanski.html>

підтримаємо позицію народних депутатів України – ініціаторів ухвалення цього законопроекту, які, зокрема, зазначають: «Чинне законодавство і нормативна база з публічних закупівель перетворює будь-які форми підтримки місцевих виробників ледь не на кримінальне порушення. А в політичній площині артикулюється як «совок» і корупція. Нам публічно нав'язують позицію, що безпеляційна відкритість для імпорту необхідна для боротьби з корупцією. Наші партнери в ЄС публічно висловлюють сподівання, що Україна утримається від ухвалення законодавства про локалізацію у держзакупівлях. Але це принципово неправильно і більше схоже на лобізм імпортерів, ніж на артикульовану мету».

Поряд із тим, за відсутності уваги до розбудови довгострокових фундаментальних чинників розвитку, держава фактично повністю позбавила себе можливостей здійснити прогресивне реструктурування економіки і подолати деіндустріалізацію. Своїми діями вона доволі часто цілком свідомо, іноді в інтересах великих іноземних компаній, під тиском іноземних лобістів або різноманітних «громадських організацій» і «рухів», які нібито відстоювали права споживачів, «закривала» внутрішній ринок або суттєво звужувала його місткість для вітчизняної продукції. Як приклад, можна навести сумнозвісну історію 2018–2019 рр. з введенням спрощених вимог і зменшення вартості розмитнення придбаних за кордоном уживаних авто з іноземною реєстрацією при їх ввезенні на митну територію України (так звані «євробляхи»). Це зумовило масований приплив у країну старих авто з ЄС та США на тлі фактичного зупинення вітчизняного автомобілебудування як наслідку таких дій держави. Ще як приклади «закриття» ринку для власного виробника можна навести створення державою умов і ввезення з-за кордону застарілих уживаних вантажних вагонів, придбання за чималі державні кошти іноземних локомотивів для залізниці, потягів для метрополітенів, комунального пасажирського транспорту, комунальної техніки, медичного і пожежного спеціального автотранспорту, вертольотів для МВС і багато чого іншого.

За таких обставин українська наука і освіта як елемент формування «кумулятивної причинності», необхідної для індустріальних перетворень, виявилися зайвими, водночас внутрішнє сировинне виробництво, що почало домінувати в країні внаслідок виключно деструктивних дій і політики держави, їх не потребувало взагалі.

Інституційні перетворення в системі відносин власності сформували в Україні олігархію, яка сконцентрувала у своїх руках практично все багатство і ресурси країни, підпорядкувала своїм інтересам державне управління і державну владу. Розвиток країни, використання її ресурсів і промислових активів почали визначатися не потребами всього суспільства, а інтересами олігархії. Ці інтереси полягали в максимальному і швидкому збагаченні за рахунок як нещадної експлуатації виробничих і людських ресурсів, так і постійного винайдення дедалі нових і нових джерел рентних доходів. При цьому еліта, яка перебувала в Україні при владі, на тлі відсталості та повністю відкритої економіки віддала перевагу отриманню ренти не за рахунок розбудови виробництва, а за рахунок створення рентоорієнтованих організацій. Як приклад створення рентоорієнтованої організації, на наш погляд, можна навести введення абонентської плати для споживачів за постачання природного газу, а також ухвалення нового законодавства з житлово-комунальних послуг (Закон України № 2189-VIII від 09.11.2017 р.), яким створюються комунальні структури, які де-факто ні за що не відповідають, проте регулярно стягують «роздуту» плату за «віртуальні» послуги.

Загалом передчасна деіндустріалізація в Україні за зовнішньої відкритості та жорсткої конкуренції на світовому і внутрішньому ринках практично унеможливила проведення успішних перетворень, зникли стимули для інвестицій у створення нових робочих місць у середньо- і високотехнологічних секторах промисловості, через надмірну експортну орієнтацію виробництва послабився зв'язок між попитом і доходами. Втрата для вітчизняного виробника внутрішнього ринку під тиском іноземної

продукції обмежила потенціал прояву ефекту масштабу виробництва і, відповідно, підвищення його продуктивності. Водночас скорочення внутрішнього сукупного попиту на вітчизняні промислові товари внаслідок збільшення імпорту і за відсутності дзеркального зростання експорту переробної промисловості виступило фактором поглиблення деіндустріалізації, оскільки відбулися розширення низькопродуктивних і низькооплачуваних видів діяльності в первинному секторі та сфері послуг, руйнування ланцюгового зв'язку між доходами, попитом, внутрішнім виробництвом і внутрішніми інвестиціями в нього. Фінансова лібералізація, у свою чергу, закріпила ці тенденції, обмеживши можливості як залучення капіталу у виробництво, так і формування валютного курсу на рівні, що підтримував би його цінову конкурентоспроможність за такої обмеженості.

У підсумку зазначимо, що збереження в Україні негативних тенденцій у промисловому секторі на тлі відсутності адекватної уваги з боку держави до проблем галузі та прискореної формальної імплементації європейських регуляторних норм, недостатньо пристосованих до потреб переструктурування виробництва та захисту внутрішнього ринку від надмірного тиску іноземних конкурентів (що визнають у самому ЄС), лише ускладнюють перспективи конвергенції вітчизняної економіки з європейською і вимагають відповідного перегляду підходів до формування промислової політики і розвитку вітчизняної промисловості.

3.4.2. Євроінтеграція промисловості регіонів України: ризики та нові можливості

Євроінтеграційні процеси та їх вплив на промисловий розвиток важливо розглядати не лише з позицій їх дії на вертикальні чи горизонтальні інструменти промислової політики. Доцільним є окреме виділення горизонтально-географічного аспекту, де пов'язані з цими процесами ризики та можливості для соціально-економічного розвитку України проявляються

найбільш яскраво і відчутно і які вимагають узгодження заходів промислової та регіональної політики для реалізації таких актуальних завдань, як забезпечення економічного зростання та регіональної інклюзії.

Метою євроінтеграції став пошук нових можливостей для розвитку української економіки та залучення інвестицій, проте нерівномірний розподіл останніх за регіонами виступає чинником, що посилює диспропорції регіонального розвитку і загострює соціально-економічні проблеми в країні. Європейські пріоритети у сфері сприяння «зеленому» зростанню, з одного боку, сприятимуть ресурсоефективності та енергозбереженню в промисловому секторі, спонукатимуть його до прискорення модернізації, з іншого боку, створюють додаткові ризики щодо посилення депресивних тенденцій в старопромислових регіонах країни, де енергомісткі підприємства становлять основу виробничого комплексу та експортного потенціалу. І знову ж таки великі потенційні можливості, пов'язані з відкриттям для України місткого європейського ринку, можуть не лише перекриватися бар'єрами, пов'язаними з європейськими зеленими цілями, а й позначитись на соціально-економічному розвитку регіонів із вразливою до їхніх вимог галузевою структурою промисловості та експорту.

Євроінтеграційні процеси в промисловому секторі позначаються на соціально-економічному розвитку регіонів України, які піддаються впливу дивергентно-конвергентних процесів. Диспропорційний розвиток регіонів у 2010 та 2019 роках проілюстровано на географічній карті України (рис. 3.4, 3.5). В основі диференціації регіонів лежить шкала нерівномірності соціально-економічного розвитку, визначена за значеннями коефіцієнтів варіації соціально-економічних показників розвитку (демографії, розвитку соціальної сфери, промисловості, будівництва та сільського господарства, зовнішньої торгівлі, ринку праці, інвестицій): 0–0,33 одиниці (до 33%) – низький рівень диференціації (незначні відмінності, що є природним для регіонального розвитку); 0,33–0,67 одиниці (від 33 до 67%) – середній рівень диференціації (суттєві відмінності, обумовлені історичними, економіко-

географічними, соціально-демографічними чинниками); понад 0,67 одиниці (від 67% і більше) – високий рівень диференціації (поляризація, коли одні регіони розвиваються прискореними темпами, у той час як інші стагнують). Значний відрив м. Київ із коефіцієнтом варіації у 2010 р. – 2,7 одиниці, у 2019 р. – 2,5 одиниці є іманентною рисою регіональної диспропорційності в Україні, адже значний відрив розвитку столичного регіону від периферійних залишається характерною рисою для більшості інших країн світу, в тому числі європейських, попри реалізацію принципу багатополярності просторового розвитку в регіональній політиці цих країн.

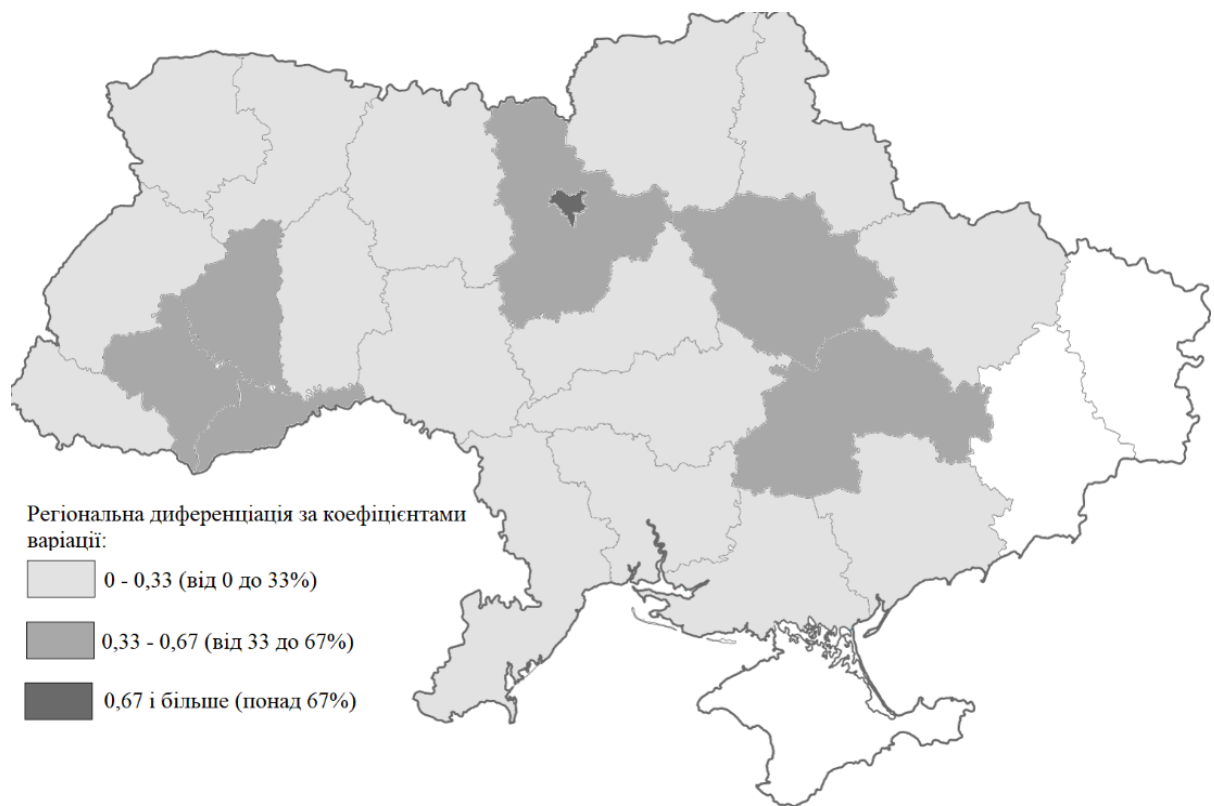

Рис. 3.4. Регіональні диспропорції в Україні у 2010 р.*

* Дані по Донецькій і Луганській областях та АР Крим не враховувались через вирішальний вплив на результати розвитку цих регіонів наслідків воєнного конфлікту й окупації, що тривають з 2014 р.

Джерело: авторські розрахунки на основі даних Державної служба статистики України.
URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

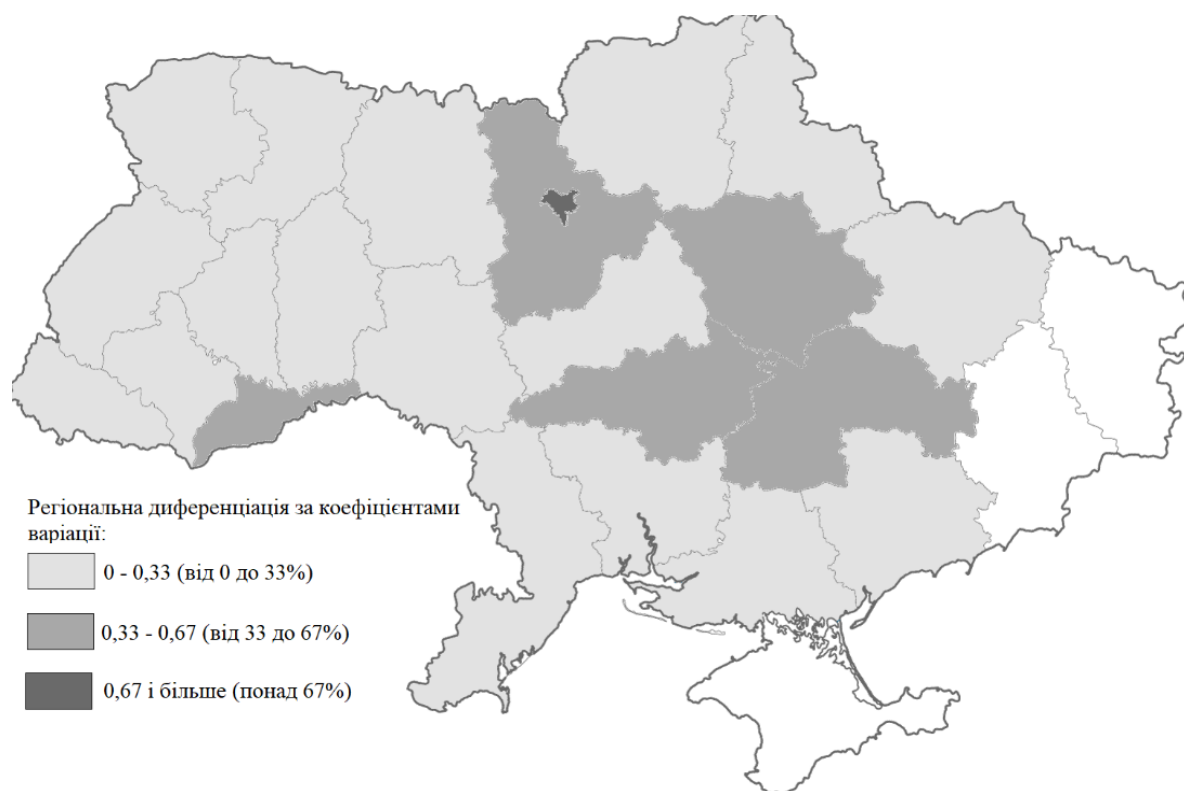

Рис. 3.5. Регіональні диспропорції в Україні у 2019 р*.

* Дані по Донецькій і Луганській областях та АР Крим не враховувались через вирішальний вплив на результати розвитку даних регіонів наслідків воєнного конфлікту й окупації, що тривають з 2014 р.

Джерело: авторські розрахунки на основі даних Державної служба статистики України.
URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Асиметричними за рівнем соціально-економічного розвитку як у 2010 р., так і у 2019 р. залишалися Дніпропетровська, Київська, Полтавська та Чернівецька області. У 2010 р. до них долучалися Івано-Франківська та Тернопільська області; а у 2019 р. – лише Кіровоградська область, що свідчить про помірне скорочення диспропорційності розвитку регіонів.

З метою виявлення секторів економіки, які виступають ключовими чинниками регіональної дивергенції, на основі даних про валову додану вартість у регіонах та її секторальний склад проведено аналіз факторного впливу аграрного, промислового сектора та сфери послуг. На основі даних щодо валової доданої вартості регіонів України (в основних цінах, 2010–2018 рр.) отримано такі результати (табл. 3.3, 3.4).

Оцінка загальних та секторальних темпів регіональної дивергенції на основі коефіцієнтів варіації

Роки	Коефіцієнти варіації валової доданої вартості на одну особу (ВДВ), одиниць			
	Регіон	Сільське господарство	Промисловість	Сфера послуг
2010	0,59	0,39	0,81	0,87
2011	0,55	0,40	0,85	0,80
2012	0,59	0,40	0,74	0,87
2013	0,61	0,43	0,76	0,88
2014	0,63	0,45	0,80	0,93
2015	0,63	0,49	0,77	0,97
2016	0,65	0,50	0,80	1,00
2017	0,66	0,47	0,90	0,98
2018	0,64	0,51	0,85	0,94
Темп дивергенції, %	0,92	3,48	0,59	1,03
Ваги, одиниць	1,00	-0,04	0,11	0,93
Секторальний вплив, одиниць	-	-0,14	0,06	0,96
Секторальний вплив, %	-	-4,57	2,07	31,96

Примітка: - дані не розраховуються.

Джерело: авторські розрахунки на основі даних Державної служби статистики України.

URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

З табл. 3.3 видно, що середньорічний темп розходження у значеннях ВДВ на одну особу в Україні становить 0,92% на рік. Дивергенція регіонів в Україні зростає за всіма секторами, особливо у сільському господарстві. Оцінка впливу здійснюється з урахуванням вагів, які визначаються з показників на початок періоду спостереження. Ваги по секторах в Україні показують, що найбільша частка впливу припадає на ВДВ від сфери послуг (0,93 од.), далі – на промисловий сектор (0,11 од.) та від’ємна – на сільське господарство (-0,04 од.), чий кореляційний зв’язок із регіональними значеннями ВДВ є від’ємним. У результаті найбільший вплив на дивергенцію за цим показником спричиняють сфера послуг (31,96%) та

промисловий сектор (2,07%); конвергентним впливом характеризується аграрний сектор (-4,57%).

Динаміка середніх часток секторів у валовій доданій вартості регіону (табл. 3.4) в Україні у 2018 р. характеризується скороченням ВДВ промисловості та сфери послуг на користь сільського господарства. Сукупно структурні зміни забезпечили конвергенцію регіональних економік, про що свідчать від'ємні значення показників секторального впливу.

Таблиця 3.4

Оцінка темпів регіональної дивергенції на основі зміни питомої ваги секторів в економіці регіону

Роки	Середня валова додана вартість сектору на одну особу (ВДВ) як частка від регіональної валової доданої вартості на одну особу, одиниць		
	Сільське господарство	Промисловість	Сфера послуг
2010	0,12	0,22	0,67
2011	0,13	0,20	0,67
2012	0,12	0,20	0,68
2013	0,13	0,18	0,69
2014	0,15	0,19	0,66
2015	0,18	0,19	0,63
2016	0,18	0,20	0,62
2017	0,16	0,20	0,64
2018	0,16	0,20	0,65
Темп дивергенції, %	3,96	-1,34	-0,37
Ваги, одиниць	-0,04	0,11	0,93
Секторальний вплив, одиниць	-0,16	-0,14	-0,35
Секторальний вплив, %	-5,19	-4,70	-11,55

Джерело: авторські розрахунки на основі даних Державної служби статистики України.
URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

У табл. 3.5 представлені дані, які характеризують рівень регіональної диференціації за основними показниками, що визначають промисловий розвиток.

Таблиця 3.5

**Кількість регіонів (К), одиниць, із перевищенням значень показників
промислового розвитку від середньоукраїнських та величина
диференціації (ВД*), разів**

Показник промислового розвитку:	2015			2016			2017			2018			2019		
	К	ВД ¹	ВД ²	К	ВД ¹	ВД ²	К	ВД ¹	ВД ²	К	ВД ¹	ВД ²	К	ВД ¹	ВД ²
Обсяги капітальних інвестицій в розрахунку на одну особу	4	33	15	4	20	10	4	31	13	3	46	16	4	47	18
Обсяги прямих іноземних інвестицій на 1 січня в розрахунку на одну особу	3	121	34	3	116	27	3	126	24	3	132	27	3	119	22
Обсяги реалізованої промислової продукції в розрахунку на одну особу	7	14	12	6	13	10	7	14	12	7	16	14	7	17	14
Витрати на виконання наукових досліджень і розробок в розрахунку на одну особу	3	217	76	5	382	177	4	620	285	4	680	302	4	361	137
Загальний обсяг інноваційних витрат в розрахунку на одну особу	3	391	391	-	-	-	7	127	127	5	490	490	7	101	67
Кількість промислових підприємств, що реалізували інноваційну продукцію	12	13	13	-	-	-	8	16	16	6	24	24	8	17	17
Обсяги товарного експорту в розрахунку на одну особу	6	26	17	7	22	14	7	31	20	7	37	26	5	60	35

* ВД= максимальне значення / мінімальне значення, разів

¹ з урахуванням м. Київ

² без урахування м. Київ

- немає даних.

Джерело: розраховано на основі даних Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

З наведених даних видно, що за обсягами капітальних інвестицій в розрахунку на одну особу (без урахування м. Київ) за досліджуваний період величина диференціації коливалася в межах 10–18 разів і мала тенденцію до зростання. За обсягами реалізованої промислової продукції на одну особу протягом останніх років величина диференціації закріпилася на рівні 14 разів, при цьому відмінності в кількості підприємств, які реалізовували інноваційну продукцію, демонстрували деяке зростання і досягли у 2019 р. 17 разів. Варто відзначити, що саме за показниками, які характеризують інноваційну діяльність, мають місце найбільші регіональні відмінності, що досягають кілька сотень разів, маючи тенденцію до скорочення. Натомість спостерігається збільшення величини диференціації за обсягами товарного експорту в розрахунку на одну особу, яка у 2019 порівняно з 2015 р. зросла більш ніж удвічі (з 17 до 35 разів). Регіональні відмінності за обсягами прямих іноземних інвестицій в розрахунку на одну особу на 1 січня кожного року були дещо більшими (22–34 рази), проте їх динаміка не мала чіткої тенденції.

В умовах розриву економічних зв'язків з країною-агресором та намаганням розбудувати нову промисловість відповідно до вимог перспективного для України європейського ринку щодо припливу інвестицій з цього регіону сформувалися певні позитивні очікування. Їх частка наразі сягає понад 70% усіх іноземних інвестицій в економіку України. Станом на 31.12.2020 найбільшими інвесторами в Україну стали Кіпр (30% усіх прямих іноземних інвестицій в Україну) та Нідерланди (відповідно 20%), частка яких домінує у 20 регіонах України, а також Швейцарія (6,2%), Велика Британія (6%) та Німеччина (4,7%). Однак обсяги інвестування з країн ЄС на 31.12.2020 порівняно із 31.12.2015 зросли лише у десяти регіонів України – Вінницькій, Дніпропетровській, Житомирській, Закарпатській, Запорізькій, Львівській, Миколаївській, Чернівецькій, Чернігівській областях та м. Київ.

За період 2015–2020 рр. щорічний приріст всіх іноземних інвестицій в Україну становив у середньому 1,04%, в основному завдяки зростанню

інвестиційних вкладень нерезидентів у Запорізьку (на 513 млн дол. США), Львівську (на 481 млн дол. США), Полтавську (на 1205 млн дол. США), Чернігівську (на 376 млн дол. США) області та м. Київ (на 2037 млн дол. США). Розподіл прямих іноземних інвестицій наприкінці 2020 р. усе ще залишався вкрай нерівномірним як за регіонами, так і за секторами економіки, зокрема, у промисловості (див. рис. 3.6).

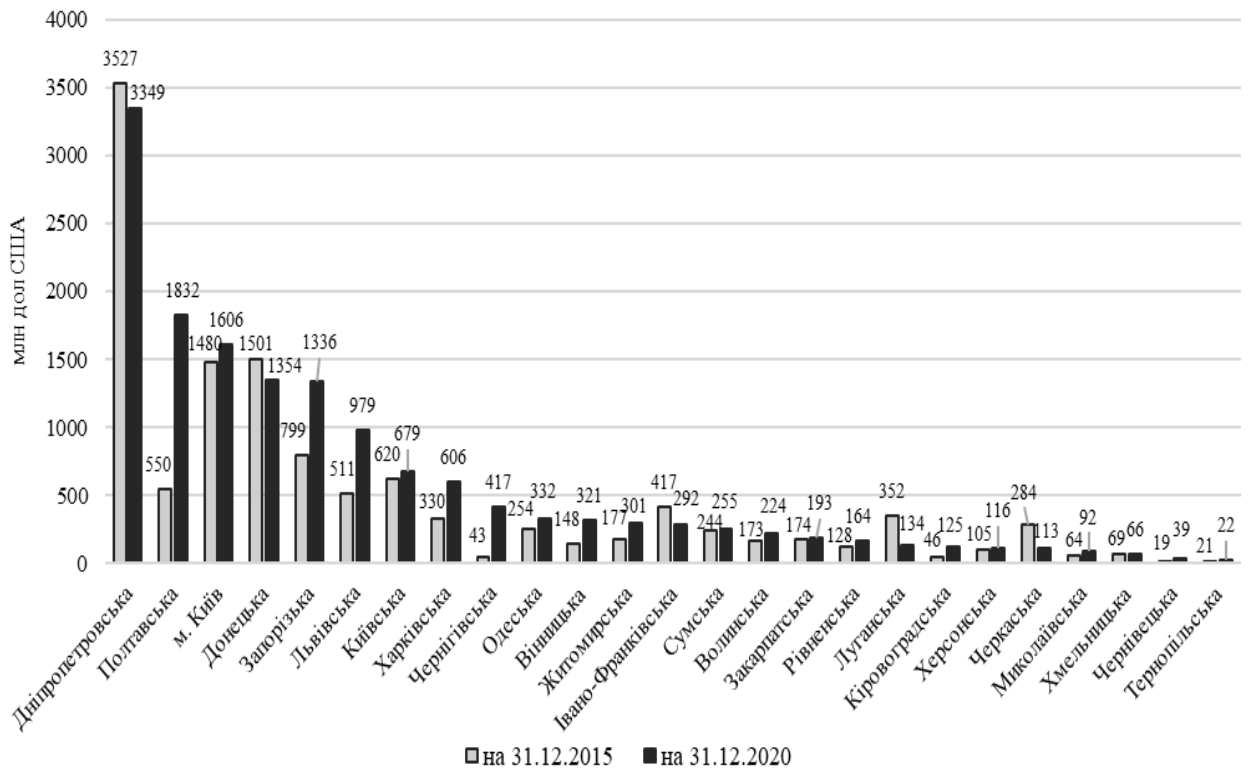

Рис. 3.6. Обсяг іноземних інвестицій у промисловість регіонів

Джерело: побудовано на основі даних Національного банку України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external/data-sector-external#5>

З 2015 по 2020 рр. у шести регіонах України (Дніпропетровській, Донецькій, Івано-Франківській, Луганській, Черкаській та Хмельницькій областях) відбулося скорочення залишків прямих іноземних інвестицій у промисловість на 841 млн дол. США, у тому числі в одинадцяти регіонах України скоротилися інвестиції у переробну промисловість. Найбільше – у Донецькій (на 1222 млн дол. США), Харківській (на 641 млн дол. США), Дніпропетровській (на 511 млн дол. США) областях. Приріст інвестиційних надходжень у промисловість в інших регіонах за період становив майже 3,8

млрд дол. США (найсуттєвіший – у Полтавській, Запорізькій та Львівській областях) і має потенціал створити понад 50 тис. робочих місць. Разом із тим за період 2015–2020 рр. кількість робочих місць у промисловості регіонів скоротилася на 215,3 тис. од. Найбільше постраждали Донецька (-67 тис. од.), Луганська (-41,2 тис. од.) та Дніпропетровська (-38,5 тис. од.) області. Однак якщо стан перших здебільшого зумовлюється нестабільною воєнно-політичною ситуацією, то втрата робочих місць у Дніпропетровській та інших областях зумовлена деіндустріалізацією та загальним спадом національної економіки. Тож, вочевидь, євроінтеграційні процеси наразі забезпечили приплив інвестицій лише в окремі, переважно індустріально розвинені регіони, що лише посилює дисбаланси просторового розвитку країни. При цьому їх обсяг залишається недостатнім, щоб переломити тенденцію деіндустріалізації.

Найбільші очікування в царині євроінтеграції у зв'язку з підписанням Угоди про поглиблену і всеосяжну зону вільної торгівлі між Україною та ЄС (ПВЗВТ) покладались на сферу зовнішньої торгівлі, а саме нарощування обсягів експорту, тому варто зупинитись на питаннях промислового експорту найбільш детально.

На рис. 3.7 регіони України розташовано за спаданням частки експорту до країн ЄС у 2020 р.

Частка ЄС в експорті товарної продукції з початком дії ПВЗВТ зросла по всіх регіонах України. Значне пожвавлення експорту до ЄС характерне для Рівненської, Чернівецької, Житомирської, Луганської, Херсонської, Київської, Вінницької, Сумської та Харківської областей, частка ЄС в експорті яких з 2015 по 2020 рр. значно зросла. При цьому найбільш євроінтегрованими з точки зору зовнішньої торгівлі виступають західні регіони, лідером серед яких є Закарпатська область із часткою ЄС в експорті 94,5%. Наступний кластер регіонів (Рівненська, Чернівецька, Волинська, Львівська, Тернопільська області) з деяким відривом від Закарпатської області понад 75% експорту товарної продукції спрямовують до країн ЄС.

Регіонами-аутсайдерами за цим показником виступає Миколаївська область, у географічній структурі експорту якої ЄС займає менше 20%. Хоча просторовий чинник об'єктивно впливає на вищу інтегрованість західних регіонів країни, значні відмінності в географічній структурі експорту регіонів зі схожою галузевою структурою господарського комплексу свідчать про проблеми в реалізації євроінтеграційного потенціалу східних регіонів країни. Виняток становить Донецька область, яка традиційно є постачальником сировинних ресурсів в Європу.

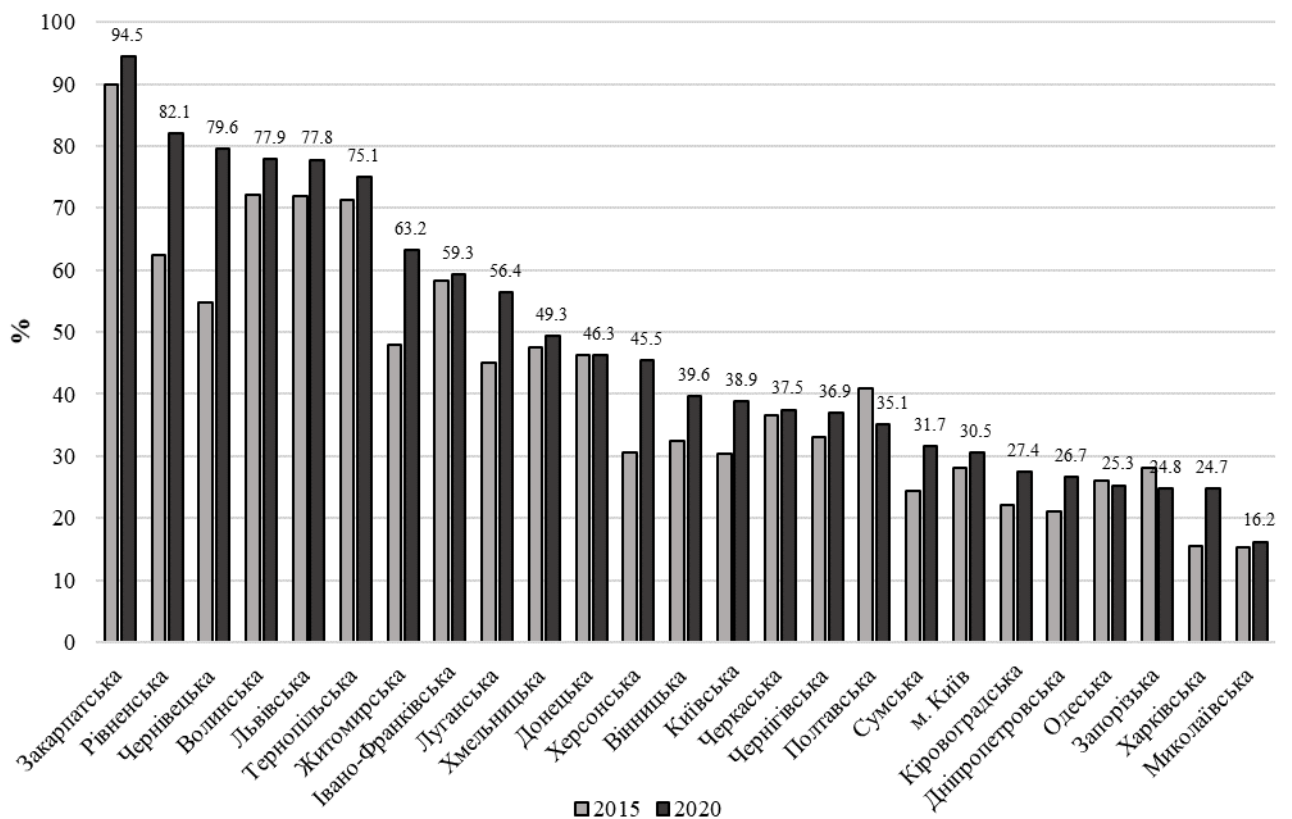

Рис. 3.7. Динаміка частки товарного експорту з регіонів України в ЄС у 2015 та 2020 рр., %

Джерело: Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Еквівалентність торговельної взаємодії українських регіонів з країнами ЄС можна простежити через коефіцієнт покриття експортом імпорту товарів за регіонами (див. рис. 3.8).

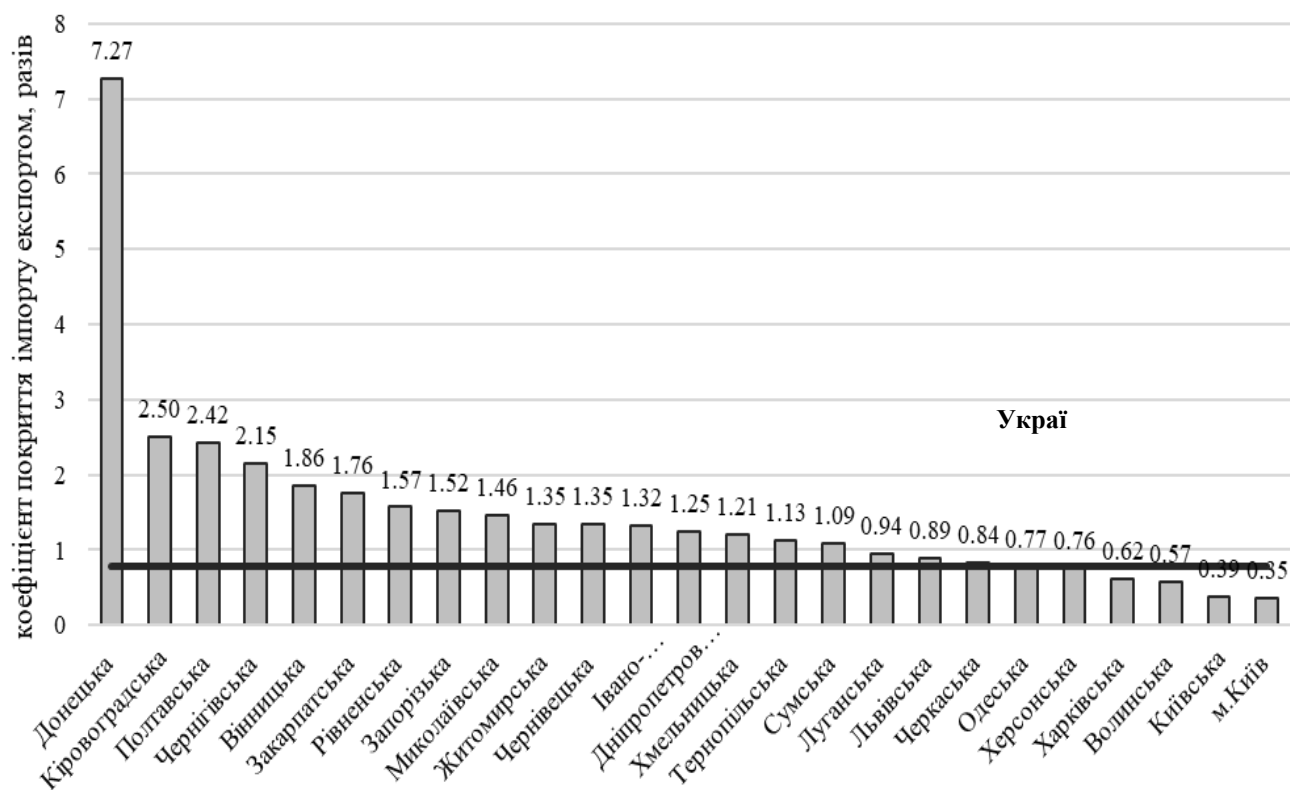

Рис. 3.8. Коефіцієнт покриття імпорту з ЄС експортом з регіонів України у 2020 р., разів

Джерело: Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Розвиток торгівлі з ЄС не убезпечив регіони України від скорочення і деградації структури експорту. Активізація торгівлі з ЄС відбувалась на тлі загального зниження промислового експорту з регіонів України (рис. 3.9) внаслідок деіндустріалізації та втрати зовнішніх ринків (Російська Федерація). Найбільшими експортерами промислової продукції у 2020 р. очікувано були індустриально розвинені регіони: Дніпропетровська область, м. Київ, Донецька та Запорізька області.

Частка промислового експорту в товарній структурі експорту регіонів також скоротилась, виняток становили лише Дніпропетровська область, Тернопільська область та м. Київ, де показник збільшився (рис. 3.10).

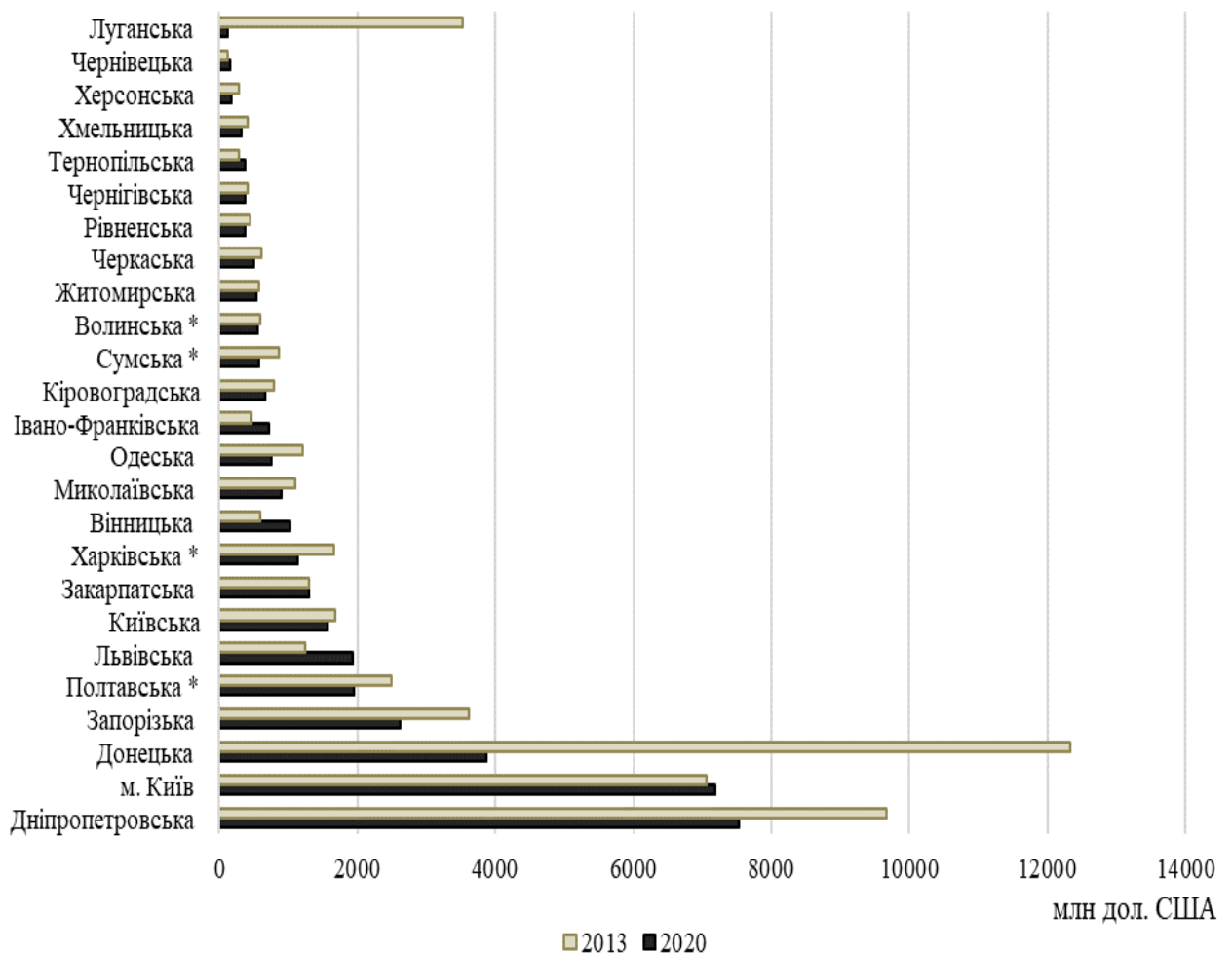

Рис. 3.9. Динаміка обсягів промислового експорту з регіонів України у 2013 та 2020 рр., млн дол. США

Примітка: * – дані по області у 2020 р. неповні

Джерело: складено за даними Головних управлінь статистики України в областях та м. Київ.

Зрушення в галузевій структурі промислового експорту регіонів представлені в табл. 3.6. Наведені дані свідчать, зокрема, що в умовах євроінтеграції технологічність експорту дедалі погіршується. Так, наприклад, в таких індустріально розвинених регіонах, як Дніпропетровська, Донецька, Запорізька і Луганська області значне місце в структурі експорту посідає металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів.

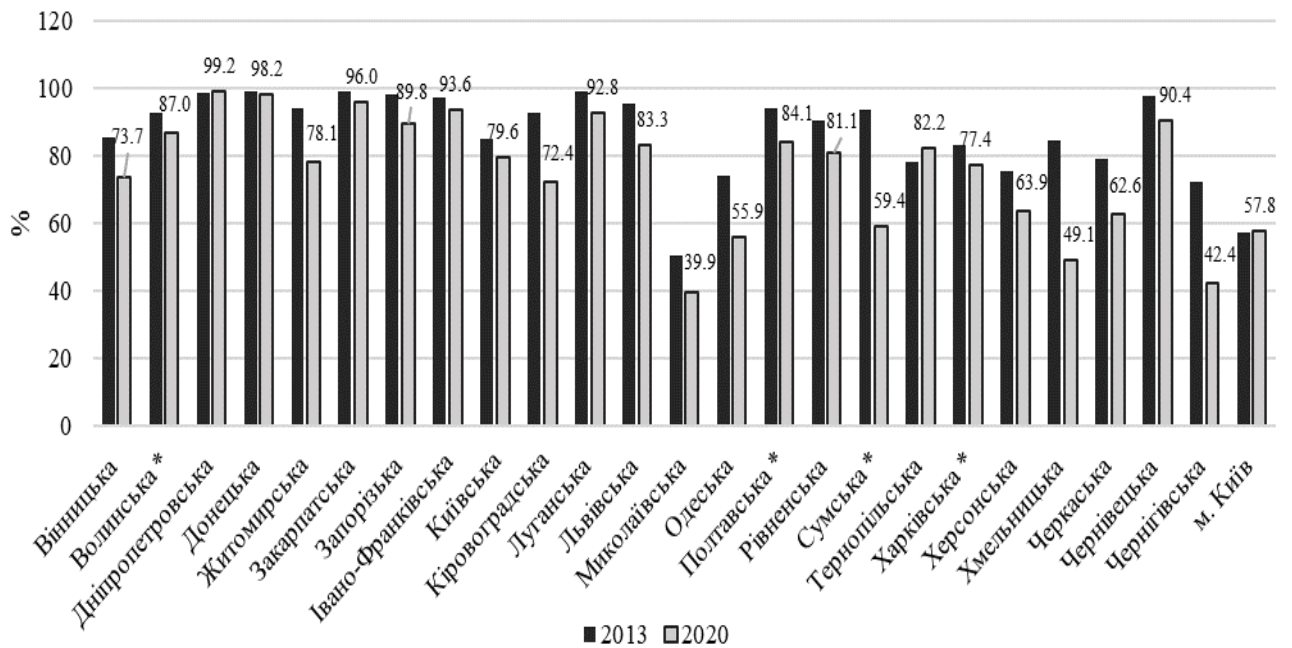

Рис. 3.10. Частка промислового експорту в товарному експорті регіонів України, 2013 та 2020 рр., %

Примітка: * – дані по області у 2020 р. неповні.

Джерело: складено за даними Головних управлінь статистики України в областях та м. Київ

Таблиця 3.6

Частка окремих галузей промисловості в структурі товарного експорту регіонів України, 2013 та 2020 рр., %

Регіони України	Харчова промисловість		Хімічна промисловість		Легка промисловість		виробництво деревини, деревообробна та меблева галузі		виробництво готових металевих		Машинобудування	
	2013	2020	2013	2020	2013	2020	2013	2020	2013	2020	2013	2020
Вінницька	47.8	50.8	6.1	2.2	5.1	1.6	9.7	8.8	3.1	1.8	6.5	6.1
Волинська	14.4	5.6	5.4	3.0	3.1	3.0	24.9	29.5	2.0	3.3	41.9	41.9
Дніпропетровська	3.4	5.4	4.6	4.0	0.5	0.4	2.6	0.9	51.3	44.9	7.9	5.4
Донецька	5.1	1.3	4.7	0.5	0.1	0.0	0.1	0.1	64.2	81.2	10.6	8.2
Житомирська	10.9	4.7	2.8	1.3	10.7	9.3	21.4	22.4	5.8	5.1	14.6	21.6
Закарпатська	1.9	2.6	4.4	2.8	12.8	11.3	10.3	12.5	0.6	0.9	64.5	62.8
Запорізька	5.1	10.9	4.3	2.6	0.4	0.1	0.4	0.4	44.7	53.5	36.9	16.4
Івано-Франківська	15.1	8.4	16.1	38.0	11.6	3.8	28.2	15.7	0.8	0.4	20.6	19.1

Київська	47.6	43.5	8.8	7.6	1.4	1.4	13.7	9.2	2.5	3.4	7.2	6.6
Кіровоградська	71.2	55.5	0.8	0.5	0.8	0.5	1.3	1.2	0.2	0.2	13.6	9.5
Луганська	1.2	4.0	12.8	36.4	2.1	10.2	2.8	24.4	47.5	2.5	22.2	4.9
Львівська	19.8	15.6	2.7	1.2	14.9	11.9	23.9	22.6	3.8	2.0	28.6	20.6
Миколаївська	5.7	12.9	27.3	21.3	1.1	0.6	0.5	0.5	0.4	0.0	15.1	4.5
Одеська	17.1	28.3	35.0	4.5	1.0	1.3	1.1	1.2	5.4	4.2	6.8	15.4
Полтавська	12.7	12.2	3.1	1.1	1.1	2.3	0.5	1.4	0.6	0.4	31.5	6.1
Рівненська	2.4	7.2	23.2	8.4	3.2	4.3	29.4	42.0	0.9	1.4	7.6	2.0
Сумська	17.0	22.0	13.9	8.8	3.4	2.3	3.8	4.6	7.3	6.5	47.0	14.5
Тернопільська	15.0	10.2	1.0	5.8	2.7	2.0	8.8	10.3	0.3	1.5	48.6	49.6
Харківська	9.7	30.3	5.9	7.7	3.1	3.6	7.0	4.8	3.1	4.5	40.4	22.5
Херсонська	27.4	35.0	1.4	1.9	0.3	2.6	9.5	6.5	9.4	6.2	27.2	11.5
Хмельницька	15.1	15.7	11.8	3.6	5.6	4.9	10.1	6.6	2.6	3.2	31.0	10.5
Черкаська	25.3	43.2	28.9	2.1	2.2	2.0	8.0	8.8	0.4	0.4	9.0	2.4
Чернівецька	3.8	9.2	5.2	3.9	21.0	12.3	31.3	34.0	2.0	3.6	33.3	26.3
Чернігівська	19.1	12.6	1.5	1.4	11.8	7.3	30.4	13.3	0.3	2.9	7.9	4.2
м. Київ	23.6	37.0	6.4	6.4	0.8	0.8	4.0	2.0	5.8	3.0	8.4	5.3

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

3.4.3. Розвиток металургійної галузі у контексті євроінтеграції

Розвиток вітчизняної металургійної галузі в контексті євроінтеграції має відбуватися шляхом:

– суттєвого підвищення ролі внутрішнього ринку металопродукції. Саме розвиток внутрішнього ринку є тим ефективним механізмом державного регулювання, що спроможний активізувати діяльність основних метало-споживаючих галузей шляхом розроблення та реалізації національних програм у промисловості, особливо в машинобудуванні, енергетиці, транспорті, будівництві, житлово-комунальному господарстві та інших галузях національної економіки, на які загалом припадає майже 93% внутрішнього споживання продукції металургійної галузі України. Це дасть можливість мінімізувати негативні наслідки від зниження світового попиту на сталь;

– протидії протекціонізму. Протекціонізм створює великі проблеми для української металургійної галузі. Традиційні для вітчизняної металургії галузі згортаються або ж обмежують обсяги поставок з України. Кількість торговельних обмежень постійно збільшується. Виходом із цієї ситуації має стати розвиток торговельної дипломатії, укладання двосторонніх торговельних угод, а найголовніше – модернізація виробничих потужностей на основі провідних досягнень науково-технічного прогресу, освоєння матеріально-технічної бази для впровадження у виробництво інноваційної та якісної, конкурентоспроможної металургійної продукції для зовнішніх та внутрішнього ринків;

– розроблення та реалізації системної екологічної політики та політики стимулювання інвестицій з метою впровадження новітніх технологій. Відповіддю на такі глобальні тренди, як стагнація світового попиту на сталь, наявність надлишкових потужностей та розвиток протекціонізму, декарбонізація та цифровізація металургійної промисловості, є «зелена» промислова політика, впровадження якої зумовить економічне зростання, забезпечить та посилить інтеграцію української металургійної галузі до глобальних ланцюгів вартості, посилить конкурентоспроможність вітчизняної металопродукції, стимулюватиме інноваційну діяльність підприємств.

Металургійна галузь України є важливим учасником не лише європейського, а і глобального ринку чорних металів та сировини для їх виготовлення. Її подальший розвиток значною мірою визначатиметься спроможністю конкурувати на зовнішніх ринках. Водночас конкурентне середовище на зовнішніх ринках постійно посилюється через:

- стагнацію світового попиту на сталь;
- наявність надлишкових потужностей та розвиток протекціонізму;
- декарбонізацію та цифровізацію металургійної промисловості.

Так, за оцінками експертів упродовж найближчих десятиліть прогнозується слабкий світовий попит на сталь – менше 1% зростання на

рік²⁸⁵. Це, у свою чергу, вимагатиме від вітчизняних виробників пошуку нових ефективних рішень щодо виробництва і збуту продукції, які б не тільки поліпшували традиційні результати функціонування галузі, а й відповідали б інновативним упровадженням у металоспоживаючих видах діяльності та задовольняли сучасні вимоги суспільства. Проте досягти цього буде досить складно, адже наявність у світі великої кількості надлишкових виробничих потужностей²⁸⁶ постійно посилюватиме конкуренцію на зовнішніх ринках сталі.

Водночас вирішити зазначену проблему шляхом повного завантаження потужностей неможливо через економічні, інноваційні та соціальні чинники, основними серед яких є більш низька вартість імпортованої металопродукції або її вища якість чи унікальний сортамент²⁸⁷. Унаслідок цього проблема надлишкових виробничих потужностей у металургії постає на порядку денному таких впливових міжнародних організацій, як «Велика двадцятка», Комітет зі сталі ОЕСР, Глобальний форум із надлишкових сталеплавильних потужностей. Членами останнього ще у листопаді 2017 р. було визначено заходи, спрямовані на обмеження обсягу сталеплавильних потужностей із дотриманням учасниками ринку принципів вільної торгівлі, відмови від субсидій і заходів державної підтримки, які спотворюють ринок, та уніфікації «правил гри». Проте повного консенсусу країни досягти не змогли, головним чином через розбіжності, які виникли між найбільшими нетто-експортером та нетто-імпортером металопродукції у світі – Китаєм та США відповідно. Ці розбіжності здебільшого стосувалися проблем вивільнення та надання субсидій державним металургійним підприємствам.

²⁸⁵ Металургія України. Візія 2030 / ГМК–Центр. URL: https://gmk.center/wp-content/uploads/2020/11/Metallurgiya-Viziya-2030-dlya-CEV_new-1.pdf

²⁸⁶ За різними оцінками обсяги надлишкових виробничих потужностей з виплавки сталі у світі оцінюються в 500–560 млн т.

²⁸⁷ Амоша О.І., Нікіфорова В.А. Розвиток металургійної смарт-промисловості в Україні: передумови, проблеми, особливості, наслідки: науково-аналітична доповідь / НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2019. 67 с. С. 16.

Через профіцит металу на світовому ринку сталі спостерігається посилення протекціонізму з боку розвинених країн. Останнім часом металургійна галузь України теж стикається з рядом заходів, пов'язаних з торговельними обмеженнями. Це призводить до того, що традиційні ринки збуту вітчизняної металопродукції або закриваються повністю, або значно обмежують обсяги її експорту з України. Кількість торговельних обмежень постійно збільшується. Так, за даними Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України станом на кінець березня 2021 р. на зовнішніх ринках проти української продукції відкрито 36 антидемпінгових, компенсаційних та захисних заходів²⁸⁸. Серед цього переліку всі 36 чинних антидемпінгових, компенсаційних та захисних заходів відкрито проти вітчизняної металопродукції. При цьому у країнах ЄС антидемпінгові заходи діють щодо вітчизняних безшовних труб та гарячекатаного прокату. Термін дії встановлено до жовтня 2023 р. Країни ЄС встановили захисні заходи для 14 видів вітчизняної металопродукції, серед яких холоднокатаний плоский прокат, товстий листовий прокат, прутики, нержавіюча арматура та легкі секції, труби для газопроводів, безшовні нержавіючі труби тощо. Тарифна квота встановлена на рівні +25% мита. Наразі триває перегляд захисних заходів у зв'язку із завершенням терміну їх дії. Загалом проти вітчизняної металопродукції на основних ринках її збуту проводиться чотирнадцять захисних, антидемпінгових та антисубсидійних розслідувань²⁸⁹.

²⁸⁸ Перелік чинних антидемпінгових, компенсаційних та захисних заходів щодо української продукції / Мінекономіки. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=082485da-0071-490a-9ec0-a5e520b3ca02&title=CHinniAntidempingovi-KompensatsiiniTaZakhisniZakhodiSchodoUkrainskoiProduktsii>

²⁸⁹ Перелік розслідувань та переглядів, які проводяться щодо української продукції / Мінекономіки. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=0c391fc8-9298-481a-bf74-b26ed0663258&title=Oo0000000000obmezhuvalniZakhodiSchodoTovarivPokhodzhenniamZUKrainiNaZovnishnikhRinkakh>

Серед головних тенденцій, що сьогодні спостерігаються в країнах ЄС, – екологічна модернізація металургійних підприємств. Проте вона актуальна не лише в Європейському Союзі, а й далеко за його межами. Так, Південна Корея та навіть Китай роблять гучні заяви щодо досягнення кліматичної нейтральності та відмови від викидів CO₂. При цьому такі заяви лунають не лише через забруднення довкілля, а й через негативні фінансові наслідки для бізнесу²⁹⁰. До основних інструментів, які стимулювали розвинені країни до екологізації промислових підприємств, належала Паризька угода, що концентрувала увагу на зменшенні викидів вуглецю в енергетиці. Проте цього було недостатньо. Тому в 2019 р. в ЄС затвердили масштабну програму «European Green Deal» щодо трансформації економіки до 2050 року. Ця програма передбачає повну відмову від використання викопних видів палива та витіснення з економіки галузей, які створюють шкідливі викиди. Згодом до цієї ініціативи приєдналися низка інших країн – Китай, Японія, Південна Корея, Південна Африка, Канада. Загалом сформувався клуб із 127 держав, які розглядають уведення нульових цільових показників або вже схвалили їх, з умовною назвою «Кліматична нейтральність».

Україна має тісну економічну співпрацю з країнами ЄС у багатьох галузях, в тому числі й у металургійній, а тому активно підтримує всі екологічні ініціативи, зокрема «European Green Deal». Більше того, згідно з додатком ХХХ до Угоди про асоціацію з ЄС²⁹¹ Україна зобов'язалася поступово, протягом 2–10 років, наблизити своє екологічне законодавство до законодавства ЄС. Проте, якщо політика декарбонізації промисловості ЄС стартувала ще на початку 2000 р., то Україна цей процес фактично ще не розпочинала, що суттєво підвищує ризики, викликані необхідністю швидкого пристосування до нових умов, до зміни технологій, ланцюжків поставок.

²⁹⁰ Український зелений курс: декарбонізація або смерть. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/projects/ekopromyslovist/2020/12/16/668493>

²⁹¹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами – членами, з іншої сторони / КМУ. URL: <http://www.kmu.gov.ua>

Ще однією тенденцією, яка у найближчій перспективі впливатиме на розвиток вітчизняної металургійної галузі, є цифровізація. Цифрові технології повністю автоматизують всі установки і передбачають використання роботів у небезпечних робочих зонах, що значно підвищить безпеку на робочому місці. Системи моніторингу стану та доповнена реальність серед іншого полегшать технічне обслуговування. Процеси оптимізуватимуть за допомогою штучного інтелекту. Це значною мірою допоможе уникнути дефектів кінцевих продуктів, що, відповідно, підвищить їх якість та конкурентоспроможність.

З огляду на означені тенденції розвиток вітчизняної металургійної галузі в контексті євроінтеграції має відбуватися шляхом:

- суттєвого підвищення ролі внутрішнього ринку металопродукції;
- протидії протекціонізму;
- розроблення та реалізації системної екологічної політики та політики стимулювання інвестицій з метою впровадження новітніх технологій.

Розвиток внутрішнього ринку. Серед ТОП-15 найбільших країн – виробників сталі – Україна чи не єдина у світі держава, підприємства якої понад 70% виробленої металопродукції експортують і лише трохи менше 30% реалізують на внутрішньому ринку (рис. 3.11). Для порівняння, обсяги експорту металопродукції у загальних обсягах виробництва більшості країн-виробників у 2019 р. не перевищували 45%. Важливо відзначити, що у таких країнах як, наприклад, Туреччина, Німеччина та Італія, обсяги експорту металопродукції у загальних обсягах виробництва становили 58,5%, 60,9 та 77,2% відповідно. Проте насамперед це було обумовлено високими обсягами реекспорту, чого не можна сказати про Україну.

Високі обсяги експорту вітчизняної металопродукції насамперед обумовлені наявністю великої кількості виробничих потужностей та низькою місткістю внутрішнього ринку. Так, місткість внутрішнього ринку України є найнижчою серед ТОП-15 найбільших виробників сталі – 32,2% (рис. 3.12).

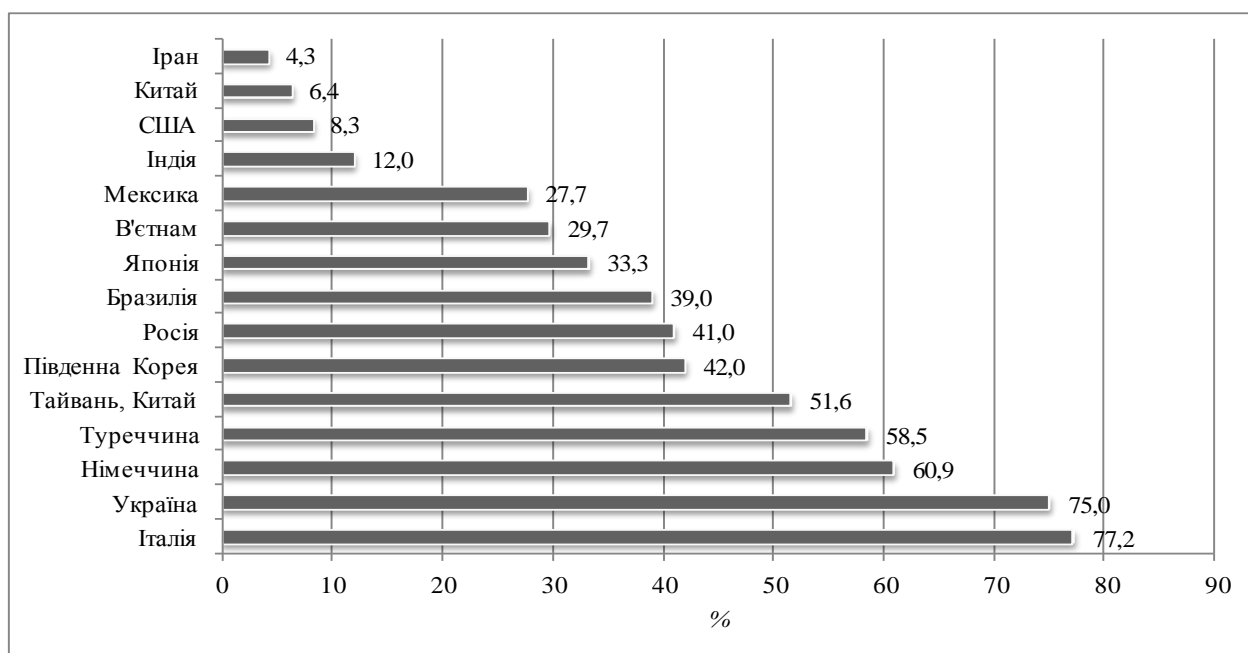

Рис. 3.11. Обсяги експорту металопродукції найбільших країн – виробників відносно обсягів власного виробництва у 2019 р., %

Джерело: розраховано за даними: Steel Statistical Yearbook 2020 concise version / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

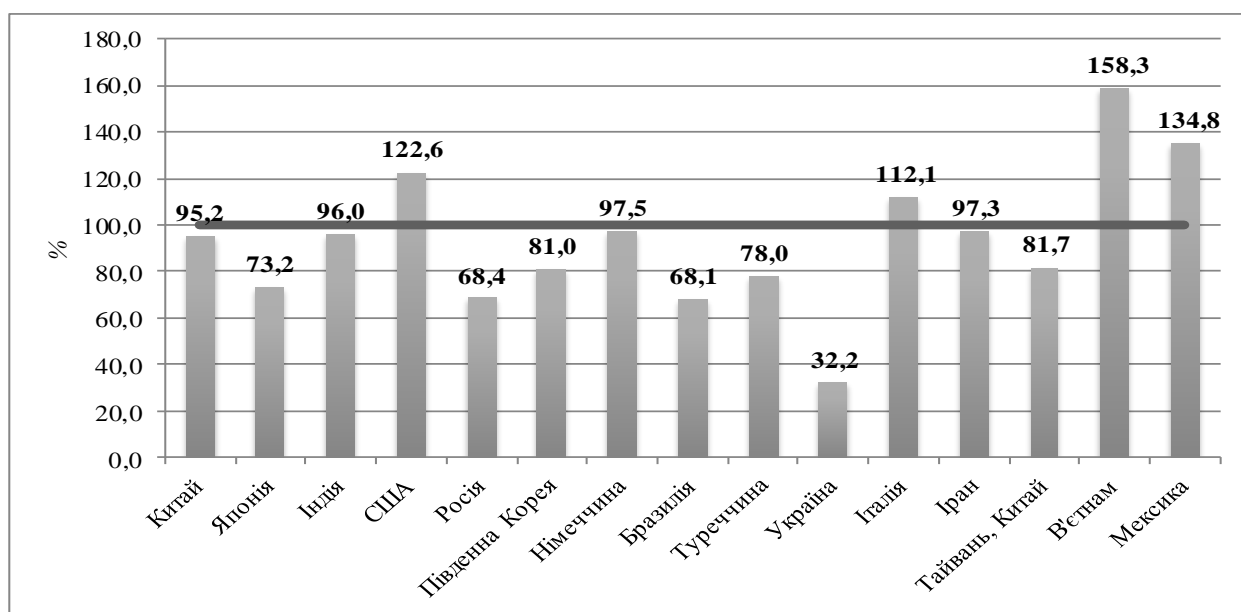

Рис. 3.12. Частка внутрішнього споживання металопродукції найбільшими країнами – виробниками сталі у загальній структурі власного металургійного виробництва у 2017 р., %

Джерело: розраховано за даними: Steel Statistical Yearbook 2020 concise version / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

На наш погляд, з метою мінімізації негативних наслідків зовнішньоекономічної кон'юнктури, Україна, зважаючи на світові тенденції, має перейняти досвід провідних виробників сталі та переорієнтуватися на задоволення потреб внутрішніх споживачів. Звичайно, сьогодні не йдеться про співвідношення 90% – внутрішній ринок і 10% – експорт, водночас є цілком реальним досягнення співвідношення хоча б 50:50, а, як свідчить досвід, це ще й є виправданим з точки зору зниження негативних наслідків зовнішньоекономічної кон'юнктури. Проте, враховуючи існуючі металургійні потужності та обмежені можливості внутрішнього ринку металопродукції, які за оцінками фахівців максимально оцінюються в 13–15 млн т²⁹², виникає об'єктивне запитання – яким чином це можна зробити? Щоб відповісти на нього, необхідно достеменно знати, хто є основними споживачами металопродукції на внутрішньому ринку країни.

За даними таблиці «витрати–випуск»²⁹³ у 2019 р. найбільшим споживачем металургійної продукції була сама металургійна галузь²⁹⁴. Зокрема, у вартісній структурі проміжного споживання її частка сумарно з виробництвом металевих виробів становила – 19,9% (19,0 та 0,9% відповідно). У сфері добування кам'яного вугілля у 2019 р. було спожито 8,2% металопродукції; у галузі добування сирової нафти та природного газу – 3,2%; у галузі добування металевих руд, інших корисних копалин та розроблення кар'єрів, надання допоміжних послуг у сфері добувної промисловості та розроблення кар'єрів – 18,9%; у сфері виробництва коксу та коксопродуктів спожито 15,5% металопродукції; у сфері постачання

²⁹² Макогон Ю.В. Внутрішній ринок металургії України та концентрація підприємств цієї галузі. *Вісник економічної науки України*. 2019. № 1. С. 68–75. С. 68.

²⁹³ Таблиця «витрати–випуск» за 2019 р. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

²⁹⁴ Підприємства чорної металургії готовий прокат використовують для подальшого переділу: із трубної заготовки і штрипсів виробляють сталеві труби, із катанки – дріт та різні метизи, з чорної жерсті й листового заліза – білу жерсть та оцинкований лист, із круглої заготовки – вагонні осі тощо. Споживання готового прокату для ремонтно-експлуатаційних потреб металургійних підприємств становить близько 4% від загального споживання прокату в галузі.

електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря – 9,0%; у сфері з виробництва машин і устаткування, не віднесених до інших угруповань – 2,4%.

Підприємствами оптової та роздрібною торгівлі, з ремонту автотранспортних засобів та мотоциклів спожито 6,7% металопродукції; транспортними підприємствами та підприємствами складського господарства – 6,9%. У галузі з виробництва хімічних речовин і хімічної продукції було спожито 1,8% металопродукції. Частка будівельної галузі у вартісній структурі проміжного споживання у 2019 р. становила всього 0,3%. Загалом на перелічені галузі припадає майже 93,0% споживання металопродукції.

Наведена вище структура внутрішнього споживання металопродукції свідчить про те, що частка таких галузей вітчизняної економіки, як будівництво, машинобудування, автомобілебудування та металообробна галузь, є досить низькою. Втім, потенційно саме ці галузі можуть суттєво забезпечити зростання попиту на металопродукцію вітчизняного виробництва. На підтвердження цієї тези наведемо світову структуру основних споживачів металопродукції. Так, за даними World Steel Association, основними споживачами сталі у світі у 2019 р. були²⁹⁵: будівельний сектор – 52,0%; машинобудування – 16,0%; автомобілебудування – 12,0%; вироби з металу – 10,0%; інший транспорт – 5,0%; виробництво електроустаткування – 3,0%; виробництво побутової техніки – 2,0%.

Зазначимо, що розширення внутрішнього ринку металопродукції за рахунок перелічених галузей вітчизняної економіки є цілком реальним, проте без активної участі держави воно й надалі може залишитись предметом марних розмірковувань, які періодично набуватимуть актуальності в періоди погіршення кон'юнктури світового ринку металопродукції.

²⁹⁵ Steel markets / World Steel Association. URL: <https://www.worldsteel.org/steel-by-topic/steel-markets.html>

Протидія протекціонізму. Через процеси деглобалізації, що спостерігаються вже досить давно, відкритість економік перестала бути вигідною для розвинених країн, що, у свою чергу, активізувало політику протекціонізму з метою захисту національного виробника, стимулювання виробництва і нарощування експорту. Зокрема, протягом останнього десятиріччя провідні країни світу запровадили майже 13 тис. заходів протекціонізму та майже 5 тис. інструментів лібералізації глобальної торгівлі²⁹⁶. Лише протягом 2018 р. уряди країн світу 1870 разів втручалися у глобальну торгівлю. При цьому в цей період було застосовано 1470 захисних заходів та 400 норм, спрямованих на лібералізацію. Понад 50% захисних норм запровадили 10 країн: Канада, США, Німеччина, Індія, Аргентина, Бразилія, Італія, Велика Британія, Китай, Австралія. Тобто національних виробників активно захищають як розвинені, так і швидкозростаючі країни.

Варто зазначити, що у короткостроковому періоді протекціонізм може стати інструментом розвитку національного виробника та стимулювання внутрішнього попиту. Проте у довгостроковій перспективі політика протекціонізму може призвести до рецесії глобальної економіки, адже уведення тарифних та нетарифних бар'єрів перешкоджає розвитку промислової кооперації та обміну технологіями, а закритий ринок не стимулює конкуренцію.

Слід зауважити, що ст. 254 Угоди про асоціацію з країнами ЄС²⁹⁷ визначено важливість вільної та неспотвореної конкуренції у торговельних відносинах. Сторони визнають, що антиконкурентні господарські практики та угоди потенційно можуть спотворити належне функціонування ринків та загалом зменшити позитивні наслідки лібералізації торгівлі. Відповідно у ст. 262 зазначено, що будь-яка допомога, надана Україною або країнами –

²⁹⁶ Чи потрібен Україні протекціонізм? / Український інститут майбутнього. URL: <https://uifuture.org/publications/24726-chy-potriben-ukraini-protেকcionism>

²⁹⁷ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами – членами, з іншої сторони / КМУ. URL: <http://www.kmu.gov.ua>

членами ЄС із використанням державних ресурсів, що спотворює або може спотворити конкуренцію шляхом надання переваг окремим підприємствам або виробництву окремих товарів, є несумісною з належним функціонуванням Угоди тією мірою, в якій вона може впливати на торгівлю між сторонами. Єдиним способом отримання державної допомоги, що не спотворюватиме умов конкуренції, є зміна структури державної допомоги в Україні на користь так званих горизонтальних цілей: фінансування екологічних програм; проведення наукових досліджень; навчання персоналу; закриття технічно/технологічно застарілих підприємств або потужностей із виробництва металопродукції тощо. У цьому контексті реформа політики надання державної допомоги згідно з нормами ЄС діятиме в інтересах галузі, оскільки дасть металургійним підприємствам змогу отримувати на зазначені цілі державну допомогу, що може суттєво скоротити витрати підприємств, наприклад, на виведення застарілих потужностей, і зосередитися безпосередньо на упровадженні виключно новітніх технологій.

Також умовами СОТ та Угоди про асоціацію з країнами ЄС дозволено заходи з кредитування та страхування експорту на державному рівні. Цей інструмент Україна повністю не використовує – Експортно-кредитне агентство в нашій країні відповідає лише за страхування ризиків, тоді як в інших країнах – за надання передекспортного фінансування. Перспективним інструментом для розвитку вітчизняної металургійної галузі вбачається і розвиток торговельної дипломатії та укладання двосторонніх торговельних угод.

Загалом короткостроковими інструментами для державної підтримки вітчизняних металургів можуть бути: державна фінансова підтримка на дослідження і розробки; експортні кредити; страхування експорту; захист інвестицій; державне сприяння виходу на нові ринки через дипломатичні представництва, торгові місії. Екстремими заходами захисту українських металургів від недобросовісного імпорту можуть бути: антидемпінгові та компенсаційні мита та тимчасове обмеження імпорту.

3.4.4. Енергетика у контексті євроінтеграції

Україна з 2011 р. є членом Енергетичного Співтовариства, в рамках якого зобов'язалася імплементувати секторальну нормативно-правову базу ЄС (Другий та Третій енергопакети) у власне законодавство і на її основі поетапно реформувати внутрішні ринки електроенергії та газу, що має сприяти підвищенню їхньої відкритості, конкурентності та ефективності. З 2014 р. інтеграція енергетичного сектора України набула нового імпульсу після підписання Угоди про асоціацію з ЄС, яка закріпила попередні зобов'язання та розширила напрями співробітництва у сфері енергетики та екології між Україною та ЄС. Четвертий Енергетичний пакет дещо відрізняється від попередніх відсутністю необхідності переносити в національне законодавство визначені у ньому положення у незмінному вигляді, що дозволяє гнучко адаптувати вимоги ЄС до національних умов.

Логічним результатом інтеграції (та відповідних галузевих реформ) є, з одного боку, нові економічні умови (як внутрішні ринкові, правові, регуляторні, так і зовнішньоторговельні), максимально наближені до інтеграційних очікувань і мотивів, з другого – поступове зменшення розбіжностей у цих сферах з іншими країнами інтеграційного об'єднання. Прояви такого зближення або в широкому розумінні – конвергенції можна очікувати лише в середньостроковій перспективі після закінчення етапу гармонізації та ефективної імплементации нормативно-правової бази, що повинна полегшити та прискорити взаємодію економічних агентів національних ринків. На енергетичних ринках та загалом у сфері енергетики проявами конвергенції можна вважати їхнє зближення в таких напрямках, як:

- інституційна конвергенція, що передбачає схожість або навіть уніфікацію інституційного середовища, зокрема, схеми організації та правил функціонування ринку, доступу до мережевої інфраструктури, способів державного регулювання ринку та господарчої діяльності окремих його учасників, пріоритетів та заходів енергетичної політики тощо;

– структурна конвергенція, що проявляється у двох вимірах: а) конкурентній і б) технологічній структурі ринку.

Через посилення конкуренції на внутрішньому ринку за рахунок збільшення обсягів міжнародної торгівлі слід очікувати на збільшення кількості гравців як в оптовому, так і в роздрібному сегментах ринку. Це поступово призводитиме до зміни його структури в напрямі підвищення конкурентності та ліквідності, а відтак – зменшення ступеня монополізації та ринкової влади виробників і постачальників енергії й палива.

Масштаби потоків прямих іноземних інвестицій та трансферу енергетичних технологій в Україну визначатимуть ступінь технологічної конвергенції ринків – через запровадження більш прогресивних технологій генерації, акумуляції та транспортування електроенергії;

кон'юнктурна конвергенція проявляється передусім через зближення рівня цін електроенергії та газу на інтегрованих ринках за рахунок розвитку міжнародної торгівлі;

– поведінкова конвергенція проявляється в уподібненні моделей економічної поведінки учасників ринку. Може уподібнюватись комерційна політика генеруючих і постачальних компаній, способи та інструменти конкурентної боротьби, зокрема товарні характеристики електроенергії (екологічність, якість), «стандарти» обслуговування споживачів (надійність, технічні та комерційні умови електропостачання тощо).

Для вітчизняних видобувних (генеруючих) та постачальних компаній основним ризиком може виявитись складність та неготовність до адаптації до нових умов ринку та конкуренції, що може призводити до певного скорочення їхньої частки на внутрішньому ринку та обсягів експорту електроенергії в ЄС. Необхідність масштабних інвестицій в модернізацію та створення нових генеруючих потужностей в сучасних економічних реаліях є проблематичною і може не лише стримувати, а й нівелювати конкурентні переваги генеруючих компаній України. Втім, ця загроза істотним чином залежатиме від технічних, комерційних можливостей та реальних обсягів

імпорту електроенергії в Україну. При цьому для національної економіки замість нарощування товарного імпорту більш економічно продуктивним видається залучення прямих іноземних інвестицій у створення в Україні нових конкурентних генеруючих потужностей, що матиме позитивні секторальні та макроекономічні ефекти.

Для споживачів та суспільства загалом конвергенція енергетичних ринків України та ЄС має покращити можливості задоволення потреб в енергоресурсах. Можна чекати покращення якості, екологічності електроенергії, надійності енергопостачання. На роздрібному ринку покращуватимуться можливості вибору та зміни постачальника, комерційні умови постачання електроенергії (наприклад, відносне скорочення тарифів, «тарифне меню»), якість обслуговування кінцевих споживачів постачальними компаніями, можливості захисту своїх інтересів та ін.

Для держави (органів влади та регулюючих органів) конвергенція ринків асоціюється з виконанням їхніх завдань у площині реформування внутрішнього енергоринку, його регулювання в напрямі підвищення відкритості, конкурентності, прозорості та ефективності. Окрім цього, державна політика має ставати дедалі більш прогнозованою і недискримінаційною, що покращуватиме інвестиційний клімат у секторі.

Зближення національних монотоварних ринків електроенергії та природного газу з європейськими зумовить виникнення не лише конкуренції за ціною та якістю, а насамперед ефективної конкуренції між старими формами господарювання та нововведеннями. Як наслідок, у підприємств з'являються стимули до інновацій, створення нового продукту або пакета обслуговування, впровадження нових технологій та техніки, освоєння нових ринків збуту і конкуренції з іншими енергоносіями, перехід до раціональніших форм організації та методів управління як підприємств у секторі так і самого сектора. Водночас ці зміни потребуватимуть адаптації механізмів державного регулювання до нових викликів та умов на ринку.

Останніми роками вітчизняний ринок природного газу зазнав значних змін, що було зумовлено як необхідністю імплементації у первинне законодавство норм Третього енергетичного пакета ЄС, так й політичними мотивами, що актуалізували необхідність диверсифікації джерел постачання задля зменшення монопольної залежності від російського природного газу та підвищення безпеки постачання. Навіть до погіршення політичних відносин з ключовим імпортером непрозора система ціноутворення на імпортний природний газ, бартерний розрахунок природним газом за надання послуг транспортування та залежність умов контрактів імпорту та транзиту російського газу вкрай несприятливо впливали на стабільність та передбачуваність національного ринку й унеможлилювали формування конкурсних умов на ньому. Як демонструє європейська практика, монопольна залежність завжди становить бар'єр на шляху до лібералізації ринкових відносин, а часом може взагалі нівелювати позитивні ефекти будь-яких ринкових реформ. Саме тому, наприклад, однією з головних умов реформування національних ринків європейських країн було розділення функцій вертикально інтегрованих, часто державних, компаній задля створення умов для розвитку конкуренції шляхом відокремлення постачання від транспортування. Окрім цього, у разі наявності великого національного постачальника-монополіста урядами країн ухвалювалось рішення про приватизацію регіональних відділень такого постачальника з метою розвитку конкуренції (Чехія, Сербія).

Трансформація інституційного середовища шляхом зміни правил ринку зумовила зміну організаційної моделі національного ринку природного газу та подальшу адаптацію бізнес-моделей господарюючих суб'єктів. Лібералізація економічних відносин, дерегуляція певних сегментів газового сектора, надання незалежним постачальникам вільного доступу до мереж, забезпечення прозорих та конкурентних умов спричинили те, що господарюючим суб'єктам на ринку довелося змінюватися, а самі умови ведення бізнесу наблизилися до умов, притаманних ринкам країн ЄС.

Зрештою це зумовило появу значної кількості нових постачальників, у тому числі великих європейських трейдерів.

Однак досягнення кінцевої мети – ефективного ринку – досі неможливе через низку бар'єрів на різних сегментах. Аналіз поточного стану ринку природного газу дозволяє виокремити такі бар'єри, що не дозволяють сьогодні говорити про його ефективність:

ухвалення тимчасових рішень, що суперечать міжнародним зобов'язанням, та адміністративне втручання в умови ціноутворення у сегментах постачання природного газу побутовим споживачам та теплокомуненерго для потреб населення;

існуючі тарифи на обслуговування розподільчих мереж не покривають витрати і не стимулюють до оновлення мереж, що призводить до газозабезпечення нижчої якості через підвищення аварійності та зростання втрат у мережах;

наявні невиконані міжнародні зобов'язання України у сфері інтеграції національного газового ринку в єдиний європейський енергетичний простір передбачені Додатком XXVII Угоди про асоціацію, а також Договором про заснування Енергетичного Співтовариства, відповідно до затверджених графіків:

впровадження Регламенту (ЄС) 1227/2011 REMIT, що має посилити на національному рівні вимоги та правила щодо забезпечення прозорості та цілісності оптового ринку природного газу і встановити запобіжники, що дозволять попереджувати зловживання учасників на оптових енергетичних ринках, зокрема, стосовно маніпулювання ринками, торгівлі інсайдерською інформацією;

TEN-E Regulation (Регламент (ЄС) 347/2013), що спрямований на розвиток транскордонної енергетичної інфраструктури в Європі та збільшення інвестицій в газотранспортну інфраструктуру України в рамках проєктів спільного інтересу України та ЄС (EnC);

впровадження плати за нейтральність, що має стабілізувати економічні відносини учасників ринку з транспортним оператором, зменшити рівень заборгованості за послуги балансування перед транспортним оператором та, відповідно до європейського енергетичного законодавства, позбавити транспортного оператора можливості отримувати надприбутки за невластиві йому функції продажу природного газу;

гармонізація інструментів управління перевантаженнями на внутрішніх та міжнародних точках входу та виходу;

формування вторинного ринку потужностей, що вимагає подальшого розвитку біржової торгівлі, клірингу, порядку здійснення розрахунків та поставки, механізмів управління ризиками, розвитку та впровадження нових технологій торгів та біржових інструментів;

комплекс проблем у сфері видобутку, що пов'язані з непрозорістю реалізації державних ліцензій на видобуток, з проблемами узгодження видобутку з місцевими органами влади та підключеннями до комунікацій, з існуванням «сплячих ліцензій» та потребою ухвалення нового Кодексу «Про надра», що мав би запровадити сучасний ринок доступу до георозвідувальної інформації.

Відновлювані джерела енергії. Відповідно до Національного плану дій з відновлюваної енергетики на період до 2020 року (НПДВЕ), розробленого на виконання вимог Директиви 2009/28/ЕС та затвердженого Розпорядженням КМУ від 1.10.2014 № 902-р., передбачалося, що у 2020 р. частка енергії з відновлюваних джерел (ВДЕ) в системах опалення та охолодження мала досягти 12,4%, в електроенергетиці – 11%, у транспортному секторі – 10%, а загальна частка енергії з відновлюваних джерел – 11%. У 2019 р. частка енергії з ВДЕ в енергобалансі становила 8,1% (включаючи великі ГЕС), що на 1,1% більше, ніж у 2018 р. Відповідно до НПДВЕ, на 2019 р. ця частка мала становити 10,1%, тобто відставання становило 2%. Частка енергії з ВДЕ в системі опалення та охолодження – 9%, у транспортному секторі – 3,1%.

Завдяки уведенню майже 1,5 ГВт електрогенеруючих потужностей у 2020 р. частка електроенергії з ВДЕ становила 12,4%, що є випередженням цілей у електроенергетиці, встановлених НПДВЕ (рис. 3.13). Найбільше відставання у досягненні показників НВДВЕ спостерігається у транспортному секторі.

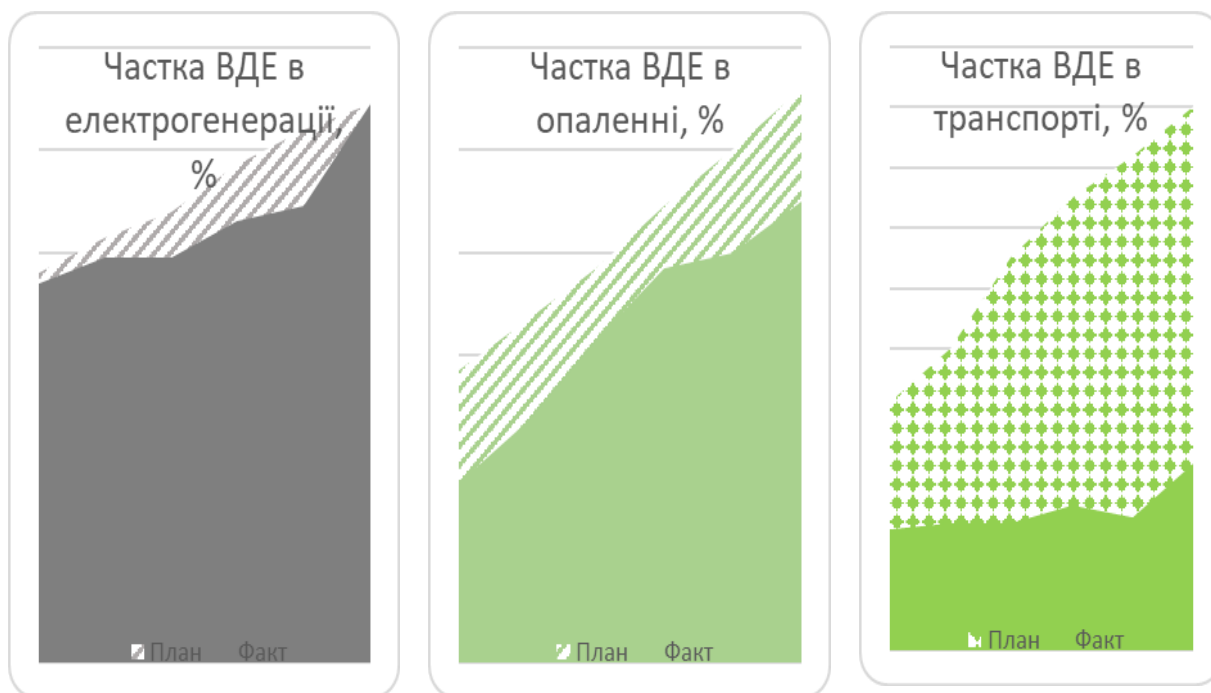

Рис. 3.13. Фактичне та плановане споживання енергії з ВДЕ в Україні, %

Джерело: Інформація щодо частки енергії, виробленої з відновлюваних джерел, у кінцевому енергоспоживанні у 2019 році / Держенергоефективності. 2021. URL: https://sae.gov.ua/sites/default/files/RE_SAE_2019.pdf?fbclid=IwAR2DwzJYhFIvhNlopJSV k7IuBPU-KIMvSEXeraCnvIjSBQb9kV1-ZeIsjqI

Попри деякий успіх у досягненні цілей, наявні секторальні перешкоди імплементації Угоди. Ринок моторного біопалива в Україні практично відсутній, а представлені на ринку біологічні компоненти палива переважно імпортовані. Розвиток ринку припинився з відміною у 2015 р. обов'язкової вимоги домішування біологічного компонента. При цьому в ЄС вдосконалюється законодавство щодо моторного біопалива, зокрема, істотно зменшується можлива частка біопалива першого покоління, оскільки воно не відповідає вимогам щодо скорочення парникових газів (ПГ) і не може

зараховуватися у частку енергії з ВДЕ у транспортному секторі. Натомість зараховується так звана відновлювана електроенергія на залізниці, у дорожньому транспорті (електромобілі) та у інших видах транспорту. Законодавство, наявне для регулювання ринку моторного біопалива в Україні, не виконує стимулюючої функції.

Найбільший резонанс як серед вітчизняних, так і міжнародних інвесторів викликали зміни регуляторного середовища щодо виробництва електричної енергії з відновлюваних джерел. Попри взяті міжнародні зобов'язання й очікуване зростання частки електроенергії з ВДЕ у електробалансі, при переході до ринку двосторонніх договорів з липня 2019 р. не було визначено джерела фінансування для відпущеної електроенергії з ВДЕ. Стала накопичуватись заборгованість перед виробниками. Наприкінці 2019 р. було розпочато процес медіації між урядом та інвесторами у відновлювану енергетику стосовно реструктуризації виплат за «зеленим тарифом» за сприяння Енергетичного Співтовариства. Саме членство у Енергетичному Співтоваристві дозволило звернутися за медіацією. Внаслідок перемовин було підписано «Меморандум про взаєморозуміння щодо врегулювання проблемних питань у сфері відновлюваної енергетики». На момент підписання Меморандуму заборгованість ДП «Гарантований покупець» перед виробниками електроенергії з ВДЕ становила 22 млрд грн. На основі Меморандуму було ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення умов підтримки виробництва електричної енергії з альтернативних джерел енергії» №810-ІХ (2020 р.). Ним передбачалося ретроспективне зниження коефіцієнтів «зеленого» тарифу на 2,5–15% для СЕС та ВЕС. Держава гарантувала своєчасний розрахунок за електроенергію з ВДЕ з серпня 2020 р. Щорічні квоти розподілу державної підтримки для встановлення нових потужностей шляхом запровадження аукціонів мали бути прийняті не пізніше, ніж через два місяці після ухвалення Закону. Також Закон передбачив можливість видатків на фінансову підтримку ДП «Гарантований покупець» із державного бюджету в

розмірі не менше 20%. Проте ані у 2020 р., ані в 2021 р. коштів на цю статтю видатків у Державному бюджеті не було закладено. Положення досягнутого Меморандуму виконуються лише вибірково – коефіцієнти «зеленого тарифу» були знижені, проте механізм розрахунку за відпущену електроенергію з ВДЕ не було розроблено.

У травні 2021 р. зміни до Податкового кодексу, якими передбачається обкладання електроенергії з ВДЕ акцизним податком у розмірі 3,2%, було підтримано в першому читанні. Це іще більше знизить виручку за відпущену електроенергію, а також порушуватиме умови Меморандуму.

Актуальною проблемою залишається висока вартість капіталу для проєктів відновлюваної енергетики. Дорогий капітал, а також обмежений доступ до нього підвищують собівартість виробництва енергії з ВДЕ. Відновлювана енергетика є ризикованим видом бізнесу через залежність від погодних умов, проте ризики іще підвищуються з ретроспективною зміною законодавства разом із високою заборгованістю за відпущену товарну продукцію (електроенергію). Це знизило інвестиційну привабливість України, а також поглибило проблему високої вартості капіталу для проєктів ВДЕ.

Зважаючи на тривалу відсутність рішень стосовно покриття заборгованості за вироблену електроенергію станом на весну 2021 р., корпоративні фінансові інституції, представлені в Україні, припинили видачу кредитів під проєкти з виробництва електроенергії з ВДЕ. Не визначено терміни проведення навіть пілотних аукціонів з розподілу квот державної підтримки. Високоймовірно, що пілотний аукціон не відбудеться і у 2021 р. Наприкінці 2020 р. Міністерство енергетики запропонувало попередній проєкт квот на 2021–2025 рр. Якби розвиток електрогенерації з ВДЕ відповідав передбаченим квотам, то потужності енергосистеми протягом 2021 р. зросли б лише на 365 МВт.

3.4.5. Агропродовольчий комплекс у контексті євроінтеграції

Глава 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» Угоди про асоціацію передбачає, що співробітництво між Україною та ЄС у зазначених сферах охоплює, серед іншого, заохочення сучасного та сталого сільськогосподарського виробництва з урахуванням необхідності захисту навколишнього середовища і тварин, зокрема поширення застосування методів органічного виробництва й використання біотехнологій; обмін знаннями та найкращими практиками щодо політики розвитку сільських територій з метою сприяння економічному добробуту сільських громад; покращення конкурентоспроможності сільськогосподарської галузі та ефективності та прозорості ринків, а також умов для інвестування. Це ті важливі цільові настанови Спільної аграрної політики Європейського Союзу (САП ЄС), які за сприяння ЄС мали би бути імплементовані у вітчизняну аграрну політику та практику за час, що минув після підписання Угоди.

У новому програмному періоді ЄС (2021–2027 рр.) Спільна аграрна політика удосконалюватиметься у зв'язку з трансформацією продовольчої системи Союзу відповідно до вимог Європейського зеленого курсу/Європейської зеленої угоди (*European Green Deal*). В основі курсу – стратегії, що забезпечують кращий баланс природи, харчових систем та біорізноманіття для захисту здоров'я європейців та їхнього добробуту, і, водночас, підвищення конкурентоспроможності та стійкості ЄС. Ідеться про поєднання інтересів споживачів і виробників на всіх етапах виробництва продуктів харчування, що має ґрунтуватися на новій світоглядній платформі – загальному зменшенні впливу продовольчої системи на довкілля та клімат. Незважаючи на «повзучу» урбанізацію, європейці прагнуть натурального продовольства: продукти харчування мають бути свіжими, піддаватись мінімальній переробці, а їх поставка повинна мати стабільний характер. Споживачі продукції вимагають гарантій вибору якісних продуктів

харчування, й усі учасники продовольчого ланцюжка мають розглядати це з позицій власної відповідальності та можливостей розвитку.

Європейський зелений курс є реальним підтвердженням прагнення виконавчої влади ЄС докорінно змінити спосіб виробництва, розподілу та споживання їжі в умовах глобальної пандемії. Агропродовольча політика ЄС націлена на подолання викликів продовольчому забезпеченню на засадах сталості, наголошуючи на необхідності створення міцної та стійкої європейської харчової системи, що продовжує функціонувати за будь-яких обставин і здатна забезпечити доступ до достатнього запасу продуктів харчування усім громадянам ЄС без шкоди для планети і людини. Сферу агропродовольчого забезпечення у 2021–2027 рр. окреслюють дві ключові стратегії – «Від ферми до виделки» (F2F) та «Біорізноманіття», які мають на меті перетворити європейську продовольчу систему на глобальний стандарт сталості. Вони базуються на засадах Європейського зеленого курсу і є центральним елементом плану відновлення ЄС в умовах пандемії.

Щодо конкретних цілей, то Єврокомісія запропонувала масштабне зниження до 2030 р. використання в землеробстві та аквакультурі пестицидів (на 50%), добрив (на 20%) та антибіотиків (на 50%). Це може допомогти фермерам перейти на агроекологічну практику. Стратегія біорізноманіття пропонує далекосяжний план відновлення природи ЄС, який включає переведення щонайменше 30% європейських земель і морів у ефективно керовані заповідні зони, щоб повернути зростаючі втрати біорізноманіття. Стратегія біорізноманіття підтримуватиме й екологічне відновлення після пандемії COVID-19. ЄС також зобов'язується виділити 25% сільськогосподарських угідь для органічного землеробства, постійно збільшуючи річний коефіцієнт цього виду конверсії земель.

Важливе місце відводиться вирішенню проблеми втрати їжі та зниженню рівня харчових відходів, активізації боротьби з харчовим шахрайством (фальшуванням продуктів харчування), посиленню правил добробуту тварин, а також наданню споживачам чіткої інформації щодо

можливостей зробити власний вибір на користь безпечного продовольства, виробленого сталим способом завдяки загальноєвропейському маркуванню харчових продуктів. Стратегія F2F також просуває нові «зелені» бізнес-моделі, орієнтовані на залучення усіх учасників харчового ланцюга для досягнення його сталості. Наприклад, підтримуватимуться круговий /циркулярний спосіб переробки продуктів харчування та роздрібної торгівлі, а також соціально відповідальні методи виробництв.

Таким чином цілі модернізації агропродовольчої системи ЄС виходять далеко за межі сільськогосподарського виробництва: вони стимулюватимуть зміни усього харчового ланцюга, заохочуватимуть перехід до агроекологічного землеробства, застосування циркулярного сільського господарства, принципів біоекономіки, зменшення харчових відходів та втрат, перехід до здорової та екологічно чистої дієти.

Імплементация засад розвитку агропродовольчої системи ЄС в Україні насамперед передбачає подолання структурних деформацій у вітчизняному сільському господарстві та формування і реалізацію дієвої державної політики аграрного та сільського розвитку з урахуванням новітніх європейських тенденцій.

Основною відмінністю сільськогосподарських систем ЄС та України є розбіжність у структурі аграрного устрою. У більшості держав ЄС базисом цього устрою традиційно були, всебічно підтримувалися заходами державної політики і залишаються фермерські господарства сімейного типу. В Україні ж у результаті пострадянських трансформацій і створення умов для пріоритетного розвитку великотоварних господарств сформувалася дуальна структура сільського господарства, на одному полюсі якої – потужні агрохолдинги, що монополізували вирощування експортоорієнтованої сільськогосподарської продукції, а на іншому – домогосподарства, які виробляють локальну продукцію на продаж, проте більша їх частина займається виробництвом продовольства в основному для власних потреб.

Агрохолдинги не інституціалізовані як суб'єкти аграрного підприємництва: такими формально є сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм і окремі фермерські господарства, що входять до їх складу чи контролюються ними. Не є підприємницькими формуваннями і домогосподарства, які виробляють сільськогосподарську продукцію (господарства населення), хоч частина з них відповідає визнаним у світі критеріям віднесення до фермерських господарств. Фермерський сегмент вітчизняного сільського господарства представлений мізерною за європейськими мірками (приблизно 35 тис.) кількістю господарств, що займаються сільськогосподарською діяльністю. Якщо в країнах ЄС площа землекористування виробників сільськогосподарської продукції переважно не перевищує 100 га, то в Україні, з одного боку, сотні тисяч гектарів контролюють агрохолдинги, а з іншого – три чверті сільських домогосподарств використовують менше 1 га землі.

У сільськогосподарських підприємствах, особливо тих, що входять до складу агрохолдингів, виробництво здійснюється на основі індустріальних, нерідко ґрунто- й екологовиснажливих технологій і часто без участі людей, які проживають у межах використовуваних ними земель. Тут практикується вирощування обмеженого набору високомаржинальних культур, монокультуризація, нехтування вимогами захисту довкілля і тварин; значна частина доданої вартості у сільському господарстві виводиться за межі сільських територій, а не спрямовується на повноцінне відтворення спожитих у процесі виробництва їх природних, інфраструктурних та інших ресурсів і, тим більше, на поліпшення сільського середовища та сприяння економічному добробуту сільських громад. За їх прикладом діють і великотоварні фермерські господарства. Діяльність господарств населення та сімейних фермерських господарств більшою мірою ґрунтується на засадах сталості та (хоч значною мірою у вимушений спосіб) необхідності продовольчого самозабезпечення громадян та сприяння досягненню продовольчого суверенітету країни. Однак без належної державної підтримки стосовно

конкурентоспроможності вони програють великотоварним підприємствам та структурам, що монополізували найвигідніші аграрні та агропродовольчі ринки.

Викладене свідчить про те, що згадані вище положення глави 17 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС не виконуються. В Україні не вживають заходів щодо наближення сільськогосподарської системи до європейської, а в ЄС – щодо заохочення української сторони до дій саме у цьому напрямі. Як наслідок, в Україні зміцнюються позиції представників індустріалізованого сільського господарства, які ігнорують принципи сталого господарювання, взаємопов'язаного аграрного та сільського розвитку, просторової справедливості у землекористуванні. Обсяги валової продукції в *сільськогосподарських підприємствах* у 2019 р. перевищили рівень 2015 р. на 18,5%, а їх частка у випуску продукції галузі зросла від 52,4 до 54,5%. В *господарствах населення* виробництво валової продукції у цей період практично не збільшилось (+0,5%), а частка в галузі зменшилась від 38,4% до 33,9%. Найбільше зросли обсяги виробництва у *фермерських господарствах* – на 43,7%, чому посприяли вжиті у 2017–2018 рр. заходи з поліпшення державної підтримки фермерства. Частка фермерського сегмента у випуску продукції галузі підвищилась від 9,2% у 2015 р. до 11,6% у 2019 р., але це відбулося практично без збільшення кількості фермерських господарств.

Про зміцнення позицій представників індустріалізованого сільського господарства опосередковано свідчить прийняття (неприйняття) вигідних їм рішень органів влади. Серед них: ліквідація Міністерства аграрної політики та продовольства України, що останнім часом посилювало підтримку сімейного фермерства; зволікання з формуванням стратегії розвитку аграрного сектора економіки; ігнорування проблем сільського розвитку; нарешті – форсоване запровадження практично нерегульованого ринку земель сільськогосподарського призначення. Останнє може призвести до остаточного закріплення курсу на становлення в Україні сільськогосподарської системи латиноамериканського, а не європейського зразка.

Перезавантаження умов Угоди про асоціацію України та Європейського Союзу в частині аграрного та сільського розвитку мало би передбачати імплементацію у вітчизняну практику (з урахуванням національних особливостей) використовуваних у ЄС засад та методів стратегічного планування та державного регулювання цих сфер економіки та суспільства. Першочерговими проблемами, які потребують вирішення, є:

- посилення державного регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення з метою реалізації суспільної функції земельної власності та права селян на землю;
- запровадження в Україні європейської системи збирання, обробки і використання інформації про суб'єктів господарювання в сільському господарстві (FADN);
- використання європейських підходів до поділу виробників сільськогосподарської продукції на «малих», «середніх» та «великих»;
- удосконалення підтримки (включаючи «нульове» та пільгове оподаткування) малих і середніх виробників сільськогосподарської продукції;
- формування системи соціального забезпечення осіб, самозайнятих у сільському господарстві.

3.4.6. Трансформація ринків страхових послуг у контексті євроінтеграції

Трансформація і регулювання страхового ринку в країнах ЄС

Формування єдиного страхового ринку в ЄС здійснюється поступово у двох напрямках: забезпечення вільної діяльності страховиків у всіх країнах ЄС і гармонізації страхового законодавства. Очолює і координує цю діяльність Європейський комітет зі страхування, у якому представлені всі національні союзи й асоціації страховиків.

Процес формування спільного ринку у страховому секторі об'єктивно пов'язаний з певними труднощами. Кожна країна має свою нормативно-правову основу страхової діяльності, систему страхового нагляду, які, незважаючи на спільні риси, мають безсумнівну національну специфіку. Відмінними є пропоновані страхові продукти, правила оподаткування, регуляторні умови діяльності страховиків.

Важливими кроками до формування спільного страхового ринку ЄС стали вироблення і прийняття принципів створення цього ринку, визнаних усіма його учасниками. Основними з них є:

- свобода створення філій усередині країн – членів співтовариства для будь-якого його члена;
- свобода поширення страхового продукту в рамках співтовариства для будь-якого його члена без обов'язкового відкриття філій;
- чесна конкуренція на сумлінних і рівних умовах;
- неможливість використання заборонених елементів конкуренції, наприклад самостійний вибір контрактного права і податкового режиму, що може призводити до створення нерівних умов на території співтовариства.

Основу страхового регулювання у країнах ЄС становлять Директиви ЄС. Перша (основна) директива, на якій базуються всі наступні (73/239/ЕЕС і 79/26/ЕЕС), передбачає правила, що рекомендуються всім країнам – членам ЄС: єдині правила фінансових гарантій – платоспроможності та гарантійного фонду страховика; єдина група видів страхування забезпечує уніфікацію страхових продуктів; страхове регулювання і нагляд поширюються на всі види страхування; єдині правила ліцензування забезпечують уніфіковані вимоги щодо ліцензування страхової діяльності на території всіх країн – членів ЄС. Видача ліцензії здійснюється для страховиків країн – членів ЄС відповідно до прийнятої класифікації видів страхування, правил, що визначають відповідальність національних органів нагляду за регулюванням страхової діяльності.

Ще в 1977 р. була ухвалена директива Європейської співдружності з контролю за платоспроможністю компаній загального страхування, а 1 січня 1978 р. уведена класифікація видів страхування. Її основу становлять дві галузі – довгострокове страхування і загальні види страхування. У середині галузей підрозділ охоплює сформовані в Європі види страхування відповідно до природи ризиків, що покриваються.

Класифікація видів страхування за директивами ЄС

А. Довгострокове страхування

Страхування життя і здоров'я

Страхування до одруження і народження дитини

Зв'язане довгострокове страхування

Безперервне страхування здоров'я

Страхування повернення капіталів

Страхування пенсій.

Б. Загальні види страхування

Страхування від нещасного випадку

Страхування на випадок хвороби

Страхування автомобілів

Страхування залізничного рухомого складу

Страхування літаків

Страхування суден

Транспортне страхування вантажів

Страхування від пожеж і стихійних лих

Страхування майна

Страхування цивільної відповідальності водіїв автотранспорту

Страхування цивільної відповідальності власників авіакомпаній

Страхування цивільної відповідальності судновласників

Страхування загальної відповідальності

Страхування кредитів

Страховання від фінансових втрат, пов'язаних зі зловживаннями працюючих за наймом

Страховання від інших фінансових втрат

Страховання судових витрат.

Друга директива (88/357/ЕЕС, 90/619/ЕЕС) передбачає введення вільного просування страхових послуг на території інших країн – членів ЄС та необхідність контролю за страхуванням великих ризиків. Цей контроль має здійснювати країна, з якої походить страхова послуга.

Третя директива (92/49/ЕЕС і 92/96/ЕЕС) передбачає такі правила:

– правило про передачу, поширення страхового портфеля й окремих страхових ризиків. Воно передбачає поділ і деяке дублювання обов'язків між органами нагляду. Зокрема, обов'язковий контроль масових ризиків, який має здійснюватися наглядовим органом країни, що випускає поліс;

– правило єдиної ліцензії: ліцензія, видана однією із країн – членів ЄС, дійсна для всіх країн ЄС. Це правило передбачає, що будь-яка дочірня страхова компанія отримує ліцензію самостійно, тоді як філія і представництво користуються ліцензією, отриманою від головної організації. Крім того, правило містить вимоги, пропоновані при видачі первинної (при створенні страхової компанії) ліцензії, вимоги порядності власника і надійності управління;

– правило заборони дрібної опіки по попередньому і систематичному узгодженню умов поліса, тарифів і математичної бази з боку регулювальних органів (нагляду).

Відповідно до першої директиви страхова компанія повинна надавати всю зазначену інформацію в обов'язковому порядку. Уведення ж третьої директиви означає, що органи нагляду мають право вимагати відповідної інформації лише у разі виявлених порушень. У цьому випадку вони можуть заборонити діючі тарифи, відкликати ліцензії тощо;

– правило про дотримання принципу належної якості наданої послуги. Національні правила не повинні бути дискримінаційними, вони мають бути

достатніми, тобто не повторювати спільних для співтовариства або змінювати те, що вже прийнято ЄС. При цьому мета і засоби їх досягнення мають відповідати одне одному. У разі невиконання цього принципу передбачається уведення санкцій;

– правило про координацію технічних резервів означає дотримання таких вимог:

за зобов'язаннями: визначення переліку технічних резервів і їх розрахунок повинні відбуватися відповідно до директиви за річним бухгалтерським звітом і консолідованим звітом страхових компаній;

за активами: вибір напрямів і обсягів розміщення активів, що покривають технічні резерви, має здійснюватися відповідно до запропонованих рекомендацій. При недотриманні правил щодо технічних резервів директива додатково передбачає деякі санкції;

правило про якість і зміст інформації, наданої страхувальнику щодо особистого страхування, містить вимогу про те, щоб надана інформація була достатньою, зрозумілою і порівнянною для різних країн – членів ЄС.

Існує спеціальна директива щодо кредитного страхування і страхування відповідальності позичальника за непогашення кредиту. Вона передбачає уведення додаткових фінансових гарантій для здійснення кредитного страхування: збільшення розміру гарантійного фонду; формування додаткового резерву – резерву коливань збитковості для забезпечення вирівнювання збитковості по роках фінансового циклу.

Крім того, ухвалені деякі інші директиви – щодо страхування автоцивільної відповідальності, страхування захисту, річного бухгалтерського звіту і консолідованої бухгалтерської звітності, звітності юридичних осіб, пов'язаних між собою за деякими ознаками, наприклад, за власністю (часткою участі в статутному капіталі) та ін.

Нині триває обговорення таких директив: щодо єдиного страхового контракту, щодо нагляду за страховими компаніями, що входять до єдиної групи (дочірніми компаніями), щодо примусової ліквідації страхових

компаній. Обговорюється пропозиція щодо створення директиви з питань нагляду (регулювання за фінансовими конгломератами).

Особлива увага в директивах ЄС приділяється організації страхового нагляду. До мінімальних вимог, пропонованих до національних органів нагляду за страховою діяльністю, належать: здійснення нагляду за фінансовою діяльністю компаній і, в першу чергу, нагляду за платоспроможністю і розміщенням активів страхових організацій; розробка надійних адміністративних і облікових процедур контролю діяльності страхових організацій, а також механізмів внутрішнього контролю, що відповідають типу страхової компанії (її розміру, видам страхової діяльності тощо).

У центрі уваги органу страхового нагляду має перебувати аналіз платоспроможності страхової компанії, що містить оцінку ризиків, пов'язаних з активами; аналіз актуального ризику; аналіз співвідношення активів і прийнятих зобов'язань щодо відповідності між розміщенням активів, з одного боку, і прийнятими зобов'язаннями – з іншого (щодо валюти, терміні і т.ін.); узгодження між валютою, в якій приймається ризик на страхування, і валютою, в якій страховик виконує свої зобов'язання; аналіз ефективності та прибутковості.

З метою забезпечення стабільного стану національної економіки та ефективного захисту споживача страхових послуг органи страхового нагляду здійснюють фінансовий аналіз страхового ринку своєї країни, що містить: дослідження макроекономічних ринкових тенденцій, тенденцій змін у законодавчій базі, демографічній статистиці, аналіз конкуренції, оцінку технічних поліпшень у страховому бізнесі і т.ін.; дослідження фінансового стану окремих страхових компаній: аналіз річних звітів, достатності капіталу, диверсифікованості ризиків, оцінку ринкових ризиків, платоспроможності, ефективності та прибутковості діяльності.

Найважливішим кроком у формуванні єдиного страхового ринку в ЄС є введення правил єдиної ліцензії. Директиви ЄС висувають такі вимоги до

видачі єдиної ліцензії: використання єдиних організаційно-правових форм для створення страхових компаній та обмеження на види діяльності. Це означає, що страхові компанії ЄС не повинні займатися ніяким іншим видом діяльності, не пов'язаним із страхуванням. Уведення цієї вимоги обумовлено особливою соціальною значимістю страхування як інституту фінансового захисту; обов'язковість наявності гарантійного фонду, що забезпечує виконання зобов'язань страховика перед страхувальниками. Розмір його залежить від організаційно-правової форми страхової компанії, диференціюється за видами страхування й обсягами передбачуваних страхових операцій; обов'язковість надання схеми страхових операцій (бізнес-плану, прогнозу) на найближчий період діяльності страхової компанії; наявність чесного, надійного кваліфікованого управління страховою компанією.

Висуваються вимоги до керівництва компанією, яке має діяти насамперед в інтересах страхувальників. Керівний склад компанії повинен бути не просто дієздатним, а й відповідальним за всі збитки, які він може завдати своїй компанії. Чесність і добропорядність власників та членів правління компанії є важливою умовою діяльності страхових компаній. Ні ті, ні інші не повинні мати кримінального минулого, перебувати під судом і мають розуміти, що «швидких грошей» цей бізнес не дає. Ця вимога висувається власникам і членам товариства, частка яких у бізнесі становить не менше 10%.

У рамках ЄС рівень платоспроможності розраховується окремо для страхових компаній, які займаються страхуванням життя, і окремо для страхових компаній, що займаються іншими видами страхування. Відповідно до директив ЄС нормативний розмір власних коштів розглядається в таких трьох показниках, як: маржа платоспроможності, гарантійний фонд, мінімальний гарантійний фонд. Тенденції розвитку моделі контролю платоспроможності в країнах ЄС зумовлюють необхідність обліку не тільки «технічного ризику», а й ризиків інвестицій, тарифікації та ін.

Наразі єдиний страховий ринок ЄС формується у двох взаємопов'язаних напрямках: забезпечення свободи діяльності страховиків у всіх країнах ЄС та гармонізація страхового законодавства. Чесна конкуренція на рівних умовах та неможливість використання заборонених елементів конкуренції, наприклад, самостійного вибору права контракту та режиму оподаткування, що може створювати нерівні умови конкуренції на території ЄС, також є базовими умовами побудови єдиного європейського страхового ринку.

Розвиток страхового ринку в Україні та його регулювання в умовах асоціації України з ЄС

Аналіз страхового ринку України дав змогу визначити, що на нинішній момент кількість страхових компаній скорочується, а монополізація підвищується, що може свідчити про неефективність діяльності та високий рівень збитковості серед невеликих страхових компаній.

Для національного страхового ринку можна виокремити як позитивні, так і негативні результати асоціації України з ЄС. Позитивними наслідками можуть стати: 1) залучення іноземних інвестицій у розвиток страхової інфраструктури; 2) підвищення капіталізації та місткості національної страхової галузі за рахунок коштів іноземних інвесторів; 3) використання передових страхових технологій; 4) розширення структури і підвищення якості страхових послуг.

До негативних наслідків євроінтеграції можна віднести такі: 1) втрата національного контролю над страховими резервами та інвестиційними коштами при домінуючій іноземній участі на страховому ринку чи в його окремих сегментах; 2) обмеження можливості держави з використання механізмів соціальної політики у сферах пенсійного та медичного страхування; 3) супроводження експансії великих іноземних страховиків ціновим демпінгом та ін.

Для подальшого розвитку страхового ринку та запобігання необґрунтованому витоку коштів за кордон необхідно зміцнити національний ринок перестраховування і вдосконалити нагляд за перестраховальною діяльністю. У світовому страховому просторі неможливо виділити суто національні ринки перестраховування, оскільки через систему перестраховування ризиків на зарубіжних перестраховальних ринках, експансію іноземного капіталу, створення спільних перестраховальних компаній між ними посилилися взаємозв'язки і взаємозалежності, сформувався єдиний страховий альянс. Водночас відбулися істотні зміни і загострилися проблеми в новому економічному середовищі функціонування вітчизняного ринку перестраховування, вирішення яких вимагає поглибленого вивчення позитивних і негативних наслідків виходу іноземних перестраховиків на внутрішній ринок і дослідження факторів підвищення ефективності цього в умовах глобалізації світового перестраховального ринку. Сучасні реалії інтеграційних відносин передбачають ліквідацію законодавчих та економічних бар'єрів між національними ринками страхування і перестраховування, формування глобального страхового простору для вільного переміщення перестраховальних послуг і капіталів через національні кордони.

Інтеграція страхового ринку України в міжнародні ринки фінансових послуг потребує підвищення конкурентоспроможності національних страховиків. З метою захисту національного страхового ринку держава здійснюватиме заходи поетапного та зваженого допуску на ринок філій іноземних страховиків відповідно до міжнародних договорів України, створюватиме умови для забезпечення взаємообміну між вітчизняними та іноземними органами страхового нагляду про діяльність страховиків, їх філій, страхових посередників та страхових груп (страхових холдингів).

Інтеграція українського страхового ринку до єдиного європейського страхового простору потребує реформування вітчизняної системи нагляду за страховою діяльністю з урахуванням вимог ЄС до національних органів

нагляду, а також приведення у відповідність класифікації видів страхової діяльності, а також адаптування національного страхового ринку до вимог європейських директив з регулювання «Solvency II».

Головна мета «Solvency II» – підвищення захищеності власників страхових полісів у ЄС. Під час запровадження його умов враховано поточні результати в галузі страхування, управління ризиками, фінансового менеджменту, міжнародної фінансової звітності та ін. Однією з основних цілей є розробка і впровадження при оцінці інвестиційного ризику системи вимог до власних коштів суб'єктів страхового ринку. Оцінка ризиків є основною вимогою до розміру капіталу.

Положення «Solvency II» було розроблено Європейським комітетом нагляду за страховими ринками і професійними пенсійними схемами і складається з трьох структурних компонентів:

- 1) вимоги до фінансових ресурсів компанії – це вимоги до капіталу, що формує запас платоспроможності, до мінімального капіталу та ін.;
- 2) вимоги до корпоративних процесів і систем контролю – це вимоги до внутрішньої системи контролю, внутрішньої системи управління ризиками та ін.;
- 3) вимоги до звітності – це встановлення форми звітності, обов'язкові звіти тощо.

За відсутності передових високотехнологічних перестраховальних послуг та послуг з високим рівнем капіталізації в Україні виникає необхідність придбання їх в іноземних перестраховальних компаніях, що забезпечують гарантії і своєчасність виконання зобов'язань за перестраховальними договорами. Інтеграційний перестраховальний процес є гомогенним, оскільки відображає об'єднання однорідних суб'єктів страхової індустрії – страхувальників та перестраховальників за економічними інтересами, функціональним призначенням, напрямками стратегії розвитку. Щоб посісти найбільш вигідні позиції на світовому ринку перестраховання, національним перестраховальникам доцільно детально вивчити інтереси його

учасників, оцінити їх стратегію розвитку і тактичні дії. Зокрема, особливе місце в забезпеченні стабілізації світового ринку і регулювання єдиних правил і порядку міжнародної економічної діяльності, в тому числі й перестраховальної, належить міжнародним організаціям. Держава як суб'єкт міжнародного ринку захищає інтереси національного ринку перестраховання у світовому просторі, здійснюючи зовнішньоекономічну діяльність. Безпосередніми учасниками є страховики (перестраховальники), національні і глобальні перестраховальники, інтереси яких реалізуються на світовій арені ринку перестраховання з використанням міжнародних стратегій розвитку.

Зазначені вище ринкові інститути, що обслуговують внутрішній ринок, при реалізації своїх економічних інтересів шляхом укладання міжнародних перестраховальних договорів з учасниками інших країн трансформуються в суб'єкти світового ринку перестраховання.

Цей процес забезпечує отримання синергетичного ефекту учасниками страхувального та перестраховального ринків у контексті єдності зусиль, поєднання діяльності страхувальників, перестраховальників та перестраховальних посередників для реалізації їхніх спільних завдань і досягнення цілей. При цьому важливу роль у підвищенні результативності взаємодії суб'єктів ринків відіграє інститут перестраховальних брокерів, що формує інфраструктуру ринку перестраховання, від рівня розвитку якого залежить стабільність галузі у глобальній системі. Інтеграційні процеси на ринку перестраховання супроводжуються не тільки переміщенням перестраховальних послуг, а й рухом, обігом перестраховального капіталу. Перестраховання як міжнародний фінансовий інститут, крім функції захисту від глобальних ризиків, виконує функцію накопичення капіталу з метою його оптимального перерозподілу на ринку міжнародного перестраховання і міжнародної сфери інвестиційних відносин. Інтеграція на ринку перестраховання має міжнародний характер, згідно з яким поглиблюється взаємодія між учасниками національних ринків із страхування і перестраховання в рамках світового масштабу шляхом впровадження єдиної

моделі співпраці і формування спільних продуктів і каналів. При цьому на сучасному етапі світовому ринку перестраховання притаманна лібералізація внутрішніх ринків, що передбачає надання більших свобод і можливостей щодо здійснення зарубіжними перестраховальниками перестраховальної діяльності на національному ринку, а отже – забезпечення відкриття вітчизняного ринку для прямої конкуренції з боку іноземних партнерів. Лібералізація ринку перестраховання, як і будь-який процес, має свої переваги і недоліки для всіх його учасників (держави, вітчизняних перестраховиків і перестраховиків, іноземних перестраховальників).

Узагальнюючи позитивні та негативні наслідки виходу іноземних перестраховиків на вітчизняний ринок перестраховання, відзначимо, що їхній прихід і участь у перестраховальних процесах супроводжується наданням якісного перестраховального захисту, розвитком принципово нових сучасних перестраховальних послуг, які здатні мобілізувати інтереси не тільки перестраховального ринку, а й усієї світової страхової індустрії. Прогрес у розвитку ринку перестраховання полягає в тому, що в економіку країни інтегруються як перестраховальні компанії, так і нові страхові та перестраховальні продукти, формуються інноваційні перестраховальні послуги, що забезпечують упровадження інформаційних і фінансових технологій, заснованих на високому кваліфікаційному рівні кадрового забезпечення щодо використання міжнародного досвіду ризик-менеджменту у сфері перестраховання і контролю за перестраховальною діяльністю.

При цьому надмірна лібералізація ринку перестраховання забезпечує домінування на внутрішньому ринку іноземних перестраховальників, приводить до зниження капіталізації галузі за рахунок переливу значного обсягу фінансових ресурсів ринку перестраховання в міжнародне перестраховання, а отже – до скорочення рівня інвестиційних ресурсів у національній економіці, зокрема сформованих шляхом страхування життя.

Потребує подальшого розвитку актуарна діяльність та створення в Україні системи підготовки та сертифікації актуаріїв. Визначення напрямів

євроінтеграції страхового ринку передбачає глибоку трансформацію національної економіки, важливим завданням є оцінка рівня допомоги від європейського ринку. У світі, де окремі держави у своєму економічному розвитку дедалі більше залежать від стану всієї світової економіки, кожна країна відіграє певну роль у вирішенні глобальних проблем. Україна за цих умов може і має посісти належне місце у міжнародній страховій системі та світовій економіці загалом, увійти в універсальну страхову систему, що поєднує високорозвинені країни, країни, що розвиваються, та країни з перехідною економікою на основі базових міжнародних правил і вимог.

У Директиві 2009/138/ЄС від 25.11.2009 (Solvency II) зазначається, що наглядові органи мають дотримуватися конвергенції стосовно наглядових інструментів, норм при застосуванні законів, регламентів та адміністративних вимог, зокрема конвергенції у наглядовій звітності та оцінці.

У межах євроінтеграційних процесів України перехід до стандартів пруденційного регулювання ринку фінансових послуг є не тільки нагальною необхідністю, а й зобов'язанням України, що визначено Концепцією запровадження пруденційного нагляду за небанківськими фінансовими установами в Україні. Орієнтиром для реформування державного регулювання страхових компаній в Україні обрано систему «Solvency II». Одним із головних напрямів адаптації законодавства України до положень Директиви «Solvency II» є запровадження вимог щодо платоспроможності страховиків, тобто здатності страхових компаній належним чином виконувати взяті на себе зобов'язання. Режим платоспроможності повинен враховувати не лише достатність страхових резервів для виконання страхових зобов'язань, а й також достатність власного капіталу для відшкодування непередбачуваних збитків за ризиками, які не покриті страховими резервами.

Відповідно до Директиви «Solvency II» показник платоспроможності розраховується на основі індивідуальних ризиків страхової компанії, що дозволяє поліпшити ризик-менеджмент, якісніше контролювати ризикову

позицію, ефективніше управляти андеррайтинговою, інвестиційною та страховою політикою компанії. У зв'язку з цим чинна в Україні система регулювання платоспроможності не є тотожною, адже показник нормативного запасу платоспроможності не відображає усі ризики компанії, зокрема ризик катастрофічних збитків, а також ризики, пов'язані з активами.

За оцінками експертів, запровадження стандартів пруденційного нагляду «Solvency II» надасть переваги усім основним учасникам страхового ринку. Споживачі страхових послуг отримають додаткову гарантію забезпечення надійного страхового захисту за рахунок зниження ймовірності банкрутства та підвищення фінансової стійкості страховиків. Страхові компанії за умови наявності ефективної системи управління ризиками, достатньої диверсифікації страхового портфеля за різними видами страхування та географічною ознакою зможуть зайняти на страховому ринку більшу частку і підвищити власну інвестиційну привабливість на ринку капіталів.

Незважаючи на те, що вимоги «Solvency II» мають значні переваги для розвитку національного страхового ринку порівняно з діючою системою оцінки платоспроможності, негативні наслідки Директиви «Solvency II» можуть стати відчутними для окремих страховиків із меншим рівнем капіталізації та обмеженим доступом до фінансових ресурсів.

Висновки і пропозиції для України

Аналіз ринку страхових послуг в Україні показав, що в сьогоdnішніх умовах дуже важливі розроблення та ефективне впровадження антикризового плану відродження страхового ринку, який повинен передбачати: доступ страхових компаній до резервів, розміщених на депозитах банків; консультаційну допомогу стосовно можливості рекапіталізації небанківських фінансових установ, зняття жорстоких обмежень у частині вимог щодо рівня кредитного рейтингу для інвестування активів страхових компаній, створення фонду гарантій страхових виплат за рахунок коштів страхових резервів страхових компаній на рахунках Національного банку України і

т.ін., оскільки страховий ринок є невід'ємною складовою фінансової системи України, а значить, формування досконалого, фінансово стійкого страхового ринку є важливим аспектом її розвитку.

Однак фінансовим установам, які дотримуються консервативної інвестиційної політики та спеціалізуються на видах страхування з невисоким рівнем збитковості, буде необхідно резервувати капітал у меншому розмірі. У межах «Solvency II» можна визначити, які страхові послуги або види страхування здійснюють суттєвий вплив на платоспроможність страхових компаній. Відповідно збиткові страхові послуги повинні бути забезпечені достатнім розміром власного капіталу.

Адаптація національного законодавства до стандартів «Solvency II» сприятиме удосконаленню системи управління страховою компанією та підвищенню рівня довіри населення до ринку страхових послуг. Найбільш очевидні переваги від запровадження нового режиму платоспроможності отримають великі страхові компанії за рахунок економії на масштабах та достатньої диверсифікації страхових портфелів.

3.4.7. Транспорт у контексті євроінтеграції

Транспортний сектор є одним із ключових для співпраці між Україною та ЄС. Відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (далі – *Угода*), що, за визнанням експертів, за своїм обсягом і тематичним охопленням є найбільшим за всю історію України міжнародно-правовим документом, укладеним з ЄС, – ця співпраця здійснюється шляхом сприяння реструктуризації та оновлення транспортного сектора України з метою: а) розвитку стабільних та безпечних транспортних систем; б) здійснення ефективних і безпечних транспортних перевезень, а також в) досягнення інтермодальності й оперативної сумісності транспортних систем України та ЄС.

Урядовий Офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції заявляє, що загальний прогрес виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у червні 2021 р. становив 54%²⁹⁸. Зазначається, що найбільшого прогресу за весь час виконання Угоди досягнуто у сферах: підприємництва (81%), держзакупівель (83%), гуманітарної політики (84%), технічних бар'єрів у торгівлі (85%), юстиції, свободи, безпеки, права людини (85%) і політичного діалогу, національної безпеки і оборони (89%).

Серед усіх 24 сфер найменшого прогресу досягнуто у таких сферах, як: фінансова співпраця та боротьба з шахрайством (24%), транспорт, транспортна інфраструктура, поштові та кур'єрські послуги (35%) і фінансовий сектор (36%).

Що стосується виконання Угоди в межах шести років, то за 2015 р. Україна виконала 95% необхідних заходів, у 2016 р. – 81%, у 2017 р. – 68%, у 2018 р. – 65%, у 2019 р. – 48% і у 2020 р. – лише 34% заходів.

Одним з основних здобутків імплементації Угоди у сфері транспорту стало ухвалення в 2018 р. нової Національної транспортної стратегії, спрямованої на адаптацію національного законодавства до законодавства ЄС, що має сприяти лібералізації та взаємному доступу на ринки України та ЄС. Поряд з ухваленням стратегії спільно з експертами проекту технічної допомоги ЄС «Підтримка імплементації Угоди про асоціацію та Національної транспортної стратегії в Україні» було розроблено проект плану заходів з реалізації Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року²⁹⁹, який був затверджений урядом лише 7 квітня 2021 р.

Позитивним результатом стало більш тісне співробітництво в рамках транспортної панелі Східного партнерства (СхП), орієнтованої на результат постійного співробітництва у сфері транспорту між ЄС та країнами СхП, а

²⁹⁸ Загальний прогрес виконання Угоди про асоціацію Україна-ЄС становить 54%. *Interfax –Україна*. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/751827.html>

²⁹⁹ Уряд затвердив план заходів з реалізації Національної транспортної стратегії України до 2030 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-zatverdiv-plan-zahodiv-z-realizaciyi-nacionalnoyi-transportnoyi-strategiyi-ukrayini-do-2030-roku-vladislav-kriklij>

також розвиток регіональної транспортної мережі СхП, поєднаної з TEN-T мережею. За ініціативи ЄС Україна стала членом Транс'європейської транспортної мережі TEN-T, внаслідок чого транспортні кордони ЄС продовжилися до східного кордону України. Було підготовлено пропозиції до проєкту інвестиційного плану транспортної інфраструктури СхП, схваленого на засіданні міністрів закордонних справ країн – членів СхП.

У рамках реалізації масштабних інфраструктурних проєктів, за підтримки фондів ЄС та відповідно до програми фінансування «Ukraine Indicative TEN-T Investment Action Plan Projects»³⁰⁰, намічено реалізацію 39 проєктів (загальною вартістю 4378,9 млн євро) з 2019 р. Різноманітність умов і факторів, що визначають діяльність транспортного сектора стимулює нас до оцінки імплементації Угоди, що далі подається за видами транспорту.

Залізничний транспорт: основні проблеми та здобутки на шляху імплементації Угоди. Основними вимогами визначальних положень директив ЄС, що прописані в Угоді у сфері залізничного транспорту, були рішення про відкриття внутрішнього залізничного ринку, сепарація залізничної компанії на компанію оператора перевезень та оператора інфраструктури тощо. На думку деяких експертів, імплементація визначальних положень директив ЄС може забезпечити інтеграцію українських залізниць на рівні країн-членів, що в свою чергу не потребуватиме додаткових дозволів, сертифікатів або ліцензій для діяльності вітчизняних компаній на європейському залізничному ринку.

З огляду на це наразі актуалізується проведення оцінки сучасного стану імплементації у сфері залізничного транспорту, визначення основних результатів та проблем процесу імплементації на залізничному транспорті, обґрунтування необхідності перезавантаження Угоди та надання рекомендацій щодо перегляду та формування оновленої Угоди про асоціацію на залізничному транспорті. Необхідно зазначити, що Заходи з імплементації

³⁰⁰ Транспорт. URL: <http://eu-ua.org/yevrointehratsiia/transport>

для всіх без винятку європейських директив та регламентів у сфері залізничного транспорту, що наведені у Додатку XXXII до тексту Угоди, були передбачені Загальним відомчим планом імплементації Угоди на 2014–2017 роки в сфері транспорту (наказ Міністерства інфраструктури України від 14 жовтня 2014 р. № 512³⁰¹). Деталізовані плани з імплементації визначених Угодою європейських актів законодавства у сфері залізничного транспорту були розроблені робочими групами за напрямом та схвалені відповідними розпорядженнями КМУ. Загалом було розроблено та схвалено дев'ять таких планів, зокрема тих, що були передбачені Планом заходів з імплементації Угоди на 2014–2017 рр.

Проте більшою мірою процеси імплементації активізувалися з 1 вересня 2017 р., після набуття Угодою чинності у повному обсязі. Урядом України було оновлено План заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС³⁰², серед яких і ряд завдань та заходів із пролонгованими часовими рамками для залізничного транспорту. Термін виконання завдань, які стосуються виключно залізничного транспорту, – до 31 жовтня 2022 р., тобто через вісім років з моменту підписання Угоди.

Більшість визначених Угодою директив та регламентів, які мають бути імplementовані у сфері залізничного транспорту України (за винятком основоположної Директиви 91/440/ЄЕС), прийнято в рамках реалізації трьох залізничних пакетів ЄС, які були чинними для країн ЄС у період підписання Угоди.

Проте через два роки після підписання Угоди – у 2016 р. в ЄС було впроваджено найбільшу і найскладнішу юридичну ініціативу – четвертий залізничний пакет, спрямований на проведення суттєвих реформ для

³⁰¹ Наказ від 14 жовтня 2014 року N 512 Про організацію роботи з імплементації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: http://www.leonorm.lviv.ua/p/NL_DOC/UA/201401/Nak_512.htm

³⁰² Постанова КМУ № 1106 від 25 жовтня 2017 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vikonannya-ugodi-pro-asociaciyu-mizh-ukrayinoyu-z-odniyeyi-storoni-ta-yevropejskim-soyuzom-yevropejskim-spivtovaristvom-z-atomnoyi-energiyi-i-yihnimi-derzhavami-chlenami-z-inshoyi-storoni>

усунення решти бар'єрів на шляху створення єдиного європейського залізничного простору. Його головна мета перетворити залізничний сектор на більш конкурентоспроможним порівняно з іншими видами транспорту, насамперед з автомобільним, а також досягнути зниження витрат, усунути адміністративні та технічні бар'єри, прискорити процеси авторизації та сертифікації безпеки, гармонізувати впровадження ERTMS³⁰³. Пакет складається з шести актів європейського законодавства, що розділені за двома напрямками, зокрема, технічним – «Технічна складова», прийнята Європейським парламентом і Радою в квітні 2016 р. та політичним – «Ринковий компонент», прийнятий у грудні 2016 р.³⁰⁴, яким передбачається завершити процес поступового відкриття ринку, розпочатий з 1-го залізничного пакета. *Новими актами європейського законодавства передбачається скасування деяких директив та внесення змін до інших актів європейського законодавства, які Україна повинна імплементувати в сфері залізничного транспорту до 2022 р., а саме:*

1) директивою (ЄС) 2016/2370, яка вносить зміни щодо відкриття ринку для внутрішніх пасажирських перевезень на залізничному транспорті та управління залізничною інфраструктурою, передбачається скасування директиви «Про ліцензування залізничних підприємств» від 19 червня 1995 р. та директиви «Про розділення пропускної здатності залізничної інфраструктури і стягнення зборів за користування залізничною інфраструктурою» від 26 лютого 2001 р.;

2) регламентом (ЄС) 2016/2338 внесено поправки до регламенту (ЄС) 1370/2007, який стосується укладення державних контрактів на надання послуг із внутрішніх пасажирських перевезень на залізничному транспорті

³⁰³ The 4 th Railway Package. A guide for stakeholders. URL: <https://eimrail.org/wp-content/uploads/2020/03/2020-03-EIM-guide-on-the-4th-Railway-Package.pdf>

³⁰⁴ Rail. Fourth railway package of 2016. URL: https://ec.europa.eu/transport/modes/rail/packages/2013_en

(«Регламент PSO»), який Україні також потрібно імплементувати згідно з Додатком XXXII Угоди;

3) директивою (ЄС) 2016/797 «Про інтероперабельність залізничної системи в рамках Європейського Союзу» та директивою (ЄС) 2016/798 «З безпеки на залізничному транспорті», які входять до технічної складової, вносяться зміни в директиву 2008/57/ЄС «Про інтероперабельність залізничної системи в межах Співтовариства» та директиву 2004/49/ЄС «Про безпеку залізниць у Співтоваристві», що також мають бути впроваджені в національне залізничне законодавство.

Окрім цього, стосовно статей 13, 16 та 17 регламенту ЄС № 1371/2007 щодо пасажирських перевезень залізничним транспортом *не було прийняте рішення щодо терміну їх імплементації*³⁰⁵. Згадані статті стосуються тих же питань, що зазначені й у Конвенції про Міжнародні залізничні перевезення (COTIF), – відповідальності залізничних підприємств перед пасажирами та сплати відшкодування в різних випадках. Як відомо, Україна приєдналася до цієї Конвенції ще в 2003 р., із певними застереженнями, залишивши за собою право не застосовувати положення цієї Конвенції до пасажирів, які постраждали у нещасних випадках, що сталися на території України, якщо ці пасажирів є громадянами України або мають місце проживання в Україні. Згідно з регламентом, винятки щодо застосування його положень можливі насамперед лише стосовно внутрішніх послуг із перевезення пасажирів залізничним транспортом, а також міських, приміських і регіональних перевезень пасажирів на період, що не перевищуватиме п'ять років, із правом поновлення двічі на максимальний період п'ять років щоразу.

Тому навіть після імплементації цього регламенту Україна може знову скористатися правом не застосовувати його окремі положення стосовно

³⁰⁵ Никифорок О.І., Стасюк О.М. Європейські принципи пасажирських перевезень залізничним транспортом та їх запровадження в Україні. *Економіст*. URL: <http://ua-ekonomist.com/15340-yevropeysk-principi-pasazhirskih-perevezen-zalznichnim-transportom-ta-yih-zaprovadzhennya-v-ukrayin.html>

внутрішніх послуг перевезення пасажирів залізничним транспортом протягом 15 років, що свідчитиме про відсутність покращення якості послуг, задекларованого цим регламентом, саме для внутрішніх споживачів.

Одним з основних результатів імплементації стало завершення підготовчих заходів та утворення ПАТ «Укрзалізниця», що розпочало свою господарську діяльність 1 грудня 2015 р., та виконання у такий спосіб однієї з головних вимог законодавства ЄС щодо залізничного транспорту. При цьому зазначимо, що утворення ПАТ «Українська залізниця» передбачало передачу функцій державного управління до Національної комісії транспорту, що здійснюватиме державне регулювання у сфері транспорту, тоді як АТ «Укрзалізниця» виконуватиме бізнес-функцію, реалізовуватиме функції господарського управління. Проте після створення ПАТ «Укрзалізниця» і формування нових органів управління (наглядової ради, правління), державні функції Державної адміністрації залізничного транспорту, що поєднувала господарські та державні функції, не було передано нікому, натомість господарські функції перейшли до ПАТ «Укрзалізниця»³⁰⁶. *Інституційний розподіл функцій між суб'єктом господарювання державного сектора (ПАТ «Українська залізниця») та органом, що реалізує державну політику у сфері залізничного транспорту (Міністерство інфраструктури України), і досі не утвореним незалежним органом, що здійснює державне регулювання у сфері транспорту (Національна комісія), залишається реалізованим не повною мірою.*

Аналізуючи перебіг виконання Угоди, слід зауважити, що *основною перешкодою на шляху впровадження актів законодавства ЄС у залізничній сфері є досить тривалий процес щодо ухвалення нового закону України «Про залізничний транспорт», який досі перебуває на розгляді у ВРУ. Відповідно*

³⁰⁶ Стасюк О.М. Інституційні проблеми структурних перетворень українських залізниць. *Економічний вісник університету*: зб. наук. праць / Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди 2018. Вип. 37/1. С. 131–138.

це відображено у «Пульс Угоди» як низький рівень виконання завдань за напрямом «транспорт», де виконавцем є ВРУ.

Ухвалення нового закону «Про залізничний транспорт» є основою для розроблення системи правових актів, що конкретизуватимуть регламентацію окремих напрямів діяльності залізничного транспорту. Після підписання Угоди було ініційовано шість різних законопроектів про залізничний транспорт, які більшою чи меншою мірою базувалися на актах законодавства ЄС у залізничній сфері, що мають бути імплементовані в національне залізничне законодавство, зокрема № 3650 від 14 грудня 2015 р., № 4593 від 5 травня 2016 р., № 7316 від 17 листопада 2017 р., № 9512 від 30 січня 2019 р., № 1196 від 29 серпня 2019 р. та № 1196–1 від 6 вересня 2019 р. Проте досі законопроект № 1196-1 «Про залізничний транспорт», так само як і законопроект № 3927 «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері транспорту», зареєстрований у ВРУ в липні 2020 р., не ухвалено, а період, визначений для їх імплементатії, наближається до завершення. Це стримує лібералізацію й гальмує процес відкриття конкурентних ринків вантажних та пасажирських перевезень та, паралельно з відсутністю інших законодавчих змін, унеможлиблює подальший процес виконання Угоди на залізничному транспорті. Попри створену у 2019 р. спільну парламентсько-урядову платформу, що включає список пріоритетних євроінтеграційних законопроектів для розгляду у ВРУ та забезпечує зрушення у багатьох сферах, *потрібно відзначити значну складність процесу імплементатії Угоди на залізничному транспорті.*

Наступними кроками уряду стало затвердження у 2019 р.: 1) Стратегії розвитку АТ «Укрзалізниця» на 2019–2023 роки³⁰⁷, що визначає траєкторію руху на середньостроковий період з метою створення середовища для технічного та економічного зростання АТ «Укрзалізниця», виконання

³⁰⁷ Стратегія АТ «Укрзалізниця» на 2019–2023 роки. URL: [https://www.uz.gov.ua/files/file/about/documents/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%8F-5-Typography%20\(%D1%83%D0%BA%D1%80\).pdf](https://www.uz.gov.ua/files/file/about/documents/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%8F-5-Typography%20(%D1%83%D0%BA%D1%80).pdf)

завдань із залізничних перевезень (Розпорядження КМУ від 12 червня 2019 р. № 591-р) та 2) Плану заходів з реформування залізничного транспорту (Розпорядження КМУ від 27 грудня 2019 р. № 1411-р), який передбачає реструктуризацію АТ «Укрзалізниця» з розділенням **на три оператори**: інфраструктури, вантажного та пасажирського. Водночас розмежування діяльності з управління інфраструктурою, вантажними, пасажирськими перевезеннями, поряд з іншими завданнями, передбачалося також Планом пріоритетних дій уряду на 2020 рік (Розпорядження КМУ від 09 вересня 2020 р. № 1133-р), але так і не було виконане.

Здобутком в Україні є імплементація положень директиви Ради ЄС від 07 грудня 1992 р. «Про встановлення спільних правил для окремих видів комбінованих перевезень вантажів між державами-членами» в національне законодавство шляхом підтримки ВРУ законопроекту «Про мультимодальні перевезення», ухваленого 17.11.2021. Цей закон спрямований на 1) вдосконалення чинної законодавчої бази та запровадження правових механізмів з метою більшого використання мультимодальних/контейнерних вантажних перевезень у національній транспортній системі, що сприятиме оптимізації часу і витрат шляхом впровадження єдиного договору мультимодального перевезення, а також на 2) приєднання України до Угоди про розвиток мультимодальних перевезень TRACECA – міжнародної транспортної програми за участі Європейського Союзу та 14 держав – членів Східноєвропейського, Кавказького та Центральноазіатського регіонів³⁰⁸.

Однією з найважливіших умов досягнення європейських стандартів у залізничній галузі в Україні є заходи з виконання вимог директиви 2008/57/ЄС «Про інтероперабельність (експлуатаційну сумісність)» залізничних систем України та ЄС. З метою формування ефективного механізму оцінки відповідності залізничних систем і підсистем технічним

³⁰⁸ Верховна Рада підтримала розвиток мультимодальних перевезень в Україні. URL: <https://mtu.gov.ua/news/32665.html>

специфікаціям інтероперабельності, ухвалених зазначеною директивою, було прийнято постанову КМУ від 03 жовтня 2018 р. № 797 «Про затвердження модулів оцінки відповідності у сфері залізничного транспорту»³⁰⁹.

Робота над імплементацією положень цієї директиви проводиться групою з інтероперабельності залізничних систем 1520 мм/1435 мм у рамках співпраці з Європейським залізничним агентством (ERA), що є надзвичайно важливо, як оскільки, згідно з четвертим залізничним пакетом, роль Агентства на залізницях ЄС збільшується через надання йому повноважень, необхідних для того, щоб стати єдиним європейським органом із сертифікації залізничних транспортних засобів і операторів. На сьогодні вже є певні результати, зокрема, узгоджено вітчизняні залізничні стандарти із відповідними TSI (технічні специфікації експлуатаційної сумісності) залізниць ЄС за підсистемами «Вантажні вагони», «СЦБ та зв'язок», «Безпека у залізничних тунелях», «Телематичні додатки до вантажних перевезень», «Телематичні додатки для пасажирських перевезень», «Шум від рухомого складу», «Енергозабезпечення на залізничному транспорті». Зазначені стандарти схвалені й затверджені Єврокомісією та розміщені на офіційному вебсайті ERA у розділі «Технічні специфікації»³¹⁰.

Задля вирішення проблеми нестачі тягового рухомого складу та перевірки готовності АТ «Укрзалізниця» до відкриття ринку залізничних перевезень, наприкінці грудня 2019 р. урядом було ухвалено постанову «Про реалізацію пілотного проекту щодо допуску приватних локомотивів до роботи окремими маршрутами на залізничних коліях загального користування», а Мінінфраструктури – наказ «Про затвердження Тимчасового положення про порядок допуску приватних локомотивів до

³⁰⁹ Транспортна складова Угоди про асоціацію: стан виконання і перспективи. URL: https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2020/03/Web_Dopovid_Transportna_2020.pdf

³¹⁰ Фесовець О.Р. Акти залізничного законодавства ЄС – аналіз імплементації відповідно до угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. *Державне управління: теорія та практика*. 2019. № 2. URL: <http://www.e-patp.academy.gov.ua/pages/dop/26/files/7a43e771-8a74-45cf-8303-4b9e4c732a64.pdf>

роботи окремими маршрутами на залізничних коліях загального користування». Проект реалізується з метою відпрацювання технічних та безпекових особливостей реалізації доступу до залізничної інфраструктури та експлуатації приватних потягових формувань на залізничній мережі загального користування³¹¹. *Дотепер було підписано лише необхідну документацію, а період експерименту закінчується вже в поточному році, що унеможлиблює проведення хоч якогось оцінювання та визначення результативності цього проекту.*

Незважаючи на досягнуті результати з виконання Угоди у транспортній сфері, залізнична галузь поки залишається однією з найменш результативних. Термін впровадження визначених Угодою директив та регламентів в залізничну галузь, наближається до завершення – у 2022 р., а відсоток виконання Угоди в сфері залізничного транспорту є одним із найнижчих, що також підтверджується оцінкою ЄС.

Автомобільна галузь та дорожнє господарство: стан імплементації Угоди. Угода про асоціацію між Україною та ЄС передбачає імплементацію у національне законодавство 14 нормативно-правових актів стосовно автомобільного транспорту (Додаток XXXII до Глави 7 «Транспорт»): 10 директив та чотирьох регламентів (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Директиви та регламенти по автомобільному транспорту, які необхідно прийняти, відповідно до Угоди про асоціацію між ЄС та Україною

Назва нормативно-законодавчого акту	Питання, на вирішення якого спрямована директива	Графік імплементації в законодавство України
<i>Технічні умови</i>		
Директива Ради № 92/6/ЄЕС від 10 лютого 1992 року про встановлення та використання пристроїв обмеження	Обладнання пристроєм обмеження швидкості до 100 км/год транспортних засобів, призначених для перевезення пасажирів, що мають понад вісім	Положення Директиви мають бути впроваджені для всіх транспортних засобів, що використовуються для міжнародних вантажних перевезень протягом одного року,

³¹¹ Секторальна інтеграція України до ЄС : передумови, перспективи, виклики. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_sektor_eu_ukr.pdf

<p>швидкості для певних категорій механічних транспортних засобів у Співтоваристві</p>	<p>додаткових сидінь (окрім місця водія) з максимальною масою менше 5 т, або понад 5 т, але не більше 10 т. Обладнання пристроєм обмеження швидкості до 90 км/год транспортних засобів, призначених для перевезення вантажу, що мають максимальну масу понад 3,5 т, але не більше 12 т, або понад 12 т.</p>	<p>та для усіх транспортних засобів, що використовуються для міжнародних пасажирських перевезень, протягом трьох років після набрання чинності цією Угодою, а для усіх транспортних засобів, вперше зареєстрованих після 1 січня 2008 р., що використовуються для національних перевезень, протягом чотирьох років після набрання цією Угодою чинності.</p>
<p>Директива Ради 96/53/ЄС від 25 липня 1996 року про встановлення для певних автомобільних транспортних засобів, що рухаються в межах Співтовариства, максимально дозволених розмірів при національних і міжнародних перевезеннях і максимально дозволеної ваги при міжнародних перевезеннях</p>	<p>Визначення стандартів розмірів транспортних засобів, призначених для перевезення вантажів.</p>	<p>Положення Директиви мають бути впроваджені протягом трьох років з дати набрання цією Угодою чинності для транспортних засобів, зареєстрованих в ЄС, при їх русі лише міжнародною мережею доріг категорії «Е» згідно з Додатком I до Європейської угоди про міжнародні автомагістралі (УМА) від 15 листопада 1975 р. Рада асоціації прийме рішення стосовно розширення сфери застосування положень Директиви щодо всієї мережі та усіх транспортних засобів протягом трьох років з дати набрання цією Угодою чинності.</p>
<p>Директива № 2009/40/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 6 травня 2009 року про перевірки з придатності до експлуатації автомобілів та автопричепів</p>	<p>Періодичність перевірок через один рік після початку експлуатації і далі щорічно: транспортні засоби для перевезення пасажирів, що мають понад вісім місць, не враховуючи місця водія; вантажні транспортні засоби з максимальною масою понад 3,5 т; причепа та напівпричепа з максимальною масою понад 3,5 т; таксі, швидка допомога. Періодичність перевірок через чотири роки після початку експлуатації і далі щодва роки: вантажні транспортні засоби, що мають принаймі чотири колеса, з максимальною масою не більше 3,5 т, за винятком</p>	<p>Положення Директиви мають бути впроваджені для всіх транспортних засобів, що використовуються у міжнародних вантажних перевезеннях, протягом одного року, для всіх транспортних засобів, що використовуються у міжнародних пасажирських перевезеннях, протягом трьох років, та для всіх інших транспортних засобів – протягом п'яти років після набрання цією Угодою чинності.</p>

	сільськогосподарських тракторів і машин; транспортні засоби для перевезення пасажирів, що мають принаймні чотири колеса, і не більше восьми місць, не враховуючи місця водія.	
Умови безпеки		
Директива Ради № 91/439/ЄЕС від 29 липня 1991 року про посвідчення водія	Уведення категорій посвідчень водія; визначення умов видачі посвідчень водія; вимоги для тестів на отримання посвідчення водія.	Ці положення Директиви мають бути впроваджені протягом трьох років з дати набрання цією Угодою чинності.
Директива № 2008/68/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 24 вересня 2008 року про перевезення небезпечних вантажів наземним транспортом	Встановлює єдині правила для безпечного міжнародного перевезення небезпечних вантажів.	Положення Директиви мають бути впроваджені для всіх перевезень небезпечних вантажів при виконанні міжнародних автомобільних перевезень протягом одного року після набрання цією Угодою чинності, при виконанні національних автомобільних перевезень – протягом трьох років після набуття цією Угодою чинності.
Соціальні умови		
Регламент (ЄС) № 561/2006 Європейського Парламенту та Ради від 15 березня 2006 року про гармонізацію відповідного соціального законодавства, що регулює відносини в галузі автомобільного транспорту та вносить зміни до Регламентів Ради (ЄЕС) № 3821/85 та (ЄС) № 2135/98 і скасовує Регламент Ради (ЄЕС) № 3820/85.	Необхідність чіткої регламентації часу керування: денний час – не більше дев'яти годин, тижневий час – не більше 56 годин, протягом двох тижнів поспіль – не більше 90 годин.	Положення Регламенту мають бути впроваджені в національному транспортному секторі протягом п'яти років з дати набрання цією Угодою чинності.
Регламент (ЄЕС) № 3821/85 від 20 грудня 1985 року про реєструвальні пристрої на автомобільному транспорті	Вимога встановлення на транспортні засоби, що призначені для перевезення вантажу та пасажирів, реєструвальних пристроїв, що відображатимуть та реєструватимуть час роботи та відпочинку водія.	Положення Регламенту мають бути впроваджені в національному транспортному секторі протягом п'яти років з дати набрання цією Угодою чинності.
Директива 2006/22/ЄС Європей-	Забезпечення ефективного проведення перевірок	Положення Директиви мають бути впроваджені в національному

<p>ського Парламенту і Ради від 15 березня 2006 року про мінімальні вимоги до імплементації Регламентів Ради (ЄЕС) № 3820/85 і (ЄЕС) № 3821/85 про соціальне законодавство, що стосується діяльності автомобільного транспорту і скасування Директиви Ради 88/599/ЄЕС.</p>	<p>дотримання соціального законодавства, що стосується автомобільного транспорту; заміна технічного обладнання (зокрема аналогових тахографів на цифрові); навчання співробітників правоохоронних органів.</p>	<p>транспортному секторі протягом п'яти років з дати набрання цією Угодою чинності.</p>
<p>Регламент (ЄС) № 1071/2009 Європейського Парламенту та Ради від 21 жовтня 2009 року, що запроваджує загальні правила стосовно умов допуску до роботи операторів автомобільних перевезень та скасування Директиви Ради № 96/26/ЄС</p>	<p>Статті 3, 4, 5, 6, 7 (за винятком критеріїв фінансового стану), 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15 та Додаток I.</p>	<p>Ці положення Регламенту мають бути впроваджені для усіх транспортних підприємств, залучених до міжнародних транспортних перевезень, протягом трьох років, а для всіх інших підприємств – протягом семи років з дати набрання цією Угодою чинності.</p>
<p>Директива № 2002/15/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 11 березня 2002 року про організацію робочого часу осіб, які здійснюють мобільну автотранспортну діяльність</p>	<p>Встановлення мінімуму вимог щодо організації робочого часу для поліпшення здоров'я та забезпечення безпеки осіб, які здійснюють автотранспортну діяльність, покращення безпеки на дорогах та створення рівних умов конкуренції.</p>	<p>Положення Директиви мають бути впроваджені для міжнародного транспорту протягом трьох років і для національного транспорту – протягом п'яти років з дати набрання цією Угодою чинності.</p>
<p>Директива № 2003/59/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 15 липня 2003 року про початкову кваліфікацію і періодичну підготовку водіїв деяких видів автомобільного транспорту для перевезення вантажів або пасажирів, що</p>	<p>Зобов'язання мати початкову кваліфікацію і проходити періодичну підготовку та перепідготовку всіх водіїв. Уведення нових норм має на меті забезпечення того, щоб завдяки своїй кваліфікації водій мав необхідний стандарт для доступу і здійснення діяльності, пов'язаної з керуванням.</p>	<p>Положення Директиви мають бути впроваджені для водіїв, які здійснюють міжнародні перевезення, протягом трьох років після набрання цією Угодою чинності, для водіїв, які здійснюють національні перевезення – протягом п'яти років після набрання цією Угодою чинності.</p>

вносить зміни до Регламенту Ради (ЄЕС) № 3820/85 і Директиви Ради № 91/439/ЄЕС та скасування Директиви Ради № 76/914/ЄЕС		
Податкові умови		
Директива 99/62/ЄС від 17 червня 1999 року про стягнення плати з великовагових вантажних транспортних засобів за використання певних інфраструктур	Впровадження системи справляння плати з вантажних автомобілів для відшкодування шкоди, завданої автомобільним дорогам загального користування.	Положення Директиви мають бути впроваджені, як тільки Україна прийме рішення про введення мит або зборів за використання її інфраструктури.
Комбіновані перевезення		
Директива Ради 92/106/ЄЕС від 7 грудня 1992 року про встановлення спільних правил для окремих видів комбінованих перевезень вантажів між державами-членами	Забезпечення оптимального керівництва своїми транспортними ресурсами в інтересах всіх громадян, що обов'язково пов'язане з використанням комбінованого транспорту для подолання проблем із заторами на дорогах, довкілля та безпеки дорожнього руху.	Положення Директиви мають бути впроваджені протягом восьми років з дати набрання цією Угодою чинності.
Інші аспекти		
Регламент (ЄС) № 1370/2007 Європейського Парламенту та Ради від 23 жовтня 2007 року про громадські пасажирські перевезення залізничним та автомобільним транспортом та скасування Регламентів Ради (ЄЕС) № 1191/69 та № 1107/70	Забезпечення надання громадських пасажирських послуг перевезення пасажирів, що включають такі механізми: надання виключних прав операторам громадських послуг, надання фінансової компенсації операторам громадського транспортного обслуговування і визначення загальних умов для діяльності громадського транспорту, що стосуватимуться всіх операторів.	Положення Регламенту мають бути впроваджені протягом восьми років після набрання цією Угодою чинності, за винятком статті 7.2.

Джерело: складено за Додатком ХХХІІ до глави 7 «Транспорт» розділу V «Економічна і галузева співпраця» Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Серед Директив і Регламентів ЄС важливу роль відіграють директиви, що стосуються сфери безпеки використання автомобільного транспорту. Так, на виконання Директиви 92/6/ЄЕС у листопаді 2017 р. було розроблено проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері безпеки експлуатації колісних транспортних засобів відповідно до вимог Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, який у травні 2019 р. повернули на доопрацювання. У лютому 2020 р. розроблено новий проєкт закону, але станом на червень 2021 р. зазначений законопроект у ВРУ не був зареєстровано, що свідчить про невиконання умов Угоди.

Частина положень Директиви 96/53/ЄС, що стосуються відповідальності за порушення у сфері безпеки на автомобільному транспорті, регулюються Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань здійснення габаритно-вагового контролю» від 11.09.2019 р. № 54-IX. Проте цей закон не враховує положення Директиви щодо системи стандартів ваги та габаритів, які містяться у додатку до директиви³¹².

В Україні у сфері автомобільних перевезень потрібна ліцензія для провадження здійснення ряду видів господарської діяльності. Для приведення у відповідність положень Регламенту №1071/2009 та Директиви 2003/59/ЄС в грудні 2020 р. на розгляд ВРУ було подано законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання ринку послуг автомобільного транспорту в Україні з метою приведення їх у відповідність з актом Європейського Союзу», спрямований на врегулювання питань ліцензування автомобільних перевезень, процедури оформлення, видачі та моніторингу відповідних свідоцтв професійної компетентності менеджерів з перевезень, впровадження механізму підтвердження

³¹² Україна та Угода про асоціацію. Моніторинг виконання 2014–2019. URL: http://ucerp.org.ua/wp-content/uploads/2021/01/zvit_5_2020_web_FINAL_2.pdf

бездоганної ділової репутації. Станом на червень 2021 р. законопроект перебував на розгляді Комітетів ВРУ.

При цьому положення Директиви 2003/59/ЄС не врегульовані щодо питань запровадження вимог до підготовки та підтвердження професійної компетентності водіїв, а також розроблення організаційно-правового комплексу заходів забезпечення здійснення такої кваліфікації. Розроблені законопроекти щодо внесення змін, у тому числі в Закон України «Про автомобільний транспорт», прийняті не були, триває процес їх обговорення та удосконалення. Підзаконна нормативна база не розробляється³¹³.

На виконання вимог Директиви ЄС № 2009/40/ЄС, яку замінила Директива 2014/45/ЄС для врегулювання питань безпеки на дорогах Розпорядженням КМУ № 481 від 14 червня 2017р. було схвалено Стратегію підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2020р., на зміну якої Розпорядженням КМУ № 1360-р від 21 жовтня 2020 р. було схвалено Стратегію підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 р., окремим напрямом якої визначено реформування системи здійснення контролю за технічним станом транспортних засобів³¹⁴ та затверджено Державну програму підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2023 року³¹⁵ із визначенням завдань, заходів та очікуваних результатів. Для врегулювання питань управління безпекою автомобільних доріг у жовтні 2019 р. ухвалено Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо управління безпекою автомобільних доріг»

³¹³ Україна та Угода про асоціацію. Моніторинг виконання 2014–2019. URL: http://ucerp.org.ua/wp-content/uploads/2021/01/zvit_5_2020_web_FINAL_2.pdf

³¹⁴ Розпорядження КМУ «Про схвалення Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року» № 1360-р від 21.10.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1360-2020-%D1%80#Text>

³¹⁵ Постанова КМУ «Про затвердження Державної програми підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2023 року» № 1287 від 21.12. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1287-2020-%D0%BF#Text>

№ 200-IX³¹⁶, яким, починаючи з 2021 р., закріплюється проведення аудиту безпеки автомобільних доріг.

Для врегулювання питань Директиви №2008/68/ЄС у вересні 2019 р. до ВРУ направлено проєкт Закону про внесення змін до деяких законів України щодо приведення їх у відповідність із законодавством Європейського Союзу у сфері перевезення небезпечних вантажів (реєстр. № 1193-1), який перебуває на доопрацюванні в комітетах ВРУ³¹⁷. Виконання вимог Директиви для автомобільного транспорту включає зобов'язання за Європейською угодою про міжнародні автомобільні перевезення (ADR)³¹⁸.

Відповідно до положень Регламенту ЄС № 1370/2007 у січні 2021 р. до ВРУ направлено проєкт закону про внесення змін до деяких законів України щодо суспільно важливих послуг з перевезення пасажирів автомобільним та міським електричним транспортом (реєстр. № 4583) згідно з яким визнані суспільно важливими перевезення переводитимуться на договірну основу із забезпеченням відповідної оплати за рахунок коштів місцевих бюджетів; а також буде впроваджена окрема система отримання обов'язкового фінансового відшкодування, що виплачується перевізникам таких послуг³¹⁹. Станом на червень 2021 р. законопроєкт перебував на розгляді комітетів ВРУ.

Для підвищення якості ремонту автомобільних доріг проводиться реформування системи державного управління автомобільними дорогами загального користування шляхом децентралізації відповідно до однойменної

³¹⁶ Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо управління безпекою автомобільних доріг» від 17.10.2019 р. № 200-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/200-20#Text>

³¹⁷ Проєкт Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо приведення їх у відповідність із законодавством Європейського Союзу у сфері перевезення небезпечних вантажів». URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66922

³¹⁸ Секторальна інтеграція України до ЄС: передумови, перспективи, виклики. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_sektor_eu_ukr.pdf

³¹⁹ Уряд підтримав законопроєкт щодо суспільно важливих послуг з перевезення пасажирів, – Владислав Криклій. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-pidtrimav-zakonoproekt-shchodo-suspilno-vazhlyvih-poslug-z-perevezennya-pasazhiriv-vladislav-kriklij>

Концепції³²⁰, спрямованої на визначення основних напрямів реформування та вдосконалення механізму фінансового забезпечення дорожнього господарства, прозорості прийняття управлінських рішень при організації нового будівництва, реконструкції, капітального, поточного ремонту та експлуатаційного утримання таких доріг.

Реальні зрушення щодо реалізації Концепції відбулися лише у 2018 р., тобто через 10 років від запланованого початку, при цьому частину заходів так і не виконано, тож вона вимагає пролонгації та актуалізації напрямів реформування. До того ж такі основоположні пункти, як втілення пілотних концесійних проєктів дорожнього господарства та створення інформаційно-аналітичної системи управління дорожнім господарством з метою формування єдиного інформаційного простору для учасників дорожнього руху, а також взаємодія між органами управління і підприємствами дорожнього господарства на всіх рівнях повною мірою не досягнуто. Тож необхідне подальше впровадження заходів, визначених у Концепції реформування системи державного управління автомобільними дорогами загального користування, що є передумовою формування загальної стратегії реформування, а також її оновлення відповідно до взятих зобов'язань відносно забезпечення сталого розвитку в країні і, зокрема, на автомобільному транспорті.

У березні 2018 р. КМУ затвердив Державну цільову економічну програму розвитку автомобільних доріг загального користування державного значення на 2018–2022 рр.³²¹ з метою формування чітких стратегічних напрямів розвитку автомобільних доріг загального користування, зважаючи

³²⁰ Розпорядження КМУ «Концепція реформування системи державного управління автомобільними дорогами загального користування» від 31 березня 2015 р. № 432-р / офіц. сайт Верховної Ради України. 2015. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/739-2011-p>

³²¹ Постанова КМУ «Про затвердження Державної цільової економічної програми розвитку автомобільних доріг загального користування державного значення на 2018–2022 роки» від 21.03.2018 р. № 382 / офіц. сайт Верховної Ради України. 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/382-2018-p#Text>

на соціально-економічні пріоритети розвитку регіонів та держави загалом. Програма спрямована на забезпечення ефективного функціонування та розвитку наявної мережі автомобільних доріг загального користування державного значення за маршрутами міжнародних та національних транспортних коридорів, підвищення безпеки руху, швидкості, комфортності та економічності автоперевезень пасажирів і вантажів та забезпечення належного експлуатаційного утримання автомобільних доріг загального користування державного значення³²².

Зазначені рішення приймалися в рамках виконання Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», спрямованої на впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід країни на провідні позиції у світі. *При цьому можна виділити ряд позитивних аспектів від впровадження реформування:*

– *передача доріг загального користування місцевого значення з 1 січня 2018 р. зі сфери управління Державного агентства автомобільних доріг України з балансу Служб автомобільних доріг у областях до сфери управління обласних державних адміністрацій, що дозволило Укравтодору зосередити ресурси на автомобільних дорогах загального користування державного значення, що є складовими міжнародних транспортних коридорів та мають пріоритетне значення у відносинах з країнами ЄС;*

– *запровадження Державного дорожнього фонду, що дало можливість: акумулювати всі визначені законодавством джерела фінансування дорожнього господарства в єдиному фонді у складі Державного бюджету; гарантувати цільове використання коштів виключно на розвиток і утримання автомобільних доріг; чітко визначити всі джерела фінансування фонду і*

³²² Уряд затвердив Державну цільову економічну програму розвитку автомобільних доріг загального користування державного значення на 2018–2022 роки / Єдиний вебпортал органів виконавчої влади України; Урядовий портал. 2018. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-cilovoyi-ekonomichnoyi-programi-rozvitku-avtomobilnih-dorig-zagalnogo-koristuvannya-derzhavnogo-znachennya-na-20182022-roki>

стабільно фінансувати дорожнє господарство, особливо зважаючи на сезонний характер робіт; використання залишків коштів поточного бюджету на покриття відповідних витрат у наступному бюджетному періоді³²³;

– *передача на місцевий рівень фінансування доріг місцевого значення*, що надало органам місцевої влади право самостійно визначати обсяги фінансування, об'єми робіт та пріоритетні об'єкти в регіонах. Такий розподіл дорожньої мережі дав змогу утримувати автодороги загального користування місцевого значення як за рахунок субвенцій з Державного дорожнього фонду, так і за гроші місцевих бюджетів, що стало позитивним моментом, адже керуючи дорожнім господарством безпосередньо на місці, можна більш об'єктивно визначати першочерговість виконання робіт з огляду на значимість дороги для регіону;

– *створення конкурентного ринку дорожніх робіт*, чому сприяло обрання підрядників через електронну систему ProZorro: це зумовило збільшення кількості учасників торгів. У сегменті експлуатаційного утримання доріг загального користування налічується понад 300 нових учасників, які мають досвід робіт на дорогах комунальної власності;

– *уведення системи контролю якості із залученням інженера-консультанта*³²⁴, що, за світовою практикою, сприяє економії до 15% від вартості будівництва³²⁵, тоді як до проведення реформування замовником, виконавцем та контролером дорожніх робіт був «Укравтодор», наразі ж останній залишився лише замовником;

³²³ Розвиток бюджетної децентралізації в Україні: наукова доповідь / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2016. 70 с. С. 49–60.

³²⁴ Постанова КМУ «Про затвердження вимог щодо проведення контролю якості робіт з нового будівництва, реконструкції та капітального ремонту автомобільних доріг загального користування» від 28.12.2016 р. № 1065 / офіц. сайт Верховної Ради України. 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1065-2016-%D0%BF#Text>

³²⁵ Уряд запровадив експеримент із скасування дозволів на будівництво доріг / Укрінформ. 2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2869915-urad-zaprovadiv-eksperiment-iz-skasuvanna-dozvoliv-na-budivnictvo-dorig.html>

– *уведення механізму гарантійного ремонту за рахунок підрядника*: на ямковий ремонт – 5 років; на капітальний – 10 років.

– *запровадження на початку 2020 р. спрощення дозвільної системи на отримання права виконання дорожніх робіт з проведення капітального ремонту* шляхом введення експериментального проєкту, який діятиме до 1 січня 2022 р., що передбачає скасування отримання дозволу на виконання зазначених робіт³²⁶. Ми вважаємо впровадження такого експерименту позитивним, тому що це на чотири місяці скоротить час на оформлення документів та спростить процедуру проведення капітальних ремонтів.

Проте треба зазначити, що паралельно з позитивними зрушеннями *виник ряд проблем, а саме*:

– відсутність пріоритетності розподілу об'єктів будівництва, реконструкції та ремонтів автомобільних доріг загального користування місцевого значення, а також вулиць і доріг комунальної власності при формуванні їх переліків;

– дрібні компанії, що займаються дорожніми роботами, неспроможні виконати великий обсяг робіт, тоді як транспортні проєкти є масштабними та дороговартісними, таким чином вони витісняються їх з ринку;

– неналежне виконання гарантійного ремонту підрядниками;

– низька конкуренція на ринку дорожніх робіт, що наразі спостерігається;

– відсутність змін у системі управління автомобільними дорогами через те, що ряд областей не використовує типову структуру управління автомобільними дорогами як на державному, так і на місцевому рівнях, і це призводить до незадовільного технічного стану доріг, впливає на безпеку руху тощо. Таке управління передбачає не лише будівництво, реконструкцію

³²⁶ Постанова КМУ «Про реалізацію експериментального проєкту з проведення капітального ремонту автомобільних доріг загального користування» від 05.02. 2020 р. № 192 / офіц. сайт Верховної Ради України. 2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-2020-%D0%BF#Text>

та ремонт автомобільних доріг, а ще й щоденне обслуговування, обстеження, облік, упровадження сучасних систем інформаційного забезпечення дорожнього господарства³²⁷;

– внутрішні конфлікти між керівництвом Укравтодору та обласними Службами автомобільних доріг, знижують довіру суспільства до цього органу влади.

Відбудова доріг державного значення на сьогодні відбувається за маршрутним принципом з метою «зшити» українські дороги між так званими містами-островами (наприклад, Миколаєвом, Сумами, Кропивницьким, Черкасами тощо), зважаючи на відсутні ділянки доріг.

Одним із джерел наповнення ДДФ є плата за проїзд автомобільними дорогами транспортних засобів, вагові або габаритні параметри яких перевищують нормативні, для чого було введено *габаритно-ваговий контроль* за проїздом великовагових та/або великогабаритних транспортних засобів автомобільними дорогами загального користування.

Україна долучається до країн ЄС, упроваджуючи сучасні технології збирання та обробки інформації на автошляхах, зокрема інтелектуальної транспортної системи, частиною якої є система зважування в русі WIM³²⁸. Основними завданнями ІТС у цьому напрямі є підвищення ефективності державного контролю за дотриманням вантажними перевізниками вагових обмежень і, як наслідок, – зменшення частоти та ступеня перевантаження транспорту на дорогах країни.

Розуміючи важливість цього питання, *останніми роками щодо здійснення вагового контролю на дорогах вживали активних дій. По-перше, у вересні 2019 р. ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань здійснення габаритно-вагового*

³²⁷ Березовський М. Дорожня галузь України. Погляд із середини / НАДУ. 2019. URL: <https://nadu.com.ua/dorozhnya-galuz-ukra%D1%97ni-poglyad-iz-seredini>

³²⁸ На європейському шляху до безпеки на наземному транспорті. *Перевізник*. 2013. № 12. С. 2–3.

контролю», згідно з яким врегульовано питання автоматичного габаритно-вагового контролю за допомогою комплексів зважування вантажівок у русі (weight-in-motion), що дозволить автоматично фіксувати порушення, пов'язані з відсутністю дозволів на перевезення вантажів та перевищенням вагових або габаритних обмежень.

Світовий банк профінансував проєкт щодо створення програмно-технічного комплексу установок WIM у розмірі 4 млн євро. Крім ваговимірjuвальних функцій, він проводить розрахунок компенсації збитків, завданих автомобільним дорогам загального користування від проїзду транспортних засобів із наднормативними ваговими параметрами. За оцінками Мінінфраструктури, відповідні кошти окупляться за рахунок штрафів і економії на ремонті дорожнього полотна.

Додатковим джерелом наповнення ДДФ має стати збір плати з великовантажного транспорту за проїзд по дорогах України, для чого наприкінці 2020 р. розроблено законопроекти №3544³²⁹ та №3545³³⁰, згідно з якими введення плати за проїзд здійснюватиметься з вантажних автомобілів вагою понад 12 т, а вартість проїзду становитиме близько 3 грн за 1 км. На першому етапі пропонується стягувати збір тільки з іноземних перевізників, що здійснюють транзитні перевезення територією України, а введення плати для українських перевізників планується впроваджувати через п'ять років. За експертними підрахунками, повноцінний запуск нової ініціативи дозволить збільшити надходження до ДДФ для відновлення автомобільних доріг на 9 млрд грн щорічно³³¹.

³²⁹ Проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження плати за використання автомобільних доріг загального користування / офіц. сайт Верховної Ради України. 2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68945

³³⁰ Проєкт Закону про внесення змін до Бюджетного Кодексу України щодо впровадження плати за використання автомобільних доріг загального користування / офіц. сайт Верховної Ради України. 2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68946

³³¹ Шуляк О. Дороги як у Європі: покращення інфраструктури залежить від парламенту? *Interfax*. 2020. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/blog/666581.html>

Поряд із викладеним вище необхідно зазначити, що плата за проїзд може вводитися тільки для доріг, які перебувають у якісному, нормативному стані, а таких автомобільних доріг на сьогодні в Україні всього близько 12 тис. км. Тож для введення такої плати потрібно першочергово модернізувати автомобільні шляхи державного значення з приведенням їх до нормативного стану. Уведення такої плати передбачається у зв'язку з тим, що Угода про асоціацію між Україною та ЄС передбачає імплементацію Директиви № 99/62/ЄС про стягнення плати з великовагових вантажних транспортних засобів.

У країнах ЄС, крім зазначеного вище, за рахунок системи платних доріг наповнюються дорожні фонди, що дозволяє оновлювати та підтримувати дорожню мережу. Більшість держав – членів ЄС, а також країн-сусідів уже запровадила систему збору плати за користування дорогами, причому в багатьох з них показник максимальної ваги знижується з 12 т до 7,5 та 3,5 т, а вартість проїзду коливається в еквіваленті від 2,2 до 11 грн за км³³². Для впровадження плати за проїзд великовантажними транспортними засобами автомобільними дорогами загального користування необхідно привести дороги до нормативного експлуатаційного стану та внести зміни до чинного законодавства.

Велике значення для впровадження систем збору плати за користування дорогами має розвиток систем визначення місцезнаходження транспортних засобів, їх ідентифікації, моніторингу перевезень вантажів із використанням інформаційних і телекомунікаційних технологій, систем супутникового зв'язку.

Для відновлення автомобільних доріг загального користування державного значення, за розрахунками Світового банку, необхідно

³³² Гвоздіков С. Платні автодороги: як ця ініціатива може працювати в Україні. *Mind*. 2020. URL: <https://mind.ua/openmind/20211842-platni-avtodorogi-yak-cya-iniciativa-mozhe-pracyuvati-v-ukrayini>

інвестувати близько 150 млрд грн протягом 10 років³³³. Відновлення автомобільних доріг потребує часу і величезних фінансових вкладень для їх оновлення і розширення, яких держава в достатньому обсязі не має, а коштів лише ДДФ не вистачить, тому необхідно застосовувати механізм ДПП.

Упровадження механізму державно-приватного партнерства (ДПП) для автотранспортної галузі в Україні може застосовуватись у сфері будівництва та/або експлуатації автострад, доріг та їх інфраструктури, а формами співпраці державних органів з приватними є: концесійний договір; договір управління майном (виключно за умови передбачення у договорі, укладеному в рамках державно-приватного партнерства, інвестиційних зобов'язань приватного партнера); договір про спільну діяльність; інші договори.

В Україні з майже 350 заявлених проєктів та інвестиційних намірів щодо інфраструктури автодоріг, портів і аеропортів тільки 20 дійшли до стадії техніко-економічного обґрунтування (ТЕО) або пред-ТЕО, причиною чого стало нерозуміння інвестором ступеня окупності його власних коштів³³⁴.

Успішно проведені проєкти ДПП у морських портах сприятимуть впровадженню концесійних проєктів у сфері автотранспорту, адже: 1) держава отримає важливий позитивний досвід для залучення інвесторів до інфраструктурних проєктів; 2) це підтвердить інвесторам надійність держави як партнера ДПП.

Морський транспорт: шляхи імплементації Угоди. Підписання Угоди про асоціацію України з ЄС відкриває перспективи розвитку вітчизняного морського транспорту, сприяє створенню умов для його функціонування на рівні європейських та світових стандартів. При цьому необхідна адаптація законодавства України у сфері транспорту на принципах лібералізації

³³³ Навіщо «Укравтодору» кредити під державні гарантії / НАДУ. 2020. URL: <https://nadu.com.ua/navishho-ukravtodoru-krediti-pid-derzhavni-garanti%D1%97/>

³³⁴ Там само.

надання транспортних послуг, необмеженого доступу до міжнародних морських ринків та торгівлі на комерційній і недискримінаційній основі.

Постановою КМУ від 25.10.2017 № 1106 *«Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони»* був затверджений План заходів з виконання цієї Угоди³³⁵. Разом із тим моніторинг стану виконання зобов'язань щодо імплементації положень Угоди про асоціацію України з ЄС у секторі морського транспорту станом на кінець 2021 р. демонструє, що із загальної кількості завдань (25), виконано одне, 12 завдань не виконано; щодо 12 завдань розгляд не розпочався³³⁶. Тому потрібне перезавантаження процесу імплементації основних положень Угоди про асоціацію України з ЄС.

Протягом останніх років здійснено певні кроки з розроблення нормативно-правових актів у сфері морського транспорту відповідно до вимог ЄС. Розпорядженням КМУ від 11.10.2017 №747 схвалено Стратегію імплементації положень директив та регламентів ЄС у сфері міжнародного морського та внутрішнього водного транспорту («дорожню карту») та затверджено План заходів з імплементації актів права ЄС у цій сфері.

Метою Стратегії є запровадження режиму внутрішнього ринку за принципом взаємності, поетапне надання доступу до ринків державних контрактів на закупівлю робіт і послуг щодо набуття повного режиму внутрішнього ринку у сфері послуг з міжнародних морських перевезень. Завдання Стратегії: адаптація національного законодавства до законодавства ЄС, забезпечення виконання стандартів Міжнародної морської організації, вироблення механізму моніторингу міжнародних стандартів у сферах торговельного мореплавства та внутрішнього водного транспорту.

³³⁵ Постанова КМУ від 25.10.2017 р. № 1106. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1106-2017-%D0%BF#Text>

³³⁶ Навігатор Угоди. *Європейська правда*. URL: <http://navigator.euointegration.com.ua/tasks?type=chapter&id=transport>

У 2017 р. утворено Державну службу морського та річкового транспорту України, основними завданнями якої є реалізація державної політики у сферах морського та річкового транспорту, торговельного мореплавства, судноплавства на внутрішніх водних шляхах, забезпечення навігаційно-гідрографічного мореплавства, а також забезпечення та здійснення державного нагляду (контролю) за безпекою на морському та річковому транспорті.

Низка проблем у сфері морського транспорту тісно пов'язана з трудовими питаннями. Проводиться робота щодо ратифікації Конвенції міжнародної організації праці 2006 року про працю в морському судноплавстві. У зв'язку з цим розроблено проекти Законів України *«Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці 2006 року про працю в морському судноплавстві, з поправками»* та *«Про внесення змін до деяких законодавчих актів у зв'язку з ратифікацією Конвенції Міжнародної організації праці 2006 року про працю в морському судноплавстві, з поправками»*. 24.03.2021 прийнято наказ Міністерства інфраструктури України № 152 *«Про затвердження Змін до Положення про робочий час та час відпочинку плаваючого складу морського і річкового транспорту України»*³³⁷. Наказом Мінінфраструктури від 16.07.2020 № 399 внесено зміни до Порядку визначення мінімального складу екіпажу судна³³⁸.

Було зроблено і декілька кроків стосовно наближення законодавства в контексті технічних та експлуатаційних вимог, зокрема щодо безпеки. Випущено наказ Мінінфраструктури від 07.08.2018 № 362 *«Про внесення змін до Положення про навігаційно-гідрографічне забезпечення мореплавства у внутрішніх морських водах, територіальному морі та виключній (морській) економічній зоні України»*³³⁹. 21.04.2017 р. підписано

³³⁷ Наказ Міністерства інфраструктури України від 24.03.2021 № 152. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0652-21#Text>

³³⁸ Наказ Мінінфраструктури України від 16.07.2020 № 399. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0736-20#Text>

³³⁹ Наказ Мінінфраструктури України від 07.08.2018 № 362. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0974-18#Text>

указ Президента *«Про приєднання України до Міжнародної конвенції про контроль над шкідливими протиобростаючими системами на судах»*³⁴⁰.

Мінінфраструктури розроблено проєкт Методики розрахунку ставок портових зборів³⁴¹ та проєкт Порядку та умов укладання договорів, на підставі яких здійснюється компенсація інвестицій, внесених суб'єктами господарювання в стратегічні об'єкти портової інфраструктури. Розроблено законопроекти щодо розмежування господарських та державних функцій капітанів морських портів та щодо спеціального фонду сталого фінансування морської галузі, за допомогою якого Морська адміністрація зможе сплачувати внески за членство в міжнародних організаціях та повною мірою виконувати свої функції, передбачені міжнародними конвенціями.

Серед зобов'язань України перед ЄС зокрема виконано завдання Угоди про асоціацію у секторі міжнародного морського транспорту, що стосується контролю руху суден, воно передбачає запровадження обов'язкової інформаційної системи, щоб надати державам – членам ЄС швидкий доступ до всієї важливої інформації стосовно руху морських суден, які транспортують небезпечні або забруднені матеріали. З метою імплементації цього завдання до вимог ЄС (директиви 2010/65/ЄС та 2002/59) Мінінфраструктури України був виданий наказ від 25.09.2015 № 387 *«Про затвердження Змін до Порядку оформлення приходу суден у морський порт, надання дозволу на вихід суден у море та оформлення виходу суден із морського порту»*³⁴², в якому прописані правила перевезення небезпечних та забруднюючих вантажів.

³⁴⁰ Указ Президента України від 21.04. 2017 р. № 112/2017 *«Про приєднання України до Міжнародної конвенції про контроль над шкідливими протиобростаючими системами на судах»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/112/2017#Text>

³⁴¹ Проєкт Методики розрахунку розмірів ставок портових зборів, які справляються у морських портах та Порядку справляння, обліку та використання коштів від портових зборів, крім використання коштів від сплати адміністративного збору. URL: <https://mtu.gov.ua/news/31784.html>

³⁴² Наказ Мінінфраструктури України від 25.09.2015 № 387. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1260-15#Text>

Євроінтеграційні зобов'язання підсектора «Морські послуги», прописані в Угоді про асоціацію України з ЄС стосуються комплексу заходів щодо регулювання міжнародних морських перевезень між портами України та держав – членів ЄС, включаючи й торгівлю між портами. Загалом зобов'язання цього підсектора корелюються із зобов'язаннями підсектора «Морський транспорт» сектора «Транспорт» з єдиною відмінністю, що перші мають на меті забезпечення недискримінаційного та безпечного режиму мореплавства у міжнародних морських перевезеннях та послуг, пов'язаних із торгівлею. Реалізація зазначених положень допоможе забезпечити безпечність мореплавства України та доступ до ринку міжнародних морських перевезень, що сприятиме лібералізації, застосуванню принципу необмеженого доступу до міжнародних морських ринків.

Оцінюючи прогрес щодо виконання зобов'язань підсектора «Морські послуги», можна стверджувати, що більшість зобов'язань не виконана (див. дані табл. 3.8)³⁴³. Наразі зрушення спостерігаються тільки щодо регуляторного наближення та практичного впровадження зобов'язання 102 щодо моніторингу руху. Виконання цього зобов'язання забезпечується розробленням та прийняттям нормативно-правового акта Мінінфраструктури щодо створення інформаційної системи моніторингу надводної обстановки і руху морських суден з використанням консолідованих джерел інформації; створенням програмно-апаратного комплексу інформаційної системи моніторингу надводної обстановки і руху морських суден. У 2019 р. також проводилася активна робота щодо Єдиної системи моніторингу надводної обстановки з використанням автоматизованої ідентифікаційної системи на Чорному та Азовському морях у зоні відповідальності України.

Україна приєдналася до деяких міжнародних конвенцій, зокрема до Протоколу 1988 року до Міжнародної конвенції про вантажну марку 1966

³⁴³ Україна та угода про асоціацію: моніторинг виконання 2014–2019. URL: <https://www.kas.de/documents/270026/270075/UA+2020+%C2%A9UCEP+Ukraine+und+AA.+Monitoring+der+Implementierung+2014-2019.pdf/8823cd>

року з поправками до нього у 2003, 2004, 2006, 2008, 2012, 2013 та 2014 роках. Разом із тим потребують вирішення питання приєднання ще до ряду міжнародних конвенцій, серед яких: Конвенція ООН про міжнародні змішані перевезення вантажів, Конвенція ООН про Кодекс поведження лінійних конференцій, Конвенція ООН про морські перевезення вантажів.

Українська морська адміністративна система є надмірно складною і не має чіткого ідентифікуючого компетентного органу управління міжнародними зобов'язаннями і обов'язками України у сфері морського транспорту відповідно до конвенцій ІМО, учасником яких є Україна³⁴⁴.

Таблиця 3.8

**Оцінка прогресу у виконанні зобов'язань підсектора «Морські послуги»
Угоди про асоціацію України з ЄС**

Номер та назва зобов'язання	Нормативні документи	Опис реалізації зобов'язання	Стан виконання зобов'язання
<i>Зобов'язання 99 / Безпека на морі – Держава прапору / класифікаційні спільноти</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Директива 94/57/ЄС • Директива 2009/15/ЄС • Регламент (ЄС) 336/2006 • Директива 94/57/ЄС • Директива 2009/15/ЄС • Регламент (ЄС) 336/2006 	<ul style="list-style-type: none"> • Зобов'язання передбачає впровадження комплексу законодавчих та нормативних заходів щодо обстеження та сертифікації суден на відповідність міжнародним конвенціям з безпеки на морі та запобігання забрудненню морських територій; впровадження вимог безпеки для корпусних, машинних, електричних та контрольних установок суден, що підпадають під дію міжнародних конвенцій; відтворення організаційно-правового механізму дотримання за вимогами. Внесення змін до законодавства стосовно загальних правил і стандартів для організацій з інспектування та огляду 	Регуляторне наближення та практичне впровадження не розпочато

³⁴⁴ Угоді 5 років. Що зробила Україна? Дослідження УЦЄПу. URL: <http://ucerp.org.ua/doslidzhennyahtml>

		суден та проведення аудиту національного класифікаційного товариства щодо провадження такої діяльності.	
<i>Зобов'язання 100 / Застосування рішень відповідно до реєстру визнаних організацій ЄС</i>	Директива 94/57/ЄС, що замінена Директивою 2009/15	Зобов'язання передбачає впровадження дотримання вимог безпеки відповідно до європейських умов контролю за дотриманням міжнародних зобов'язань у сфері безпеки суден і мореплавства. Крім того, це зобов'язання включає доступ визнаних організацій (відповідно до Директиви 2009/15) до проведення інспектувань дотримання правил безпеки.	Регуляторне наближення не розпочато
<i>Зобов'язання 101 / Держава порту</i>	Директива 95/21/ЄС, замінена Директивою 2009/16	Зобов'язання передбачає встановлення загальних критеріїв контролю суден державою порту та узгодження процедур щодо огляду та затримання, впровадження системи контролю державою порту, заснованої на інспекціях, згідно з приєднанням до деяких міжнародних договорів, а також здійснення організаційних заходів щодо реорганізації служб капітанів морських портів.	Регуляторне наближення та практичне впровадження на ранній стадії
<i>Зобов'язання 102 / Моніторинг руху</i>	Директива 2002/59/ЄС	Зобов'язання передбачає створення інформаційної системи моніторингу надводної обстановки і руху морських суден, у тому числі внесення відповідних змін до законодавства України.	Регуляторне наближення та практичне впровадження є просунутим
<i>Зобов'язання 103 / Технічні та оперативні правила (Пасажирські судна)</i>	Директива 98/18/ЄС Директива 1999/35/ЄС Директива 2003/25/ЄС	Зобов'язання передбачає підвищені вимоги безпеки пасажирських суден типу «ро-ро» та швидкісних пасажирських суден та системи обов'язкового їх	Регуляторне наближення не розпочато

		огляду для безпечного функціонування регулярних перевезень.	
<i>Зобов'язання 104 / Технічні та оперативні правила (Нафтові танкери)</i>	Регламент (ЄС) 417/2002 84) Наказ Міністерства інфраструктури України від 25.04.2012 №221	Зобов'язання передбачає запровадження обов'язковості подвійного корпусу або еквівалентної конструкції нафтових танкерів, які експлуатуються в морських водах України, виведення з обігу одностінних нафтових танкерів та перехід на обов'язкову експлуатацію нафтових танкерів із підвищеними засобами безпеки.	Регуляторне наближення не розпочато
<i>Зобов'язання 105 / Технічні та оперативні правила (Балкери)</i>	Директива 2001/96/ЄС	Зобов'язання передбачає впровадження технічних та безпекових вимог щодо балкерів.	Регуляторне наближення не розпочато.
<i>Зобов'язання 106 / Технічні та оперативні правила (Екіпаж)</i>	Директива 2001/25/ЄС, замінена Директивою 2008/106/ЄС	Зобов'язання передбачає впровадження мінімальних вимог щодо рівня підготовки моряків у програмах їхньої підготовки у навчальних закладах та щодо підвищення кваліфікації моряків відповідно до Міжнародної конвенції про підготовку і дипломування моряків (ПДНВ) та несення вахти 1978 року.	Регуляторне наближення на ранній стадії
<i>Зобов'язання 107 / Навколишнє середовище</i>	Директива 2000/59/ЄС, Регламент (ЄС) 782/2003	Зобов'язання передбачає впровадження правил портового приймання обладнання для суднових відходів та залишків вантажу у морських портах і морських терміналах та передбачає заборону оловоорганічних сполук на судах.	Регуляторне наближення на ранній стадії
<i>Зобов'язання 108 / Технічні умови</i>	Директива 2002/6/ЄС, замінена Директивою 2010/65	Зобов'язання передбачає впровадження інформаційної мережі SafeSeaNet для обміну інформацією, збереження статистичних даних щодо	Регуляторне наближення на ранній стадії

		морських перевезень територією ЄС	
<i>Зобов'язання 109 / Соціальні умови</i>	Директива Ради 92/29/ЄЕС Директива Ради 1999/63/ЄС Директива 1999/95/ЄС	Зобов'язання передбачає впровадження мінімальних європейських вимог щодо робочого часу та інших соціальних умов моряків, та організацію робочого часу моряків.	Регуляторне наближення не розпочато
<i>Зобов'язання 110 / Морська безпека</i>	Директива 2005/65/ЄС Регламент (ЄС) 725/2004	Зобов'язання передбачає впровадження вимог щодо оснащення суден та портових засобів, порядку дотримання цих вимог	Регуляторне наближення не розпочато

Джерело: складено Кудрицькою Н.В. з використанням: Україна та Угода про асоціацію. моніторинг виконання 2014–2019. URL: <https://www.kas.de/documents/270026/270075/UA+2020+%C2%A9UCEP+Ukraine+und+AA.+Monitoring+der+Implementierung+2014-2019.pdf/8823cd>

Внутрішній водний транспорт: на шляху до імплементації Угоди.

Після підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС постало питання про відродження внутрішнього водного (річкового) транспорту України, інфраструктура якого налічує 11 портів. Україна, підписавши Угоду про асоціацію з ЄС, взяла на себе низку зобов'язань щодо розвитку внутрішнього водного транспорту, зокрема щодо розроблення у співробітництві з ЄС стратегії розвитку річкового транспорту на основі національної транспортної політики, включення внутрішнього водного транспорту в систему мультимодальних перевезень та мережу пріоритетних транспортних маршрутів, імплементації до національного законодавства норм європейського права.

У рамках адаптації законодавства України до вимог ЄС 03.12.2020 р. було ухвалено Закон України № 1054-IX «Про внутрішній водний транспорт». Враховуючи загальнодержавний курс на інтеграцію до європейського співтовариства, ухвалення Закону «Про внутрішній водний транспорт» було на часі, оскільки ним передбачено імплементацію базових положень директив та регламентів ЄС у галузі внутрішнього водного транспорту відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Важливою є інтеграція внутрішніх водних шляхів в інтермодальну логістичну схему, що дасть Україні змогу посилити конкурентну позицію в транспортній системі країн – членів ЄС, досягти покращення інвестиційного клімату в секторі внутрішніх водних шляхів та стимулювання розвитку суднобудівної та судноремонтної галузей, демонополізувати лоцманські послуги на внутрішніх водних шляхах, що також створить конкуренцію на цьому ринку, тим самим зменшить вартість та покращить якість цих послуг.

Ухвалення Закону *«Про внутрішній водний транспорт»* сприятиме розвитку берегової інфраструктури внутрішнього водного транспорту, покращенню стану річкового господарства, розвитку на конкурентних засадах ринку послуг у сфері внутрішнього водного транспорту та залученню інвестицій, переорієнтації вантажопотоків на екологічний та економічний річковий транспорт тощо³⁴⁵, але при цьому необхідне впровадження таких прогресивних норм у частині:

- стягнення плати із суден за проходження шлюзів, – наразі вона відсутня;

- здійснення утримання, ремонту та реконструкції судноплавних гідротехнічних споруд (шлюзів) та водних підходів до них за рахунок власника гідроелектростанцій Дніпровського каскаду;

- анулювання будь-яких дозволів на проведення днопоглиблювальних робіт із підтримання гарантованих параметрів суднового ходу (це є вкрай важливою статтею);

- визнання тарифів на послуги, що надаються річковими портами, вільними; їх визначення договором між суб'єктами господарювання;

- можливість причалів державної форми власності перебувати об'єктами оренди строком на 49 років або об'єктом приватизації відповідно до законодавства;

³⁴⁵ Пояснювальна записка до проекту Закону *«Про внутрішній водний транспорт»*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66739

– стягнення плати із суден за проходження згідно з графіком ферм мостів, що розводяться, – наразі ця плата відсутня;

– передбачення, що судна, які здійснюють внутрішні водні перевезення, звільняються від сплати канального та корабельного зборів на морських водних шляхах, а також від сплати корабельного збору за проходження транзитом акваторій морських портів у разі сплати ними річкового збору протягом поточного рейсу³⁴⁶.

Моніторинг стану виконання зобов'язань щодо імплементації положень Угоди про асоціацію України з ЄС у секторі внутрішнього водного транспорту станом на кінець 2021 р. показує, що загальна кількість завдань – сім, з них виконано одне завдання, три завдання не виконано; розгляд трьох завдань не розпочався³⁴⁷. У табл. 3.9 подані результати оцінок виконання відповідних зобов'язань України щодо внутрішнього водного транспорту.

Серед проблем, що стосуються розвитку внутрішнього водного транспорту, важливим для України є використання можливостей Дунаю.

Для розв'язання цієї проблеми у грудні 2018 р. Міністерство інфраструктури України у рамках співпраці уклало меморандум з міністерствами 13 країн у межах Європейської стратегії для Дунайського регіону (ЄСДР). У ньому країни підтвердили своє зобов'язання щодо виконання Генерального плану відновлення та обслуговування фарватера Дунаю та його судноплавних приток, прийнятого у грудні 2014 р., і погодилися застосовувати узгоджені форми ДАВІД для прикордонного контролю. Міністерство працює над включенням у нормативну базу України нових форм ДАВІД, чинних для всіх країн на Дунаї, а в перспективі зможуть бути синхронізовані з формами контролю на Рейні, таким чином максимально спростивши судноплавство. Форми ДАВІД є першим кроком

³⁴⁶ Аніщенко О.В. Річковий транспорт України: сучасний стан та економічні перспективи розвитку. URL: http://business-navigator.ks.ua/journals/2018/45_1_2018/08.pdf

³⁴⁷ Стан імплементації завдань. *Європейська правда*. URL: <http://navigator.eurointegration.com.ua/tasks?type=chapter&id=transport>

для повної уніфікації та спрощення прикордонного контролю на водних шляхах, а у випадку успіху наступним етапом буде синхронізація форм санітарного та фітосанітарного контролю, довідок про стан здоров'я, перевезення небезпечних вантажів. Крім цього, в наступні роки планується запровадження діджиталізованих форм із функціонуванням єдиної бази даних, доступних для всіх країн-учасниць – як членів Шенгенської угоди, так і нечленів та кандидатів в члени ЄС³⁴⁸.

Таблиця 3.9

Оцінка прогресу у виконанні зобов'язань підсектора «Внутрішній водний транспорт» Угоди про асоціацію України з ЄС

Номер та назва зобов'язання	Нормативні документи	Опис реалізації зобов'язання	Стан виконання зобов'язання
<i>Зобов'язання 265 / Оновлення механізму ціноутворення на національному та міжнародному внутрішньому водному транспорті</i>	Директива 96/75/ЄС	Зобов'язання передбачає вироблення тарифної політики, методики ціноутворення на водному транспорті з метою стимулювання привабливості перевезень	Регуляторне наближення не розпочато
<i>Зобов'язання 266 / Встановлення технічних вимог до суден на внутрішніх водних шляхах</i>	Директива (ЄС) 2016/1629 Регламент (ЄС) 2016/162	Зобов'язання передбачає впровадження мінімальних технічних вимог з метою забезпечення безпеки судноплавства та безпеки навігаційної системи, забезпечення організаційного механізму контролю за дотриманням технічних вимог безпеки.	Регуляторне наближення не розпочато
<i>Зобов'язання 267 / Реорганізація річкової інформаційної служби</i>	Директива 2005/44/ЄС	Зобов'язання передбачає запровадження та використання гармонізованих річкових інформаційних служб (РІС) з метою підтримки транспорту внутрішніх водних	Регуляторне наближення не розпочато

³⁴⁸ Транспортна складова Угоди про асоціацію: стан виконання і перспективи. URL: https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2020/03/Web_Dopovid_Transportna_2020.pdf

		шляхів заради посилення безпеки, ефективності та екологічності, а також полегшення взаємодії з іншими видами транспорту.	
<i>Зобов'язання 268 / Створення інформаційної системи моніторингу надводної обстановки і руху морських суден</i>	Директива 2002/59/ЄС Директива 2009/17/ЄС Директива 2009/18/ЄС Директива Комісії 2011/15/ЄС Директива 2014/100/ЄС Регламент (ЄС) 1286/2011	Зобов'язання передбачає забезпечення вимог щодо безпеки судноплавства шляхом запровадження моніторингової системи, технічного механізму нагляду.	Регуляторне наближення на ранній стадії
<i>Зобов'язання 269 / Забезпечення безпеки під час перевезення небезпечних вантажів річковим транспортом для національних перевезень</i>	Директива 2008/68/ЄС	Зобов'язання передбачає розроблення законодавчої та регуляторної бази.	Регуляторне наближення на ранній стадії
<i>Зобов'язання 270 / Оновлення вимог до професійної компетенції перевізника та механізму взаємного визнання відповідних кваліфікаційних документів</i>	Директива 87/540/ЄЕС	Зобов'язання передбачає впровадження підвищених вимог професійної компетенції перевізника для судноплавства на внутрішньому водному транспорті та взаємне визнання дипломів, сертифікатів та інших офіційних посвідчень кваліфікаційного рівня для провадження такої діяльності, а також здійснення організаційних заходів щодо видачі посвідчень відповідного зразка	Регуляторне наближення на ранній стадії

Джерело: складено Кудрицькою Н.В. з використанням: Україна та Угода про асоціацію. моніторинг виконання 2014–2019. URL: <https://www.kas.de/documents/270026/270075/-UA+2020+%C2%A9UCER+Ukraine+und+AA.+Monitoring+der+Implementierung+2014-2019.pdf/8823cd>

Зазначене вище дає змогу констатувати, що процес імплементації вітчизняного законодавства у секторах морського та внутрішнього водного транспорту до вимог ЄС триває, проте потребує перезавантаження, значна кількість завдань не виконана або ще перебуває у стані розроблення.

Портове господарство: перезавантаження Угоди. Міністерство інфраструктури України на сьогодні зробило ряд кроків у галузі портового господарства щодо наближення вітчизняного законодавства до вимог ЄС. Перш за все розроблено та передано на розгляд ЄС детальну *дорожню карту з наближення законодавства України до права ЄС у сфері міжнародного морського транспорту*. Україна приєдналась до *Міжнародної конвенції про контроль над шкідливими протиобростаючими системами на суднах*, і, крім того, завершується підготовка до ратифікації низки конвенцій, зокрема *Конвенції Міжнародної організації праці 2006 року про працю в морському судноплаванні*, що допоможе створити необхідне підґрунтя для контролю за дотриманням прав українських моряків за кордоном, засвідчить виконання Україною своїх зобов'язань за Угодою про асоціацію у сфері морського транспорту³⁴⁹. Так, аналіз нормативно-правових актів ЄС³⁵⁰, вимоги яких щодо модернізації портової інфраструктури та портових послуг необхідно врахувати Україні, подано у табл. 3.10.

Директиви та регламенти ЄС, проаналізовані у табл. 3.10, охоплюють низку питань щодо *охорони довкілля, забезпечення безпеки мореплавання, а також технічних та експлуатаційних правил та вимог до інфраструктури морських портів України*. Крім того, імплементація окреслених вище Директив та Регламентів ЄС і подальше практичне впровадження їх положень – це один із кроків на шляху до інтеграції України у міжнародну та європейську портову мережу, що забезпечить ефективне функціонування поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі між Україною та ЄС для сектору портового господарства.

³⁴⁹ Щодо стану імплементації Угоди про асоціацію / офіц. сайт Міністерства інфраструктури України. URL: <http://new.mtu.gov.ua/content/shchodo-stanu-implementacii-ugodi-pro-asociaciyu.html>

³⁵⁰ Нормативна база / Підтримка впровадження Транспортної стратегії України (ІТС). URL: <http://www.transport-ukraine.eu/>

Директиви та регламенти ЄС, що регулюють діяльність у морських портах

№ пп	Директива/регламент	Мета	Зобов'язання України
1.	<i>Директива 2019/883/ЄС</i> Європейського парламенту та Ради від 17 квітня 2019 р. про портові приймальні споруди для доставки відходів з суден, що вносить поправки до Директиви 2010/65/ ЄС та скасовує Директиву 2000/59 /ЄС	Спрямована на захист морського середовища від негативних наслідків скидання відходів із суден, що використовують порти, розташовані в ЄС, забезпечуючи при цьому безперебійну роботу морського судноплавства за рахунок поліпшення доступності та використання відповідних портових приймальних споруд і доставки відходів. до цих об'єктів.	1) Портові приймальні споруди повинні приймати відходи з судів екологічно безпечним чином відповідно до Директиви 2008/98/ ЄС та іншими відповідними законами ЄС і національного законодавства про відходи; 2) використовувати форми і процедури ІМО для повідомлення ІМО, а також владу держави порту про передбачувані недоліки портових приймальних споруд.
2.	<i>Директива 2009/15/ЄС</i> Європейського Парламенту та Ради від 23 квітня 2009 р. стосовно загальних правил і стандартів для організацій з інспектування та огляду суден, а також відповідної діяльності морських адміністрацій	Визначає заходи, яких повинні дотримуватися держави-члени у своїх стосунках з організаціями, на які покладається проведення інспекцій, оглядів та сертифікація суден на відповідність міжнародним конвенціям з безпеки на морі та запобігання забрудненню морів, сприяючи при цьому реалізації мети вільного надання послуг. Цей процес включає розроблення та впровадження вимог щодо безпеки корпусу, обладнання та електричних і контрольних установок суден, що підпадають під дію міжнародних конвенцій.	Встановлює завдання для визнаної організації згідно з вимогами Регламенту ЄС 391/2009 як такої, що може проводити інспекцію, огляд і сертифікацію суден, стосовно: 1) регулярної перевірки систем управління якістю визнаних організацій відповідно до критеріїв стандарту якості ISO 9001; 2) сертифікації систем управління якістю; 3) забезпечення інтерпретацій міжнародних стандартів управління якістю, зокрема, з урахуванням конкретних особливостей характеру та зобов'язань визнаних організацій; 4) затвердження індивідуальних та колективних рекомендацій для покращення процесів у визнаних організаціях та забезпечення механізмів внутрішнього контролю.

3.	<i>Регламент (ЄС) 391/2009</i> Європейського Парламенту та Ради від 23 квітня 2009 р. про загальні правила й стандарти для організацій з інспектування суден та огляду суден.	Встановлює необхідні заходи для організацій, яким доручено проводити інспекцію, огляд і сертифікацію суден на відповідність міжнародним конвенціям про безпеку на морі та запобігання забрудненню морського середовища, при цьому дотримуючись свободи надання послуг. Це включає розробку і впровадження вимог безпеки для корпусу, механізмів, електричних і контрольних установок суден, які підпадають під дію міжнародних конвенцій.	Дія цього регламенту спрямована на процедуру подачі заявки до Європейської Комісії та встановлення вимог до організації, якій буде доручено проводити інспекцію, огляд і сертифікацію суден на відповідність міжнародним конвенціям про безпеку на морі та запобігання забрудненню морського середовища.
4.	<i>Директива 2009/21/ЄС</i> Європейського Парламенту та Ради від 23 квітня 2009 р. стосовно відповідності вимогам держави прапора	Має на меті забезпечувати, щоб держави-члени ефективно і послідовно виконували свої зобов'язання як держави певного прапора; сприяти підвищенню безпеки та запобігати забрудненню із суден, що плавають під прапором певної держави-члена.	Держави-члени повинні вживати необхідних заходів для аудиту ІМО своєї адміністрації (у випадку України – АМПУ) не рідше ніж один раз на сім років, за умови позитивної відповіді ІМО на своєчасний запит зацікавленої держави-члена, та мають публікувати результати перевірки відповідно до національного законодавства про конфіденційність.
5.	<i>Директива 2009/16/ЄС</i> Європейського Парламенту та Ради від 23 квітня 2009 р. про контроль з боку держави порту	Допомогти зменшити кількість суден, які не відповідають екологічним стандартам, у водах Співтовариства (в цьому випадку українських) під юрисдикцією держав-членів шляхом установа загальних критеріїв для контролювання суден Україною й гармонізації процедур інспектування та затримки, належного врахування зобов'язань, взятих морськими компетентними органами держав-членів у рамках «Паризького Меморандуму про домовленості про портовий державний контроль».	Створити компетентний орган із необхідною кількістю кваліфікованих інспекторів з метою проведення інспектування суден на предмет відповідності екологічним стандартам ЄС, прописаним у цій директиві.

6.	<p><i>Регламент (ЄС) № 336/2006</i> Європейського Парламенту та Ради від 15 лютого 2006 р. про імплементацію Міжнародного кодексу з управління безпекою в рамках Співтовариства та скасування Регламенту Ради (ЄС) № 3051/95.</p>	<p>Спрямований на посилення управління безпекою та безпечною експлуатацією суден, а також запобігання забрудненню із суден, зазначеного в статті 3, шляхом забезпечення того, щоб компанії, які експлуатують ці судна, дотримувалися ISM Code шляхом створення, впровадження і подальшого обслуговування компаніями суднових і берегових систем управління безпекою; а також здійснення відповідного контролю за ними з боку адміністрацій держави прапора і порту.</p>	<p>Держави-члени повинні:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) гарантувати, що всі компанії, які експлуатують судна, що підпадають під дію цього Регламенту, повинні дотримуватися його положень; 2) встановлювати правила про санкції, які застосовуються у разі порушень цього Регламенту, і вжити всіх заходів, необхідних для їх виконання; 3) звітувати перед Комісією кожні два роки щодо застосування цього Регламенту.
7.	<p><i>Регламент (ЄС) № 725/2004</i> Європейського Парламенту та Ради від 31 березня 2004 р. про посилення засобів безпеки на судах та у портах</p>	<p>Впровадження та імплементація заходів Співтовариства, спрямованих на посилення безпеки у асоційованих портах з огляду на загрозу вчинення міжнародних протизаконних дій.</p>	<p>Створення компетентного органу у сфері морської безпеки, який призначається державою-членом для координування, імплементації та моніторингу застосування заходів безпеки, встановлених у цьому Регламенті, щодо портів. Орган повинен вимагати від кожного судна, яке має намір увійти до порту, завчасно надати інформацію стосовно міжнародного сертифікату безпеки судна та рівня безпеки, на підставі яких воно експлуатується й експлуатувалося раніше, та будь-яку іншу доцільну інформацію щодо безпеки</p>
8.	<p><i>Директива № 2005/65/ЄС</i> Європейського Парламенту та Ради від 26 жовтня 2005 р. про посилення безпеки у портах</p>	<p>Ухвалення заходів для підвищення безпеки портів унаслідок загрози виникнення небезпечних інцидентів. Ця Директива застосовується до кожного порту, розташованого на території держави-члена, в якому одна або кілька портових споруд охоплені затвердженим планом охорони портових засобів відповідно до Регламенту (ЄС) № 725/2004</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1) Затвердити комітети із безпеки портів, яким доручається забезпечувати: практичні консультації та навчання і тренування задля забезпечення безпеки в портах, охоплених цією Директивою; 2) затвердити плани забезпечення безпеки портів, що містять дані з оцінки безпеки портів

9.	<i>Директива 2002/59/ЄС</i> Європейського Парламенту та Ради від 27 червня 2002 р. засновує систему Співтовариства з нагляду за рухом суден і інформування, та скасовує Директиву Ради № 93/75/ЄС	Створення в Співтоваристві системи моніторингу та інформації про рух суден з метою підвищення безпеки та ефективності морського судноплавства, покращення реакції влади на інциденти, аварії або потенційно небезпечні ситуації на морі, включаючи пошук і рятувальні операції, та сприяють більш ефективному запобіганню і виявленню забруднення з суден.	1) Технічна розробка та впровадження системи маршрутизації суден, що може поєднуватися з розробленою системою ІМО – AIS; 2) забезпечення відповідним обладнанням і береговими установками для прийому і використання інформації AIS, враховуючи необхідний діапазон для передачі звітів; 3) гарантувати, що прибережні станції, які відповідають за моніторинг дотримання служб руху суден і систем навігації судів, мають достатній і належним чином кваліфікований персонал, а також відповідні засоби зв'язку і моніторингу судів, і що вони працюють відповідно до керівних принципів ІМО.
10.	<i>Директива № 2010/65/ЄС</i> про облікові формальності для суден, що прибувають та/або відбувають з портів держав – членів Співтовариства та скасування Директиви Ради № 2002/6/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 18 лютого 2002 р., яка є чинною до 18 травня 2012 р.	Спрощення та гармонізація адміністративних процедур, що застосовуються до морських перевезень, шляхом розробки стандарту електронної передачі інформації та раціоналізації формальностей із надання відомостей – ІТС (інформаційна транспортна система) «Єдине вікно», яка пов'язує системи SafeSeaNet, e-Customs та інші електронні системи, та є місцем, де відповідно до цієї Директиви акумулюється вся інформація, після чого вона стає доступною для різних компетентних органів держав-членів	1) Затвердити оформлення формальностей із надання відомостей в електронному форматі та їх передачу через єдине вікно якомога швидше та в будь-якому випадку не пізніше 1 червня 2015 року; 2) прийняти деякі стандартизовані форми з метою полегшення руху та надання такої інформації, як: про вантаж; про запаси на судні, про майно екіпажу, перелік членів екіпажу, перелік пасажирів, щодо небезпечних вантажів, морської санітарної декларації.

Джерело. складено на основі даних офіційного сайту: Підтримка впровадження Транспортної стратегії України (ПТС). URL: <http://www.transport-ukraine.eu/>;

Імплементация законодавства ЄС в галузі портового господарства насамперед стосується імплементации положень міжнародного морського права, оскільки директиви та регламенти ЄС в галузі охорони довкілля та безпеки мореплавства (№№ 1–8 у табл. 3.10), окрім іншого, передбачають впровадження кодексів Міжнародної морської організації (ІМО), положення щодо відповідності з вимогами Конвенції МАРПОЛ (Міжнародна конвенція щодо запобігання забрудненню з суден – International Convention for the Prevention of Pollution from Ships, MARPOL 73/78) та протоколів до неї. В частині технічних правил та характеристик інфраструктури порту та портового обладнання регулювання здійснюється положеннями директив № пп. 9-10 з табл. 7. Окрім імплементации положень цих документів у законодавство, подальшими кроками уряду України повинні стати розроблення та впровадження в інфраструктуру морських портів України відповідні інтелектуальні транспортні системи (ІТС).

За результатами дослідження з'ясовано, що на сьогодні **недоліками імплементации** законодавства ЄС у галузі портового господарства є те, що Україною не повною мірою впроваджено відповідні положення ІМО та відповідних ІТС не створено, а саме:

- не виділено відповідного адміністративного та управлінського ресурсу (директива № 2005/65, регламент № 725/2004);
- не запущено процеси зі сприяння імплементации положень ІМО в частині діяльності держави прапора (Директиви 2019/883, 2009/21; Регламент № 336/2006);
- не виконано всіх зобов'язань щодо повідомлення інформації в ІМО відповідно до застосовних обов'язкових документів ІМО (наприклад, інформації про тексти законів, наказів, декретів та положень) (Директиви 2019/883, 2009/21; Регламент № 336/2006);
- не вжито жодних заходів для стимулювання культури з метою ефективної діяльності із забезпечення безпеки на морі та охорони навколишнього середовища, включаючи безперервні навчальні програми,

механізми заохочення і стимулювання судноплавних компаній і моряків для більшої безпеки і запобігання забрудненням (Директиви 2019/883, 2009/21; Регламент № 336/2006);

- у національному законодавстві не існує ніяких конкретних вимог стосовно поширення дії положень Глави V СОЛАС 1974 року (перевезення осіб за надзвичайних обставин) та додатку I МАРПОЛ (попередження забруднення нафтою) на риболовні судна, в частині діяльності держави прапора, незалежно від їх розміру та району плавання (Директиви 2019/883, 2009/21; Регламент № 336/2006);

- хоча в українському законодавстві містяться деякі положення про застосування вимог чинних обов'язкових документів ІМО, адміністративні покарання з міжнародної точки зору недостатньо суворі, щоб перешкоджати порушенню вимог ІМО суднами та окремими особами (Директиви 2019/883, 2009/21; Регламент № 336/2006);

- не розроблено і не впроваджено на практиці відповідні ІТС – національні сегменти ІТС SafeSeaNet, AIS та PCS (Директиви № 2002/59, 2010/65).

Позитивні наслідками імплементації законодавства ЄС для України такі:

- створено Державну службу морського та річкового транспорту України (2017 р.), основним завданням якої є реалізація державної політики у сферах морського та річкового транспорту;

- імплементовано положення нормативно-правових актів ІМО в українське законодавство в частині діяльності держави порту (Директива 2009/16/ЄС), наприклад, Міністерством інфраструктури акредитовано навчальний центр СДС (Навчальний центр морської охорони) при Українському державному портовому управлінні та затверджено проведення навчання відповідно до вимог ІМО;

- працює ДП «Класифікаційне товариство Регістр судноплавства України» (Директива № 2009/15, Регламент 391/2009), основними функціями якого є проведення інспекцій, оглядів та сертифікація суден на відповідність міжнародним конвенціям з безпеки на морі та запобігання забрудненню морів (ISO 9001). Підприємство акредитовано як інспекційний орган на відповідність європейському стандарту ISO/IEC 17020;

- впроваджено «Єдине морське вікно України»³⁵¹, що у перспективі має трансформуватися на сегмент європейських ІТС щодо спрощення та гармонізації адміністративних процедур, які застосовуються до морських перевезень, шляхом розробки стандарту електронної передачі інформації та раціоналізації формальностей із надання відомостей. Серед Е-сервісів, які доступні на порталі, ефективній роботі морських портів сприяють такі, як: 1) електронний кабінет моряка; 2) сервіс відкритих даних транспортної галузі; 3) сервіс електронного документообігу інфраструктурної галузі DocsET.

³⁵¹ Єдиний транспортний портал електронних послуг. URL: <https://e-transport.gov.ua>

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ЩОДО ПОДОЛАННЯ ДИВЕРГЕНЦІЇ З ЄС ТА ВИХОДУ НА КОНВЕРГЕНЦІЙНУ ТРАЄКТОРІЮ РОЗВИТКУ

4.1. Макроекономічна політика

За роки незалежності макроекономічна динаміка України залишалася мінливою, демонструючи періоди як стрімкого зростання, так і глибоких падінь. Але на траєкторію сталого піднесення вона поки не вийшла. Більш того, цілий ряд індикаторів скоріше свідчить про збереження низки системних макроекономічних проблем, аніж про їх успішне подолання. Так, у 2020 р. реальний ВВП України становив лише 63% від рівня 1990 р., обсяг валового нагромадження основного капіталу – 25%³⁵², глибина знецінення гривні відносно долара США після її уведення в обіг у 1996 р. – понад 15 разів. Країна критично залежить від міжнародних кредиторів на чолі з МВФ та його стабілізаційних програм, фінансування за якими триває восьмий рік поспіль. Українці масово мігрують за кордон у пошуках кращих умов роботи та життя, а двадцятирічна відсутність перепису населення на цьому тлі набула політичного забарвлення, привернувши увагу навіть ООН³⁵³.

Ключовий макроекономічний концепт

Макроекономічна політика практично весь цей час концентрувалася навколо контролю над інфляцією, валютним курсом, дефіцитом державного бюджету, державним та зовнішнім боргом. Умови її успішності

³⁵² Розраховано за даними World Development Indicators. URL: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

³⁵³ Аналітична довідка ООН: Перепис населення. Організація Об'єднаних Націй в Україні. 01 червня 2020. URL: <https://ukraine.un.org/uk/138772-analitychna-dovidka-oon-perepys-naselennya>;

ООН закликає владу України провести перепис населення. *Радіо Свобода*. 08 липня 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-oon-zaklykaye-provesty-perepys/31348936.html>

пов'язувалися передусім з приватизацією державного/комунального майна, а також з лібералізацією цін, зовнішньої торгівлі й транскордонного руху капіталу. Економічне ж зростання та добробут населення розглядалися як автоматичні похідні цих перетворень. Структура національного виробництва та його технологічний розвиток також перебували за межами макроекономічної політики, оскільки їх параметри вважалися природним результатом ефективної конкуренції та дієвого ринкового відбору. Водночас ледь не доленосними вважаються ліміти дефіциту державного бюджету (3% прогнозного ВВП) та державного боргу (60% ВВП)³⁵⁴, а також мінімальна інфляція (оптимальне значення якої наразі визначено на рівні $5\pm 1\%$)³⁵⁵.

«Захоплення держави»

Логіка такого підходу ґрунтувалася не лише на необхідності уникнення рецидивів гіперінфляції та неконтрольованого знецінення національної валюти. Теоретично він відштовхувався від неоліберальних ідей початку 1990-х років, які базувалися на захисті приватної власності, масовій приватизації, дерегулюванні та лібералізації³⁵⁶. В принципі неминучість таких заходів у повністю одержавленій пострадянській економіці серйозних сумнівів не викликала. Проте їх абсолютизація призвела до неочікуваного результату. Так, уже наприкінці 1990-х років фахівці Світового банку зазначали, що стрімка неупорядкована приватизація породила у низці

³⁵⁴ Бюджетний кодекс України. Ст. 14 та ст. 18. *Ліга:Закон*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/t102456?an=1456>

³⁵⁵ Стратегія монетарної політики Національного банку України / Національний банк України. С. 4. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Strategy_MP.pdf?v=4; Окремим прикладом практичного використання зазначених показників можуть слугувати цільові індикатори стабілізаційних програм, що впроваджуються Україною в рамках співпраці з МВФ, зокрема, «Stand-by. Ukraine: Request for Stand-by Arrangement-Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Ukraine» / International Monetary Fund. June 11, 2020. P. 25. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2020/06/10/Ukraine-Request-for-Stand-by-Arrangement-Press-Release-Staff-Report-and-Statement-by-the-49501>

³⁵⁶ Williamson J. What Washington Means by Policy Reform. Chapter 2 in *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?* Published April 1990. Washington: Institute for International Economics, November 1, 2002. URL: <https://www.piie.com/commentary/speeches-papers/what-washington-means-policy-reform>

постсоціалістичних країн не конкурентний, а олігархічний капітал, який миттєво привласнив («захопив») функції державного управління. За цими висновками, «захоплення держави» відбулося і в Україні³⁵⁷.

Правовий контекст

Наведене не дозволило закласти основи здорової конкуренції та звичайних ринкових стимулів, адже найбільш прибутковим виявився бізнес, наблизений не до інтересів споживачів, а центрів прийняття політичних рішень. З часом системність вітчизняної корупції було визнано не лише на теоретичному, а й на практичному рівні. Зокрема, після 2014 р. офіційні кредитори України дедалі частіше стали пов'язувати надання їй фінансової допомоги з реальними результатами антикорупційної політики. Саме в її рамках та за ініціативою зовнішніх партнерів (насамперед МВФ та ЄС) в державі було започатковано роботу Національного агентства з питань запобігання корупції (2015 р.), Національного антикорупційного бюро (2015 р.), Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (2015 р.), Державного бюро розслідувань (2018 р.), Вищого антикорупційного суду (2019 р.).

Їх ефективність наразі розглядається міжнародними організаціями як один з ключових критеріїв успішності вітчизняних реформ. За цим питанням Україна має звітувати МВФ у межах їх спільних програм макроекономічної стабілізації³⁵⁸. При цьому визнається, що, крім суто моральних наслідків, корупція призводить до консервації бізнес-середовища, нівечить ринкову конкуренцію, дух підприємництва та національні перспективи.

³⁵⁷ Hellman Joel S., Jones Geraint, Kaufmann Daniel. «Seize the State, Seize the Day» State Capture, Corruption, and Influence in Transition. *The World Bank Police Research Working Paper*. September 2000. № 2444. P. 10. URL:

<https://documents1.worldbank.org/curated/en/537461468766474836/pdf/multi-page.pdf>

³⁵⁸ Ukraine : Request for Stand-By Arrangement and Cancellation of Arrangement Under the Extended Fund Facility-Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Ukraine / International Monetary Fund. January 8, 2019. P. 95–98. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2019/01/08/Ukraine-Request-for-Stand-By-Arrangement-and-Cancellation-of-Arrangement-Under-the-Extended-46499>

За таких обставин ефективність правоохоронної системи – формально не економічної інституції – виявилася однією з ключових передумов успішної макроекономічної політики. Адже її потенційні здобутки прямо залежать від здатності держави гарантувати реалізацію власних законів, без чого універсальні норми права перетворюються на індивідуальні бізнес-привілеї. Це стрімко підвищило підприємницькі ризики, провокуючи стискання інвестицій, виробничих технологій, мінімізацію господарських зв'язків, короткозорість бізнес-стратегій та управлінських рішень.

Окремим елементом цієї проблеми виступає антимонопольна політика та захист конкуренції, належне впровадження яких нівелює значну частину корупційного підґрунтя. Нагальність цього питання в черговий раз проявилася під час опрацювання відомого «закону проти олігархів»³⁵⁹.

Ринкові викривлення та їх окремі наслідки

Ринкові деформації та брак належного регулювання проявилися в Україні у цілій низці структурних індикаторів, включаючи, зокрема:

– спекулятивні («сміттєві») суверенні рейтинги країни: «В», за шкалою Standard&Poors's та Fitch; «В3» – за шкалою Moody's³⁶⁰;

– ембріональний стан ринку приватних цінних паперів³⁶¹, капіталізація лістингових компаній на якому впала від 28,6% ВВП у 2010 р. до 3,4% у 2018 р., а вартість акцій, що торгуються, – від 2,1% до 0,01% ВВП відповідно³⁶²;

³⁵⁹ Закон України «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів) / Верховна Рада України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72105

³⁶⁰ Міністерство фінансів України. URL: <https://mof.gov.ua/en/kreditnij-rejting-potochni-rejtingi-zagalna-informacija-istorichni-zmini>

³⁶¹ Фіскально-бюджетна та грошово-кредитна політика України: проблеми та шляхи посилення взаємозв'язку: монографія / НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2010. 456 с.

³⁶² World Development Indicators. URL: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

– монетарну (36% ВВП) та кредитну «мілину» (23% ВВП) національної економіки, рівень якої вже не відрізняється від показників найбідніших країн світу³⁶³;

– абсолютне домінування короткострокових позик, частка яких у портфелі банківських кредитів становить 51%³⁶⁴;

– фрагментацію та розпадання виробничого комплексу країни до найменших господарських утворень – мікропідприємств, частка яких у загальній структурі підприємств України сягає 82% (великі – 0,1%, середні – 4,7%, малі – 95,2%)³⁶⁵;

– мінімізацію виробництва високотехнологічної продукції – її питома вага у структурі експорту переробної промисловості дорівнює 5–6% проти середньосвітових 27,6% (2018 р.)³⁶⁶.

За таких умов провідні позиції у національному виробництві закріпилися за технологічно нескладною продукцією з невисокою часткою доданої вартості, що тяжіє до первинних етапів видобутку та переробки сировини³⁶⁷. Окремим свідченням цього виступає структура товарного експорту, в якій переважають продукція рослинного походження (24,2%), чорної металургії (17,4%), жири та олії (11,7%), мінеральні продукти (10,8%).

Водночас у структурі товарного імпорту превалюють вироби більш глибоких технологічних етапів: машини, обладнання та механізми (21,3%), продукція хімічної промисловості (13,5%), транспортні засоби (10,6%), полімерні матеріали, пластмаси (6,3%)³⁶⁸.

³⁶³ Кораблін С.О.. Монетарна безпека: окремі визначення та оцінки. *Фінанси України*. 2021. № 1. С. 33–34. URL: http://finukr.org.ua/?page_id=774&lang=en&aid=4771

³⁶⁴ Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-financial/data-sector-financial#1ms>

³⁶⁵ Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

³⁶⁶ World Development Indicators. URL: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

³⁶⁷ Кораблін С. Курсові тупики сировинних економік. *Дзеркало тижня*. 2010. № 39.

³⁶⁸ Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Через наведене, а також достатньо значний рівень експортної відкритості (приблизно 50% ВВП), в Україні сформувалася висока залежність від зовнішніх цін на її експортну сировину: динаміка останніх прямо корелює як з періодами швидкого зростання національної економіки, так і з її падінням. Враховуючи ж наочно низьку частку української продукції у виробництві світового ВВП (0,18%)³⁶⁹ та у розрізі її ключових експортних товарів (зазвичай до 3–4%), вітчизняну економіку можна характеризувати як малу, відкриту, із переважно сировинною продукцією та нерозвиненим фінансовим ринком³⁷⁰.

Наведені особливості прямо впливають на державну політику – як у частині дотримання стандартних умов макроекономічної стабільності, так і щодо позбавлення сировинної залежності. Причому без вирішення останнього питання досягнення звичайних макроекономічних цілей (стала динаміка ВВП, висока зайнятість, контроль над інфляцією, валютним курсом, бюджетними та борговими параметрами) є відверто проблематичним. Адже при різкому падінні зовнішніх цін на сировину національна економіка не може компенсувати брак експортних надходжень, що провокує не лише валютні та бюджетні дефіцити, а й стискання реального ВВП. При цьому звичайні макроекономічні заходи бюджетного та монетарного стимулювання виявляються неефективними, оскільки стабілізаційні потоки опиняються не стільки у виробництві, як на валютному ринку, додатково збільшуючи внутрішній девальваційний та інфляційний тиск в економіці.

Характерно, що така макроекономічна беззахисність проявляється у найбільш критичні моменти національного бізнес-циклу – в періоди економічного падіння або рецесії. Це блокує застосування будь-яких стандартних інструментів антикризового стимулювання. Ба більше, замість

³⁶⁹ World Development Indicators. URL: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

³⁷⁰ Кораблін С.О.. Модель «відстаючого зростання»: економічні фактори та наслідки для України. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 2. С. 74–85.

надання монетарної та бюджетної підтримки держава традиційно вдається до протилежних – обмежувальних заходів, задля уникнення девальваційного та інфляційних сплесків. Однак нові обмеження лише поглиблюють економічний спад. В такі моменти Україна змушена звертатися до міжнародних організацій та їх стабілізаційних кредитів. Але останні мають власну ціну, що лише загострює питання економічної (не)залежності країни.

В Україні такий перебіг подій спостерігався, якнайменш під час трьох останніх криз, а саме у 2008–2009, 2014–2015 та 2020–2021 рр. Це свідчить, що її структурна недосконалість уже перетворилася в суттєвий фактор національного бізнес-циклу. Внаслідок чого постає природне питання щодо ролі макроекономічної політики в її подоланні. Адже технологічна вразливість вітчизняної економіки не може розглядатися як виключний результат невдалої антимонопольної політики чи неякісних антикорупційних заходів. Тим паче, що навіть стандартні макроекономічні важелі у вигляді бюджетних та монетарних інструментів чинять власний вплив на структуру національного виробництва, не кажучи вже, наприклад, про заходи інвестиційної, промислової або торговельної політики.

Невикористані можливості

Макроекономічні складнощі України не є унікальними. Проте міжнародний досвід містить приклади не лише аналогічних проблем, а й вдалого протистояння сировинній залежності та успішного індустріального розвитку окремих країн. Інша річ, що цей досвід не перетворився на звичайну світову практику, залишаючись у більшості випадків зразком невикористаних можливостей.

Стабілізаційні фонди. Для упередження криз, спричинених нестійкістю цін на сировину, чимало країн формують суверенні стабілізаційні фонди. Їх джерелом зазвичай є експортні надприбутки, що виникають під час буму на ринках сировини. У разі ж їх падіння такі фонди компенсують брак бюджетних надходжень. Це дозволяє згладжувати не лише бюджетні доходи та видатки, а й динаміку національного ВВП.

У цьому сенсі добре відомими є суверенні фонди країн – експортерів нафти та газу (Норвегії, держав Перської затоки, Канади, США, Мексики тощо). З початку нульових років суверенні стабілізаційні фонди виникли на пострадянському просторі, зокрема, у Казахстані, Азербайджані, Російській Федерації. Загальні активи цих та інших майже 100 суверенних фондів, які відстежуються Sovereign Wealth Fund Institute, перевищують 9,3 трлн дол. США³⁷¹.

У Чилі Мідний стабілізаційний фонд (Copper Stabilization Fund), заснований у 1985 р., було трансформовано у 2007 р. у Фонд економічної та соціальної стабілізації (Economic and Social Stabilization Fund)³⁷². Його ціллю стало нівелювання коливань не однієї бюджетної складової, а всіх бюджетних надходжень. Це дозволило згладжувати наслідки не тільки збурень на ринках сировини, а й будь-яких інших коливань національного бізнес-циклу. Впровадження такого механізму передбачало перехід до нового бюджетного правила – порядку, умов та процедур здійснення відрахувань до стабілізаційного фонду, а також перерахувань з нього до державного бюджету, відповідно до фактичних та цільових показників його надходжень.

Така трансформація стабілізаційних фондів не є винятковою. Адже у цілому ряді випадків джерелом їх поповнення виступають не тільки надприбутки експортерів сировини, а й бюджетні потоки, такі як надходження від використання державного майна, його приватизації, рента за видобуток природних копалин, прибутки від розміщення коштів самих суверенних фондів тощо. У таких випадках змінюються й цільові функції стабілізаційних фондів. Зокрема, вони можуть трансформуватися у фонди майбутніх поколінь, або пенсійні фонди³⁷³.

³⁷¹ Sovereign Wealth Fund Institute. URL: <https://www.swfinstitute.org/fund-rankings/sovereign-wealth-fund>

³⁷² The Copper Sector, Fiscal Rules, and Stabilization Funds in Chile. *Oxford Scholarship Online*. URL: <https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/oso/9780198817369.001.0001/oso-9780198817369-chapter-10?print=pdf>

³⁷³ Act relating to the Government Pension Fund / Norwegian Government Security and Service

Для України зазначений досвід є наочно доречним. Попри це, вона обмежилася лише рішенням щодо створення власного Стабілізаційного фонду після початку глобальної кризи 2008–2009 рр.³⁷⁴. Але реально він так і не запрацював, хоча у своїй макроекономічній політиці Україна часто посилається на успішний досвід того же Чилі, зокрема, на його (монетарну) політику інфляційного таргетування, впровадження якої має прямо корелювати з заходами бюджетної політики.

Інститути розвитку. Попри свою важливу стабілізаційну роль, сировинні фонди не позбавляють залежності від експорту сировини та імпорту більш складної промислової продукції. Нівелюванню цих структурних та макроекономічних лакун зазвичай слугують спеціалізовані інститути розвитку.

Значний інтерес до них спостерігався після Другої світової війни на тлі домінування кейнсіанської доктрини, індустріальних успіхів СРСР, провалу Плану Моргентау та здобутків альтернативного Плану Маршалла, швидкого відновлення післявоєнної Європи, «економічного дива» Німеччини та Японії, а також прискореного зростання низки латиноамериканських країн, зокрема, Бразилії.

У всіх цих випадках застосовувалися ті чи інші інститути промислового розвитку. Проте повторити їх успіх в інституційно слабких державах з нерозвиненими ринковими відносинами виявилось непросто. Значною мірою це пояснювалося хибним національним менеджментом, помилками у визначенні цілей та інструментів пріоритетного розвитку, відсутністю міжнародного досвіду, браком фінансових ресурсів та значним розміром корупційної складової.

Organisation. URL: <https://www.regjeringen.no/contentassets/9d68c55c272c41e99f0bf45d24397d8c/government-pension-fund-act-01.01.2020.pdf>

³⁷⁴ Закон України «Про першочергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 31.10.2008 № 639-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/639-17#Text>

Але можливості інститутів розвитку ці проблеми не дезавуювали. Про це, зокрема, свідчить багаторічна діяльність таких міжнародних банків, як МБРР³⁷⁵, ЄБРР³⁷⁶, Азійський банк розвитку³⁷⁷, Африканський банк розвитку³⁷⁸, Латиноамериканський банк розвитку³⁷⁹, Міжамериканський банк розвитку³⁸⁰, Чорноморський банк торгівлі та розвитку³⁸¹, Азійський банк інфраструктурних інвестицій³⁸² тощо. В Європі прикладами успішних національних банків розвитку є KfW³⁸³ (Німеччина) та Bpifrance³⁸⁴ (Франція). Добре відомим в ЄС та Україні є також Європейський інвестиційний банк³⁸⁵.

Вдалих досвід інститутів розвитку демонструють швидко зростаючі економіки Східної Азії. Його відмінність в Японії, Південній Кореї, Китаї або, наприклад, В'єтнамі полягає у специфічному визначенні пріоритетних сфер розвитку. Так, якщо в інших країнах здебільшого орієнтувалися на промислове імпортозаміщення та внутрішній ринок, то східно-азійський успіх був пов'язаний з експортно орієнтовною індустріалізацією, яка змушує молоді промислові галузі зростати, конкуруючи з розвиненими іноземними компаніями. Вистояти у такому змаганні можна тільки при постійному удосконаленні виробництва та цільовому залученні кращих іноземних технологій. Призом у цьому протистоянні слугували нові промислові потужності, їх включення до міжнародних ланцюгів доданої вартості та величезні зовнішні ринки збуту, не порівнянні з внутрішнім.

³⁷⁵ The International Bank for Reconstruction and Development. URL: <https://www.worldbank.org/en/who-we-are/ibrd>

³⁷⁶ The European Bank for Reconstruction and Development. URL: <https://www.ebrd.com/home>

³⁷⁷ Asian Development Bank. URL: <https://www.adb.org/ru>

³⁷⁸ African Development Bank Group. URL: <https://www.afdb.org/en>

³⁷⁹ Development Bank of Latin America. URL: <https://www.caf.com/en/>

³⁸⁰ Inter-American Development Bank. URL: <https://www.iadb.org/en/about-us/overview>

³⁸¹ The Black Sea Trade and Development Bank. URL: <https://www.bstdb.org/>

³⁸² Asian Infrastructure Investment Bank. URL: <https://www.aiib.org/en/index.html>

³⁸³ Kreditanstalt für Wiederaufbau. URL: <https://www.kfw-entwicklungsbank.de/International-financing/KfW-Entwicklungsbank/>

³⁸⁴ Bpifrance. URL: <https://www.bpifrance.com/>

³⁸⁵ The European Central Bank. URL: <https://www.eib.org/en/index.htm>

Утім, в Україні цей досвід залишається недооціненим. Так, не бажаючи займатися інститутами розвитку, держава у 2017 р. продала власний АТ «Український банк реконструкції та розвитку» китайським інвесторам за символічну суму у 82,8 млн грн³⁸⁶. Компенсувати ці промахи, на жаль, не можуть і такі масштабні державні програми, як, наприклад, «5–7–9», або «Велике будівництво». Адже ідеологічно та структурно вони скоріше нагадують інфраструктурні проєкти США під час виходу з Великої депресії, ніж технологічний розвиток експортно орієнтованих компаній у Східній Азії.

На ці та інші недоліки державної інвестиційної політики вказують не лише вітчизняні фахівці, а й іноземні експерти. Так, керівники банківської групи Rothschild у країнах СНД зазначають, що Україна чимало втрачає, нехтуючи спільними з іноземним капіталом інвестиціями, які можна було би здійснити за наявності в неї суверенного інвестиційного фонду³⁸⁷.

Експортні банки та агенції. Прохолодність до інститутів розвитку особливо незрозуміла на тлі досвіду ЄС, членства в якому воліє Україна. Адже всі країни – члени ЄС, що фінансуються з його стабілізаційних та інвестиційних фондів, повинні мати національні банки розвитку – для кращого менеджменту та використання такої допомоги. Наочним прикладом такої практики є Румунія, де відповідні функції делеговано національному експортно-імпортному банку³⁸⁸.

Наведене виглядає абсолютно природним з огляду на те, що експортно-імпортні банки відіграють роль інститутів розвитку у специфічній сфері зовнішньої торгівлі. Досвід їх використання для преференційного

³⁸⁶ Губар Олена. Український уряд уперше продав державний банк. *Deutsche Welle*. 09.06.2017. URL: <https://www.dw.com/uk/%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D1%83%D1%80%D1%8F%D0%B4-%D1%83%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%88%D0%B5-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2-%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%BA/a-39181209>

³⁸⁷ Шумило Е.. Джованни Сальветти: «Украина оказалась между молотом и наковальней». 14 апреля 2021. URL: <https://www.facenews.ua/articles/2021/336690/>

³⁸⁸ Romania's new development bank. *Intelli News*. April 28, 2016. URL: <https://www.intellinews.com/romania-s-new-development-bank-96251/>

кредитування експорту, його страхування та надання гарантій є таким поширеним, що сьогодні вже навіть важко навести приклад економічно успішної країни, яка б нехтувала такими можливостями. Адже вони прямо пов'язані з преференційною підтримкою національної продукції та її просуванням на зовнішніх ринках збуту.

Як не дивно, але Україна в цій сфері нерідко підтримує інтереси не стільки національних компаній, як їх іноземних конкурентів. Так, спеціалізований АТ «Укресімбанк», 100% акцій якого належать державі в особі Кабінету Міністрів України, багато років надає пільгові кредити усім бажаючим «придбати сільськогосподарську техніку, транспортні засоби, обладнання чи устаткування виробництва Республіки Білорусь». Умови цього кредитування дуже привабливі – до п'яти років з можливістю «отримати від уряду Республіки Білорусь компенсацію частини відсоткової ставки..., у розмірі 2/3 облікової ставки НБУ, але не більше 8% річних»³⁸⁹.

Аналогічну Програму довгострокового кредитування «Білоруський імпорт», спрямовану на захоплення частини внутрішнього ринку України білоруськими товарами, здійснює інший державний банк України – АБ «Укргазбанк», пропонуючи для їх купівлі п'ятирічні кредити за ставкою від 7,04% річних, компенсацію за якими також надає уряд Білорусі³⁹⁰. Показово, що на тлі такої державної політики в Україні скорочується випуск цілої лінійки вітчизняної сільгосптехніки. Зокрема, у 2014–2020 рр. кількість вироблених сівалок, саджалок та розсадосадильних машин зменшилася в 1,3 раза, борін (крім дискових), розпушувачів та культиваторів – в 1,4–1,5, плугів – в 1,6, тракторів з потужністю двигуна понад 59 кВт – в 3, косарок тракторних – в 4,3, машин для приготування кормів для тварин – в 6,3 раза³⁹¹.

³⁸⁹ Belorussian import program / Ukreximbank. URL: <https://www.eximb.com/ua/business/corporate/corporate-kredyty/corporate-kredytни-programy-z-pidtrymky-biznesu/corporate-programma-biloruskij-import.html>

³⁹⁰ Трактора BELARUS можна купити в кредит или лизинг с пониженной % ставкой. АІС. URL: https://www.ukrgasbank.com/small_bussiness/credit/newfbr/

³⁹¹ Розраховано за даними Державної служби статистики України. URL:

Наведене свідчить про відсутність зрілого державного уявлення не лише про кредитну політику національного розвитку, а й про структурні та виробничі цілі її впровадження. На практиці це спотворює саму ідею експортно-імпортних банків. Для держави вони стають не інститутами національного розвитку та елементом макроекономічної політики, а управлінським тягарем, якого вона воліє позбутися, активно обговорюючи з міжнародними кредиторами умови їх приватизації шляхом часткового або повного продажу³⁹².

На це також вказує й відсутність серйозного інтересу держави до роботи Експортно-кредитного агентства (ЕКА) – аналога численних іноземних установ, що діють фактично у всіх успішних економіках світу. За п'ять років після ухвалення закону про заснування ЕКА (грудень 2016 р.), ця установа реально все ще не працює³⁹³: спочатку через відверті зволікання, а після її створення – через брак державного фінансування, необхідного для повномасштабної роботи.

Монетарна політика. Завузьким для сталого економічного розвитку країни виявляється й фокус грошово-кредитної політики лише на цільовій інфляції ($5\pm 1\%$) та відсотковій ставці НБУ. Адже прив'язка останньої тільки до приросту споживчих цін якнайменш суперечить відомому «правилу Тейлора», яке, крім інфляції, враховує також і цільове (потенційне) зростання реального ВВП. Твердження ж НБУ, що воно становить в Україні 4% на рік³⁹⁴, можна вважати провокаційним, оскільки такий темп є меншим за

<http://www.ukrstat.gov.ua/>

³⁹² Шевченко – про приватизацію держбанків: обговорили плани з Лондонською фондовою біржею. *Finbalance*. 18.10.2020, 13:00. URL: <https://finbalance.com.ua/news/shevchenko---pro-privatizatsiyu-derzbankiv-obhovorili-plani-z-londonskoyu-fondovoyu-birzheyu>

³⁹³ Експортно-кредитне агентство: поточний стан / Міністерство економіки України, Департамент взаємодії з експортерами та просування експорту. 18.03.2021. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=2bc9cad0-7dcc-4e80-b3d4-824f92b9a720&title=EkspornokreditneAgentstvo-PotochniiStan&isSpecial=true>

³⁹⁴ Основні засади грошово-кредитної політики на 2018 рік та середньострокову перспективу: схвал. рішенням Ради Національного банку України від 12.09.2017. URL:

середній по країнах з ринками, що формуються. Враховуючи це, єдиний монетарний пріоритет України виявляється здатним стимулювати не стільки економічне зростання, як його штучне обмеження.

Певним прикладом цього є досвід останніх шести років (2016–2021 рр.), коли, всупереч прогнозам, зниження інфляції до її цільового рівня ($5\pm 1\%$) супроводжувалося не прискоренням зростання реального ВВП, а його уповільненням. Досягнення ж цільової інфляції у 2020 р. взагалі відбулося на тлі не очікуваного зростання з потенційним темпом (+4%), а економічного падіння (-4%). Це порушує питання щодо цільового рівня інфляції³⁹⁵ та його взаємозв'язку з динамікою ВВП, тим паче, що коронакриза навряд чи була прийнятною ціною за минулорічне досягнення пріоритетної цілі НБУ.

Очевидна проблематичність інфляційного таргетування при цьому полягає не в спробах контролювати інфляцію, а у свідомому небажанні користуватися всіма іншими інструментами та можливостями прискорення економічного зростання. У цьому сенсі симптоматичним є визначення відсоткової ставки як ключового монетарного інструменту, попри визнання НБУ недосконалості її трансмісійного механізму та вагомий монетарний вплив обмінного курсу гривні³⁹⁶.

Попри це та щорічні звернення до кредитних програм МВФ для уникнення курсового знецінення гривні, в Україні здійснюється беззаперечна валютна лібералізація, що стимулює вивід за кордон національного капіталу при катастрофічному падінні його валового нагромадження в самій країні (1,4% ВВП у першому півріччі 2021 р.³⁹⁷). Характерно, що така лібералізація відбувається не за обіцяного буму прямих іноземних інвестицій (ПІІ), а за умов масового від'їзду трудових мігрантів та сплеску їхніх зворотних

https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/OsnovZasad-2018_sr-per.pdf?v=4.

³⁹⁵ Інфляція та фінансові механізми її регулювання / за ред. чл.-кор. НАН України А.І. Даниленка; Ін-т екон. та прогнозів. Київ, 2007. С. 13–48.

³⁹⁶ Жолудь О., Лепушинський В., Ніколайчук С. Дієвість монетарного трансмісійного механізму в Україні після впровадження інфляційного таргетування. *Visnyk of the National Bank of Ukraine*. 26 March 2019. URL: <https://journal.bank.gov.ua/ua/article/2019/247/02>

³⁹⁷ Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

валютних переказів, надходження яких у січні–вересні 2021 р. майже удвічі перевищили обсяг ПІІ³⁹⁸.

Підвищення лімітів виводу іноземної валюти при цьому здійснюється на тлі відстрочки оподаткування контрольованих іноземних компаній з 2021 р. до 2023–2024 років³⁹⁹, хоча введення плану дій BEPS із протидії ухиленню від сплати податків тривалий час анонсувалося як одна з передумов такої лібералізації. Офшорні рахунки резидентів України за цих умов продовжують виснажувати її фінанси, легалізуючи вивід з країни валюти, національного капіталу та податків.

Наведене, а також відмова від цільового впливу НБУ на структуру національної економіки не лише ускладнює її стан, а й суперечить досвіду провідних центробанків світу, які під час кризи 2008–2009 рр. екстрено фінансували пріоритетні сфери власних економік (окрім установ фінансового сектору: автопром – США, електроенергія, комунікації, транспорт тощо – Британія⁴⁰⁰). При цьому поширена ідея «монетарної нейтральності» є, м'яко кажучи, суперечливою, оскільки на практиці вона означає просте відтворення вже існуючої структури виробництва. Для України це еквівалентно консервації її сировинного статусу.

Попри ці грошово-кредитні та валютно-курсові прогалини, їх нівелювання є лише необхідною, але не достатньою умовою структурних зрушень, оскільки значна їх частина все ж таки лежить поза межами компетенції центрального банку.

Окремі макроекономічні аспекти Угоди про асоціацію між Україною та ЄС

³⁹⁸ Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external/data-sector-external#1>

³⁹⁹ Рада відстрочила оподаткування контрольованих іноземних компаній. 17 грудня 2020. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/finance/rada-vidstrochila-opodatkuvannya-kik-novini-ukrajini-50130962.html>

⁴⁰⁰ Кораблін С. О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків / ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2017. С. 106–109, 149–150.

Макроекономічна динаміка прямо залежить від торговельної та інвестиційної політики, які впливають на структуру національної економіки та її параметри: зайнятість, реальний ВВП, валютний курс, інфляцію, бюджетний дефіцит, державний та зовнішній борг. Угода про асоціацію між Україною та ЄС (далі – Угода) у цьому сенсі має неабияке значення. Тим паче, що жодних цілей щодо конвергенції України та ЄС вона не передбачає. Адже головна мета Угоди полягає в інтеграції України до європейського ринку на умовах ЄС, без будь-яких зобов'язань та перспектив її соціально-економічного розвитку, не кажучи вже про членство в Європейському Союзі. Відносно цього в Преамбулі Угоди прямо зазначено, що вона «не визначатиме наперед і залишає відкритим майбутній розвиток відносин Україна – ЄС»⁴⁰¹.

За таких умов економічні відносини між Україною та ЄС є партнерсько-конкурентними. Тобто вони, з одного боку, є скоординованими, а з іншого – не визначають жодних наслідків для кожної зі сторін. З урахуванням різниці в економічній вазі останніх це підвищує потенційні виграші та ризики насамперед для України.

Наведене різко контрастує з положенням постсоціалістичних країн – членів ЄС, які отримують преференційне фінансування з цільових структурних та інвестиційних фондів, спрямованих на соціально-економічну конвергенцію держав – членів Євросоюзу. Причому планові обсяги цієї безоплатної допомоги щороку дорівнюють 1–3% ВВП країн-реципієнтів, без чого вони взагалі б могли залишитися без економічного зростання. Абсолютним постсоціалістичним лідером-бенефіціаром такої допомоги є Польща, плановане фінансування якої у 2007–2020 рр. перевищило 150 млрд дол. США⁴⁰².

⁴⁰¹ Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

⁴⁰² Кораблін С. Постсоціалістичні країни – члени ЄС: окремі особливості монетарної

Враховуючи це, механічне копіювання Україною економічної політики зазначених країн є наочно небезпечним. Особливо на тлі недвозначних положень Угоди щодо цільового закріплення сировинного статусу України, про що, з одного боку, свідчать норми про вільний доступ європейців до її сировини, а з іншого – зобов'язання України щодо спрощеного (аж до вільного) імпорту з ЄС уживаних товарів.

У цьому сенсі показовими є не лише багаторічні вимоги ЄС щодо скасування Україною ембарго на експорт ліса-кругляку як такого, що суперечить положенням Угоди, а й наявність в Євросоюзі цілого бізнесу, що склався навколо контрабандного імпорту української деревини. Показово, що в цьому звинуватили навіть таку глобально відома деревообробну компанію, як ІКЕА⁴⁰³.

На цьому тлі не видаються випадковими вимоги ЄС ані відносно впровадження в Україні ринку землі сільськогосподарського призначення, ані стосовно вільного доступу до її металобрухту. Хоча в самому ЄС наразі обговорюється заборона власного експорту металолому до третіх країн.

Нарешті, про цільове закріплення за Україною сировинного статусу свідчить її спільний з ЄС Меморандум про стратегічне партнерство у сировинній галузі й відповідна дорожня карта заходів⁴⁰⁴, а також відповідна заява віцепрезидента Європейської Комісії, який зазначив, що Україна «явно могла би стати ключовим постачальником сировини і компонентів для технологій майбутнього для Європи»⁴⁰⁵.

політики та економічної динаміки. *Посилення значимості монетарної політики в країнах Центральної і Східної Європи у посткризовий період і рекомендації для України* / наук. ред. В.Юрчишин. Київ: Заповіт, 2019. С. 106.

⁴⁰³ Червоненко Віталій. Скандал з деревиною для Ікеа: на Закарпатті можуть звільнити сотні працівників. *BBC News Україна*. 25 червня 2020. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-53162688>

⁴⁰⁴ Україна та ЄС уклали Меморандум про стратегічне партнерство у сировинній галузі. 14.07.2021. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/node/4123>

⁴⁰⁵ Украина может стать ключевым поставщиком сырья и компонентов для технологий будущего для Европы. Шефчович. 15.07.2021. URL: <https://interfax.com.ua/news/economic/755831.html>

Наведене є очевидним прикладом «сировинної дипломатії», якої ЄС дотримується для забезпечення свого вільного доступу до сировини третіх країн заради власного промислового розвитку, – рішення, прийнятого в Євросоюзі під час глобальної кризи 2008–2009 років⁴⁰⁶.

Україні в цих планах відводиться місце не лише постачальника сировини, а й країни – покупця вживаних європейських товарів. Зокрема, одягу та автомобілів, для чого вона мала скасувати увізне мито на такий одяг упродовж п'яти років дії Угоди та не застосовувати спеціальні санкції проти імпорту вживаних автомобілів в обсязі до 45 тис. од. на рік.

Очевидно, що за наявності таких торговельних та виробничих «пріоритетів» потреба у спеціальній системі технологічної перебудови в Україні відсутня. Тим паче, що масове постачання необроблених матеріалів до ЄС та інших індустріальних країн вже роками фінансується ззовні без її прямої участі. Те ж, що така політика відштовхує країну на сировинне узбіччя, ще більше загострюючи її макроекономічні проблеми та соціально-економічну дивергенцію з ЄС, в Угоді не розглядається.

Враховуючи зазначене, макроекономічна політика має передбачати, якнайменш:

– законодавче визначення критично важливих та потенційно ефективних напрямів/проектів технологічного розвитку країни, які забезпечують виробництво продукції з підвищеною часткою доданої вартості;

– згладжування впливу ситуативних коливань сировинної кон'юнктури на доходи та видатки державного бюджету, а відтак – і на загальну економічну динаміку;

⁴⁰⁶ The raw materials initiative — meeting our critical needs for growth and jobs in Europe / European Commission. Brussels, 4.11.2008. COM(2008) 699 final. P. 6. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0699:FIN:en:PDF>

– створення суверенного стабілізаційного фонду (ССФ) за рахунок експортних надприбутків, обумовлених тимчасовими стрибками світових цін на сировину, що експортує Україна;

– визначення та практичне впровадження бюджетного правила – порядку, умов та процедури здійснення відрахувань до ССФ, а також перерахувань з нього до державного бюджету (у разі падіння світових цін на експортну сировину України нижче за заздалегідь визначені рівні);

– налагодження та координацію профільної роботи державних фінансових установ (ПАТ «Укресімбанк», Експортно-кредитного агентства) для підтримки вітчизняного технологічного експорту шляхом надання пільгових кредитів, страхування, гарантій тощо;

– створення суверенного Фонду розвитку за рахунок надходжень від приватизації, доходів від використання державного майна, перерахувань до бюджету перевищення доходів НБУ над його видаткам, ренти за видобуток природних копалин, розміщення цільових ОВДП;

– створення на базі одного з існуючих державних банків Банку розвитку для підтримки загальнонаціональних технологічних проєктів шляхом їх преференційного кредитування, страхування та гарантування, а також часткового погашення тілу кредиту й відсоткових ставок, за рахунок коштів суверенного Фонду розвитку, зовнішніх офіційних кредитів, приватного со-фінансування;

– забезпечення максимальної локалізації виробництва товарів/послуг, які купують за рахунок бюджетних коштів під час здійснення публічних закупівель;

– перегляд регуляторних вимог НБУ задля стимулювання кредитної активності банків;

– формування банківських пулів для кредитування національно важливих проєктів та розвитку індустріального експорту (на засадах державно-приватного партнерства та використовуючи заходи регуляторного стимулювання бізнесу);

– зниження лімітів вільного перерахування іноземної валюти на рахунки нерезидентів до моменту повноцінного оподаткування контрольованих іноземних компаній відповідно до плану дій BEPS із протидії ухиленню від сплати податків;

– прив'язку темпів та глибини валютної лібералізації до динаміки зростання: надходжень ПШ, обсягу міжнародних резервів не обтяжених борговими зобов'язаннями, суверенних рейтингів України.

Після успішного впровадження зазначених заходів подальші кроки з їх державної підтримки можуть передбачати застосування додаткових монетарних інструментів.

У частині удосконалення відносин з ЄС Україні варто більш активно використовувати ті положення Угоди про асоціацію, що прямо стосуються захисту довкілля, інтересів окремих регіонів та цілей сталого розвитку, адже їх порушення слід розглядати як серйозний аргумент під час дискусій навколо таких питань, як, наприклад, заборона на вивіз ліса-кругляку чи розміщення в Україні екологічно та соціально шкідливих виробництв.

4.2. Економетричне моделювання конвергенційно-дивергенційних процесів Україна – ЄС

Для проведення інституціонального аналізу стратегічних програмних документів важливо окреслити методологічну основу дослідження організаційно-економічної компоненти інституціонального базису як процесу інтеграції, так і суспільно-економічної трансформації України.

Як відомо, термін «конвергенція» уперше з'явився у науковому обігу з середини 60-х років у працях американського соціолога П. Сорокіна як обґрунтування теорії конвергенції двох антагоністичних соціально-економічних макросистем: капіталістичної і соціалістичної, а отже, у другій половині ХХ сторіччя, в роботах М. Абрамовіца, А. Гершенкрона, Р.Дж. Барра, Х. Сала-і Мартіна, В. Дж. Баумоля та ін. Так, В.Дж. Баумоль, спираючись на дослідження 16 країн за період з 1980–1989 рр., здійснив А.

Маддісоном, доводить збіжність зростання ВВП у розрахунку на одну робочу годину між обраними країнами (Австралією, Великою Британією, Швейцарією, Бельгією, Нідерландами, Канадою, США, Данією, Італією, Австрією, Німеччиною, Норвегією, Францією, Фінляндією, Швецією, Японією)⁴⁰⁷, ілюструючи «феномен конвергенції», висунутий М. Абрамовіцем (1985), А. Гершенкроном (1952).

А. Філіпенко, доповнюючи теоретичні положення Б. Баласси, Д. Сальваторе, І. Бураковського, формалізує ефект масштабу як основу ефекту інтеграції: $E = f(ME_i)$, де E – синергічний ефект економічної системи i -го порядку; M_i – розмір економічної системи та модель зовнішнього ефекту євроінтеграції у вигляді :

$$ay_{ij} = \gamma dx_{ij} + \beta dy_j + \theta dy_i + dv + dvi + dv_j, \quad (12)$$

де ay_{ij} ; dy_j ; dy_i – зростання доданої вартості у i -й галузі промисловості j -ої країни; в i -й країні загалом; в j -й галузі промисловості Європейського Союзу; dx_{ij} – зростання i -ої галузі промисловості в j -й країні; dv , dvi , dv_j – зовнішні змінні; γ – коефіцієнт залежності індексу зростання масштабу, якщо за умов автаркції в i -й галузі промисловості j -ої країни збільшуються витрати; β – зростання фактора продуктивності в i -й галузі промисловості j -ої країни, яке супроводжується збільшенням доданої вартості у цій галузі; θ – коефіцієнт зростання фактора продуктивності в i -й галузі промисловості j -ої країни за умов розширення промислового виробництва ЄС.

Сутність моделі А. Філіпенка полягає в урахуванні зовнішніх чинників зростання доданої вартості промисловості країни за умови взаємодії з інтеграційним утворенням і дотримання таких головних параметрів інтеграційного процесу, як: економія масштабу, розширення ринків збуту, запровадження технологічних нововведень унаслідок поглиблення науково-технічної кооперації з країнами ЄС; використання новітніх індустриальних

⁴⁰⁷ William X., Baumol J. Productivity Growth Convergence and Welfare: What the Long-Run Data Show. *The American Economic Review*. Dec., 1986. Vol. 76. No. 5. P. 1072–1085. P. 1074.

технологій та утилізація власних технологічних переваг промислового виробництва. Як бачимо, цільовою функцією моделі є зростання доданої вартості, що, як показано далі, не обов'язково означає посилення конвергенції інтегрованої економіки з мегарегіональним економічним утворенням, а також внутрішньосистемної конвергенції національної економіки.

Встановлення кореляційних зв'язків між часткою зовнішньої торгівлі у ВВП і показником ВВП у розрахунку на одну особу будемо вважати попереднім етапом дослідження.

Враховуючи прями чи опосередковані зв'язки між абсолютними і відносними показниками та залежність від них параметра дивергенції для оцінювання впливу видається доцільним застосувати, крім регресійно-кореляційного аналізу, методи нечіткої логіки для визначення залежності між значеннями індексів для основних розділів товарної номенклатури УКТН ЗЕД і часткою обсягів торгівлі у ВВП, що стане підставою для раціоналізації товарної структури на перспективу.

Висловимо припущення, яке ще потребує ґрунтовних досліджень, що, поряд із внутрішньосистемними та зовнішніми (агресія Російської Федерації) чинниками структурної дивергенції до них відноситься і євроінтеграційний процес у реалізованій моделі асиметричної торгівлі, міграції, руху капіталів, трансферу об'єктів інтелектуальної власності.

Для підтвердження цього припущення проведено компаративний аналіз динаміки зміни індексу комплементарності та географічної структури двосторонньої торгівлі з Європейським Союзом та Турецькою Республікою і КНР за період дії Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (2014–2019 рр.).

Результати аналізу показують, що у 2019 р. експорт України відповідав потребам ЄС, Туреччини та КНР лише на 34,7%, 37,52 та 34,96% відповідно, причому з 2014 р. спостерігалася тенденція до зниження індексу комплементарності торгівлі з ЄС на 6,08 в. п., з Туреччиною – на 4,2 в. п., з КНР – на 2,56 в. п., тобто динаміка погіршення індексу була більшою саме для торгівлі з ЄС.

При цьому протягом усього періоду склалася спадна і нерівномірна (стрибкоподібна) динаміка зміни індексу (рис. 4.1).

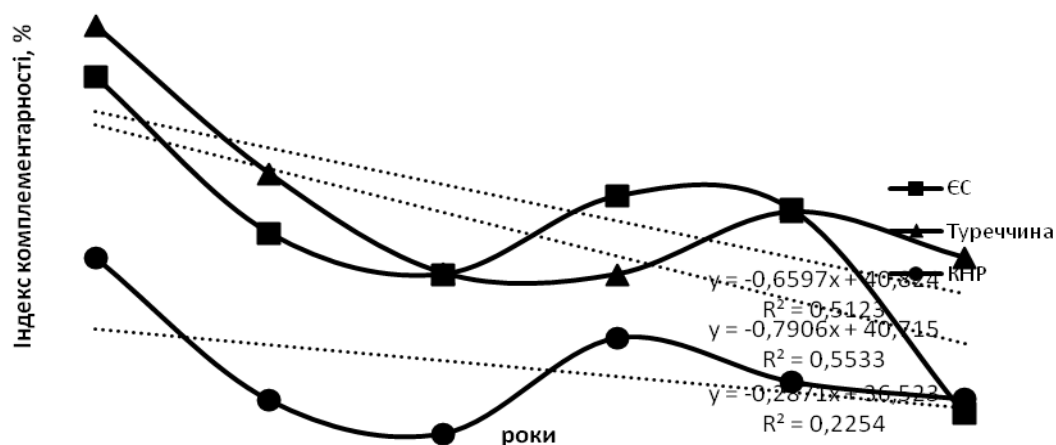

Рис. 4.1. Динаміка зміни індексу комплементарності зовнішньої торгівлі України з ЄС, Туреччиною та КНР, 2014–2019 рр.

Джерело: розраховано за: ⁴⁰⁸.

У 2014–2018 рр. спостерігалася також зростаюча тенденція динаміки зміни географічної структури торгівлі України з цими країнами (рис. 4.3 (а,б)).

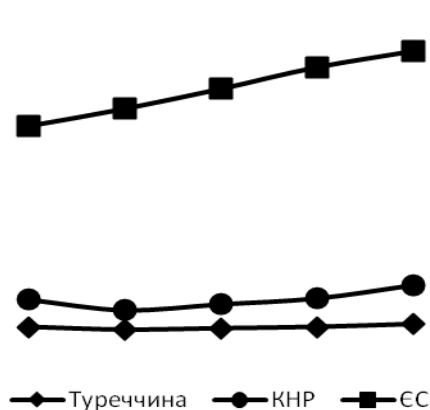

Рис. 4.2а. Динаміка зміни географічної структури експорту, 2014–2018 рр., % до загального обсягу

Джерело: розраховано Мокієм А.І.

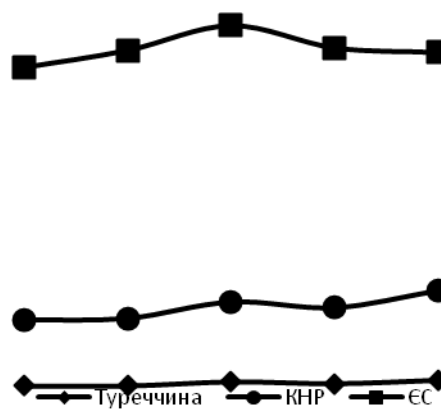

Рис. 4.2б. Динаміка зміни географічної структури імпорту, 2014–2018 рр., % до загального обсягу

⁴⁰⁸ Trade Map. URL: <https://www.trademap.org/>; Співробітництво між Україною та країнами ЄС у 2019 році: стат. зб. Київ: Державна служба статистики, 2020. 60 с.; Співробітництво між Україною та країнами ЄС у 2017 році: стат. зб. Київ: Державна служба статистики, 2018. 182 с.

У теоретичному базисі методології подолання дивергентних тенденцій шляхом поглиблення євроінтеграційного процесу в напрямі набуття статусу країни – члена ЄС, на жаль, відсутнього в стратегуванні розвитку України останніми роками, видаються раціональними твердження, окреслені Е. Райнертом і доповнені інституціональним аналізом подібності соціально-економічних макросистем України та ЄС, їх комплементарності чи антагоністичності, культурно-лінгвістичної і цивілізаційної дистанції, обґрунтування доцільності застосування засобів протекціонізму, а також захисту зовнішньоторговельної безпеки держави.

На цьому етапі дослідження можна стверджувати, що структурна дивергенція національної економіки України, як і дивергенція економік України та країн ЄС обумовлені системними відмінностями, до яких відноситься й ексклюзивність регулювання (управління) економікою, сутнісні характеристики якої сформульовані таким чином.

1. Ексклюзивність регулювання соціально-економічного розвитку (СЕР) є процесом виняткового (вибіркового) впливу регуляторних (управлінських) дій окремих суб'єктів чи груп суб'єктів економічної, політичної діяльності на інститути та функції управління, які обумовлюють дисфункцію управління макросистемою.

2. Сукупність суб'єктів ексклюзивного регулювання включає вітчизняні суб'єкти (групи суб'єктів) економічної, політичної діяльності, а також суб'єкти (групи суб'єктів) інших країн, для яких метою є першочергове задоволення власних економічних інтересів у безпосередній чи прихованій (для суб'єктів політичної діяльності) формах.

3. До суб'єктів політичної діяльності відносять і представників органів державного управління різних рівнів ієрархії, з домінуванням власних економічних інтересів та інтересів крайніх бенефіціарів, яких вони представляють у органах влади, політичних партіях, організаціях, асоціаціях тощо.

4. Створилися істотна суб'єктно-об'єктна і функціональна невизначеність та непрозорість процесу ексклюзивного регулювання, тобто немає і не може бути чіткого і публічного окреслення суб'єктів, їхніх інтересів та ексклюзивних регуляторних впливів на функції управління державою.

5. Домінантною сутнісною характеристикою ексклюзивності регулювання соціально-економічного розвитку, в тому числі й управління державою, є дисгармонійність цілей і завдань, які досягаються і вирішуються суб'єктами ексклюзивного регулювання, з цільовими функціями і завданнями розвитку національної соціально-економічної макросистеми.

6. Істотна амбівалентність властива урахуванню впливу результатів економічної діяльності в середньо- і довгостроковій перспективах на безпеку розвитку держави, її зовнішньоекономічну, демографічну, інтелектуальну, науково-технологічну, екологічну, фінансово-інвестиційну і, навіть, військово-економічну компоненти.

На нинішньому етапі розвитку України ексклюзивні політичні та економічні інститути ще відрізняються від екстрактивних інститутів Конго та інших слаборозвинених країн, проте приклади їх застосування у зовнішній торгівлі продукцією рослинництва, лісовою деревиною, бурштином тощо, дають підстави для припущення про їх зближення і посилення впливу на дивергенцію економіки як загрозу національній безпеці. Наголосимо, що без подолання ексклюзивності управління економікою системна інтеграція України в Європейський Союз в середньостроковій перспективі неможлива і тому найбільш реальною і доцільною залишається лише модель структурної інтеграції.

Таким чином, дивергенція соціально-економічної макросистеми України проявляється в розбіжності елементів на різних рівнях системної ієрархії. Якщо конвергенція (дивергенція) передбачає збіжність (розбіжність) макросистемних показників розвитку, то для структурної дивергенції змінюються суб'єктивно-об'єктивні характеристики процесу: об'єктом

дивергенції є не лише просторові одиниці (регіони, міста, сільські поселення), територіальні громади, а й галузі, сектори, сфери економіки та суспільства (науково-технологічна, освітня та охорона здоров'я і довкілля). При цьому дивергенція охоплює розвиток первинного елемента макросистеми – людини, сім'ї, домашнього господарства, людського капіталу через різновекторність їх руху, стратифікацію населення за доходами, джерелами їх походження, ступенем легітимності власності, рівнем якості життя і безпеки життєдіяльності. Більше того, дивергентні тенденції спостерігаються й у структурі макросистеми – у взаємозв'язках між її елементами. Макроструктурна дивергенція є передумовою руйнування цілісності макросистеми держави в умовах негативного впливу геополітичних викликів. Саме макроструктурна дивергенція – «розбіжність», руйнування існуючих відносно інклюзивних взаємозв'язків та їх трансформування в ексклюзивні екстрактивні політико-економічні інститути – регулятори соціально-економічного розвитку національної макросистеми, орієнтовані на максимальне «екстрагування» доходу від експлуатації однієї частини суспільства і спрямуванні його на забезпечення інтересів іншої частини. Без подолання ексклюзивності управління економікою система інтеграція України в Європейський Союз у середньостроковій перспективі неможлива і реальною залишається лише модель структурної євроінтеграції.

4.3. Рекомендації щодо формування проконвергенційної державної політики України

4.3.1. Макрофінансова політика

Особливості державної політики України щодо подолання дивергенції з ЄС та виходу на конвергенційну траєкторію розвитку обумовлюють необхідність чіткого визначення напрямів макрофінансової політики. Причому напрями макрофінансової політики повинні формуватися з огляду на поточний стан економічних і політичних стосунків України з Євросоюзом,

а не виконувати роль певних «стратегічних мрій» щодо набуття членства в ЄС.

Поточну макроекономічну (кредитну) допомогу Україні надає Європейська Комісія. Так, станом на грудень 2020 р. було отримано перший транш у рамках нової (виняткової) програми макрофінансової (кредитної) допомоги ЄС⁴⁰⁹ номінальним обсягом 600 млн євро у вигляді довгострокової позики під відсоткову ставку 0,125% з терміном погашення у червні 2035 р. Для надання цього траншу Європейська Комісія розмістила власні облігації з негативною дохідністю -0,143%, завдяки чому після відрахувань комісій за випуск Україна фактично отримала 623,5 млн євро.

Зазначені кошти Україною отримано в рамках п'ятої програми, що реалізується відповідно до Меморандуму про взаєморозуміння та Кредитної угоди з ЄС (щодо отримання Україною макрофінансової допомоги ЄС на суму до 1,2 млрд євро), укладених Сторонами 23 липня 2020 р. у Брюсселі. На сьогодні загальна сума пільгової кредитної допомоги ЄС, отриманої Україною в рамках реалізації протягом 2014–2020 років п'яти програм макрофінансової допомоги, сягнула 4,41 млрд євро.

Згідно з умовами відповідних меморандумів з Європейським Союзом, усі зазначені кошти використовувалися для зменшення зовнішнього фінансового навантаження на Україну, поліпшення її платіжного балансу і забезпечення бюджетних потреб.

Наразі українська сторона продовжує роботу з виконання відповідних, визначених згаданим Меморандумом, зобов'язань для отримання другого траншу (600 млн євро) шляхом реалізації структурних реформ у таких сферах, як:

- управління державними фінансами;
- належне урядування та верховенство права;

⁴⁰⁹ Мінфін: Україна отримала 600 млн євро макрофінансової допомоги ЄС. *Урядовий портал*. 9 грудня 2020. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/minfin-ukrayina-otrimala-600-mln-yevro-makrofinansovoyi-dopomogi-yes>

- покращення бізнес-клімату;
- секторальні реформи та державні підприємства.

Беручи до уваги поточні проблеми взаємовідносин із ЄС саме в сфері макрофінансової політики, можна визначити такі напрями її розвитку.

Взаємовідносини України з Європейським Союзом повинні ґрунтуватися на поточному стані національної економіки. Необхідна визначеність у державницькому контексті, а саме розуміння розвитку країни у співпраці з ЄС на загальнодержавному рівні, напрацювання відповідної політики та її доведення до широкого загалу країни та світу. Не можна сподіватися на вирішення проблеми зовнішньої заборгованості до стабілізації політичної та економічної ситуації в державі. Саме це визначає оптимізацію зовнішніх боргових запозичень в умовах сучасного розвитку України. У взаємовідносинах України з Європейським Союзом необхідно чітко визначити форми продовження співробітництва⁴¹⁰. З урахуванням нерегулярності надходження останніми роками фінансових ресурсів можливі певні корекції самих взаємовідносин із ЄС у сфері макрофінансової політики.

Кредитні ресурси, отримані через механізми макрофінансової допомоги, повинні бути використані з максимально чіткою цільовою спрямованістю. Крім цього, повинні виконуватися умови надання такої допомоги, які перебувають не лише в економічній, а й в інших площинах. Також важливе адекватне розуміння цільових напрямів використання макрофінансової допомоги. Донор та реципієнт отримання макрофінансової допомоги по-різному розуміють і визначають управління державними фінансами, так само як і верховенство права, бізнес-середовище та секторальні реформи. У цьому випадку про гармонізацію такого розуміння в контексті перспектив членства України у ЄС не йдеться⁴¹¹. Відносини

⁴¹⁰ Ще з перших років незалежності західні аналітики традиційно ставились до України досить специфічно. Див., наприклад: Unruly Child. A Survey of Ukraine. *The Economist*. 1994. Vol. 331. № 7862. 20 p.

⁴¹¹ Що стосується членства України в Євросоюзі, то песимістичне ставлення до цього

України з Євросоюзом повинні розвиватися в напрямі оптимізації бачення соціально-економічного розвитку.

4.3.2. Пріоритети вдосконалення податкової політики

Трансформація податкової архітектури країн ЄС відбувається під впливом нових світових викликів, пов'язаних з економічною кризою внаслідок пандемії, структурними змінами в економіці, зменшенням фіскального простору через ухилення корпорацій від сплати податків, виведення капіталу підприємств за межі країн, де вони були створені тощо.

Процеси вдосконалення податкової системи України, які відбуваються упродовж останніх десятиріч, спрямовані на інтеграцію України до європейського економічного простору та ефективне виконання сучасних функцій держави. Важливою передумовою покращення економічних відносин, торгівлі та збільшення інвестицій між ЄС та Україною є успішне проведення податкових реформ.

Відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (стаття 350 Глави 4 «Оподаткування»)⁴¹² забезпечення належного управління у сфері оподаткування потребує ефективної імплементації принципів, яких дотримуються держави – члени ЄС, зокрема, прозорості, обміну інформацією та добросовісної податкової конкуренції.

На саміті у Венеції в липні 2021 р. міністри фінансів та керівники центральних банків G20 досягли історичної домовленості щодо формування більш стабільної та справедливої міжнародної податкової архітектури⁴¹³. До

питання завжди простежувалося у стосунках з європейськими партнерами. Див., наприклад: Płotnikow Ołeksij: Wstapienie do EU to mglista perspektywa. *Rzeczpospolita*. 2007. 24-25.02. S. B2; Plotnikov O. Uniunea Europeana si Rusia: investitii straine directe. *Formulul Economic Europa-Rusia*, 25–27 Mai 2009. Bucuresti: Edita a V-A, 2009. P.32.

⁴¹² Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

⁴¹³ Third G20 Finance Ministers and Central Bank Governors meeting under the Italian Presidency. July 10th, 2021. URL: <https://www.g20.org/third-g20-finance-ministers-and-central-bank-governors-meeting-under-the-italian-presidency.html>

ключових завдань майбутніх податкових реформ віднесено перерозподіл прибутку транснаціональних підприємств із тим, щоб податок сплачувався там, де прибуток був отриманий, та встановлення глобального мінімального податку. За даними ОЕСР це щорічно забезпечуватиме перерозподіл 100 млрд дол. США у країни походження прибутку корпорацій та близько 150 млрд дол. США додаткових глобальних податкових надходжень⁴¹⁴. 130 країн світу, включаючи Україну, приєдналися до нового плану реформування міжнародних правил оподаткування. Зазначені податкові реформи викликані вимушеним зниженням останніми десятиріччями в багатьох країнах Європи та світу рівня оподаткування доходів підприємств (з метою активізації факторів економічного зростання), виведенням активів та прибутків за межі країн, де вони були створені, ухиленням корпорацій від сплати податків.

У середньому по країнах ЄС у 2021 р. ставки податку на прибуток корпорацій становили 20,71% порівняно із 22,46% у 2012 р. та 27,95% у 2003 р. Одночасно зменшилися внески роботодавців з обов'язкового соціального страхування із 24,82% у 2009 р. до 23,09% у 2012 р. та до 21,29% у 2021 р.⁴¹⁵. В Україні ставка податку на прибуток підприємств зменшилися з 30% у 2003 р. до 21% у 2009 р. та 18% у 2014–2021 рр. Внески роботодавців з обов'язкового соціального страхування з 2016 р. становлять 22% порівняно із 49,7% у 2012 р.

Оцінюючи наслідки зменшення рівня оподаткування доходів підприємств, слід звернути увагу на те, що в Україні такі традиційні шляхи детінізації економіки та розширення фінансових ресурсів підприємств для здійснення подальших інвестицій не забезпечили стійкого зменшення тіньової економіки та зростання інвестицій у основний капітал. За оцінками Міністерства економіки України (за монетарним методом) рівень тіньової

⁴¹⁴ 130 countries and jurisdictions join bold new framework for international tax reform / OECD. 01.07.2021. URL: <https://www.oecd.org/tax/beps/130-countries-and-jurisdictions-join-bold-new-framework-for-international-tax-reform.htm>

⁴¹⁵ Tax Rates Online. URL: <https://home.kpmg/xx/en/home/services/tax/tax-tools-and-resources/tax-rates-online.html> (даба звернення – 5.08. 2021).

економіки у період 2014–2016 рр. становив 33% офіційного ВВП, а у 2017–2020 рр. коливався від 30 до 32%⁴¹⁶, що перевищує максимальні показники країн ЄС. Ключовими факторами зменшення конкурентоспроможності економіки України є не рівень податкового навантаження на доходи підприємств, а корупція, низький рівень гарантій верховенства права. Оцінки рівня економічної свободи в Україні по складових інвестиційної та фінансової свободи (за 100-бальною шкалою) в останні роки не перевищували 35. За таких умов необхідною для України є конвергенція національної податкової системи до відповідної кращої практики країн ЄС, зокрема, у питаннях формування податкових баз, забезпечення прозорості фінансової та податкової інформації, удосконалення податкового адміністрування, запобігання податковим зловживанням.

Проблематика гармонізації законодавства щодо оподаткування прибутку підприємств (зокрема, розрахунку податкової бази та визначення ставок податку) актуалізувалася ще на початку формування єдиного ринку. При цьому деякі дослідження (Ф. Неймарка у 1962 р.⁴¹⁷ та А. Темпеля в 1970 р.⁴¹⁸) містили аргументи щодо неможливості повної гармонізації систем оподаткування прибутку підприємств різних країн, тоді як інші (зокрема Комісії ЄС у 1975 р.) обґрунтовували протилежне⁴¹⁹.

Комісія ЄС надалі розглядала два альтернативних напрями податкової реформи⁴²⁰: забезпечення формування консолідованої бази податку на прибуток підприємств та гармонізація окремих складових податкової бази (за

⁴¹⁶ Тіньова економіка. Загальні тенденції 2020. Аналітична записка Міністерства економіки України. Травень 2021. URL: <https://www.me.gov.ua/>

⁴¹⁷ Neumark F. Report of the Fiscal and Financial Committee (Neumark Report). 1962. С. 97–156. URL: <https://koflerge.files.wordpress.com/2019/01/neumark.pdf>

⁴¹⁸ Van den Tempel A.J. Corporation tax and individual income tax in the European Communities. Brussels, 1970. P. 2–41.

⁴¹⁹ Company Tax. URL: https://www.verginet.net/dtt/1/CompanyTaxKurumlarVergisi_6586.aspx

⁴²⁰ Commission Company Tax Strategy Frequently Asked Questions MEMO/01/335 Brussels, 23rd October 2001. URL: https://www.verginet.net/UserFiles/File/Avrupa_Birligi/3/Memo01335.pdf

рекомендаціями Комітету О. Рудінга у 1992 р.⁴²¹).

Упродовж останніх десятиліть Комісія ЄС створювала правове підґрунтя для формування консолідованої бази податку на прибуток підприємств – визначено єдині правила щодо оподаткування виплат відсотків та роялті між асоційованими компаніями різних держав – членів ЄС⁴²²; мінімального рівня оподаткування доходів від заощаджень⁴²³.

Створення повного комплексу нормативно-правових актів щодо формування консолідованої бази податку на прибуток підприємств дозволить подолати податкові перешкоди загальноєвропейської економічної діяльності, зокрема завдяки застосуванню єдиних правил розрахунку бази оподаткування та підготовки консолідованих звітів для цілей оподаткування (усуваючи оподаткування суто внутрішніх операцій всередині групи підприємств). Такий підхід дозволить використовувати національні ставки податку до відповідної частки загальної податкової бази, що визначатиметься згідно із узгодженим механізмом її розподілу⁴²⁴.

При формуванні консолідованої податкової бази будуть застосовуватися дані бухгалтерського обліку та фінансової звітності⁴²⁵.

⁴²¹ The Ruding Committee: An Initial Response. Institute for Fiscal Studies (January 1, 1992). London. 63 p.

⁴²² Proposal for a Council Directive on a common system of taxation applicable to interest and royalty payments made between associated companies of different Member States. COM (1998) 67. Brussels, 04.03.1998. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:1998:0067:FIN:EN:PDF>; Legislative resolution embodying Parliament's opinion on the proposal for a Council Directive on a common system of taxation applicable to interest and royalty payments made between associated companies of different Member States (COM(98)0067 C4-0195/98 98/0087(CNS)). Consultation procedure. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:51998AP0299>

⁴²³ Towards tax co-ordination in the European Union - A package to tackle harmful tax competition. Communication from the Commission to the Council. COM/97/0495. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:51997DC0495&from=EN>

⁴²⁴ Communication from the Commission to the Council, the European Parliament and the Economic and Social Committee. Towards an Internal Market without tax obstacles. A strategy for providing companies with a consolidated corporate tax base for their EU-wide activities COM (2001) 582. 23.10.2001 URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2001:0582:FIN:en:PDF>

⁴²⁵ Commission company tax strategy - frequently asked questions. MEMO/03/237. Brussels, November 2003. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_03_237

Використання відповідних показників потребуватиме узгодження:

– принципів бухгалтерського обліку та податкового обліку, зокрема принципу «превалювання сутності над формою», визначеного Міжнародними стандартами фінансової звітності;

– методологічних підходів, які застосовуються для цілей бухгалтерського та податкового обліків, зокрема щодо переоцінки активів; визнання витрат; нарахування амортизації; формування резервів; визнання «справедливої вартості»; нарахування процентів за борговими зобов'язаннями; визнання доходів та витрат за сегментами (як за видами діяльності, так і за географічною ознакою); перенесення збитків минулих періодів;

– правил ведення бухгалтерського та податкового обліків для малих підприємств і розрахунку бази оподаткування прибутку.

Згідно із Директивою Ради (ЄС) 2016/1164 від 12.07.2016 р. до важливих пріоритетів міжнародного оподаткування прибутку підприємств належить також закріплення сплати податків там, де генеруються прибуток та додана вартість, та створення умов для справедливого й ефективного корпоративного оподаткування завдяки заходам протидії ерозії бази оподаткування та виведення капіталу (*BEPS*)⁴²⁶. Успішна боротьба з *BEPS* та відновлення довіри до податкових систем забезпечуватиме – ОЕСР – збільшення надходжень податку на прибуток підприємств на 4–10%⁴²⁷. В Україні у 2019–2020 рр. надходження податку на прибуток підприємств становили близько 118 млрд грн, тобто щорічне збільшення бюджетних надходжень становитиме до 10 млрд грн.

⁴²⁶ Директива Ради (ЄС) 2016/1164 від 12.07.2016 р. «Про встановлення правил протидії практикам ухилення від сплати податків, які мають безпосередній вплив на функціонування внутрішнього ринку». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_022-16#Text

⁴²⁷ International collaboration to end tax avoidance. BEPS / OECD/G20. URL: <https://www.oecd.org/tax/beps/>

Директивою встановлено правила та процедури протидії ерозії податкової бази щодо оподаткування доходів підприємств на внутрішньому ринку. Це насамперед має відбуватися шляхом встановлення обмежень щодо⁴²⁸:

- можливості вирахування відсотків при визначенні бази оподаткування (а саме – обмеження надмірних витрат платників податків на запозичення, тобто витрат, які перевищують оподатковувані доходи у формі відсотків та інші економічно еквівалентні оподатковувані доходи, які платник податку отримує відповідно до національного законодавства);

- переміщення (виведення) активів з внутрішнього ринку.

- наслідків специфічних зловживань платників, пов'язаних з особливостями податкового законодавства, включаючи «гібридні розбіжності» у нормах формування бази оподаткування прибутку підприємств (через відмінності в різних країнах правової характеристики фінансового інструмента або юридичної особи).

Ще у 2015 р. План дій із забезпечення справедливої та ефективної системи оподаткування податком на прибуток підприємств⁴²⁹ серед п'яти ключових напрямів боротьби зі зловживаннями у сфері оподаткування та забезпечення стійких податкових надходжень виокремлював усунення розривів між національними податковими системами як важливої передумови попередження ухилень від сплати податку на прибуток.

Відповідно до статті 4 «Правило обмеження відсотків» цієї Директиви надмірні витрати на запозичення підлягають вирахуванню у податковому періоді, в якому вони понесені, та у розмірі лише до 30% від доходів платника податків до вирахування відсотків, податків, зношування і

⁴²⁸ Директива Ради (ЄС) 2016/1164 від 12.07.2016 р. «Про встановлення правил протидії практикам ухилення від сплати податків, які мають безпосередній вплив на функціонування внутрішнього ринку». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_022-16#Text

⁴²⁹ A Fair and Efficient Corporate Tax System in the European Union: 5 Key Areas for Action. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council. COM (2015) 302. URL: https://ec.europa.eu/taxation_customs/system/files/2016-09/com_2015_302_en.pdf

амортизації (ЕВІТДА). Сума перевищення витрат на запозичення може переноситися на наступні податкові періоди. Обмежувальні правила не застосовується до операцій за позиками, що використовуються для фінансування довгострокових проєктів державної інфраструктури (проєктів із надання, модернізації, експлуатації та/або утримання великомасштабного активу, який використовується у загальних суспільних інтересах).

Обмеження операцій щодо переміщення активів підприємств за межі країни може відбуватися шляхом оподаткування приросту капіталу при виведенні активів із визначенням бази оподаткування як різниці між ринковою та балансовою вартістю активів (для цілей оподаткування) на дату їх виведення. Оподаткуванню підлягають операції щодо:

- переміщення активів із головного офісу до свого постійного представництва в іншій країні ЄС, третій країні; або зі свого постійного представництва у країні ЄС до головного офісу або іншого постійного представництва в іншій державі – члені ЄС або третій країні;
- зміни платником податків свого податкового резидентства з перенесенням його до іншої держави – члена ЄС або третьої країни;
- переміщення бізнесу, що здійснюється його постійним представництвом, з однієї держави-члена до іншої держави-члена або до третьої країни.

У податковому законодавстві України реалізуються заходи, спрямовані на інтеграцію України до європейського економічного простору.

Пріоритетами для України у напрямі боротьби з розмиванням податкової бази та виведенням прибутку з-під оподаткування визначено забезпечення справедливості та рівності податкової системи, а також адаптація до норм і правил Європейського Союзу⁴³⁰. Міністерство фінансів України спільно з Національним банком України розробили дорожню карту реалізації Плану дій BEPS (Base erosion and Profit Shifting – розмивання

⁴³⁰ Дорожня карта реалізації Плану дій BEPS. URL: <https://mof.gov.ua/uk/beps-440>

оподаткованої бази й виведення прибутку з-під оподаткування), яка, зокрема, передбачає запровадження заходів щодо обмеження розмивання бази оподаткування шляхом вирахування з бази оподаткування відсотків та інших фінансових виплат, а також обмеження витрат на фінансові операції з пов'язаними особами⁴³¹.

Обмежувальні правила щодо врахування відсотків при визначенні бази оподаткування було частково включено до Податкового кодексу України (підпункти 140.1–140.3 статті 140 «Різниці, які виникають при здійсненні фінансових операцій»). Однак обмеження надмірних відсоткових витрат за борговими зобов'язаннями встановлено лише для платників податку на прибуток, у яких сума боргових зобов'язань за операціями з нерезидентами перевищує суму власного капіталу у понад 3,5 раза (за будь-якими кредитами, позиками, депозитами, операціями РЕПО, зобов'язаннями за договорами фінансового лізингу та іншими запозиченнями незалежно від їх юридичного оформлення, підпункт 140.2). Ця норма фактично блокує широке застосування заходів щодо обмеження розмивання бази оподаткування.

При цьому слід враховувати, що – згідно зі ст. 134.1.1 ПКУ – платники податку, у яких річний дохід від будь-якої діяльності (за вирахуванням непрямих податків), визначений за правилами бухгалтерського обліку, за останній річний звітний період не перевищує 40 мільйонів гривень, об'єкт оподаткування може визначатися взагалі без коригування фінансового результату до оподаткування на всі різниці (крім від'ємного значення об'єкта оподаткування минулих податкових (звітних) років). Таким чином, для таких платників податків обмеження надмірних відсотків за борговими зобов'язаннями платника податку (при визначенні об'єкта оподаткування) не діє.

⁴³¹ Рекомендації з реалізації Плану дій з BEPS (мінімальні стандарти) / Міністерство фінансів України. URL: <https://mof.gov.ua/uk/beps-440>

На нашу думку, обмеження щодо надмірних відсотків та витрат на запозичення має поширюватися на всіх платників податку на прибуток підприємств України. Це відповідає положенням статті 4 «Правило обмеження вирахування відсотків» Глави II «Інструменти для протидії ухиленню від сплати податків» Директиви Ради ЄС 2016/1164 від 12.07.2016 р. «Про встановлення правил протидії практикам ухилення від сплати податків, які мають безпосередній вплив на функціонування внутрішнього ринку», та зобов'язанням уряду України щодо протидії BEPS). Це дозволить зменшити зловживання у сфері оподаткування прибутку, а також збільшити фіскальний простір державного та місцевих бюджетів України.

Обмеження операцій щодо переміщення активів за межі країни є актуальним і для України. Переміщення активів за межі країни від головного офісу в Україні до свого постійного представництва в іншій країні; або зі свого постійного представництва в іншій країні до свого головного офісу; незаконне виведення активів за зовнішньоекономічними контрактами призводять до зменшення бази оподаткування податком на прибуток підприємств. Держфінмоніторингом України виявлено схеми незаконного виведення активів – експортні операції без передоплати та без повернення валютної виручки на територію України, зокрема через зміни умов контракту або відступлення від прав вимог; фіктивність зовнішньоекономічних договорів (договір укладено раніше, ніж створено юридичну особу; в реквізитах договорів містились номери банківських рахунків, відкритих пізніше, ніж дати укладених договорів; договір підписав керівник, який на дату укладання договору ще не був призначений)⁴³².

⁴³² Наказ Державної служби фінансового моніторингу України «Типологічне дослідження “Відмивання доходів від податкових злочинів”» від 21.12.2020 №122. URL: <https://fiu.gov.ua/pages/dijalnist/tipologi/tipologi-derzhfinmonitoringu/tipologichne-doslidzhennya-vidmivannya-doxodiv-vid-podatkovix-zlochiv-2020-rik.html>

На нашу думку, успішна реалізація плану дій щодо боротьби з BEPS в Україні потребує запровадження податку на приріст капіталу при виведенні активів за межі країни (якщо таке виведення не має тимчасового характеру).

У процесі удосконалення податку на прибуток підприємств в Україні слід враховувати існуючу у країнах ЄС практику застосування правил обмеження витрат, що враховуються при визначенні бази оподаткування.

У Франції податкові обмеження, що встановлені при розрахунку бази оподаткування прибутку підприємств, стосуються, зокрема: надмірних фінансових витрат; безнадійної заборгованості; частини благодійних внесків; штрафних санкцій; амортизації творів мистецтва, що обліковуються у балансі компанії; винагороди найманим працівникам тощо⁴³³. Так, при розрахунку бази оподаткування враховуються лише чисті фінансові витрати звітного року, якщо вони не перевищують вищий із двох таких лімітів: 3 мільйони євро; 30% скоригованого оподаткованого доходу платника податків (EBITDA)⁴³⁴. Невикористану можливість відрахування відсотків за певний фінансовий рік можна переносити на строк до п'яти років. Для благодійних внесків, зроблених упродовж фінансового року, податкова знижка становить 60% відповідної суми. Для благодійних внесків, що перевищують 2 млн євро, податкова знижка зменшується до 40%.

Законодавство Польщі обмежує вирахування понад 60 видів витрат при визначенні бази оподаткування з податку на прибуток. Зокрема, такі: витрати на розваги; нараховані, але не виплачені відсотки; податкові штрафи та пеня; штрафи та компенсації через дефекти в поставлених товарах, виконаних роботах та послугах, а також за затримки у доставці товарів або затримки у видаленні дефектів; частини амортизації для легкових автомобілів (вартості понад 20 тис. євро); витрати пов'язаних сторін, включаючи витрати на

⁴³³ Code general des impots. URL: <http://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006069577>

⁴³⁴ Worldwide Tax Summaries. Corporate and individual tax information at your fingertips. URL: <https://www.pwc.com/lk/en/services/tax/worldwide-tax-summaries.html>

консультування, управління, обробку даних, маркетинг, дослідження ринку, страхування, гарантії, роялті та передачу ризику, пов'язаного з дебіторською заборгованістю; внески в організації, членство в яких платника податків не є обов'язковим тощо⁴³⁵. Обмеження надмірних фінансових витрат застосовуються як до внутрішніх, так і до зовнішніх витрат на фінансування (не лише відсотків). Обмеження застосовується, якщо такі витрати перевищують 3 мільйони злотих⁴³⁶.

У Німеччині база оподаткування може бути зменшена на суму чистих відсоткових витрат (перевищення виплачених відсотків над отриманими), що не перевищує 30% EBITDA для цілей оподаткування корпорацій. Обмеження 30% застосовується до всіх, незалежно від того, чи є кредитор акціонером, пов'язаною стороною чи третьою стороною). Це обмеження не застосовується, коли загальні чисті відсоткові витрати за рік становлять менше 3 млн євро або коли чиста сума виплат будь-якому кредитору не перевищує 10% від загальної суми таких виплат. Невідшкодовані витрати на відсотки можуть бути перенесені на термін до п'яти років.

У Швеції відповідно до норм директиви ЄС та програми BEPS загальне обмеження відрахування відсотків, що набуло чинності з 1 січня 2019 р., застосовується до від'ємних чистих відсотків, пов'язаних із внутрішніми та зовнішніми позиками в корпоративному секторі та базується на правилі EBITDA з лімітом відрахування 30%. Негативні чисті відсотки, які не дозволяється вираховувати відповідно до цього правила EBITDA, можуть переноситися максимум на шість років. При цьому обмеження не застосовується, якщо чисті відсоткові витрати у межах групи (материнської і дочірніх компаній) не перевищують 5 млн шведських крон.

⁴³⁵ Там само.

⁴³⁶ Ustawa z dnia 15.02.1992 r. o podatku dochodowym od osob prawnych (Art. 16. 1). 22/02/2018. URL: http://www.przepisy.gofin.pl/przepisy,3,14,14,673,174959,20180222,art_15_16m_koszty_uzyskania_przychodow.html; Worldwide Tax Summaries. Corporate and individual tax information at your fingertips. URL: <https://www.pwc.com/lk/en/services/tax/worldwide-tax-summaries.html>

У Японії, окрім загальноприйнятих податкових обмежень при розрахунку бази оподаткування, існують обмеження на винагороди, що виплачуються директорам. Рішення про зменшення бази оподаткування на суму додаткових виплат директорам, премій (що мають залежати від результатів роботи компаній – збільшення обсягів реалізації, прибутку, вартості акцій) приймається податковими органами⁴³⁷.

У податкових законодавствах Словаччини, США, Республіки Корея, Китаю та інших країн також встановлено обмеження щодо витрат, які не можуть зменшувати базу оподаткування прибутку підприємств⁴³⁸.

Узагальнення підходів різних країн до оподаткування прибутку корпорацій свідчить про широке застосування (на відміну від України) при розрахунку податкової бази різних обмежень та коригувань щодо дати визнання, складу та обсягу витрат, які визначаються у системі бухгалтерського обліку⁴³⁹.

Перелік податкових обмежень при формуванні бази оподаткування прибутку підприємств потребує розширення з урахуванням наведеного міжнародного досвіду, а також існувавших до 2015 р. у національному податковому законодавстві обмежень щодо складу та обсягів витрат, що враховуються у розрахунках податкової бази⁴⁴⁰. При цьому визначені у Податковому кодексі України коригування потребують уточнення з урахуванням принципу превалювання сутності над формою у бухгалтерському обліку і альтернативних підходів, передбачених міжнародними стандартами фінансової звітності.

⁴³⁷ Worldwide Tax Summaries. Corporate and individual tax information at your fingertips. URL: <https://www.pwc.com/lk/en/services/tax/worldwide-tax-summaries.html>

⁴³⁸ Там само.

⁴³⁹ Lunina I., Bilousova O., Frolova N. Tax Reforms for the Development of Fiscal Space. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2020. Vol. 6. No. 3. P. 48–58. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2020-6-3-48-58>

⁴⁴⁰ Луніна І.О., Білоусова О.С. Державна політика оподаткування прибутку як інструмент стимулювання розвитку національної економіки. *Реформування податкової системи України: сучасні виклики та орієнтири* / за заг. ред. П.В.Пашка, Л.Л.Тарангул. Київ: Новий друк, 2015. 570 с.

Відповідно до підпункту 134.1.1 статті 134 «Об'єкт оподаткування» Податкового кодексу України підприємства, у яких річний дохід від будь-якої діяльності (за вирахуванням непрямих податків), визначений за правилами бухгалтерського обліку за річний період, не перевищує 40 млн грн, розраховують базу оподаткування без коригування фінансового результату до оподаткування (крім від'ємного значення об'єкта оподаткування минулих років). Це означає, що для багатьох підприємств податок на прибуток сплачується з бази оподаткування, при обчисленні якої можуть враховуватися усі витрати підприємства (без будь-яких обмежень).

Для платників податків, у яких річний дохід від будь-якої діяльності перевищує 40 млн грн, обмеження витрат, які враховуються при визначенні бази оподаткування, стосується лише сум облікової амортизації необоротних активів (стаття 138 ПКУ), витрат на створення резервів (стаття 139 ПКУ); витрат, які виникають при здійсненні фінансових операцій (стаття 140 ПКУ). Для протидії ерозії бази оподаткування норми Податкового кодексу України щодо податкових обмежень і коригувань мають поширюватися на всіх платників податку на прибуток.

Аналіз виконання Україною зобов'язань щодо імплементації європейських норм та принципів належного управління у сфері оподаткування, забезпечення протидії розмиванню бази оподаткування й виведення прибутку з-під оподаткування показав фрагментарність і недостатню дієвість вжитих заходів.

У контексті євроінтеграційних процесів важливими напрямками вдосконалення податкової системи України слід вважати:

активізацію заходів щодо деофшоризації доходів, упередження виведення активів і прибутків за межі України, зокрема, шляхом запровадження податку на приріст капіталу при виведенні активів, продовження співпраці з OECD / G20 щодо BEPS;

упередження розмивання бази оподаткування прибутку підприємств шляхом встановлення для всіх платників податку обмеження щодо

вирахування відсотків та інших фінансових витрат (відміна існуючих умов для застосування податкового обмеження – сума боргових зобов'язань перевищує суму власного капіталу більше ніж у 3,5 раза; річний дохід від будь-якої діяльності перевищує 40 млн грн); обмеження витрат за фінансовими операціями з пов'язаними особами;

наближення норм національного податкового законодавства з податку на прибуток підприємств до положень європейського законодавства в частині формування бази оподаткування (законодавчого визначення видів витрат, які не повинні зменшувати базу оподаткування з податку на прибуток для всіх без винятку підприємств, а також при визначенні частини чистого прибутку (доходу) державних або комунальних унітарних підприємств та їх об'єднань, що вилучається до відповідного бюджету, та дивідендів (доходу), нарахованих на акції (частки, паї) господарських товариств, у статутних капіталах яких є державна або комунальна власність).

4.3.3. Торговельна політика

Сфера впливу проконвергенційної торговельної політики України щодо ЄС охоплює насамперед розвиток двосторонньої торгівлі, що сприяє зближенню економік України та ЄС. З іншого боку, торговельна політика України може досягти своєї мети – зближенню економік України та ЄС – лише за умови створення симетричних умов торгівлі між Україною та ЄС.

Формування торговельної політики України у відносинах з ЄС у середньостроковій перспективі відбуватиметься під впливом нової торговельної політики Відкритої стратегічної автономії ЄС⁴⁴¹, розрахованої на п'ятирічний період. Окремі цілі нової політики ЄС несуть значні ризики поглиблення дивергенції економік України і ЄС, насамперед «зелена

⁴⁴¹ Trade Policy Review - An Open, Sustainable and Assertive Trade Policy. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Brussels, 18.2.2021. COM(2021) 66 final. URL: https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2021/february/tradoc_159438.pdf

трансформація», що використовує Механізм карбонового коригування імпорту у сфері торгівлі, та «автономність» торговельної політики, що декларує більш жорстке забезпечення власних прав та інтересів. Ці дві цілі мають ознаки прихованого протекціонізму торговельної політики ЄС, що негативно вплине на конкурентоспроможність вітчизняного експорту в ЄС.

Завданнями проконвергентаційної торговельної політики України у середньостроковій перспективі є:

- зменшення несиметричності умов торгівлі між Україною та її торговельними партнерами в ході проведення переговорів у рамках СОТ щодо скорочення дисбалансу між рівнем зобов'язань членів СОТ, насамперед стосовно сільськогосподарських товарів;

- участь у підготовці Угоди про цифрову торгівлю СОТ на позиціях, що забезпечують конвергенцію законодавства у сфері цифрової торгівлі із відповідним законодавством ЄС;

- формування торговельної політики України щодо ЄС з урахуванням викликів і можливостей, які надає нова торговельна політика Відкритої стратегічної автономії ЄС для розвитку двосторонньої торгівлі.

Короткостроковими завданнями проконвергентаційної торговельної політики України є проведення переговорів відповідно до статті 29 Угоди щодо:

- збільшення обсягів тарифних квот для безмитного ввезення на територію ЄС сільськогосподарських товарів з України, високий розмір ввізного мита ЄС на які поза квотами не дає можливості їх експорту (насамперед продукції тваринного походження);

- повної лібералізації ринків ЄС для товарів, які експортуються поза безмитними квотами (оброблені томати, мед, виноградний та яблучний соки);

- перегляду графіків тарифних скорочень ЄС для деяких промислових товарів – азотних добрив, мінеральних та хімічних добрив, виробів зі скла, виробів з кольорових металів та транспортних засобів, який полягає у повній

лібералізації доступу до ринків відповідних товарів ЄС до завершення семирічного перехідного періоду;

скасування експортних субсидій у торгівлі з Україною, які застосовують окремі країни ЄС;

проведення переговорів щодо незастосування до України Механізму карбонового коригування імпорту ЄС (СВАМ).

Проконвергенційною торговельною політикою України у відносинах з ЄС є така торговельна політика, що сприяє зближенню економік України та ЄС. Проконвергенційна торговельна політика розглядається під кутом зору, по-перше, її мети – економічної конвергенції України та ЄС, а по-друге, засобів досягнення цієї мети – конвергенції видів торговельної політики України та ЄС. Останнє означає насамперед поступове наближення до симетричних умов торгівлі між Україною та ЄС, яке відбувається трьома шляхами:

поступової лібералізації тарифних режимів сторін згідно з графіками тарифних скорочень;

періодичного перегляду Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у напрямі зближення торговельних режимів;

гармонізації законодавства України щодо нетарифних умов торгівлі з відповідним законодавством ЄС в ході імплементації Угоди.

Щодо перегляду умов тарифного захисту

Можливість перегляду умов тарифного захисту, прописаних в Угоді, зумовлена несиметричністю торговельних режимів України та ЄС, яка мала місце до введення Угоди у дію і була закріплена в ній, оскільки багато домовленостей, у тому числі й щодо безмитних квот для ввезення в ЄС сільськогосподарської продукції з України, відштовхувалися від фактичних обсягів торгівлі у період підготовки Угоди. Несиметричність торговельних режимів України та ЄС стала чинником закріплення ситуації переважання сировинних товарів в експорті товарної продукції з України в ЄС, незважаючи на нарощення обсягів експорту, яке мало місце до кризового

2020 року. Найбільше несиметричність режимів торгівлі проявляється у торгівлі сільськогосподарськими товарами.

У 2020 р. завершився перший п'ятирічний термін з часу набрання чинності економічної частини Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, що, відповідно до статті 29 Угоди, дає підстави переглянути її у напрямі прискорення і розширення масштабу скорочення ставок митного тарифу у взаємній торгівлі. У 2020–2021 рр. проводилися консультації Міністерства розвитку економіки, торгівлі і сільського господарства України з бізнес-асоціаціями з метою формування запиту України на перегляд умов зони вільної торгівлі. У фокусі цих переговорів перебуває питання сорока тарифних квот, включаючи додаткові квоти на чотири види товарів, для безмитного експорту в ЄС сільськогосподарських товарів, розміри більшої частини яких не задовольняють українських виробників і не відповідають як реальним, так і потенційним обсягам експорту цих продуктів. Крім того, українські виробники зацікавлені в закріпленні на постійній основі уведених Європейським Союзом з 1 жовтня 2017 р. у рамках тимчасових додаткових торгових преференцій для України тимчасових, терміном на три роки, додаткових безмитних тарифних квот на імпорт сільськогосподарських товарів в ЄС. Зокрема, в 2017 р. були збільшені квоти на такі товари: мед, ячмінна крупа, оброблені томати, виноградний сік, овес, кукурудза, м'яка пшениця, ячмінь.

Відповідно, через особливості окремих ринків, для збільшення експорту окремих товарів у межах тарифних квот ЄС виробниками і їх асоціаціями запропоновані такі стратегії⁴⁴²: щодо товарів, для яких розмір мита поза квотами дозволяє розвивати експорт поза квотами, – оброблені томати, мед, виноградний та яблучний соки – скасування режиму квотування і встановлення нульових мит на імпорт в ЄС з України; щодо товарів, які не

⁴⁴² Стратегічні орієнтири поглиблення торговельно-економічних відносин України з країнами Європейського Союзу в умовах Угоди про асоціацію / Федерація роботодавців України. Травень 2021. С. 88. URL: https://fru.ua/images/doc/analitics/2021/NDR_Ukr-EU.pdf

експортуються за межами тарифних квот, і зернових – підвищення рівня тарифних квот.

Очевидно, що розміри квот для окремих товарних груп або скасування режиму квотування з одночасною лібералізацією тарифного режиму доступу на ринки будуть визначені в ході переговорів і стануть компромісним рішенням між пропозицією України та ЄС. При проведенні цих переговорів необхідно зробити висновки із досвіду проведення переговорів щодо тимчасових тарифних квот у 2016–2017 рр., коли з пропозиції уряду України Європейською Комісією (ЄК) спочатку були виключені деякі товари, а потім узгоджені з ЄК обсяги нульових тарифних квот були суттєво зменшені у Постанові Європейського Парламенту та Ради Європи.

Як показав попередній досвід, при проведенні переговорів щодо збільшення обсягів нульових тарифних квот необхідно буде максимально врахувати виклики, пов'язані із проходженням процедури затвердження рішення у Європарламенті та Раді ЄС, насамперед, при розгляді Комітетом сільського господарства та сільського розвитку Європейського Парламенту.

Зокрема, Комітет сільського господарства та сільського розвитку Європейського Парламенту у своєму висновку від 22 грудня 2016 р. вказував на недостатню аргументацію збільшення квот на українські сільськогосподарські продукти, мотивуючи свою позицію тим, що запропоновані автономні торгові преференції стосуються дуже чутливих секторів сільського господарства ЄС, які на той час постраждали від серйозних криз і на які негативно вплинуло ембарго на торгівлю з Російською Федерацією – фруктів, овочів та зернових культур. Зокрема, зазначалося, що Україна є конкурентоспроможним експортером зернових на світові ринки, в тому числі й на ринки ЄС, а мита ЄС поза межами тарифних квот не створюють перешкод для експорту зернових з України. Можна вже зараз передбачити, що в умовах обмежень економічної активності, пов'язаних з пандемією коронавірусу COVID-19, аргументи Європейського

Парламенту проти збільшення розміру тарифних квот для України будуть посилені аргументами щодо необхідності підтримки власних виробників.

Тому українська сторона має підготувати зустрічні аргументи для підкріплення своєї переговорної позиції.

По-перше, пропозиції української сторони мають враховувати реалії переговорного процесу в рамках Угоди про асоціацію з ЄС, відповідно до яких перспективи збільшення квот мають лише ті продукти, які демонструють збільшення експорту протягом дії ПВЗВТ з ЄС (саме історичні обсяги експорту були покладені в основу визначення обсягів тарифних квот у ході переговорів про створення ЗВТ з ЄС).

По-друге, важливі також додаткові аргументи, зокрема, незацікавленість українських виробників у заповненні незначних обсягів тарифних квот для безмитного експорту в ЄС через те, що витрати на отримання дозволів для експорту перевищують отримані вигоди. Насамперед це стосується експорту продуктів тваринництва – м'яса і молочних продуктів, де процедури отримання дозволів на експорт тривають декілька років, а щорічні розміри квот не виправдано малі відносно відповідних витрат (яловичини – 12 000 т., свинини 20 000 т. (плюс 20 000 т. додатково), баранини – 1800 т. у 2018 р. з доведенням до 2 250 т. у 2021 р.; молочних продуктів – 2000 т., масла – 250 т.). Такі незначні обсяги квот виробниками, які отримали дозвіл на експорт в ЄС, вибираються практично миттєво, а експорт поза межами тарифних квот на продукцію тваринного походження не уявляється можливим з огляду на фактично «заборонний» розмір ввізного мита. Утім, внаслідок застосування виробниками курячого м'яса стратегії виходу на ринки ЄС в обхід обмежених обсягів тарифних квот, у березні 2019 р. Європейська Комісія досягла домовленості з Україною про зміну Угоди про асоціацію між Україною та ЄС з метою обмежити неконтрольоване ввезення курятини в ЄС. Зміни до Угоди набрали чинності з 1 січня 2020 року. Україна взяла на себе зобов'язання обробляти курячі грудки, призначені для експорту в Європейський Союз, без залишку кісток, а

тарифна квота для імпорту з України в ЄС м'яса птиці з нульовою ставкою імпортного тарифу була збільшена з 20 до 70 тисяч тонн.

По-третє, по багатьох товарах умови торгівлі з ЄС несиметричні і це також може підкріпити обґрунтування української сторони. На яловичину, свинину, баранину, м'ясо птиці, яйця, пшеницю, ячмінь, кукурудзу, молоко, масло в Україні діють адвалерні мита, які нараховуються у відсотках до митної вартості товарів, тоді як в ЄС використовуються специфічні мита, які нараховуються у встановленому грошовому розмірі на одиницю товарів, які обкладаються митом, або комбіновані, які поєднують обидва ці види митного обкладення і по багатьом позиціям встановлені на такому високому рівні, що вітчизняний експорт поза межами нульових тарифних квот не уявляється можливим.

По-четверте, може спрацювати такий аргумент, що у недавніх переговорах щодо ЗВТ ЄС з Перу та Колумбією, Центральною Америкою, В'єтнамом та Канадою цим країнам було надано вільний безмитний доступ на ринки ЄС для деяких продуктів, включених до пропозиції для України.

По-п'яте, участь в експорті малого та середнього бізнесу також є додатковим аргументом на користь збільшення квот. Зокрема, у преамбулі до Регламенту (ЄС) 2017/1566 Європейського Парламенту та Ради Європи від 13 вересня 2017 р. «Про запровадження тимчасових автономних торговельних заходів для України, що доповнюють торговельні поступки, передбачені Угодою про асоціацію» в абзаці (3) зазначається, що «Комісія проаналізувала фактичне обґрунтування вибору продуктів, на які поширюється дія цього Регламенту, зокрема, потенційний вплив цього Регламенту на малих та середніх бенефіціарів в Україні, та надала це пояснення Європейському Парламенту та Раді. Автономні торговельні заходи, встановлені цим Регламентом, мали надаватися продуктам, які є корисними з огляду на цей аналіз». Таким чином, в ході майбутніх переговорів у першу чергу слід домагатися збільшення квот на безмитне ввезення до ЄС товарів, що виробляються переважно або хоча б частково

малими і середніми виробниками – меду, часнику, грибів, оброблених томатів, виноградного та яблучного соків.

Крім сільськогосподарських товарів, вітчизняні виробники розробили пропозиції до перегляду графіків тарифних скорочень ЄС згідно зі статтею 29 УА для деяких промислових товарів – азотних добрив, мінеральних та хімічних добрив, виробів зі скла, виробів з кольорових металів та транспортних засобів, які полягають у повній лібералізації доступу до ринків відповідних товарів ЄС до завершення семирічного перехідного періоду⁴⁴³.

Проконвергенційна торговельна політика поза межами тарифного захисту

Крім статті 29 УА, що визначає можливість перегляду графіків тарифних скорочень сторін Угоди, стаття 481 УА надає можливість всеосяжного перегляду досягнень і мети Угоди після завершення п'ятирічного терміну від набуття нею чинності. Це означає, що в межах двосторонньої торговельної політики Україна може піднімати питання поза імплементацією графіків тарифних скорочень.

Одне з таких питань – застосування окремими країнами ЄС експортних субсидій у торгівлі з Україною. Хоча на рівні ЄС експортні субсидії не застосовуються з 2013 р., Регламент ЄС № 1308/2013 передбачає, що експортні відшкодування можуть застосовуватися у виняткових ситуаціях (ставки відшкодування були встановлені на рівні нуля в 2013 р.). На той час як на рівні ЄС відсутні програми фінансування експорту сільськогосподарських продуктів, відповідні програми діють на рівні окремих країн ЄС за виключенням Бельгії, Кіпру, Греції, Ірландії, Італії, Люксембургу, Мальти, Португалії та Іспанії⁴⁴⁴.

⁴⁴³ Стратегічні орієнтири поглиблення торговельно-економічних відносин України з країнами Європейського Союзу в умовах Угоди про асоціацію / Федерація роботодавців України. Травень 2021. С. 88. URL: https://fru.ua/images/doc/analytics/2021/NDR_Ukr-EU.pdf

⁴⁴⁴ Trade Policy Review. Report by the Secretariat. European Union. WT/TPR/S/395 / WTO.10 December 2019. С. 183. URL: https://www.wto.org/english/tratop_e/tpr_e/s395_e.pdf

Як уже зазначалося, проконвергенційна торговельна політика має на меті зменшення несиметричності умов торгівлі між Україною та її торговельними партнерами, зокрема ЄС, що бере витоки від умов вступу України до СОТ. Насамперед усі країни, що набувають членства у СОТ пізніше за своїх торговельних партнерів, змушені домовлятися з останніми щодо надання їм доступу до своїх ринків. Так виникає несиметричність у торговельних режимах «нових» та «старих» членів СОТ. Інший чинник, що поглиблює цю несиметричність, це так звані зобов'язання (домовленості) «СОТ-плюс» для нових членів (їх відносять до відповідної групи RСЕР – Recently Acceded Members), які є ширшими і більш жорсткими, ніж зобов'язання «старих» членів СОТ, особливо тих, що були членами ГАТТ. До останніх належать найбільш розвинені країни світу, які є основними торговельними партнерами України. До зобов'язань «СОТ-плюс» належать, зокрема, зобов'язання України щодо зв'язування експортного мита. Загалом СОТ не вимагає від своїх членів зв'язування експортних тарифів (на відміну від жорстких вимог по зв'язуванню імпорتنих тарифів). Інші країни використовують вивізні мита як законний інструмент для їх економічного розвитку – свобода накласти вивізні мита гарантує, що вони можуть за рахунок своїх сировинних ресурсів розвивати їх власні переробні потужності й експортувати продукти з більшою часткою доданої вартості замість того, щоб вивозити їх у більш розвинені країни. Очікувалося, що проблема несиметричності умов торгівлі «нових» і «старих» членів СОТ буде вирішена в рамках Доха-раунду СОТ (триває з 2021 р.), проте робота раунду загальмувалася. Тому важливим довгостроковим стратегічним завданням торговельної політики України залишається робота з групами країн, зацікавлених у скороченні дисбалансу між рівнем зобов'язань членів СОТ, насамперед щодо сільськогосподарських товарів.

Нова торговельна політика Відкритої стратегічної автономії ЄС: ризики поглиблення дивергенції і нові можливості

У зв'язку з формуванням проконвергентційної торговельної політики України не можна оминати нову стратегію торговельної політики ЄС, розраховану на п'ятирічний термін. Ідеться про нову торговельну політику на основі моделі «Відкритої стратегічної автономії» (Open Strategic Autonomy), де «відкритість» означає слідування правилам глобальної торгівлі, «стратегічність» пов'язується із прив'язкою торгівлі до цілей кліматичного розвитку і цифрових трансформацій, а «автономність» вказує на прихильність стратегії прийняття власних рішень і слідування власним інтересам. Відповідно, нова торговельна політика ЄС встановлює три такі середньострокові цілі, як: зелена та цифрова трансформація (Європейський зелений курс та Цифрове десятиліття); формування глобальних правил для більш стійкої та справедливої глобалізації; більш жорстке забезпечення власних прав та інтересів.

З новою торговельною політикою відкритої стратегічної автономії ЄС пов'язані як значні ризики поглиблення дивергенції економік України та ЄС, так і переваги від збільшення підтримки імплементації норм регуляторного середовища ЄС у сфері торгівлі промисловими товарами і цифрової торгівлі.

Найбільший ризик зумовлений намірами ЄС вжити автономних заходів шляхом запровадження Механізму карбонового коригування імпорту (Carbon Border Adjustment Mechanism – CBAM). У червні 2021 р. ЄК представить юридичну пропозицію, що, як очікується, буде пов'язана зі Схемою торгівлі викидами ЄС. Імпорт з країн, які мають подібні до ЄС схеми ціноутворення на викиди вуглецю, буде звільнений від мита. ЄС має намір запроваджувати CBAM поступово, починаючи з декількох продуктів. Найбільші ризики обмеження експорту мають вуглецеємні види вітчизняної продукції – чорні метали, цемент, електроенергія, продукція хімічної галузі. Завданням

торговельної політики України є узгодження умов та порядку незастосування СВАМ для українських виробників.

Перевагами для України, які наближують законодавство України до законодавства ЄС, є передбачена у новій торговельній політиці ЄС для країн Східного партнерства, зокрема партнерів, які мають ПВЗВТ з ЄС (України, Грузії та Молдови), підтримка зусиль щодо більш тісного узгодження з регулятивною моделлю ЄС, зокрема щодо цифрового та зеленого переходів. Для цих партнерів зусилля щодо включення норм ЄС можуть супроводжуватися більш тісним діалогом щодо їх розробки та впровадження та тіснішої взаємодії з організаціями ЄС із стандартизації. Задекларовані також додаткові кроки для сприяння торгівлі, в тому числі шляхом укладання угод про оцінку відповідності. Таким чином, було задеклароване зростання підтримки укладення Угоди про оцінку відповідності та прийнятність промислової продукції (Agreements on Conformity Assessment and Acceptance of Industrial Goods – АСАА, або «Промисловий безвіз») між Україною та ЄС.

До перспективних завдань торговельної політики України відноситься участь у розробленні норм СОТ щодо регулювання транскордонних потоків даних. З огляду на прискорення розвитку цифрової торгівлі під час пандемії коронавірусу, розроблення та ухвалення законодавчих актів щодо потоків даних у межах цифрової торгівлі набуло надзвичайної актуальності. У світі існують різні підходи до формування відповідного законодавства – від повної лібералізації, що лобіюється цифровими платформами розвинених країн, до створення бар'єрів у формі мит на транскордонну передачу даних, заборон на торгівлю даними (локалізації даних) тощо, які вводяться країнами з перехідною економікою і країнами, що розвиваються, з метою захисту своїх ринків. Україна приєдналася до ініціативи 76 членів СОТ відносно проведення багатосторонніх переговорів щодо аспектів електронної комерції, які відносяться до торгівлі. Позиція України у цих переговорах має бути обґрунтована з урахуванням можливості збереження за країнами права

регулювати потоки даних з метою забезпечення захисту приватної інформації громадян і конфіденційної інформації. Адже привілейований доступ до даних забезпечує конкурентні переваги. Така політика відповідає позиції ЄС, зафіксованій у новій торговельній політиці ЄС – домагатися швидкого укладення амбіційної та всеохоплюючої угоди СОТ про цифрову торгівлю, включаючи правила щодо транскордонних потоків даних, у повній відповідності до норм ЄС щодо високого рівня захисту прав споживачів.

Наразі в ЄС відбувається розроблення та узгодження зі стейкхолдерами двох проєктів законодавчих актів ЄС, які спрямовані на регулювання діяльності цифрових платформ в ЄС – Закону про цифрові послуги (Digital Services Act) та Закону про цифрові ринки (Digital Markets Act)⁴⁴⁵. Нові правила краще захистять споживачів та їхні основні права в Інтернеті, сприятимуть більшій справедливості та відкритості цифрових ринків для всіх і заборонять несправедливі умови, що встановлюються онлайн-платформами, які встановили або можуть встановити бар'єри на вхід до ринку. Гармонізація законодавства у сфері цифрових послуг і цифрових ринків з відповідним законодавством ЄС є важливим напрямом проконвергенційної торговельної політики України.

4.3.4. Рекомендації стосовно подальшого розвитку нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності

Розробити стратегічні документи щодо подальшого розвитку вітчизняної системи технічного регулювання на десятилітній період як продовження вже існуючої стратегії.

Передбачити етапи та комплекс заходів стосовно подальшого розвитку вітчизняної системи технічного регулювання не тільки в контексті

⁴⁴⁵ Europe fit for the Digital Age: Commission proposes new rules for digital platforms. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_2347

євроінтеграції, а й з урахуванням майбутніх інтеграційних процесів та створення зон вільної торгівлі з різними країнами.

З метою нівелювання ефекту відставання в імплементації норм та правил європейських країн необхідно почати розробку та впровадження механізмів швидкої адаптації до змін у європейському законодавстві та оновлення гармонізованих стандартів країн ЄС.

Розпочати роботу щодо розширення переліку промислової продукції «Промислового безвізу». Оскільки умовами Угоди АСАА передбачено, що торгівля товарами між Україною та ЄС в охоплених цією угодою секторах буде здійснюватися на тих самих умовах, що застосовуються в торгівлі товарами між країнами – членами ЄС, доцільно включити до неї широке коло товарів українського експорту. За умови гармонізації стандартів та створення інфраструктури якості «Промисловий безвіз» може бути поширений на органічні хімічні речовини, добрива, лікарські препарати, косметичні засоби, будівельні матеріали з деревини.

Тенденції формування структури зовнішньоторговельних відносин України, пов'язані з експортом переважно сировинних товарів та імпортом технологічно складної продукції з високою часткою доданої вартості, зберігаються. Необхідно розробляти та впроваджувати механізм підтримки збільшення диверсифікації вітчизняного експорту до країн ЄС. Цей механізм повинен забезпечити пошук можливостей розширення товарної номенклатури експорту до країн ЄС, пришвидшити розробку та впровадження нових стандартів у виробництві з метою уникнення технологічного відставання та залежності від імпорту високотехнологічних товарів. Це стимулюватиме модернізацію промислових потужностей, застосування новітніх стандартів, сприятиме підвищенню конкурентоспроможності промислової продукції.

4.3.5. Рекомендації щодо формування проконвергенційної державної аграрної політики України

Подолання структурних деформацій у сільському господарстві та формування національної стратегії аграрного і сільського розвитку з урахуванням концептуальних засад європейського зеленого курсу пов'язані насамперед із створенням максимально сприятливих умов для становлення в Україні потужного сімейного селянсько-фермерського сегмента аграрного устрою. Саме цей сегмент є найбільш прийнятним для створення стійкої харчової системи, яка продовжує функціонувати за будь-яких обставин і здатна забезпечувати доступ до продуктів харчування усім верствам населення без шкоди для довкілля і людини.

Вирішення зазначеного завдання у контексті проконвергенційної державної аграрної політики передбачає запровадження в Україні адаптованої до європейської системи типологізації виробників сільськогосподарської продукції, що включає перехід до визначення їх економічної величини на основі стандартного випуску (Standard Output– SO). З цією метою необхідно якомога повніше адаптувати використовувані у нас джерела інформації про господарську та економічну (комерційну) діяльність виробників сільськогосподарської продукції, функціонування агропродовольчих ринків тощо до відповідних стандартів ЄС. Інтеграція з ЄС передбачає й залучення України до європейської системи збирання, обробки й використання інформації про суб'єктів господарювання у сільському господарстві (FADN), а це пов'язано із запровадженням спеціальної постійно діючої програми обстеження виробників сільськогосподарської продукції; відбором її учасників, які адекватно репрезентують національну сільськогосподарську структуру; визначенням (створенням) інституції – координатора FADN, що організовуватиме і забезпечуватиме виконання програми. Надзвичайно важливо прискорити проведення Всеукраїнського сільськогосподарського перепису, що дозволить отримати необхідну інформацію для відбору учасників зазначеної програми.

Вартість стандартного випуску (SO) враховується при віднесенні виробника сільськогосподарської продукції до одного із 14 класів економічного розміру – від до 2 тис. до більше 3 млн євро. Країни ЄС застосовують цю класифікацію для виокремлення в її межах (з урахуванням національної специфіки) груп малих, середніх і великих господарств. Використання її в Україні дозволило би розв'язати суперечки щодо поділу господарств на малі, середні та великі, пов'язані з їх приналежністю до різних організаційно-правових форм, спеціалізацією, площею землекористування тощо. У межі 14 класів економічної величини цілком вписуються вітчизняні особисті селянські господарства та всі інші господарські формування. Зведення їх в один перелік дозволяє розставити господарства за ранжиром відповідно до вартості вироблюваної ними продукції і визначити лінії, які розділяють різні групи за величиною. Такі лінії мали би виокремити групи господарств, на які би поширювалися преференційні заходи аграрної політики сприяння розвитку сімейного фермерства.

Разом із цим для становлення в Україні вагомого сімейного селянсько-фермерського укладу європейського типу необхідно формувати такі базові умови.

1. Регульований державою ринок земель сільськогосподарського призначення. Законодавче забезпечення ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, що сприятиме розвитку сімейного фермерства, повинно орієнтуватися на реалізацію суспільної функції земельної власності, що включає гарантування фундаментальних прав людини на безпечне продовольство та достатню кількість продуктів харчування національного виробництва, а також забезпечення реалізації права селян на гідні засоби для існування за місцем проживання. Це виключає вільну купівлю-продаж землі як звичайного товару. Земля – це складова природного капіталу разом з корисними копалинами, водними та біологічними ресурсами. Хоча земля має ознаки товару, проте не є товаром у

його класичному розумінні, оскільки не відтворювана, не може бути замінена ніякими іншими засобами виробництва, без неї не може здійснюватися продукування і забезпечення громадян країни продовольством. Земля з точки зору її власника розглядається не як товар, чи фактор виробництва, а як унікальне індивідуальне соціальне благо – безпечна форма збереження набутого, отримання соціальних та політичних гарантій, забезпечення сімейного продовольчого суверенітету. З орієнтацією на це слід запровадити низку запобіжників монетизації землі, трансформації земельних ресурсів у фінансові активи, що можуть бути об'єктами ринкового привласнення, поглинання та перепродажу для отримання прибутку. Основний з них – право на придбання земельної ділянки сільськогосподарського призначення виключно фізичною особою з метою ведення сільськогосподарського виробництва і ця особа має відповідну освіту, досвід господарювання на землі, проживає за місцем її розташування.

2. Збалансована аграрна структура, що необхідна для забезпечення економічної конкуренції на засадах рівності суб'єктів господарювання. Це вимагає формалізації існуючого в Україні аграрного устрою, який реально представлений чотирма групами сільгоспвиробників: а) агропромисловими корпораціями як вертикально інтегрованими структурами (агрохолдингами); б) корпоративними фермами (господарськими товариствами, приватними підприємствами, виробничими кооперативами і фермерськими господарствами, що функціонують виключно на основі найманої праці); в) сімейними господарствами (фермерськими та особистими селянськими господарствами товарного та напівтоварного типу); г) споживчими господарствами населення.

Слід ухвалити Закон України «Про аграрний устрій», яким визначити критерії віднесення кожного суб'єкта господарювання до певної групи виробників з метою запровадження щодо них диференційованої державної політики за такими основними напрямками.

А. Діяльність агропромислових корпорацій підлягає державному регулюванню як корпоративних структур з обов'язковим веденням і оприлюдненням консолідованої звітності у розрізі підприємств, що входять до їх складу. З метою вилучення до бюджету рентних надприбутків корпорацій запроваджуються механізми упорядкування рентних відносин у сільському господарстві. Корпорації вилучаються з системи пільг щодо оподаткування у сільському господарстві та з програм державної підтримки.

Б. Для корпоративних ферм, які господарюють самостійно, зберігаються чинні засади державної підтримки та податкові пільги.

В. Для сімейних господарств забезпечується пріоритет у державній підтримці та зберігається пільгове оподаткування (для фермерських господарств) і земельний податок (для особистих селянських господарств). Ставки податків можуть бути диференційованими залежно від складу та площі сільськогосподарських угідь, продуктової структури виробництва.

Г. Для споживчих господарств передбачається підтримка у межах державної аграрної політики: стимулюється як виробництво товарної сільськогосподарської продукції, так і збереження споживчого типу господарювання.

3. Ефективні сільські інститути та інституції. Інституційне середовище, орієнтоване на розвиток сімейного фермерства, має бути сприятливим для того, щоб усі люди, враховуючи бідні верстви сільського населення, могли брати участь у процесі зростання і отримувати від нього вигоди. У цьому вирішальна роль належить уряду, зобов'язання якого – полегшити обмеження у доступі сільських спільнот до економічної, соціальної та інформаційної інфраструктури; захистити природні ресурси; поліпшити безпеку землеволодіння; призупинити процес трудової міграції тощо.

Покращенню управління природними ресурсами (особливо земельними) сприятиме розширення ринкової участі малих виробників сільськогосподарської продукції, посилення сільських дорадчих послуг та соціального впливу сільськогосподарських та інших інвестицій у сільській

місцевості. Загальним напрямом дій є модернізація управління насамперед процесами розвитку сільського господарства задля забезпечення позитивних результатів та нових можливостей на основі цифровізації для сімейних господарств, сільських громад, місцевих економік, а також суспільства та країни загалом. Бажані результати полягають у доступі до нових знань та інформації щодо зменшення вразливості та підвищення стійкості сільськогосподарської системи. Це створюватиме передумови для призупинення міграції.

Особливо важливими заходами у цьому напрямі є: посилення та розвиток організацій фермерів та громад задля їхнього кращого представництва та ефективної роботи в партнерстві з іншими; захист прав землеволодіння сімейних господарств без позбавлення їх нових економічних можливостей, зменшення земельних конфліктів; розробка інклюзивних, стійких бізнес-моделей та партнерських домовленостей для участі малих фермерів у розвитку агробізнесу та ланцюгах доданої вартості; відповідні інституційні рамки для поліпшення координації та надання ефективних сільських консультативних, інформаційних та фінансових послуг, для досягнення сталої інтенсифікації сільського господарства та кращого доступу до ринку; розроблення стратегій зміцнення та підтримки потенціалу місцевих постачальників послуг для підтримки фермерів, фермерських організацій та сільських громад; посилення всебічної системи управління та реалізації процесів розвитку сільського господарства для забезпечення позитивного впливу аграрних інвестицій на місцеву економіку; розроблення практичних стандартів (рамок) спільної роботи, платформ зацікавлених сторін та коаліції для управління сталим та всеосяжним аграрним розвитком через налагодження ефективних зв'язків на локальних, регіональних та національному рівнях; розробка та впровадження інституційних інновацій для інвесторів у розвиток сталого сільського господарства, землекористування та природних ресурсів.

4. Сільська інфраструктура. Якісна інфраструктура у сільській місцевості сприяє прискоренню аграрного розвитку, оскільки полегшує ведення сільськогосподарської діяльності, забезпечує сприятливі умови, важливі для залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій, впровадження нових технологій та збільшення продуктивності. Сільська інфраструктура сприяє також і сільському розвитку: забезпеченню доступу селян до ринків та базових послуг; сільському економічному зростанню, створенню можливостей працевлаштування та зростанню доходів. Інвестування у розбудову мережі сільських доріг значно полегшує зниження рівня бідності на територіях із високим потенціалом сімейного селянсько-фермерського господарювання. Водночас покращення місцевих доріг на сільських територіях, окупованих індустріальним сільським господарством, не сприяє інклюзивному сільському розвитку. Ці високовартісні інвестиції хоча дещо покращують умови проживання деяких сільських жителів, проте не звільняють їх від бідності.

5. Фінансові послуги у сільській місцевості повинні вирізнятися своєю специфікою – фінансовою інклюзією. При фінансовій інклюзії фізичні та юридичні особи – власники сімейних господарств – мають можливості доступу і використання необхідних послуг, що надаються фінансовими інституціями у прийнятний і безпечний для користувачів спосіб. Потенційні сільські клієнти можуть не мати ускладнень у доступі до послуг (відкриваючи банківський рахунок або беручи кредит), проте можуть зволікати з використанням цих можливостей з огляду на низку причин. Подолання перешкод щодо користування послугами є важливішою метою фінансового розвитку у сільській місцевості, ніж простий доступ до фінансів. Для найбідніших господарств необхідно мати низку видів політики та інвестицій, які використовуються для покращення їх активів та можливостей.

Для України існують такі важливі точки входу в інклюзивне сільське фінансування, у т. ч. сімейне фермерство, як грошові перекази мігрантів. Їх використання задля забезпечення інших фінансових послуг (додаткових або

нових) представляє унікальну можливість створення конвергенції між фінансовими цілями мільйонів відправників та отримувачів цих переказів. Для отримання користі з цієї можливості мігранти повинні бути краще поінформовані та мати реальні можливості для фінансування та інвестування, що відповідають їхньому профілю. Використовуючи перекази, заощадження або інвестиції мігранти використовують потужний набір інструментів для зміни свого власного життя та життя їхніх сімей, односельців та громад.

6. Несільськогосподарська діяльність селянсько-фермерських господарств – це підприємництво, що здійснюється у сільській місцевості і за функціональною ознакою є набором видів діяльностей, що не включає первинне виробництво сільськогосподарської продукції. Ця діяльність охоплює повний виробничо-збутовий ланцюг (переробку, транспортування, дистрибуцію, маркетинг, реалізацію, роздрібну торгівлю), а також надання послуг сільської гостинності, виробництво несільськогосподарської продукції, будівництво та видобуток корисних копалин, різні види самозайнятості (ремесла, пекарні, ремонт, торгівля тощо). Сільське підприємництво може забезпечити відчутний внесок в економічне зростання на селі, диверсифікацію доходів, сільську зайнятість, зниження рівня бідності та покращення якості життя селян, якщо заходи з його стимулювання здійснюватимуться в контексті подолання бідності. В іншому випадку вигоди від підприємництва на сільських територіях будуть привласнюватися зовнішніми стейкхолдерами, посилюючи існуючу дихотомію між аграрно-сільським та несільським населенням.

7. Бюджетна підтримка «зеленого курсу» аграрного і сільського розвитку. Політика, спрямована на аграрний і сільський розвиток, – це угода між сільськогосподарськими виробниками і суспільством, яка заохочує виробників та органи галузевого управління продукувати ті товари та послуги, що задовольняють потреби суспільства, а не ті, які задовольняють виключно ринок. Це – справедлива стосовно всіх учасників агропродовольчої

системи політика, що підтримує сімейне фермерство, динамічне сільське підприємництво, заохочує розумне використання ресурсів і поважає інвестиції платників податків, які спрямовуються на субсидування аграрного сектора. Державна підтримка процесів аграрного і сільського розвитку може бути виправдана тільки тоді, коли вона стимулюватиме:

- виробництво здорової, безпечної та високоякісної їжі, раціонально використовуючи природні ресурси екологічно чутливим способом;
- процвітання сільської місцевості, де виробники спільно із сільськими громадами допомагають покращити ландшафти та біорізноманіття;
- чисте і здорове навколишнє середовище, яке розглядається як економічна основа аграрного виробництва, що гармонійно функціонує з природою;
- запровадження техніко-технологічних та соціальних інновацій при збереженні та стимулюванні традиційних знань та технологій;
- підтримання продуктивності у довгостроковому періоді в умовах зміни клімату та екологічних негараздів;
- реалізацію комплексних рішень, які базуються на досягненнях науки, знаннях і розумінні багатofункціональності сільського господарства, відмовляючись від недалекоглядних технологічних підходів нарощення виробництва та експорту.

4.3.6. Рекомендації щодо формування проконвергенційної державної енергетичної політики України

В останні роки вплив інтеграції зумовлює значні результуючі зміни в інституційному середовищі та структурі вітчизняного енергоринку, що проявляється у: розвитку конкуренції шляхом диверсифікації джерел постачання та зниженні залежності від монопольних виробників (імпортерів) енергії та палива; досягненні вищих гарантій надійності та безпеки за рахунок підвищення вимог до якості постачання; запровадженні вищих вимог до моніторингу за діяльністю господарюючих суб'єктів, що дозволяє забезпечити дотримання умов прозорості та відкритості; відмові від

державного регулювання відпускних цін виробників і цін на оптовому ринку, розділенні природних монополій на потенційно конкурентних сегментах ринку, впровадженні недискримінаційного доступу до транспортних мереж та створенні стимулів до появи нових учасників ринку, що було обумовлено реалізацією фактора зниження бар'єрів для торгівлі. На прикладі країн ЄС це демонструє також, що при формуванні єдиного ефективного енергоринку за рахунок цінової конвергенції у вигравшій опиняється також переважна кількість кінцевих споживачів. Разом з тим Україна, незважаючи на здобуті певні позитивні результати від реформ в окремих сегментах ринку, продовжує перебувати на стадії формування ефективних ринків електроенергії та природного газу і потребує відповідної імплементації норм європейського енергетичного права задля подальшої інтеграції у єдиний енергетичний європейський простір.

На ринку природного газу існуюча система тарифоутворення на послуги транспортування не сприяє розвитку інфраструктури, а наявних фінансових ресурсів не вистачає для відновлення газотранспортних мереж. Це зумовлено тим, що тариф повною мірою не покриває витратну складову функціонування газорозподільчих операторів, а також складову інвестиційну, що дозволяла би фінансувати оновлення мереж та їх подальший розвиток. Виходом із цієї ситуації є запровадження стимулюючого регулювання, що повинно створити умови для формування достатньої за обсягом інвестиційної складової діяльності розподільчих транспортних операторів.

Тарифоутворення на основі RAB-регулювання на послуг розподілення та транспортування розподільчими мережами зумовлює стимулювання до підвищення ефективності мереж та забезпечення якісного державного контролю за виконанням планів розвитку мереж. Це вимагає провести прозору оцінку вартості активів газорозподільчих компаній, встановлення адекватної норми дохідності на старі та нові активи, забезпечення

доступного кредитування на оновлення інфраструктури з відсотками, нижчими від норми дохідності.

Іншою проблемою, що виникла на ринку природного газу за останні роки, є зростання заборгованості між різними учасниками ринку. Комплексний характер вирішення існуючих проблем на ринку природного газу зумовлює насамперед необхідність досягнення 100% обліку споживання всіх категорій споживачів та перехід до системи обліку в енергетичних одиницях.

Реалізація необхідних змін у сфері обліку споживання природного газу та тарифоутворенні на послуги газопостачання дозволить оптимізувати систему державних фінансів та змінити поведінку споживання природного газу кінцевими споживачами шляхом забезпечення ринкових механізмів стимулювання до скорочення обсягів споживання природного газу та подальшої реалізації державної політики монетизації субсидій.

Основним завданням на ринку виробництва електроенергії з відновлюваних джерел є визначення джерел покриття наявної заборгованості та недопущення появи нових боргів. За умови відсутності фактично працюючого ринку двосторонніх договорів у відновлюваній енергетиці завдання розрахунку за електроенергію з ВДЕ поки що не може бути розв'язане суто ринковими методами. Наявні декілька джерел покриття заборгованості за відпущену електроенергію, зокрема розміщення ОВДП, часткове фінансування з бюджету, підвищення тарифу на передачу НЕК «Укренерго». У короткостроковому періоді необхідне запровадження аукціонів, а також відхід від системи «зеленого» тарифу та перехід до системи «зелених» надбавок, зокрема її різновиду – контрактів на різницю.

Необхідно вирішувати питання зведення балансуєчих потужностей, адже ухвалене у 2020 р. законодавство це питання не зачепило. Для прикладу, у країнах ЄС на введений 1 кВт СЕС чи ВЕС вводиться 0,92 кВт балансуєчих (акумуляуючих чи високоманеврених) потужностей. Відповідно до «Звіту з достатності» НАЕК Укренерго в Україні вже наявний дефіцит 2

ГВт високоманеврової та 2 ГВт акумулюючої потужності. Попри відсутність законодавства, приватні компанії (ДТЕК, МХП) впроваджують пілотні проєкти з будівництва систем зберігання енергії.

У сфері виробництва теплової енергії з ВДЕ в Україні основна увага приділяється біомасі. Поточні ініціативи, спрямовані на розвиток ринку, концентруються на створенні функціонуючого ринку біомаси як сировини. З цією метою розроблено низку проєктів законів, зокрема щодо розвитку виробництва та споживання біометану; щодо розвитку торгівлі твердими біологічними видами палива (щодо запуску біржі біомаси); щодо розвитку сфери вирощування енергетичних рослин в Україні (необхідне розроблення державної програми, спрямованої на закладання плантацій енергетичних культур); про звільнення біопалива від сплати податку на викиди CO², а також щодо обов'язковості використання рідкого біопалива (біокомпонентів) на транспорті (повернення вимоги обов'язкового домішування частини біологічного компонента палива).

4.3.7. Підвищення міжнародної конкурентоспроможності технологічно складних товарів і послуг та інвестиційно-інноваційна політика

Урядова політика в зазначеному напрямі зіштовхується зі значними труднощами. Про це свідчать такі факти.

По-перше, згідно зі ст. 2 Закону України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» від 8 вересня 2011 р. № 3715-VI Кабінет Міністрів України мав би подати до Верховної Ради України у вигляді проєкту закону пропозиції щодо визначення стратегічних пріоритетних напрямів інноваційної діяльності на наступний десятирічний період, який включає 2022–2031 рр. Проте такі пропозиції не були внесені.

По-друге, невизначеність щодо стратегічних пріоритетних напрямів інноваційної діяльності на наступний десятирічний період неминуче призвела до порушення процедури формування середньострокових пріоритетних напрямів розвитку інновацій на загальнодержавному і

галузевому рівнях. Це зумовлено тим, що останні розробляються органами державної влади на основі законодавчо визначених стратегічних пріоритетних напрямів з метою їх поетапної реалізації⁴⁴⁶.

По-третє, відсутність законодавчо визначених пріоритетних стратегічних і середньострокових напрямів інноваційної діяльності стало причиною відсутності в Україні державної цільової програми щодо розвитку науково-технічної та інноваційної діяльності. Така ситуація унеможливує отримання бюджетного фінансування на розвиток інноваційних проєктів, які мають реалізовуватися у середньо- та довгостроковому періодах⁴⁴⁷.

Наведені факти свідчать, що в умовах наявного інституційного середовища центральні органи виконавчої влади не мають чітких уявлень, які напрями створення новацій потрібно стимулювати і навколо яких із них необхідно сконцентрувати зусилля та обмежені фінансові ресурси, щоб підвищити конкурентоспроможність не лише певного підприємства або галузі, а й економіки загалом. Внаслідок цього виникає критична ситуація: підприємства виявляють дедалі менше інноваційних ініціатив, а центральні органи влади не зовсім орієнтуються, які з них доцільно розвивати, щоб забезпечити зростання конкурентоспроможності вітчизняної економіки.

⁴⁴⁶ Варто зауважити, що середньострокові пріоритети інноваційної діяльності є основним інструментом, який використовується державою для поточного управління інноваційним розвитком економіки відповідно до потреб споживачів на внутрішньому та зовнішньому ринках і збереження на них наявних конкурентних позицій національної продукції.

⁴⁴⁷ Варто відзначити, що роль такої цільової програми неспроможна виконати Державна програма стимулювання економіки для подолання негативних наслідків, спричинених обмежувальними заходами щодо запобігання виникненню і поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19 на 2020–2022 рр., що затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 27 травня 2020 р. № 534. Незважаючи на те, що в цій програмі є окремий розділ, присвячений державному стимулюванню інноваційної діяльності, варто визнати, що він розроблений із порушенням законодавчої процедури та без належного прогнозно-аналітичного обґрунтування. Про спроможність заходів, які передбачені цим розділом, вплинути на розвиток сфери інновацій свідчить таке. Зокрема, із 16 зазначених заходів лише п'ять передбачають фінансування в обсягах, запланованих у державному бюджеті на відповідний рік, а всі інші додаткового фінансування не потребують.

Рекомендації

Вдосконалення нормативно-правового середовища щодо інноваційної діяльності в Україні має передбачати розроблення заходів державної політики такого спрямування.

1. У законодавчому порядку спростити процедури визначення пріоритетних стратегічних та середньострокових напрямів інноваційної діяльності з метою скорочення термінів підготовки державної цільової програми щодо розвитку науково-технічної та інноваційної діяльності в Україні, виділення коштів бюджетної підтримки щодо її впровадження. У зв'язку з цим, можливо, є сенс відмовитися від чотирьохетапного⁴⁴⁸ порядку підготовки пропозицій стосовно визначення пріоритетних стратегічних та середньострокових напрямів інноваційної діяльності.

2. Розробити державну цільову програму щодо розвитку науково-технічної та інноваційної діяльності. До складу її пріоритетних заходів доцільно включити інноваційні проекти, які ініціюють підприємства, що виробляють та експортують продукцію підвищеної технологічної складності (XVI, XVII, XVIII товарні групи класифікатора УКТЗЕД), і яка на міжнародних ринках має високий рівень ціннісної (нецінової, якісної) конкурентоспроможності. Як свідчать дослідження, сьогодні до числа такої продукції можна віднести: проводи ізольовані, кабелі та інші ізольовані електричні провідники; кабелі волоконно-оптичні; двигуни турбореактивні, турбогвинтові та інші газові турбіни), зброю, боеприпаси, їх частини та приладдя; електронагрівальні прилади та апарати; судна, призначені для

⁴⁴⁸ Згідно зі ст. 3 Закону України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» ця процедура передбачає, що пропозиції стосовно стратегічних пріоритетних напрямів та їх прогнозно-аналітичне обґрунтування готує центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері науково-технічної та інноваційної діяльності (Міністерство освіти і науки), та подає їх на розгляд центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері інновацій (Мінекономіки), який у встановленому порядку вносить їх на розгляд Кабінету Міністрів України. Останній має схвалити обґрунтовані Мінекономіки пропозиції щодо стратегічних пріоритетних напрямів та подати їх у вигляді проектів законів до Верховної Ради України.

перевезення людей або вантажів; буксири та судна-штовхачі; частини літальних апаратів; вагони для перевезень пасажирів, вантажів, у тому числі самохідні; турбіни на водяній парі та інші парові турбіни.

3. Запровадити публічний механізм державного стимулювання інноваційної діяльності підприємств, який би передбачав зменшення податку на прибуток на певний відсоток витрат, спрямованих на дослідження та розробки, скорочення на величину цих витрат бази оподаткування, відшкодування державою частини витрат на придбання нових технологій з метою виробництва інноваційної продукції, зменшення податкової ставки на дохід від використання винаходів, пільгове оподаткування новостворених інноваційних компаній, прискорену амортизацію для окремих видів обладнання, податкове стимулювання венчурної діяльності компаній, надання кредитів з нульовим відсотком для здійснення досліджень та розробок тощо;

4. Встановити в законодавчому порядку, що основним критерієм успішності реалізації державної цільової програми науково-технічної та інноваційної діяльності в Україні має стати показник обсягу експорту продукції високих технологій на одну особу населення.

5. Підґрунтям для удосконалення чинної Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності України на період до 2030 року, затвердженої Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 526-р від 10 липня 2019 р. та інноваційно-інвестиційної політики має стати ретельна оцінка динаміки складових показників Європейського інноваційного табло (EIS). Європейське інноваційне табло 2021 базується на переглянутій структурі, що включає нові показники стосовно цифровізації та екологічної стійкості, приводячи табло у відповідність до політичних пріоритетів ЄС.

Нова система вимірювання табло EIS розрізняє чотири основні види діяльності, охоплюючи 12 інноваційних вимірів та загалом 32 різні показники. Рамкові умови охоплюють основні рушії інноваційних показників, зовнішніх для фірми, і охоплюють три інноваційні виміри: людські ресурси, привабливі науково-дослідні системи та цифровізацію.

Інвестиції охоплюють державні та приватні інвестиції у дослідження та інновації та охоплюють три виміри: фінанси та підтримка, фірмові інвестиції та використання інформаційних технологій. Інноваційна діяльність охоплює інноваційні зусилля на рівні підприємства, згруповані за трьома інноваційними вимірами: інноватори, зв'язки та інтелектуальні активи. Впливи охоплюють наслідки інноваційної діяльності фірм у трьох інноваційних вимірах: вплив на зайнятість, вплив на продаж та екологічна стійкість. Із групи 38 країн лише дві країни протягом 2014–2021 рр. мали спадну динаміку Зведеного індексу інновацій – Боснія і Герцеговина (-3,2%) та Україна (-13,7%). При цьому Україна має найменше значення показника, що становить лише 33,6% Зведеного індексу для ЄС.

6. Для України є важливим досвід ЄС щодо структури та механізмів реалізації інвестиційних програм, зокрема Програми InvestEU на 2021–2027 рр. Програма підтримує чотири основні напрями політики (відомі як «вікна»), стійку інфраструктуру; дослідження, інновації та оцифрування; малий та середній бізнес і соціальні інвестиції та навички. Для кожного напрямку визначено пріоритети інвестування.

7. Реалізація політики конвергентності супроводжується інноваційним розвитком, зокрема шляхом запровадження спеціальних форм організації інноваційної діяльності. Серед них заслуговують на увагу кластери та технологічні парки. Наразі ситуація в технопарках є вкрай складною. Тому, на нашу думку, необхідно невідкладно вжити заходів за такими напрямами, як:

– вдосконалення чинного Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технопарків» та впровадження таких заходів державної підтримки розвитку технопарків, як: звільнення від податків на прибуток та додану вартість з обігу від реалізації товарів; звільнення від сплати ввізного мита; звільнення від сплати ПДВ при імпорті товарів; кошти, отримані в іноземній валюті від реалізації продукції, не підлягатимуть обов'язковому продажу; проведення розрахунків за експортно-імпортними операціями, зокрема матеріалів (строк до 180 календарних днів), нових

устаткування, обладнання та комплектуючих (720 календарних днів); прискорену амортизацію основних фондів; та заходів фінансової підтримки, як: повне або часткове (до 50%) безвідсоткове кредитування; повна або часткова компенсація відсотків;

– посилення кадрового потенціалу (зростання чисельності підготовлених технологічних менеджерів, підготовка на замовлення технопарків високоспеціалізованих фахівців, підвищення кваліфікації зайнятих у сфері виробництва наукомісткої продукції і високих технологій та ін.) створення та розвиток технопарків;

– надання державної фінансової підтримки для розвитку технопарків та оновлення матеріально-технічної бази;

– розроблення ефективного механізму взаємодії науки – бізнесу – влади, у тому числі через систему електронного урядування та створення онлайн-сервісу;

– інтернаціоналізація вітчизняних технопарків та їхнє включення до глобальних інноваційних мереж шляхом залучення прямих іноземних інвестицій, трансферу технологій та розвитку співробітництва з іноземними технопарками;

– здійснення досліджень стосовно перспектив розвитку технопарків, розроблення на їхній основі програм та систем оцінювання результатів їх функціонування та ін.

Виконання запропонованих заходів дасть змогу не тільки зберегти в Україні технопарки, а й сприятиме зростанню їх чисельності. Останні можуть виступати інструментом децентралізації прийняття рішень у сфері науково-технічної політики; активізувати ризикову діяльність «знизу», надаючи підтримку розвитку малих наукомістких фірм і венчурного підприємництва; сприяти підвищенню кваліфікації спеціалістів у сфері виробництва наукомісткої продукції і високих технологій; оцінити відповідність рівня виробництва на проривних напрямках рівню кваліфікації зайнятих в економіці будь-якого регіону країни.

4.3.8. Транспортна політика в контексті європейської інтеграції

Відповідно до того, що транспортний сектор залишається одним із складних секторів для імплементації європейських норм та положень директив ЄС у вітчизняне законодавство, зважаючи на короткі строки такої імплементації та вірогідність їх не зовсім вчасного виконання, на нашу думку, важливо було б ініціювати укладення Додаткової угоди щодо транспорту між Україною та ЄС, яка б враховувала особливості сучасного стану розвитку транспортних секторів в Україні та ЄС та сприяла б їх ефективному, стабільному, клієнтоорієнтованому розвитку. Якщо ця ініціатива профільного Міністерства не буде підтримана, тоді вкрай необхідним є здійснення оновлення додатків до Глави 7 «Транспорт» Розділу V «Економічне і галузеве співробітництво» та інших положень Угоди щодо транспорту, разом із одночасним узгодженням термінів імплементації та оновленням переліку актуальних європейських актів законодавства по загальних видах транспорту. Разом з тим відповідальністю української сторони є виконання таких кроків, які необхідно здійснити в інституціональній площині на шляху подолання дивергентних процесів у транспортному секторі, у контексті наближення вітчизняного законодавства до європейських норм:

для залізничного транспорту:

– створити нормативно-правову базу та відповідні інституції шляхом ухвалення нового Закону «Про залізничний транспорт» та інших законодавчих актів, а саме: про перевезення небезпечних вантажів, про національного регулятора на транспорті тощо, що дозволить лібералізувати ринок залізничних перевезень та забезпечити рівноправний доступ до залізничної інфраструктури перевізників різних форм власності;

– переглянути пріоритети реформування залізничного транспорту та розробити проєкт нової Державної цільової програми реформування залізничного транспорту, узгодивши його з основними стратегічними документами розвитку залізничного транспорту;

– вирішити питання відсутності рішення щодо терміну імплементації статей 13, 16, 17 Регламенту (ЄС) № 1371/2007 про права та обов'язки пасажирів залізничного транспорту;

– провести роботу щодо продовження реалізації експериментального проєкту з допуску приватних локомотивів до роботи окремими маршрутами на залізничних коліях загального користування;

– оновити пасажирський та вантажний рухомий склади залізничного транспорту;

для автомобільного транспорту:

– увести норми щодо визначення першочергової пріоритетності розподілу об'єктів будівництва, реконструкції та ремонтів автомобільних доріг загального користування місцевого значення, а також вулиць і доріг комунальної власності до закладів охорони здоров'я, освіти, а також адміністративних центрів у зв'язку з програмою «Велике будівництво»;

– переглянути ліцензійні вимоги (у частині кадрових та технологічних вимог щодо виробничо-технічної бази) з метою створення рівних та конкурентних умов для підрядників резидентів та нерезидентів, підвищення рівня технології виробництва та кваліфікації підрядників-резидентів до світових стандартів;

– надати законодавчо врегульовану можливість дрібним компаніям, що займаються дорожніми роботами, об'єднуватись для участі в тендерах для виконання великих за обсягами робіт;

– посилити контроль якості та увести страховий супровід, наприклад, у рамках контрактів OPRC (Output and Performance-based Road Contract) – тобто контрактів, заснованих на показниках якості або кінцевих результатів за проведені роботи після підтвердження відповідності технічному завданню;

– встановити у законодавстві обов'язкові гарантійні терміни робіт на виконані роботи для підрядників: поточний ремонт – п'ять років; капітальний ремонт — 10 років;

– залучати незалежного інженера-консультанта на всіх об'єктах будівництва, реконструкції та капітального ремонту, в тому числі, які фінансуються з державного дорожнього фонду;

для морського транспорту та портового господарства:

– удосконалити контроль руху суден та впровадити національний сегмент інформаційної системи SafeSeaNet, що забезпечить технічну та громадську безпеку, а також захист навколишнього природного середовища;

– забезпечити інституційне та законодавче виконання Україною своїх зобов'язань як держави прапора, держави порту та прибережної держави відповідно до міжнародних договорів України і законодавства ЄС;

– впровадити спрощені умови реєстрації суден під Державним прапором України;

– впровадити на національному рівні технологію «Єдине вікно – локальне рішення» – інформаційну систему портового співтовариства (ІСПС) у всіх морських портах України;

– підвищити ефективність діяльності та надання в концесію державних стивідорних компаній у морських портах;

– спростити формальності щодо оформлення вантажів та суден у торговельних портах, у тому числі оснастити торговельні порти відповідним приймальним обладнанням для відходів та залишків вантажів згідно зі стандартами ІМО;

– впровадити основні положення щодо організації робочого часу та відпочинку моряків відповідно до вимог ЄС. Нагальним є приєднання до Конвенції Міжнародної організації праці 2006 року про працю в морському судноплаванні;

для внутрішнього водного транспорту:

– впровадити лібералізацію вантажних перевезень внутрішніми водними шляхами, відкрити внутрішні водні шляхи для іноземних суден;

– підвищувати технічний рівень безпеки (технічні вимоги до суден на внутрішніх водних шляхах, перевезення небезпечних вантажів внутрішніми водними шляхами);

– удосконалити умови функціонування ринку (фрахтування та ціноутворення);

– удосконалити річкові інформаційні послуги (гармонізовані річкові інформаційні служби);

– у рамках співпраці в межах Європейської стратегії для Дунайського регіону внести зміни у відповідні нормативно-правові акти України щодо застосування форм ДАВІД, а саме листа про пасажирів, про прибуття та відбуття судна;

– розпочати окрему програму розвитку українських міст на річці Дунай в Одеській області з комплексним вирішенням ситуації з відновлення роботи портів на Дунаї та розгортання роботи щодо мультимодальних коридорів у Південній частині Одеської області;

– упровадити діджиталізовані форми єдиної бази даних щодо санітарного та фітосанітарного контролю, довідок про стан здоров'я, перевезення небезпечних вантажів;

– сприяти доступу до професії (визнання дипломів, сертифікатів та інших офіційних посвідчень кваліфікаційного рівня, гармонізація умов отримання національних свідоцтв капітанів для перевезення пасажирів та вантажів внутрішнім водним транспортом).

4.3.9. Соціальна політика і політика зайнятості

Як показує аналіз періоду трансформації вітчизняного ринку праці, у країні реалізується курс на повну, а не на продуктивну та ефективну зайнятість. Заяви щодо необхідності формування інноваційної моделі розвитку економіки декларативні, а реально розвиток економіки характеризується переважанням сировинних секторів економіки,

мінімізацією інтелектуального ресурсу та недовикористанням людського капіталу.

У контексті прискорення євроінтеграційних процесів і забезпечення посткризового відновлення національної економіки для регулювання сфери зайнятості та ринків робочої сили Україні актуально запозичувати позитивний досвід країн Євросоюзу. Однак це потребує врахування потенційних викликів і загроз стабільному та ефективному розвитку цієї сфери, генерованих як у внутрішньому, так і у зовнішньому соціально-економічному просторі.

Зайнятість стає більш різноманітною та гнучкою і, відповідно, політика, що регулює цю сферу, має бути більш адаптивною. Шлях до гідної зайнятості в цифровому світі повинен бути визначений на міждержавному рівні, а мінімальні соціальні гарантії для працівників, чиї соціально-трудові відносини із роботодавцями ґрунтуються на нових формах зайнятості, мають бути встановлені на законодавчому рівні всіх країн. Основні рекомендації щодо узгодження ризиків та можливостей використання нових форм зайнятості такі:

– концептуально окреслити визначення нових форм зайнятості для встановлення нормативно-правової бази регулювання соціально-трудових відносин на їх основі. Перш за все це стосується мобільної зайнятості на основі інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), що може бути представлена як форма організації праці, коли функціональні обов'язки працівник виконує поза приміщенням роботодавця в будь-якому місці та з використанням ІКТ; та зайнятості на онлайн-платформах⁴⁴⁹;

– збирання статистичних даних щодо використання нових форм зайнятості для формування аналітичної інформації, що є важливою передумовою для прийняття управлінських рішень;

⁴⁴⁹ Зайнятість на онлайн-платформі – форма організації праці, що передбачає найм працівників через інтернет-платформи, при цьому статус зайнятості таких працівників не визначений.

– визначити статус зайнятості працівників онлайн-платформ та віднести їх до категорії «працюючі за наймом» для попередження формування ризиків соціальних зрушень у бік нестабільності при залученні таких працівників у статусі «самозайнята особа»;

– узгодження національних положень у нормативно-правових документах щодо статусу зайнятості працівників платформ із відповідними положеннями нормативної бази країн – членів ЄС для урегульованості діяльності цифрових платформ, які сьогодні можуть переходити до менш регламентованих держав, щоб уникнути жорстких законодавчих норм;

– окреслити питання соціального захисту працівників у частині пенсійного та соціального страхування шляхом визначення відповідальності працівників і роботодавців при використанні моделей соціально-трудова відносин, що ґрунтуються на мобільній зайнятості на основі ІКТ та зайнятості на онлайн-платформах;

– розвивати інститут наставництва на інтернет-платформах та при використанні тимчасової зайнятості на основі ІКТ; передача навичок, створення сприятливого психологічного клімату та підтримка ізольованих гіг-працівників дозволить їм конкурувати за вакансії в країнах ЄС, конвергуючись на європейський ринок праці і залишаючись на батьківщині та сплачуючи податки в Україні;

– попереджувати виникнення професійного стресу, тривоги, вигорання та депресії;

– формувати у суспільстві цінності самовідповідальності й самоорганізації, що забезпечать отримання стабільного доходу та досягнення гідного життя в умовах трансформацій на ринку праці.

Глобальні трансформаційні зміни соціально-трудова відносин яскраво проявляються у кризі «соціальної держави», руйнуючи принципи соціальної рівності та розвитку середнього класу. Держави з ринковою економікою шукають компроміс між інструментами формування соціально задоволеного працівника, який може працювати високопродуктивно, здатний до

високопродуктивної праці, та комерціалізацією держави добробуту. Саме ці зовнішні виклики формують особливості національного ринку праці та, відповідно, його місця на міжнародній арені.

У сучасному світі необґрунтована соціально-економічна нерівність, зuboжіння населення та відсутність системи «соціальних ліфтів», які б сприяли переходу з однієї соціальної страти до іншої, призводять до посилення соціальної напруженості в суспільстві та негативно відображаються на якісних та кількісних характеристиках трудового потенціалу. На ринку праці України спостерігаються виразні негативні тенденції щодо поширення проявів дискримінації за гендерними і віковими ознаками, соціального виключення, бідності та існування неформального ринку праці як одного з проявів тіньової економіки країни, розвиток десоціалізації, спаду зацікавленості економічно активного населення в колективній взаємодії, відсутності перспектив щодо якісного працевлаштування і підприємництва, що актуалізує питання інклюзивного вектора розвитку.

Інклюзивний ринок праці є цільовим орієнтиром сучасного суспільства задля досягнення повної, продуктивної та гідної зайнятості населення; забезпечення соціальної згуртованості, сприяння гуманітарному розвитку; забезпечення більш широких та рівноправних суспільних можливостей для різних категорій, верств і груп суспільства. Беззаперечним є те, що інклюзивний розвиток національного та локальних ринків праці є визначальною умовою забезпечення інклюзивного економічного зростання в Україні. Основою інклюзивного вектора розвитку ринку праці має стати нова соціальна свідомість (цінності, ідеологія, культура, ідеї), що визначає виховання позитивного ставлення до праці; формує підвищення престижу праці, сприяє підвищенню ролі робочої сили у підвищенні конкурентоспроможності країни; забезпечує дотримання людської гідності, безпечних умов праці, соціальної справедливості, гармонізує соціально-трудова відносини, мінімізує соціальну напруженість, забезпечує соціальну

згуртованість, стабільність у суспільстві, відкриває можливості для розвитку. В сучасному динамічному світі для збереження конкурентоспроможності необхідно розвивати свої професійні здібності, знання та навички впродовж всього життя, експериментувати в кар'єрі, швидко адаптуватись до загальних соціоекономічних змін.

Подолання перешкод на шляху формування інклюзивного ринку праці в Україні потребує його невідкладного реформування та запровадження адекватних заходів для досягнення стратегічних цілей щодо максимальної реалізації трудового потенціалу шляхом створення сприятливих умов для прикладання праці та активізації мотиваційних та стимулюючих заходів до продуктивної зайнятості.

У контексті соціальної якості надзвичайної важливості набуває імператив соціальної згуртованості. В останні роки в країнах Європейського Союзу, ряді інших країн це поняття виступає в ролі осі при розробленні основних засад та положень національної соціально-економічної політики, в тому числі політики у сфері соціально-трудоких відносин та суб'єктів економічної діяльності при формуванні корпоративної соціальної політики.

Саме поняття «соціальна згуртованість» у його найбільш загальному розумінні – це включеність членів суспільства у політичне економічне та культурне життя і участь у ньому; це почуття солідарності та приналежності до суспільства, що засноване на ефективному використанні громадянських прав та інших надбань демократичного суспільства. Ядром соціальної згуртованості виступає довіра. Компонентами соціальної згуртованості суспільства є процеси соціальної інтеграції, інклюзії та солідарності, її проявом – добробут абсолютної більшості громадян, мінімізація соціальної ізоляції та соціальної дезінтеграції та гармонічні і стабільні відносини, сприятливі умови для досягнення соціальних цілей.

Соціальна згуртованість має стати запорукою стабільності, толерантних відносин між суб'єктами ринку праці в умовах турбулентності економічної системи, масштабних організаційних, структурних та

політичних трансформацій, дії зовнішніх факторів в умовах посилення інтеграційних та глобалізаційних процесів. Поряд із цим соціальна згуртованість має сприяти мінімізації ризиків недовіри між соціальними партнерами та пом'якшення соціальної напруженості в умовах нестабільності на ринку праці.

Забезпечення ефективної зайнятості населення є одним із головних пріоритетів соціальної політики держави, для чого необхідно мотивувати до створення нових високотехнологічних і високопродуктивних робочих місць. Метою заходів з мотивації створення нових високоякісних робочих місць є зниження рівня реального безробіття, підвищення ефективної зайнятості населення і продуктивності праці та капіталу. Потреба у створенні нових робочих місць з гідною оплатою праці набуває актуальності внаслідок необхідності підвищення ефективної зайнятості населення, збереження трудового потенціалу та відповіді на виклики сучасної фінансово-економічної кризи.

Стратегія дій у вітчизняному ринку праці має передбачати два етапи, що враховують як складну поточну політико-економічну ситуацію в Україні, так і перспективу її соціально-економічного розвитку.

У короткостроковій перспективі головним завданням є відновлення безпечного середовища для життєдіяльності та праці в усіх регіонах країни, соціальна допомога особам, які постраждали унаслідок воєнного конфлікту, а також найбільш вразливим верствам населення. Як основний механізм дії доцільно застосовувати ситуаційний підхід для нівелювання негативних наслідків кризи в конкретних обставинах, зокрема виділення пріоритетних напрямів суспільної опіки.

У середньостроковій перспективі основними завданнями є стабілізація соціально-трудової сфери і робота на перспективу. Обрання Україною курсу на інтеграцію з країнами ЄС визначає інноваційну спрямованість змін у структурі зайнятості населення як за видами економічної діяльності, так і за напрямками освітньої підготовки, та створює передумови розвитку кадрового

потенціалу для інноваційної трансформації вітчизняної економіки. Саме інноваційний та інтелектуальний кадровий потенціал стає імперативом набуття і збереження стійкого економічного розвитку держави у середньо- та довгостроковій перспективах.

На нашу думку, макроекономічною умовою трансформації ринку праці є поєднання інструментів політики стимулювання попиту та політики стимулювання пропозиції. Важливо зменшити оподаткування трудових доходів та зняти інституційні перешкоди, що сприяє стимулюванню пропозиції праці та забезпечує економічне зростання. Також необхідно зменшити граничні ставки податків на прибутки підприємств, що стимулюватиме заощадження та інвестиції з метою нарощування виробництва і зайнятості; проводити політику прискореної амортизації, що збільшує внутрішні джерела інвестицій; запровадити податкові пільги щодо реінвестування капіталу; зменшити оподаткування доходів від власності (відсотків і дивідендів). Такі заходи підвищують схильність населення до заощаджень, збільшують пропозицію позичкового капіталу і зменшують рівень позичкового відсотка. У свою чергу інструментами економіки пропозиції забезпечується зростання зовнішніх інвестиційних ресурсів підприємств шляхом збільшення ринкової вартості їх активів унаслідок зростання виплачуваних дивідендів і відсотків. Іншою макроекономічною умовою трансформації ринку праці є перехід від політики сприяння до забезпечення повної продуктивної зайнятості в Україні. Необхідно сформулювати модель регулювання вітчизняного ринку праці, враховуючи, що вона повинна:

- формуватися як наднаціональна з адаптацією міжнародних умов до власної специфіки;

- поєднувати інструменти державного та ринкового регулювання. Концентрація державного впливу має бути вищою у фінансовій сфері, тоді як регулювання ринків праці, товарів та послуг більш лібералізованим;

– впливати на господарські інтереси суб'єктів різних форм власності у зниженні вартості продукту та зростанні ефективності виробництва, що, у свою чергу, вимагає створення розвиненого конкурентного середовища;

– забезпечувати захист вітчизняного виробника, створення та підтримку його іміджу;

– сприяти комплексним змінам у регулюванні ринків, сполучених з ринком праці, оскільки останній залежить від ринків кредитів, інвестицій, житла, товарів та послуг;

– бути соціально орієнтованою, оскільки в Україні й надалі зростатиме соціальне навантаження на одного працюючого, що є небезпечним для фінансової стабільності економіки.

У політиці регулювання ринку праці необхідні такі зміни, як:

– лібералізація умов найму та звільнення із паралельним усуненням дискримінаційних явищ та захистом прав працівника;

– усунення практики неформального регулювання зайнятості на підприємствах та регіонах, що сприятиме конвергенції європейських соціально-трудова цінностей;

– сприяння внутрішній трудовій мобільності, перерозподілу людських ресурсів, враховуючи існуючий тренд скорочення зайнятості у сільському господарстві, галузях добувної промисловості, бюджетному секторі;

– *стимулювання розвитку прогресивних галузей* оновленого промислового сектора, що базуватиметься на засадах «Індустрії 4.0», здатних забезпечити зайнятість значної кількості працівників;

– формування принципово нової моделі державного регулювання ринку праці на засадах соціальної справедливості та інклюзивності, метою якої є забезпечення ефективного та збалансованого розвитку соціально-трудова сфери, що обумовлює реалізацію державно-приватного партнерства та забезпечує стандарти та пріоритети гідної праці. Нова модель державного регулювання ринку праці має базуватися на новій моделі держави та державного устрою як комбінації неопатерналізму і соціального

інвестування, оптимізуючи взаємодію інститутів і соціально відповідального індивідууму та трансформацію методів й інструментарію реалізації соціальних функцій держави. Використання концепції розвитку інклюзивного ринку праці спрямоване на забезпечення принципу соціальної справедливості, розвиток інститутів співпраці влади, бізнесу та громадянського суспільства, утвердження установок і моделей інноваційно активної поведінки та пробудження інтересу до нової, постматеріалістичної мотивації, підвищення конкурентоспроможності ринку праці за рахунок зростання агрегованої продуктивності, соціально-економічного динамізму та інструментів державно-приватного партнерства, що, у свою чергу, забезпечуватиме нагромадження людського та соціального капіталів і посилення соціальної безпеки та якості життя.

- реалізація принципів гідної праці в соціально-економічній політиці країни;

- спрямування розвитку соціальної сфери (зокрема освіти та охорони здоров'я) на підвищення конкурентоспроможності національної робочої сили, якості послуг підприємств та організацій соціальної сфери шляхом упровадження інноваційних технологій;

- сприяння регіоналізації політики зайнятості із одночасним підвищенням ролі соціальних партнерів та регіональних стейкхолдерів, забезпечення більш широкої участі регіонів у регулюванні ринку праці;

- у частині мінімізації диспропорційності та асиметричності розвитку ринку праці на державному рівні забезпечити розробку та впровадження професійної стандартизації відповідно до сучасних міжнародних вимог, на рівні регіональному – провести уточнення стратегій та планів розвитку професійної освіти;

- розмежування повноважень у сфері регулювання ринку праці між державними та регіональними органами влади, забезпечення більш широкої участі регіонів у регулюванні ринку праці.

Для того щоб на ринку праці домогтися збалансованості, узгоджених дій його суб'єктів, рівноваги попиту і пропозиції робочої сили, подолати дисфункціональність його головних інститутів, ліквідувати так звані «провали ринку», скоротивши розрив між інтересами працівників і роботодавців, необхідно задіяти відповідний механізм регулювання, адже будь-які процеси що відбуваються в державі, в економіці загалом її або окремому секторі здійснюються в результаті функціонування певних механізмів.

Наукове видання

Гесць Валерій Михайлович
Гриценко Андрій Андрійович
Кораблін Сергій Олександрович
Сіденко Володимир Романович
Бородіна Олена Миколаївна
Борзенко Олена Олександрівна
Білоусова Олена Станіславівна
Близнюк Вікторія Валеріївна
Блудова Тетяна Володимирівна
Бурлай Тетяна Вікторівна
Венгер Віталій Васильович
Дейнеко Людмила Вікторівна
Кіндзерський Юрій Вікторович
Луніна Інна Олександрівна
Мокій Анатолій Іванович
Никифорук Олена Ігорівна
Осташко Тамара Олексіївна
Піляєв Ігор Славович
Плотніков Олексій Віталійович
Прокопа Ігор Васильович
Пустовойт Олег Валентинович

Шаров Олександр Миколайович
Ципліцька Олена Олександрівна
Хаустов Володимир Кирилович
Биконя Олександр Сергійович
Бойко Олена Миколаївна
Глазова Анна Богданівна
Гук Лариса Павлівна
Дячук Олександр Анатолійович
Кудрицька Наталя Василівна
Олефір Володимир Костянтинівич
Панфілова Тамара Олександрівна
Піріашвілі Олександр Борисович
Подолець Роман Здиславович
Редзюк Євгеній Васильович
Серебренніков Богдан Сергійович
Стасюк Ольга Миколаївна
Трипольська Галина Сергіївна
Федяй Наталя Олександрівна
Чмирьова Лариса Юріївна
Юхимець Роман Сергійович

ОЦІНКА ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ

Колективна монографія

За загальною редакцією
д-ра екон. наук, професора О.О. Борзенко

Підготовка матеріалів, упорядкування таблиць та графіків *І.В. Єрмолаєва*
Редактори *І.І. Бажал, А.К. Кокошко*
Оригінал-макет *С.В. Чимбай*

Підписано у світ 10.01.2022 р.
Об'єм даних 6,54 Мб

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011
E-mail: eip@ief.org.ua